LOGOS

II-67.740

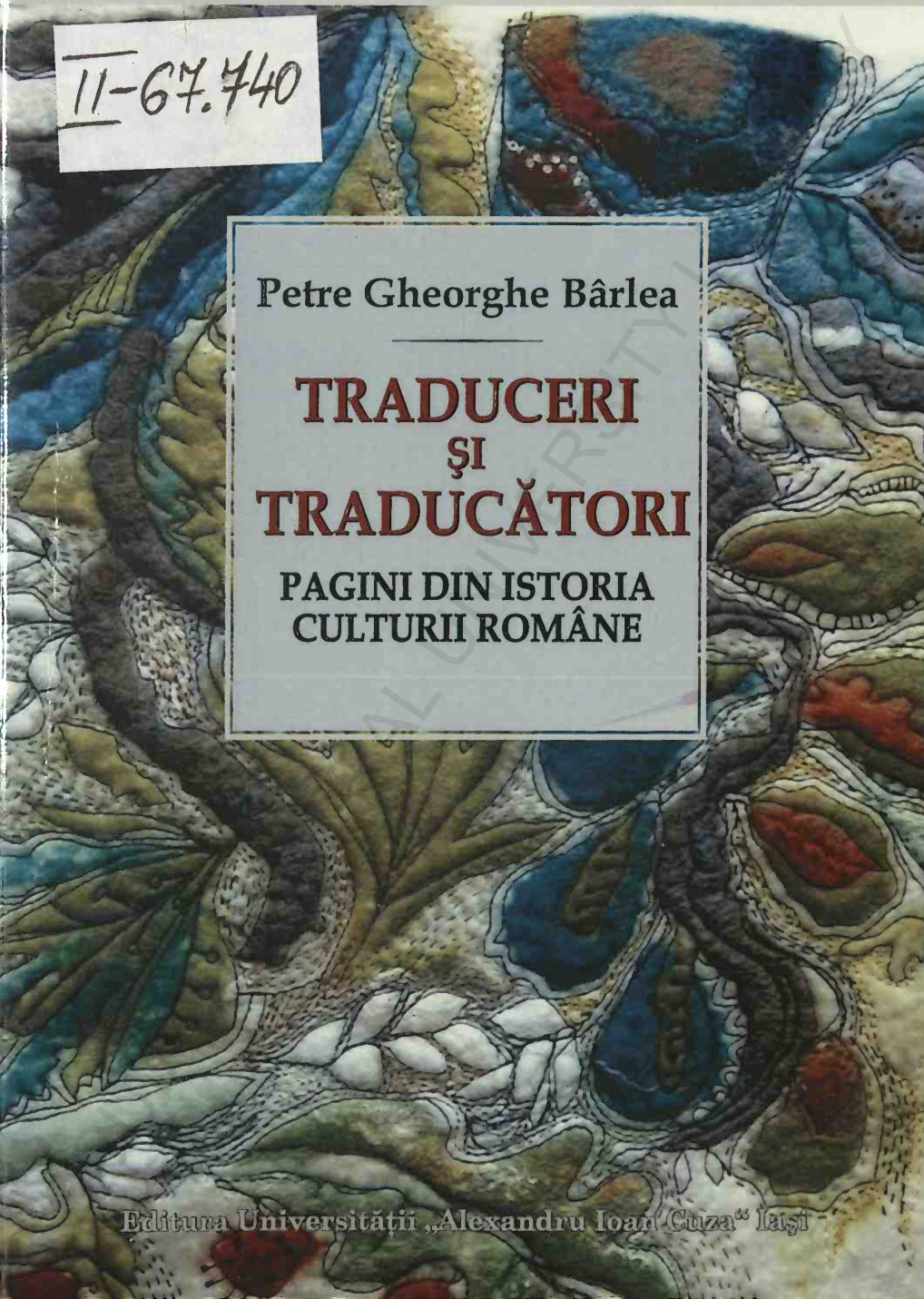

Petre Gheorghe Bârlea

TRADUCERI ŞI TRADUCĂTORI

PAGINI DIN ISTORIA CULTURII ROMÂNE

Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi

BIBL. CENTR. UNIV.
M. „EMINESCU" IAȘI
LITERE
II-67.740

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

LOGOS

27

LINGVISTICĂ • POETICĂ • STILISTICĂ

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Fondatorul Colecţiei „Logos": Dumitru Irimia
Colecţia „Logos" este coordonată de Ana-Maria Minuţ şi Ioan Milică

Petre Gheorghe Bârlea este absolvent al facultăţilor de filologie clasică şi filologie modernă din Bucureşti, doctor în lingvistică generală şi comparată/lingvistică indo-europeană la aceeaşi universitate (coord.: Prof. dr. Lucia Wald). Titular al Departamentului de Filologie Română, Limbi Clasice şi Balcanice din cadrul Universităţii „Ovidius", Constanţa, a desfăşurat activităţi didactice la universităţi din Praga, Paris, Viena, Ciudad Real, Cleveland. Cărţile publicate reflectă o parte din preocupările curente: *Contraria Latina – Contraria Romanica*, 1999; *Introducere în studiul latinei creştine*, 2000; *Peithous Demiourgos. Retorica greco-latină*, 2004; *Ana cea Bună. Lingvistică şi mitologie*, 2007; *Limba poveştilor populare româneşti*, 2008; *Multilingvism şi interculturalitate*, 2010 ş.a. Coordonatorul unui *Dicţionar de locuri imaginare...*, 2006, 2009. Traduceri: A. Schopenhauer, *Dialectica eristică sau Arta de a avea întotdeauna dreptate*, 2010. Texte editate: E. Lovinescu, *O privire asupra clasicismului*, 2012 ş.a. Director-fondator al revistei *Diversité et Identité Culturelle en Europe* (DICE), 2004.

Referenţi ştiinţifici:
Prof.univ.dr. Gheorghe Chivu,
Universitatea din Bucureşti
Prof.univ.dr. Alexandru Gafton,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi

Redactor: Mariana Pricop
Tehnoredactor: Florentina Crucerescu
Coperta: Manuela Oboroceanu

ISBN: 978-606-714-273-0

© Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 2016
700109 – Iaşi, str. Pinului, nr. 1A, tel. /fax: (0232) 314947
http://www. editura. uaic. ro e-mail: editura@uaic.ro

II 61.740

Petre Gheorghe Bârlea

TRADUCERI ȘI TRADUCĂTORI

Pagini din istoria culturii române

Ediție îngrijită de Sorin Guia

0 000008 56694 BCU IAȘI

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" Iași

2016

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
BÂRLEA, PETRE GHEORGHE
Traduceri şi traducători: pagini din istoria culturii române / Petre Gheorghe Bârlea; ed. îngrij. de Sorin Guia. - Iaşi: Editura Universităţii „Al. I. Cuza", 2016
Conţine bibliografie
ISBN 978-606-714-273-0

I. Guia, Sorin (ed.)

BCU IAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CUPRINS

Cuvînt lămuritor 7

I. Româna literară în faţa poemelor homerice 11
I.2. Local şi universal în traducerea textelor homerice 18
I.3. Autohtonizarea textelor homerice în versiunile sud-est europene 30
I.4. Poemele homerice în veşminte româneşti. O analiză diacronică 45

II. Traducerea sintagmei *o theós zelotēs* în versiunile veterotestamentare româneşti 117
II.1. Istoria unui cuvînt 117
II.2. Valenţele cuvîntului în limbile vechi, sacre 119
II.3. Echivalări româneşti 121
II.4. Concluzii 148
II.5. Versiunile româneşti ale Bibliei integrale şi de largă circulaţie ... 149

III. Despre aşa-zisele traduceri ale Diaconului Coresi şi despre rolul lor în făurirea limbii române literare 157
III.1. Tiparniţe şi tipografi în secolul al XVI-lea 157
III.2. O familie de cărturari, dregători, negustori 158
III.3. Activitatea lui Coresi 160
III.4. Patroni – confesiuni – limbi de cult 165
III.5. Limba română în tipăriturile coresiene 169
III.6. Concluzii 173

IV. Udrişte Năsturel, între latină, slavonă şi română 177
IV.1. Udrişte Năsturel – un spirit care şi-a depăşit veacul 177
IV.2. Cultul cărţii în familia boierilor „ot Hiereşti" 178
IV.3. Exeget religios, poet şi traducător 180
IV.4. Concluzii 191

V. Latina, castiliana şi evoluţia românei literare. Istoria unei traduceri multilingve 195

VI. Traducerile lui M. Eminescu 213
VI.1. Primele traduceri eminesciene 213

VI.2. Mihai Eminescu între latină şi română 218
VII. Rolul traducerilor din clasicii latini în formarea limbii române literare 237
VII.1. Despre traduceri, prelucrări şi imitaţii 237
VII.2. Traducerile Şcolii Ardelene şi instrumentele de lucru ale traducătorilor 245
VII.3. Traduceri din latină în Epoca Paşoptistă 264
VII.4. Selecţia textelor latine în Epoca marilor clasici 288
VII.5. Perioada de tranziţie şi instituţionalizarea activităţii de traducere 300
VII.6. Alexandru Odobescu – exerciţii de traducere din clasicii latini 316
VII.7. Concluzii 321
VIII. Versiune şi retroversiune în opera Elenei Văcărescu 327
IX. Teorie şi practică în traducerile lui E. Lovinescu din clasicii greco-latini 349
IX.1. „Cazul E. Lovinescu" 349
IX.2. Concepţia lui E. Lovinescu despre locul clasicismului în învăţământul românesc 350
IX.3. E. Lovinescu – autor de manuale şcolare 352
IX.4. E. Lovinescu – traducător din clasicii greco-latini 356
IX.5. Editorul de texte latineşti 378
IX.6. Concluzii 384
X. Traduceri din Jules Verne în limba română 397
X.1. Perioada de tranziţie 398
X.2. Epoca interbelică 400
X.3. Traducerile româneşti din opera lui Jules Verne între anii 1947-1989 404
X.4. Epoca postcomunistă 419
X.5. Concluzii 424
XI. Retorica lui Arthur Schopenhauer şi dificultăţile traducerii 431
XI.1. Filosofie şi retorică 431
XI.2. Stilul prelegerilor lui Schopenhauer 435
XI.3. Concluzii 442
XII. Bibliografie referitoare la traductologie 445

CUVÎNT LĂMURITOR

În paginile care urmează traducerile sînt analizate în primul rînd ca act de cultură. Aspectele strict tehnice ale echivalărilor lexico-semantice, gramaticale şi stilistice ocupă un loc mult mai mic decît contextul istoric care a generat contactele culturale concretizate prin respectivele traduceri.

Ceea ce ne-a interesat au fost condiţiile stabilirii unor filiaţii, ale circulaţiei unor idei, motive, teme de la un spaţiu spiritual la altul, respectiv modul în care curentele şi tendinţele culturale europene şi universale s-au manifestat în spaţiul ştiinţific românesc. Am urmărit receptarea unor opere fundamentale ale omenirii în cultura română, precum poemele homerice sau textele biblice, cu trimiteri la celelalte culturi care au servit, eventual, ca filieră de pătrundere a capodoperelor universale în spaţiul sud-est european şi românesc, în special. În acelaşi fel am procedat cu unele scrieri care nu au anvergura celor menţionate, dar care au fost, cel puţin în anumite epoci şi pentru un anumit segment de receptori, la fel de celebre: este vorba despre o scriere precum cartea lui Antonio de Guevara, *Ceasornicul domnilor*, despre romanele şi poveştile lui Jules Verne ş.a.m.d. Un loc separat în acest demers a fost alocat traducerilor din anticii latini. Motivaţia analizei pătrunderii scrierilor latineşti – clasice şi tîrzii – în limba şi cultura română a fost dublă:

a) valoarea lor de opere fundamentale pentru omenire, comparabile cu textele homerice sau biblice;

b) rolul lor în studierea latinităţii limbii române şi a romanităţii poporului român.

În sfîrşit, am avut în vedere scrieri teologice, filosofice etc., cu impact mare asupra limbii şi gîndirii româneşti. Este cazul lucrării de devoţiune şi dogmatică *Imitatio Christi*, a lui Thomas a Kempis, sau al micului curs de dialectică (retorică clasică, de fapt) al lui Arthur Schopenhauer.

În principiu, privirea analistului a mers de la aceste texte-sursă spre textul-bază românesc. Uneori, însă, am urmărit şi trasee mai complicate: tălmăcirea din latină în slavonă, realizată de Udrişte Năsturel (şi numai după aceea, tălmăcirile în română sau textele realizate direct în română); raportul românesc/francez în scrierile Elenei Văcărescu ş.a.m.d.

Perspectiva a fost întotdeauna diacronică, metoda de lucru – contrastiv-tipologică, în principiu, iar obiectivul final a fost stabilirea impactul acestor acte de receptare şi traducere asupra limbii române literare şi, implicit, asupra mentalităţii româneşti, asupra culturii naţionale din epoca respectivă şi de după aceasta. În mod special ne-a interesat felul în care româna literară a epocii respective s-a dovedit aptă să redea bogăţia de idei, subtilităţile de gîndire, profunzimile psihice ale autorilor traduşi, ca şi expresivitatea limbii în care a redat modul lor propriu de a gîndi şi a simţi. Evident, se iau în considerare întotdeauna cei doi factori – structura generală a limbilor în discuţie, care asigură competenţa lingvistică, precum şi maniera individuală în care mînuitorii condeiului au dat probe de performanţe lingvistice, adecvate conţinutului respectivelor scrieri. Din acest punct de vedere trebuie explicată şi zăbava îndelungată asupra contextelor istorice ale formării traducătorilor români. Ne-au interesat condiţiile care au putut să favorizeze cunoaşterea limbilor-bază de la care au pornit tălmăcitorii români şi statutul de intelectuali al acestora, în situaţia în care au fost obligaţi să lupte cu „strîmtoarea limbii române". De fapt, premisa de la care am pornit a fost aceea că fiecare epocă istorică a limbii române şi-a avut resursele ei pentru angajarea în actul traducerii. Deplîngerea dificultăţilor din limba-ţintă este aproape un loc comun în istoria universală a traducerilor, aşa încît nu trebuie să absolutizăm realitatea invocată de cei din vechime cu privire la decalajul general al culturii române faţă de culturile altor popoare, mai privilegiate de Soartă. Indiferent de stadiul în care se afla cultura şi limba română, un traducător dotat cu inteligenţă, cunoştinţe de specialitate şi har lingvistic a ştiut să folosească virtuţile compensatoare ale graiului matern în confruntarea cu scrierile străine considerate demne de atenţia conaţionalilor săi. Dacă echivalările nu au avut repere în alte scrieri româneşti, beletristice sau utilitare

(teologice, juridice, administrative etc.), care să fi servit ca sursă pentru selecţia lexicală şi gramatical-stilistică, atunci bunii traducători au făcut apel la limba uzuală, ridicînd la rang de valoare lingvistică ziceri vechi şi înţelepte, strunjite de geniul popular al propriei comunităţi de vorbitori. Dacă nici aici nu au găsit cuvintele şi formele potrivite, le-au împrumutat direct sau le-au copiat prin decalc pe cele din limba străină cunoscută, adaptîndu-le cum au ştiut mai bine la firescul limbii cititorilor pentru care au pregătit versiunea lor. În unele cazuri, au inventat forme care să convină luminării textelor transferate în română. În toate aceste situaţii, truditorilor respectivi li s-a recunoscut statutul de făuritori de limbă română literară, de dascăli luminaţi ai neamului lor. Perspectiva istorică pe care am ales-o nu ne îngăduie să taxăm drept „greşite" soluţiile alese de acei deschizători de drumuri în cultura românească. Versiunile lor conţin forme deviante sau naive, echivalări modalizatoare, omisiuni, adăugiri sau interpretări foarte personale, desigur, cum se poate întîmpla în orice tip de traducere, din orice colţ al lumii. Dar ele sînt greşite numai din punctul de vedere al modernilor, în cele mai multe cazuri. Pentru vremea lor, asemenea inovaţii au constituit probe de virtuozitate, au fost îndrăzneli care au facilitat noi şi noi încercări de refacere a textelor care să contribuie la decantarea unei limbi româneşti literare dotate cu toate atributele modernităţii, bogăţiei şi flexibilităţii expresive, pe măsura unei culturi eliberate de contextul provincialismului, izolării şi decalajelor economico-sociale. Actele de curaj nu rămîn aproape niciodată neremarcate de contemporani şi de generaţiile succesoare, nici în acest domeniu. Lansarea unui singur cuvînt nou în limba naţională, precum *navă*, în textul homeric redat în română de către C.D. Aristia, este consemnată cu recunoştinţă de cercetătorii moderni. Iar cînd îndrăznelile de echivalare nu au „prins" la publicul dornic să utilizeze limba română strunjită prin eforturilor traducătorilor, au rămas măcar dezbaterile fertile care au direcţionat noi eforturi de perfecţionare a limbii române literare. Timpul a cernut întregul zăcămînt scos la lumină de aceşti truditori ai cuvîntului, iar în ţesătura graiului românesc actual au rămas nestematele adevărate şi, în plus, capacitatea de a recunoaşte şi separa vocabula corectă, potrivită, de cea vernaculară. Pornind de la aceste traduceri, se pot studia mai bine

limitele şi contextele în care se manifestau diversele registre şi stiluri ale limbii naţionale. Pentru aceasta, a fost nevoie de efortul unor generaţii întregi de traducători în limba română. Aceştia i-au precedat, apoi i-au secondat pe creatorii propriu-zişi de opere originale în limba maternă. Puţini sînt, chiar printre specialişti, aceia care au cunoştinţă despre corul detractorilor contemporani ai unor Coresi, C.D. Aristia, E. Lovinescu ş.a. Peste timp, au rămas doar contribuţiile valoroase ale celor huliţi atunci. Textele lor sînt reluate astăzi în ediţii academice, achiziţiile lor lexicale şi gramaticale sînt analizate în tratatele ştiinţifice de istorie a limbii, iar cuvintele şi sintagmele lor sînt folosite ca un bun comun, intrat definitiv în comunicarea cotidiană a întregii obşti a vorbitorilor de limbă română.

În sfîrşit, perspectiva didactică vizibilă în expunerile din aceste pagini reprezintă un defect profesional al autorului, desigur, dar are şi o explicaţie mai concretă. Cele mai multe texte care alcătuiesc acest volum au fost, la origine, prelegeri susţinute în faţa unor studenţi sau în faţa unui public eclectic. Pe lîngă studenţii şi masteranzii cărora am considerat că trebuie să li se reamintească fapte peste care în mod sigur au trecut cu repeziciune, prin forţa lucrurilor, la momentul cînd le vor fi studiat, de va fi existat un asemenea moment, auditorii şi, apoi, cititorii publicaţiilor periodice au fost persoane cu formaţie profesională foarte diferită (teologie, sociologie, istorie etc.). În unele cazuri, materialul se adresa unor filologi străini, care ştiau foarte puţin lucruri despre limba, cultura şi civilizaţia românească. Toate acestea au determinat numeroasele explicaţii suplimentare, referitoare la date elementare, la fenomene fundamentale din evoluţia limbii şi culturii române. Alteori, se insistă asupra unor realităţi istorico-sociale, economice, în context naţional şi instituţional, sub forma unor paranteze sau chiar a unor paragrafe întregi, din acelaşi motiv.

Altfel spus, traducerile au reprezentat un pretext pentru rememorarea unor fapte de cultură datorate unor personalităţi definitorii pentru identitatea noastră spirituală.

Petre Gheorghe Bârlea

I.
ROMÂNA LITERARĂ ÎN FAŢA POEMELOR HOMERICE[1]

I.1. Receptarea lui Homer în cultura română

I.1.1. Premise

Lucrarea noastră porneşte de la adevărul – simplu şi arhicunoscut – că maturizarea unei limbi literare trebuie să treacă prin probele celor două mari serii de creaţii, strîns legate între ele, care atestă etape obligatorii ale formării unor valenţe de autogenerare:

a) capacitatea de a transpune textele fundamentale ale gîndirii şi literaturii universale pe înţelesul comunităţii lingvistice naţionale;

b) capacitatea de a susţine talentele autohtone viguroase în realizarea unor capodopere naţionale integrabile în patrimoniul universal.

În cadrul primei serii, traducerea poemelor homerice reprezintă proba de foc a limbii şi culturii unui neam, indiferent cîte alte scrieri pot fi considerate la fel de valoroase şi la fel de dificile – prin conţinut ideatic, prin formule estetice şi prin turnuri lingvistice. Istoria acestor

[1] Partea întîi a apărut în Petre Gheorghe Bârlea, Felicia Raluca Toma (coord.), 2014, *Cultură şi comunicare*, Bucureşti: Editura MNLR, pp. 27-31, sub titlul general al capitolului alcătuit aici. Textul de faţă a suferit unele modificări faţă de varianta primă. Partea a doua reprezintă o comunicare susţinută la *Journée d'étude* UOC, 1.06. 2015. Partea a treia a apărut în: Virginia Popović, Ivana Janjić, Speranţa Milancovici, Eugen Gagea (editors), 2015, *Communication, Culture, Creation: New Scientific Paradigms*, Novi Sad: Fondatia Europa/Arad: Vasile Goldiş University Press, pp. 91-106, sub titlul de aici. Partea a patra a apărut, sub titlul *The Homeric poems in Romanian attire. A diacronic analysis*, în două numere consecutive ale revistei „Diacronia" (nr. 2, din 17 iulie 2015, respectiv nr. 3, din 12 februarie 2016; cf. http://www.diacronia.ro/en/journal/issue/2/A18/en/pdf; http://www.diacronia.ro/en/journal/issue/3/A34/en).

traduceri în limba română are mai puţin de două secole şi poate fi împărţită în trei etape:

1) Începuturile – marcate de traducerea incompletă a *Iliadei* (C. I-VI), de către C.D. Aristia şi tipărită de I.-H. Rădulescu în 1837, precum şi de *Odiseea*, în versiunea lui Ioan Caragiani, tipărită la Iaşi, în 1876 (împreună cu *Batrachomyomachia*, atribuită aceluiaşi Homer). Este etapa de cristalizare a limbii române literare şi de stabilire oficială a unei limbi standardizate, supradialectale, ceea ce pentru traducători a însemnat un eroism greu de apreciat astăzi.

2) Epoca marilor clanuri din secolul următor, al XX-lea, marcat de mai multe încercări. Este vorba, în primul rînd, despre *Iliada*, în versiunea lui George Murnu, din 1928, dacă luăm în considerare ediţia de referinţă, dar cu un istoric ce se întinde pe şaptezeci de ani, dacă luăm în considerare primele fragmente publicate de Murnu în 1900 şi ediţia definitivă a aceluiaşi, publicată sub îngrijirea lui D. M. Pippidi, în 1971. În al doilea rînd, în perioada interbelică au apărut nu mai puţin de patru versiuni din *Odiseea*, realizate de G. Coşbuc (1918, dar publicată integral postum, abia în 1966), de G. Murnu (1924, cu ediţii succesive, revizuite semnificativ în 1940), de Cezar Papacostea (1929 – reeditat abia în 2013 de Ioana Costa, la MNLR, cu sprijinul lui L. Chişu) şi, în sfîrşit, de E. Lovinescu (1935 – dar cu o primă versiune atestată la 1916). Este epoca diversităţii formulelor traductologice – în proză (E. Lovinescu) sau în versuri – ceilalţi, cu opţiuni pentru versul original, vers modern, vers liber şi cu descoperirea resurselor nebănuite ale limbii române în fondul autohton, latinizant, dialectal, neologic.

3) Epoca actuală (sfîrşit de secol XX – început de secol XXI), a post- şi postpost modernismului – marcată de prima apariţie integrală a *Iliadei* în proză, datorată lui Radu Hîncu şi Sanda Diamantescu (1981, reluată ulterior doar de R. Hîncu) şi mai ales de realizările de excepţie ale lui Dan Sluşanschi – în metru original (hexametru dactilic catalectic), pentru prima dată în versiune integrală, în cei 200 de ani discutaţi aici, pentru ambele epopei: *Iliada* (2009/2012); *Odiseea* (1997/2012). Am notat aici primele ediţii, antume, publicate la Paideea, precum şi ediţiile definitive, publicate postum, pe baza revizuirilor oferite de traducător şi/sau a fişelor rămase de la acesta, de către

apropiaţii săi – Francisca Băltăceanu, Al. Skùltéty, R. Gîrmacea, Oct. Gordon).

I.1.2. Recurs la metodă

Am ţinut seama, în studiul nostru, numai de anumite detalii din alte încercări valoroase de traduceri, rămase în paginile unor reviste sau volume eclectice şi semnate de Josif Kantz, Moise Nicoară, Alecu Beldiman, George Seulescu, M. Eminescu, Şt. Bezdechi, N. Iorga, C-tin Balmuş, Nicolae Georgescu ş.a.

Din textele „mari", publicate în volum, am selectat trei pasaje semnificative pentru poemele homerice – o scenă dinamică – din *Iliada*, o scenă statică, din *Odiseea* – ambele însoţite de discursurile de rigoare ale protagoniştilor, şi o scenă descriptivă, din *Odiseea*, analizate toate comparativ, sub diverse aspecte lingvistice, dar şi ideatice, tehnic-compoziţionale etc. În comunicarea de faţă – rezumat al studiului propriu-zis – am reţinut doar ultimul pasaj, şi acela într-o singură versiune, cea mai recentă.

Contextul echivalării este explicabil prin diferenţele de concepţie între traducători, cu privire la a) ceea ce numim „problema homerică"; b) limba română literară; c) formula traductologică.

I.1.3. Realizări în cultura română

Fiecare epocă din istoria limbii şi literaturii române a procedat în manieră proprie, în privinţa receptării operelor lui Homer. Există, totuşi, un element comun, asupra căruia vom stărui la locul potrivit. În esenţă, lucrurile stau astfel:

Unii traducători români, între care se remarcă E. Lovinescu, au preluat ideile mai vechi ale lui Giambattista Vico, F-A. Wolf, Erich Auerbach, conform cărora textele homerice reprezintă o literatură naivă, reflectînd o societate primitivă, învăluită în legendă şi, prin urmare, echivalarea trebuie făcută în termenii basmelor şi legendelor populare româneşti. Alţii afirmă, dimpotrivă, că *Iliada* şi *Odiseea* constituie chintesenţa culturii şi civilizaţiei antice, care a stat la baza celei moderne. Ca mod de gîndire şi simţire – aceste epopei reprezintă valori general umane, iar ca tehnică literară şi stilistică se reia ideea că „de la Homer încoace nimic nou nu a putut fi experimentat" în

creaţiile literare ale lumii. George Murnu şi Cezar Papacostea afirmă răspicat: „Poemele homerice nu sînt folclor!" Ele reprezintă sinteza scrisă a unor creaţii orale care au circulat cîteva secole în zorii istoriei, la confluenţa civilizaţiilor asiatice şi europene. Lumea homerică este una complexă, aristocrată, în principiu, plasată între 1200 şi 800 a.C. Între *Iliada* şi *Odiseea* este o diferenţă de cca. 400 de ani, după cum o dovedesc diferenţele de limbă şi de tehnici; în principiu, prima reprezintă istoria unui război, decantată artistic, iar a doua – a unor călătorii; prima este dinamică, energică şi concretă – la nivel lexical, a doua – reflexivă, descriptivă şi cu terminologie mai abstractă. Limba poemelor homerice, în întregul ei, constituie un unicat, căci este o creaţie ideală, cu rost exclusiv artistic. Formată pe baza dialectului ionic, impregnat cu elemente dorice şi de alte provenienţe, ea nu reflectă vorbirea practică a vreunei comunităţi etnolingvistice concret atestate. Nu mai insistăm aici asupra ultimului aspect al „problemei homerice" – personalitatea legendară a poetului – proiecţie imaginară a unor generaţii de aezi profesionişti.

Nu este uşor, aşadar, pentru traducătorul într-o limbă modernă să stabilească o strategie lingvistică adecvată echivalării unor asemenea texte, nici chiar cînd este vorba despre limbi cu lungă tradiţie culturală, cu variante, stiluri, niveluri şi registre bine conturate încă din Evul Mediu şi Renaştere. Pentru primii traducători în română soluţia salvatoare a venit dinspre romanticii europeni, care susţineau necesitatea „autohtonizării" marilor epopei antice – greceşti şi latine. Formula aceasta a rămas valabilă la noi pînă acum două decenii. Româna literară a fiecărei etape, puternic infuzată cu elemente populare şi arhaice, cu „limba cronicilor şi a vechilor cazanii", s-a dovedit mai aptă decît se putea crede pentru a înfăţişa civilizaţia aheeană, „lumea lui Odiseu", cum spune M. Finlay. Autohtonizarea a însemnat şi crearea „atmosferei", prin adaptarea personajelor, a numelor proprii, a manierei comunicative, ba chiar a mentalităţilor, a religiei la spaţiul mioritic. Pornind de la „universalitatea" poemelor homerice, miceniene, bazileii greci devin „crai" sau „împăraţi", naiadele – zîne, chiar Cosînzene, harpiile – scorpii, zmeoaice, însuşi Zeus devine Dumnezeu; găsim şi cîte un Făt-Frumos. Termeni, expresii, formule de adresare, structuri morfo-sintactice erau furnizate

din belşug de basmele şi legendele lui P. Ispirescu: „şi venea, măre, venea"; „Ian să-mi dai tu mie samă!", „Auzitu-m-ai?". Erau salvate, astfel, caracteristici ale stilurilor homerice: oralitatea, dialogismul, concreteţea imaginilor metaforice, celebrele formule fixe (epitetele ornate) etc. Rezultatul final a fost un stil de exprimare ireal – corespunzător limbii homerice – strict beletristic, ba chiar strict limitat la straiele româneşti ale poemelor homerice. Culmea acestui curent traductologic l-a constituit E. Lovinescu, cel care recidiva prin autohtonizarea *Odiseei*, după celebra şi nu mai puţin contestata traducere o epopeii latine *Eneida*, a lui Virgiliu. Ca de obicei, criticul şi istoricul literar şi teoreticianul culturii române a şi codificat formula, afirmînd că limba română, chiar literară, încă mai păstrează mirosul de glie reavănă, de iarbă crudă şi de lapte şi lînă de oaie, aşa încît este aptă să redea mai bine o civilizaţie rural-pastorală ca cea micenianâ, decît o poate face o limbă de salon, precum franceza: „Moşule dragă!" sună mai bine într-un poem homeric decît „Le rois des rois". La rîndul său, cel mai aclamat traducător, „poetul homerid" G. Murnu, a descoperit tezaurul arhaic popular şi dialectal românesc cu atîta încîntare, încît pare că îl foloseşte deseori exclusiv de dragul sonorităţilor şi al suculenţei lexico-semantice, care dovedesc cît de bogate sînt resursele limbii române. Încununat cu laurii Academiei Române, devenit academician (al doilea, după Nicolae Quintescu) prin opera de traducere din clasici, el nu a fost mai puţin criticat. George Topîrceanu sau Victor Eftimiu – acesta din urmă, din acelaşi filon sud-dunărean – îi reproşează obscurităţile lexicale, printre altele: nu luminezi un text străin, inaccesibil nespecialiştilor, folosind cuvinte necunoscute din limba ta; formele dialectale sînt savuroase, importante pentru istoria noastră, dar soarele tuturor românilor răsare la Bucureşti, chiar şi pentru utilizarea limbii literare. Un echilibru între aceste extreme l-a constituit Cezar Papacostea, dar el nu a apucat să traducă decît jumătate din *Odiseea* şi, în orice caz, a respectat, în continuare, „principiul autohtonismului".

Cel care va rupe cu această tradiţie va fi Dan Sluşanschi. Convins că asemenea texte din patrimoniul universal trebuie re-traduse în limbile moderne la fiecare două generaţii de cititori, cel puţin, harnicul şi învăţatul clasicist a beneficiat, în plus, de ediţiile ştiinţifice şi de

aparatul exegetic de excepţie care vizează opera lui Homer în ultima jumătate de secol. Pe de altă parte, universitarul bucureştean se baza pe o foarte bună pregătire filologică, pe o lungă experienţă traductologică (a tradus şi din *Noul Testament* şi din *Eneida* lui Virgiliu, a tradus din Dante, Dimitrie Cantemir, din Benveniste, Bonfante, Grimal, Dumézil), pe lîngă miile de exerciţii conduse la seminarele universitare de greacă, latină şi fără a mai lua în considerare dificilele reconstituiri indo-europene, din tratatele de specialitate. Foarte determinat şi energic în demersul său, el pune capăt, în primul rînd, lungii tradiţii universale a latinizării Panteonului elin: eroul eponim redevine *Odiseu* şi nu *Ulisse*, „după moda italică şi medievală" lăţită în toate spaţiile culturale şi prelungită în veacurile moderne; *Poseidon*, zis şi „Cutremură Lume" sau Zeul Mărilor, nu mai este *Neptun*, în traducerile sale. La fel se întîmplă cu Athena, Zeus, Hera, numite greşit în aproape toate versiunile româneşti anterioare (ca şi în cele germane, franceze, englezeşti etc., de alfel) *Minerva, Juppiter, Junona.* Compromisuri se fac numai acolo unde necesităţile metrice (rar) sau cimentarea definitivă a formei în uzul universal (ceva mai frecvent) o impun: *Elena, Oedip, Egist.* Formele fixe, respectiv epitetele ornante, caracteristice textului homeric sînt respectate în funcţie de poziţia lor în vers:

Agamemnon şi *Nestor* sînt numiţi „păstor de popoare" la final de hexametru;

Diomede şi *Menelau* sînt „cel cu strigăt puternic" la final de hexametru;

Odiseu este „cel cu gînd iscusit", „cel cu ageră minte", „mult-încercatul" – în interiorul versului – şi „luminatul" la final de hexametru.

Distanţa de la Aristia şi Caragiani (jumătatea secolului al XIX-lea), pînă la D. Sluşanschi (final de secol XX şi prima decadă a secolului al XXI-lea) se vede în capacitatea de interpretare a acestor formule. Atena este numită de Homer „zeiţa cu ochi de bufniţă", pe care primii traducători o redau ca atare. Înţelesul, însă, vizează înţelepciunea şi frumuseţea: „cea înţeleaptă" la traducătorii interbelici, „zeiţa cu ochii verzi" la Sluşanschi. Asemenea descifrări de semnificaţii – în lexicul extrem de complicat, mai ales prin metaforizare, al culorilor, plantelor,

armelor, uneltelor, ca să nu mai vorbim despre ritualuri, formule paremiologice etc., fac diferența valorică între traduceri. Imaginea „ochilor de vacă" era considerată frumoasă în textele homerice sau veterotestamentare (*Cîntarea Cîntărilor*), dar sună jignitor la moderni. Aceştia trebuie să ştie cînd să traducă spiritul şi cînd litera textului original. Gramatica contrastivă relevă tiparul lingvistico-mental, „geniul intern al limbilor" (W. von Humboldt). Grecii îşi „atîrnau" sabia pe umăr – în română, eroul „se încinge" cu ea; grecii micenieni îşi „înjugau" caii (pentru că nu aveau hamuri destul de rezistente) – în română, „se înhamă"; *lancea* devine „suliță", *sabia* devine „pală", „paloş" ş.a.m.d.

După cum se vede, urme de autohtonizare tot mai persistă, căci este normal să se întîmple astfel, dar între anumite limite. Pe deasupra a tot şi a toate, curajul de a folosi în ambele epopei hexametrul dactilic catalectic – considerat, sute de ani, inadecvat limbilor moderne şi limbii române, în special, a dat roade pe acest fond – al bunei cunoaşteri a resurselor ambelor limbi. Versul curge natural, energic şi luminos:

Astfel grăind, spre cetate cu mare trufie păşit-a
Grăbeşte, precum bidiviul cel cîştigător la întreceri,
Care aleargă uşor, cînd se-aşterne la fugă cîmpiei:
Tot aşa, mîndrul Ahile, cu repezi picioare purcese.
Priam, bătrînul, întîiul văzutu-l-a-n zare cu ochii,
Strălucitor ca şi steaua ce mîndru priveşte-n cîmpie,
Cînd se înalță-n spre toamnă, lucirea ei învederînd-o...
(Hom., *Il.*, XXII, 21-28)

I.1.4. Concluzii

Fără sacrificarea ordinii versurilor, în ciuda diferențelor de structură sintactico-topică, traducerile moderne valorifică din plin virtuțile compensatorii ale limbii române. De altfel, toți traducătorii au remarcat, în urma efortului propriu – concret, stăruitor –, cît de bogată, de plastică şi de nuanțată este limba română. În aşteptarea geniului care să dea epopeea națională proprie, dacă va mai fi cazul, creatorii actuali, încă tineri şi, deci, nonconformişti, arțăgoşi chiar,

afirmă că această limbă este un tezaur inepuizabil de nestemate (cf. M. Cărtărescu, M. Vişniec, H. Müller), ceea ce înseamnă că are resurse mereu reînnoite de a echivala capodoperele universale.

I.2. Local şi universal în traducerea textelor homerice

I.2.1. Universalitatea operelor homerice şi dinamica receptării lor

În principiu, cele două mari poeme epice atribuite lui Homer, *Iliada* şi *Odiseea*, aparţin patrimoniului cultural universal. Deşi ele reflectă o societate concret situată temporal şi spaţial – lumea micenian ă din zona Mării Egee, în zorii epocii istorice (cca. 1200-1100 a.C.) –, valorile profund umane pe care le conţin, la nivel ideatic, etic şi estetic, le plasează în universalitate şi eternitate. Gîndurile şi sentimentele protagoniştilor, relaţiile interumane, raportul omului cu natura şi cu factorul divin, interogaţiile şi aspiraţiile umane – exprimate, toate, într-o formă artistică desăvîrşită, le conferă valoare perenă şi ubicuă. Aşadar, atît perpetuarea editării textelor orginale, cît şi exegeza asupra acestora, pe de o parte, şi traducerile cît mai fidele, pe de altă parte, au în vedere accesul fiecărei generaţii de receptori, din fiecare spaţiu cultural al globului terestru, la adevărurile fundamentale conţinute în aceste opere cu valoare matricială, exemplară, în devenirea spirituală a omenirii[2].

Problema este că nici mijloacele lingvistice de transfer de la epoca veche la epocile ulterioare din spaţiul aheean în diverse alte spaţii ale lumii nu rămîn neschimbate şi nici puterea de înţelegere a interpreţilor (traducători, exegeţi), pe de o parte, şi a receptărilor din marea masă, pe de altă parte, nu sînt unice şi nici măcar constante. Fiecare nouă ediţie de text, fiecare nou demers exegetic şi fiecare nouă traducere înseamnă alte mărci imprimate pe textul-bază, puternic determinat de spaţiul şi timpul care le-au generat.

[2] Acest lucru este valabil pentru toate celelalte capodopere ale culturii universale – datorate lui Eschil, Sofocle şi Euripide; lui Platon şi Aristotel; lui Vergilius, Horatius şi Ovidius, lui Leonardo da Vinci, Molière, Shakespeare, lui Balzac ş.a.

I.2.2. Principiul „comentariului" și principiul „rarefierii textului" în analiza discursului homeric

Din perspectiva *analizei discursului*, așa cum o concepe Michel Foucault, textul homeric reprezintă acel tip de discurs care „se spune/se povestește", în sensul că este un text *fundamental, etern, imuabil* și, în plus, dotat cu *capacitatea de a genera texte noi*, născute direct din primul, numite generic de către filosoful de la Collège de France „comentariu". Spre deosebire de un text fundamental, comentariul „se zice", este *temporar* și *schimbător*. Împreună, aceste două tipuri de texte formează o anumită procedură de control și delimitare a discursului uman, în general, și anume, o *procedură internă*, prin care discursul își exercită propriul său control, operînd o anumită clasificare, ordonare și distribuție a textului primordial, relativ independentă de intervențiile externe (ale societății civile, ale autorităților statale, religioase etc.)[3].

Practic, prin „comentariul" foucaultian asupra textului homeric se înțeleg mai multe texte noi: a) exegeza propriu-zisă; b) traducerile; c) creațiile originale, bazate pe valorificarea unor teme, motive, personaje sau tehnici literare homerice. Pentru această ultimă ipostază, M. Foucault dă exemplul romanului *Ulysse*, de James Joyce, iar pentru primele două – exemplul lui Victor Bérard, comentator și traducător al lui Homer în franceză.

În toate cazurile, textele secundare rezulatate din „comentariul" asupra textului primar, fundamental, nu fac altceva decît să arate cît de bogate sînt resursele interioare ale acestuia, cîte mesaje tăinute sînt încă de descoperit în el. Altfel spus, exegezele, traducerile și creațiile originale, produse în prelungirea textului primar, dovedesc caracterul polivalent al acestuia, capacitatea lui de a se re-actualiza mereu. Or, prin aceasta, am ajuns la un paradox: un text vechi, declarat fundamental, etern, imuabil, se dovedește, de fapt, veșnic regenerabil, flexibil, deschis. Michel Foucault merge chiar mai departe cu

[3] Cf. Michel Foucault, *L'Ordre du discourse. Un discours sur le discours*, Paris: Gallimard, 1971. Trimiterile noastre se fac la ediția românească, *Ordinea discursului. Un discurs despre discurs.* Traducere de Ciprian Tudor, București: Eurosong & Book, 1998, pp. 23-26.

subtilitatea reliefării paradoxurilor, dublîndu-se perspectiva jocului de roluri între textul fundamental şi textul secundar care îl reia:

[...] comentariul trebuie să spună pentru prima dată ceea ce, totuşi, era spus, şi să repete fără încetare ceea ce, totuşi, n-a fost niciodată spus (p. 25).

Cu alte cuvinte, rolul interpretărilor teoretice, ca şi al traducerilor în limbile moderne nu se reduce numai la a reda esenţialul dintr-o capodoperă a spiritualităţii antice, ci şi de a dezvălui sensuri ascunse, sugestii de mare subtilitate din textul original. Or, asemenea realizări nu ţin numai de relaţia competenţă/performanţă din structura personală a individului care abordează textul în discuţie, ci şi de virtuţile compensatoare ale limbii în care se redactează analiza de text şi traducerea respectivă. Ştim deja, chiar înainte de magistrala demonstraţie a lui Wilhelm von Humboldt, că există un „geniu intern" al fiecărei limbi, care se manifestă în dublu sens:

a) comunitatea lingvistică, marcată de anumite condiţii de viaţă şi de o anumită mentalitate, imprimă o structură specifică limbii respective, mai ales la nivel lexico-semantic şi stilistic, dar şi la nivel morfo-sintactic şi fonetic;

b) structura lingvistică impune un anumit mod de „a decupa" realitatea înconjurătoare, pe care o vedem, o înţelegem şi o exprimăm numai în modul în care limba utilizată ne permite să o facem[4].

Din acest punct de vedere trebuie să înţelegem inovaţiile, *recte* localizările care au loc în valorificarea în variante spaţio-temporale „noi" a textelor homerice, ca şi a oricărui alt tip de text fundamental. Aici intervine şi un al doilea principiu foucaultian, complementar celui de mai sus: *principiul rarefierii* discursului, concretizat în „problematica autorului"[5]. Revenirile succesive asupra textului fundamental întăresc paternitatea autorului, chiar şi a lui Homer, despre care ştim, în fapt, că este doar un simbol al aezilor anonimi din epoca

[4] Wilhelm von Humbodt, *Despre diversitatea structurală a limbilor şi influenţa ei asupra dezvoltării spirituale a umanităţii.* Versiunea românească, introducere, notă... de Eugen Munteanu, Bucureşti: Humanitas, 2008, p. 345.

[5] M. Foucault, *op. cit.*, pp. 26-28.

genezei şi răspîndirii celor două mari poeme epice. Pe de altă parte, fiind mereu altele, textele secundare – traducerile, în cazul nostru – nu privilegiază prea mult persoana traducătorului, şi cu atît mai puţin pe a exegetului, chiar dacă aceştia, spre deosebire de legendarul Homer, au o identitate certă şi un statut intelectual de mare autoritate (cum ar fi George Chapman, Leconte de Lisle, Giambattista Vico, Goethe, Schiller, Erich Auerbach ş.a.).

Toate aceste procese ilustrează dubla natură a fenomenului cunoscut în istoria universală a traducerilor:

a) textul-bază se conservă tot mai bine, în ciuda vechimii crescînde, ba chiar se regenerează continuu, dezvoltîndu-şi noi detalii ideatice şi estetice;

b) textul-bază suferă re-interpretări succesive, prin „localizări" care fac mesajul perceptibil pentru receptorii din anumite spaţii geografice şi din epocile istorice noi; aceste adaptări merg la denaturarea „atmosferei" originalului.

I.2.3. Latinizarea textelor homerice şi efectele sale globale

Versiunile latineşti ale poemelor homerice au fost cele dintîi mostre de îndepărtare de la spiritul şi litera textului original. Şi nu este vorba aici despre vechea, bolovănoasa şi naiva traducere a lui Livius Andronicus, care constituie prima creaţie artistică în limba latină (finalul secolului al III-lea a.C.) şi nici despre traducerile din epoca clasică a latinităţii. Este vorba despre realizările tîrzii, din Evul Mediu şi din Renaştere, cînd limbile naţionale europene erau considerate încă imature pentru echivalarea unor asemenea capodopere, deşi se creaseră deja epopei naţionale în chiar acele limbi. Numai o prelucare, din seria textelor paralele, precum *Le roman de Troie*, a lui Benoît de Saint-Maure, din secolul al XII-lea, a putut să apară în franceza arhaică. Altfel, Umanismul Renaşterii a privilegiat studiul antichităţii latine, încît reprezentanţii Umanismului din Italia şi Franţa au realizat *traduceri din Homer în limba latină*. Este vorba despre Leonardo Bruni, Carlo Marsuppini, Nicolò dello Valle, care au dat versiuni timide, în proză sau în versuri, în limba şi în metrul latinesc. Foarte cunoscute au

fost traducerile în latină realizate de Lorenzo Valla, *Iliada*, c. I-XVI, şi Agnolo Poliziano, *Iliada*, c. II-V[6].

Toate acestea au utilizat, după vechea tradiţie, onomastica din latinitatea antică, adică teonime, antroponime, toponime etc., astfel încît pînă astăzi *Odysseos* este mai cunoscut sub numele de *Ulysse*, provenind din lat. *Ulyxes*. De fapt, întregul Pantheon grecesc a fost adaptat încă de atunci la spiritualitatea latină, ceea ce a dat naştere la o serie întreagă de alte „naturalizări" ale textului original în culturile noastre.

1.2.4. Primele traduceri în limbile naţionale şi metoda „împămîntenirii"

Odată dezlănţuită, această serie de adaptări succesive a fost greu de oprit. Nici chiar reluarea studiilor savante direct pe textul grecesc, din ultima etapă a Renaşterii, favorizate de ediţiile greceşti tot mai bine realizate, nu a putut să abată curentul bazat pe conceptul lansat de latini – *translatio*, „transfer, transformare, trecere în altă formă".

Din nou, Italia şi Franţa s-au dovedit un teren fertil pentru ediţiile greceşti[7]. Din păcate, caracterul tot mai ştiinţific al editorilor de text nu a stimulat şi o concepţie traductologică pe măsură. Limbile naţionale europene – romanice, germanice etc. – erau încă în plin proces de formare a unei variante literare supradialectale, iar în creaţia literară a vremii persistă încă ideea că numai genurile populare – romanul, nuvela, poezia satirică – pot fi redactate în *sermo vulgaris*, varianta naţională. Genurile savante – epopeea, epistola, lirica filosofică ş.a. – au continuat încă mult timp să fie redactate în latină, ca şi operele ştiinţifice, juridice, diplomatice, teologice etc.

Chiar şi după ce, în sfîrşit, limbile moderne au fost considerate apte să redea bogăţia de idei şi de valori estetice ale poemelor homerice,

---

[6] Cf. D.M. Pippidi, „Introducere", la *Iliada*. În româneşte de G. Murnu, Bucureşti: Editura Garamond, pp. 33-34.

[7] Italianul de origine grecească Demetrios Chalcocondylas a stimulat prima ediţie a textului grec, la Firenze, în 1448. Apoi, între multe altele, s-a remarcat ediţia academică de la Venezia, 1517, datorată lui Aldo Manuzio. În Franţa, ediţii preţioase, prin acurateţea textului şi prin aparatul filosofic necesar, sînt cea din 1554, realizată de Turnèbe, şi cea din 1566, datorată lui Henri Estienne.

modelul latin au continuat să domine concepţiile traductologice, prin multe dintre distorsiunile sale. Secolele al XVII-lea – al XVIII-lea pot fi considerate epoca primelor traduceri importante în limbile şi culturile moderne ale Europei:

- în Franţa, traducerea *Iliadei* a început în anul 1545, de către Hugues Salel, şi a fost finalizată de ucenicul acestuia, Amadys Jamin, în 1580-1605;

- în Anglia, *Iliada* apare în 1598, iar *Odiseea*, în 1616, prin efortul lui George Chapman, unul dintre primii mari „homerişti" ai lumii moderne;

- în Germania, după versiunile lui J.V. Rexius (în proză) şi Johann Spreng (în versuri), din secolul al XVII-lea (1610), a făcut epocă traducerea de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea a lui Johann Heinrich Voss, *Odiseea*, 1781, şi *Iliada*, 1793, devenite ediţii de referinţă în istoria homerologiei germane şi europene, în general. Între ele au apărut multe alte versiuni – parţiale sau integrale, în versuri sau în proză, în versuri orginale sau moderne etc.

I.2.5. Homerizi, homerologi şi homerişti

Sporirea numărului de ediţii şi de traduceri a fost dublată de reapariţia exegeţilor şi a comentatorilor de diverse categorii.

În Antichitatea greacă se afirmaseră filologii din cadrul Academiilor din Alexandria, Syracuza ş.a., care au fixat în scris primele ediţii standard ale celor două mari poeme, prin compararea şi compilarea nenumăratelor variante care circulau oral sau erau înregistrate fragmentar în diverse texte scrise. Aceşti savanţi din cadrul Bibliotecii din Alexandria, Pergamon etc. continuau activitatea aşa-numiţilor „homerizi", evocaţi în epoca clasică a culturii eline, cf. *Dialogurile* lui Platon. Cultura latină şi cultura europeană medievală şi modernă au continuat ceva mai timid această tradiţie.

Dar Renaşterea şi Clasicismul, chiar şi Romantismul, au readus în actualitate asemenea activităţi, reprezentate prin specialistul de tip enciclopedic. Este vorba despre acei *homerişti*, care îşi consacraseră întreaga viaţă studierii operei homerice, editării şi traducerii acesteia, pe de o parte, dar şi creaţiei proprii, originale, pe cît de îndatorată modelului homeric – prin tematică, motive, personaje, tehnică literară,

pe atît de vastă şi de răsunătoare în conştiinţa receptorilor, pe plan naţional şi internaţional, ceea ce înseamnă încă o dată o manifestare de tip homeric.

Putem ilustra acest fenomen al activităţii homeriştilor, adică a unor „Homeri" ai secolelor moderne, prin două personalităţi semnificative.

Englezul **George Chapman** (1559-1634) este întruchiparea dintîi a homerismului complet:

- a dat culturii sale şi, prin ea, culturii universale, prima traducere integrală a poemelor homerice, cf. *supra*, dar şi *Batrachomyomachia, Imnele homerice*, adică şi textele minore atribuite lui Homer;
- a creat o operă proprie, originală, de mare valoare, marcată de modelul homeric calitativ, cantitativ şi ca impact asupra semenilor săi:
  - *The Blind Beggar of Alexandria* (1596-1598);
  - *An Humorous Day's Mirth* (1597-1599);
  - *All Fools* (1605);
  - *My Day* (1611);
  - *The Conspiracy and Tragedy of Charles, Duke of Byron* (1608).

Francezul **Leconte de Lisle** (1818-1894) reprezintă varianta parnasiană a homerismului complet:

- a tradus integral *Iliada*, 1866 (traducere reluată în 1874; 1882; 1884) şi *Odiseea*, 1868, precum şi *Batrachomyomachia, Imnele homerice*;
- a scris eseuri şi opere teoretice de exegeză filosofico-literară, pornind de la textele homerice;
- a creat o operă literară originală, puternic marcată de poemele homerice, de tragedia clasică greacă şi de întreaga lume antică, vizînd însă problemele, sensibilitatea şi mentalitatea lumii sale:
  - *Poèmes antiques* (1852; 1891 – ediţie de referinţă);
  - *Poèmes barbares* (1862; 1889 – ediţie de referinţă);
  - *Poèmes tragiques* (1884; 1895 – ediţie de referinţă);
  - *Hélène* (1852, dramă încorporată ulterior în *Poèmes antiques*);
  - *Les Erinyes* (1873, dramă în 2 părţi, încorporată în *Poèmes tragiques*).

Fiecare dintre cei doi a dat „culoare locală" poemelor homerice, în acelaşi timp în care a universalizat, în compensaţie, motive, personaje, episode homerice, repunîndu-le în circulaţie în haina limbilor

moderne şi în forma agreată de civilizaţia modernă. Nu numai că au păstrat numele latineşti ale divinităţilor şi eroilor homerici, redate în varianta fonomorfologică a limbii lor, dar au şi adoptat terminologiile la specificul acestor limbi – funcţii ierarhice (administrative, religioase, nume de arme, plante, animale, termeni pentru anumite ritualuri, acţiuni militare etc.).

În cazul special al lui Leconte de Lisle, trebuie să ţinem seama şi de impactul uriaş pe care limba şi cultura franceză l-au avut, de-a lungul secolelor, asupra limbilor din Europa şi din alte continente (Africa, Asia, America Latină). Nu numai pentru limba română franceza a constituit „al treilea miracol" al evoluţiei limbii literare, ci fondul de cuvinte, sintagme, expresii metaforice, chiar şi de structuri morfo-sintactice a contribuit miraculos şi în multe alte limbi, la procesul de îmbogăţire şi de modernizare a limbii, culturii şi civilizaţiei[8]. Or, „modelul francez" a acţionat eficient mai ales prin răspîndirea masivă a cărţilor, *id est*: prin creaţii ale scriitorilor francezi, dar şi traduceri franceze din literatura universală, inclusiv din clasicii greco-latini. Dintre versiunile din epopeile homerice, cele realizate de L. de Lisle, apoi, două secole mai tîrziu, de Victor Bérard au circulat în întreaga lume[9].

Prin aceste ediţii s-a răspîndit şi obiceiul de a adopta textul homeric la limba, cultura şi civilizaţia din epoca şi din spaţiul fiecărei noi versiuni într-o limbă modernă.

Homerologii, stimulaţi de apariţiile editoriale de toate tipurile (ediţii, traduceri etc.), au reluat tradiţia comentariilor academice pe marginea textelor homerice. În perioada pe care tocmai am evocat-o (secolele al XVII-lea – al XVIII-lea) s-au afirmat două asemenea personalităţi:

Francezul **D'Aubignac**, cu o celebră carte, scrisă în 1664, dar tipărită postum, în 1715, *Conjectures académiques ou Dissertation sur*

[8] Cf. P. Gh. Bârlea, R.-M. Bârlea, *Lexicul românesc de origine franceză*, Tîrgovişte: Bibliotheca, 2001[2] (ed. I: 2000).

[9] Deşi traducerea lui V. Bérard a fost puternic contestată de specialişti.

Iliade. Ouvrage posthumes trouvé dans la recherche d'un savant, Paris, 1715[10].

Germanul **Friederich-August Wolf**, cu încă mai celebra *Prolegomena ad Homerum*, Berlin, 1795.

Pe baza analizei critice a textelor homerice, mai ales a *Iliadei*, cei doi reînvie teoriile vechilor „fragmentarişti" din Antichitate, care susţineau că cele două epopei reprezintă, de fapt, o culegere de texte disparate, care au circulat sub formă de creaţii folclorice independente, fapt care se probează prin numeroasele incongruenţe de conţinut şi de compoziţie, precum şi prin stilul popular, oral, formular, al naraţiunilor. Homer, care poate fi doar o antonomază de la adjectivul comun, care însemna „orbul", este doar simbolul aedului din epoca de mare circulaţie a acestor fragmente.

Cercetările ulterioare au dovedit că D'Aubignac consultase, de fapt, o traducere latină a epopeilor homerice, nu textul „original" grecesc şi că multe dintre incongruenţele aduse ca argument sînt pure fantezii[11]. Cît priveşte cartea lui J.-A. Wolf, s-a dovedit că aceasta era o preluare destul de servilă a unor pasaje întregi din D'Aubignac, dar şi din alţi exegeţi, ca Wood, Mérian, Villoisson[12].

I.2.6. „Problema homerică" şi caracterul rural-arhaic al lumii homerice

Aşa-numita „problemă homerică", repusă pe tapet de D'Aubignac via Wolf, a vizat nu numai paternitatea, respectiv caracterul fragmentar sau unitar al textelor homerice, ci şi „atmosfera" evocată de acestea. Practic, cu toate păcatele lor, cele două cărţi au fondat filologia modernă, sub aspectul disciplinei care se poate numi, de atunci, „homerologie".

Ceea ce ne interesează pe noi aici este faptul că cercetările de detaliu asupra textului homeric relevă o limbă exclusiv poetică,

---

[10] Reeditare modernă în 1925, Paris, de către Magnien, cu o *Introducere* a acestuia.

[11] Vezi exemplul lui Adrian Pîrvulescu, *Introducere* la Homer, *Odiseea*. Traducere de G. Murnu, Bucureşti: Univers, 1979, cu trimitere la ediţia 1925, p. XIVI şi pp. 166-167.

[12] Cf. A. Sévergns, Bruxelles, 1946, 2,8. Cf. şi U. von Wilamowitz-Moellendorf, *Die Ilias und Homer*, Berlin, 1920, p. 15.

neatestată vreodată la vreo comunitate reală de vorbitori. Această limbă ideală – „limba homerică" sau „limba textelor homerice" – este caracterizată prin arhaisme şi prin elemente regional-populare ionice şi eolice. Elementele de *realia* zugrăvite în acest idiom special sugerează o lume arhaică, populată de păstori, navigatori, războinici, agricultori, cu un stil de viaţă apropiat de ritmurile naturii şi legiferat de tradiţii ancestrale, de cutume şi credinţe religioase. Codul onoarei, al respectului pentru zei, familie, supunerea faţă de conducătorii militaro-religioşi şi politico-administrativi, grija faţă de străinii care vin cu gînduri curate domină convieţuirea comunităţilor respective.

Consecinţa directă a acestor constatări a fost crearea unei lungi tradiţii a traducerilor în variantele arhaic-populare ale limbilor moderne, variante considerate mai potrivite pentru re-crearea „atmosferei" homerice în culturile respective.

I.2.7. Autohtonizarea textelor homerice în versiunile lumii moderne

Primul motiv al acestor echivalări în variantele arhaic-populare a fost acela al inexistenţei sau, în orice caz, în lipsa de încredere a traducerilor în existenţa unei variante literare suficient de bogate, de flexibile şi de mature a limbii lor. Evident, ideea lumii homerice văzută ca o lume primitivă, de păstori şi războinici necizelaţi, a constituit motivul suplimentar al acestor opţiuni lexico-gramaticale şi stilistice. Aşa explică George Chapman alegerea variantei vernaculare a englezei în care a tradus *Iliada* şi *Odiseea*. Conceptul de „translation" reda, în bună măsură, înţelesul termenului latinesc *translatio*.

Problema a fost că toate versiunile engleze ulterioare au rămas îndatorate acestei concepţii. Abia în 1956 a apărut o ediţie academică epurată de elemente arhaice, rurale, de lexeme şi structuri necanonice, de forme rare şi creaţii personale. Dar s-au găsit voci care să afirme că această versiune (ca şi altele, care i-au urmat exemplul) are utilitate restrînsă la cercul strict al filologilor clasici din mediul universitar.

Romantismul a întărit o dată în plus orientarea spre nivelurile şi registrele umile ale limbilor vernaculare, în contextul ideologiei culturale care preamărea tezaurul de gîndire şi simţire ce stă ascuns în straturile profunde, arhaice şi populare, ale limbilor naţionale. Pe acest fond s-au afirmat traducerile lui J.-Fr. Voss, în germană, sau de C.A.

Aristia şi I. Caragiani, în română, precum şi traducerile din întreaga Europă a vremii – secolul al XIX-lea.

În ţările balcanice şi, în general, în ţările unde fondul mito-folcloric s-a păstrat viu pînă la jumătatea secolului al XX-lea, adaptările de conţinut şi formă au fost încă mai accentuate. Supravieţuirea folclorului literar, muzical etc., cu fond mitologic străvechi, deseori cu reminiscenţe de motive homerice, a mers în paralel cu naşterea tîrzie a limbilor literare, atît în varianta standardizată, normată, supradialectală, cît şi în varianta funcţională beletristică. S-au simţit atraşi de echivalări prin apelul la termeni din vechile basme şi legende naţionale, la vechile texte religioase şi la cronicile literar-istorice traducătorii din popoarele balcanice, scandinave, iberice, slave, orientale.

Fenomenul a fost întărit şi de faptul că în unele zone din Balcani, precum Serbia, Macedonia, Albania, au supravieţuit, pînă acum cîteva decenii, ultimii aezi de tip homeric din lume, barzi populari capabili să recite balade de dimensiuni impresionante (între 1000 şi 6000 de versuri)[13].

Fenomenul autohtonizării se manifestă într-o complexitate de forme.

Întregul sistem referenţial al divinităţilor din Pantheonul grecesc este redat nu numai prin forme latinizate, adaptate la fonomorfologia limbilor moderne respective, ci de-a dreptul prin echivalenţe din fondul mitologico-creştin al culturii moderne:

- *Zeus/Juppiter* este *Dumnezeu* sau, în cel mai acceptabil caz, *Doamne*; *Mărite Doamne*;

- Zeii cu atribuţii practice, precum *Hephaistos/Vulcanus* ş.a., sînt numiţi *Fierarul*, *Zorilă*, *Gerilă*;

- Divinităţile minore (nereide, nimfe etc.) sînt echivalate cu personajele comparabile din mito-folclorul local: *Aurora cu degete*

[13] Cf. P. Gh. Bârlea, 2015, pp. 91-106. Rapsodiile recitate de aceşti aezi rătăcitori, analfabeţi, unii chiar orbi (precum guzlarul sîrb Filip Višnič), au fost comparate, tematic, dar şi ca tehnică interpretativă şi ca structuri compoziţional-prozodice, cu cîntările şi episoadele din poemele homerice sau cu producţii de tip *Sakuntala*, *Legendele lui Beowulf*, din marile creaţii anonime şi colective ale lumii.

trandafirii devine *Zîna Zorilor*; *nimfa Calypso* devine *Zîna Zînelor* (ceea ce coincide cu gr. *Διὰ Διάων*), ba chiar și *Ileana Cosînzeana*.

Terminologia ierarhiilor militare, civile, religioase, ca și cea a lăcașelor respective sînt adoptate corespunzător: - Bazileii greci, strategii militari, înțelepții curților princiare, oficianții ritualurilor religioase sînt numiți: *Înălțate Împărate, Măria Ta, voievozi, domnitori, sfetnici, Moșule dragă* etc., iar cetățile sînt numite *împărății*, templele – *biserici*.

Formulele de adresare, civile și ritualice, se adaptează în consecință, după cum am văzut deja: la *Înălțate Împărate, Mărite Doamne, Preacinstiți sfetnici* și *comandanți, Moșule dragă, Fiule, Frate* etc., trebuie adăugate: *Doamne-ajută!, Domnul fie cu noi!*, [*Bună să-ți fie inima*] etc.

Expresii și locuțiuni tipice geniului intern al fiecărei limbi le redau pe cele din greaca homerică:

Ian te uită; veni măre; avan; abraș; dete roată; prinse a vorbi/a sudui; ține-ți vorba; huideo etc.

Elemente de *realia* sînt redate prin raportare la universul rural național: *laviță, lăicer, pled* etc.

I.2.8. Rigorile echivalărilor și gramatica contrastiv-tipologică

Orice traducător și orice filolog știe că anumite domenii ale lexicului sînt extrem de dificile în procesul echivalărilor. Numele de plante, animale, păsări, pești sînt asemenea domenii, căci sînt extrem de mobile și de polivalente chiar și în interiorul aceleiași limbi: același referent este numit în patru, cinci sau mai multe feluri de către vorbitori sau, invers, același nume este dat pentru patru, cinci specii diferite. Dificultățile de identificare cresc în procesul de echivalare între două limbi, mai ales cînd acestea reprezintă areale geografice diferite și epoci istorice foarte îndepărtate în timp. Am exemplificat fenomenul prin analiza traducerilor românești din Homer.

La fel stau lucrurile cu terminologia anatomică, cu cîmpul semantic al armelor tradiționale, metalelor, obiectelor de cult ș.a.

Gramatica contrastiv tipologică ne învață că „decuparea imaginii realității" este asigurată diferit în diferite limbi: în română, *pușca* se duce „la ochi", pe cînd în franceză se duce *au visage*. Românii „fac un

duş", în timp ce francezii şi englezii „îl iau" – fr. *prendre un douche*; engl. *to take a shower.*

În cazul idiomului homeric, chiar realităţile concrete impun deosebiri semnificative de exprimare. Aşa cum s-a arătat, aheii şi troienii lui Homer nu-şi „trăgeau sabia din teacă", pentru că nu existau teci şi nici nu „se încingeau cu sabia"; războinicii astfel dotaţi „atîrnau" sabia pe umăr, cu o bandulieră măiestrit împletită din piele. De asemenea, eroii homerici nu-şi „înhămau caii", ci îi „înjugau", ca pe boi, pe catîri etc., căci nu existau hamuri suficient de rezistente în acea vreme.

I.2.9. Concluzii

Aşadar, poemele homerice rămîn capodopere ale literaturii universale, reflectînd umanitatea, în esenţa ei, dar ele ajung la cunoştinţa şi la sensibilitatea cititorilor moderni în forme care să le asigure rezonanţe cunoscute, filtrate prin spiritul local, actualizat pentru fiecare generaţie de beneficiari ai acestor valori spirituale.

I.3. Autohtonizarea textelor homerice în versiunile sud-est europene

I.3.1. Corpusul de texte

Baza analizei noastre este constituită în primul rînd din versiunile româneşti ale *Iliadei* şi *Odiseei*, iar trimiterile la unele versiuni sîrbeşti, bulgare, macedonene, albaneze, turceşti, ucrainene, dar şi la unele occidentale, pe alocuri, se fac la modul general, prin referire la informaţiile exterioare pe care le oferă textele consultate. Aşadar, am avut în vedere, în primul rînd, traducerile în *limbile balcanice*, apoi situaţia din unele limbi occidentale, dar şi, ca informaţie suplimentară, versiuni din alte spaţii culturale[14].

[14] De exemplu, din literatura rusă am consultat Gomer, *Odiseja*, în traducerea lui V(asili) Jukovski. Postfaţă de A. Taho-Godi. Revizie S. Oşerova, Moscova, Editura „Moskovskij rabočij", 1982, o versiune corectă, relativ fidelă, dar nu lipsită de apelul la „narodnije povestj", „basnj" etc.

I.3.2. Experiențe occidentale

De fapt, experiența limbajului arhaic-popular și a localizărilor caracterizează aproape toate începuturile traducerilor în limbi moderne, inclusiv din „culturile mari", precum cea germană, engleză sau franceză. Pînă la jumătatea secolului al XIX-lea, principiul autohtonizării se practica în Anglia și în toate țările din UK (George Chapman, *Odyssey*, 1598; Alexander Pope, *Iliad*, 1785; William Cowper, *Illiad*, 1791, și *Odiseea*, 2 vol., prima versiune, în versuri albe; F.A. Newman, *Iliad*, 1856 etc.). Traducerea lui G. Chapman din *Odiseea* a rămas celebră peste secole. El însuși dramaturg și poet renascentist, a creat, în traducerea *Iliadei*, 1611, o adaptare a eroilor, semizeilor și zeilor homerici la „simbolurile cosmogonice ale umanismului renascentist"[15]. Cît privește limba, Chapman a folosit varianta vernaculară a englezei. Cercetătorii moderni o consideră nepotrivită cu o limbă arhetipală, considerată „îndrăzneață" în utilizarea unui autor arhetipal, cum a fost Homer[16]. Alexander Pope, în *Prefața* la ediția sa, una dintre cele mai bune din spațiul anglofon, afirma că a realizat o traducere literară, dar net superioară ca limbă primitoare. Abia în 1951, traducerea lui Richardson Ladimore a fost una fidelă, academică, precisă, dar utilă numai pentru profesorii și studenții de la secția de filologie

[15] Comentariile aparțin realizatorilor ediției moderne, cf. Homer, The *Iliad*. Traduction by G. Chapman. Edited by Allardice Nicoll, with an introduction and glossary. Preface by Garry Wills, Princeton University Press, 1998; Homer, The *Odyssey*. Traduction by G. Chapman. Edited by Allardice Nicoll, with an introduction and glossary. Preface by Garry Wills, Princeton University Press, 2000. Problema s-a pus și teoretic, în studiul lui Mattew Arnold, 1861, *On translating Homer*, reeditat în Idem, *On the classical tradition*, ed. R.H. Super, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1960, cf. și F. W. Newman, *Homeric Translation in Theory and Practice: a replay to Matthew Arnold*, Esq. London, 1861.

[16] Aprecierea aparține cercetătoarei Christine Lukič, de la Universitatea din Bourgogne, cf. „Ample Transmigration: George Chapman, traduction d'Homere en englais", în: *Etudes Anglaises. Revue du monde anglophone*, 1 (60), 2007, Paris: Kliencksieck, pp. 3-14. Chapman însuși folosește termenul de „naturalizare" după lat. *transmigratio*, pentru versiunile sale din *Iliada* și *Odiseea*, cf. G. Chapman, *The Teories of Peace* (1609), *Plays and Poems*. Ed. Johathan Hudston, Harmondsworth: Penguin, 1998. De văzut și George Chapman, *The Iliads of Homer Prince of Poets [1611]. Chapman's Homer. The Iliad*. Edited by Allardyce Nicoll, Princeton: University Press, 1998.

clasică. Ceilalți cu considerat-o „dureros de literală”[17] (*painfully litteral*). Ca o reacție la aceasta, au apărut traducerea din 1974 a lui Robert Fitzgerald și cea din 1990, a lui Robert Fagles[18], foarte literare, chiar libere.

Lucrurile au stat cam la fel și în cultura germană. Ecourile traducerilor ale căror prime ediții datează de la 1781 (*Odiseea*) și 1793 (*Iliada*), dar mai ales ale teoriei lui J. H. Voss, reprezentativă pentru gîndirea romantică, formulată în studiul (neterminat) *Prolegomena ad Homerum*, publicat în 1795, au contribuit esențial la răspîndirea principiului autohtonizării. De exemplu, E. Lovinescu afirma, în *Prefața* la versiunea sa în proză, că a preluat ideea caracterului primitiv popular al epopeilor homerice de la traducătorul și editorul german J. H. Voss. Apoi, numărul mare de ediții germane răspîndite în întreaga Europă, dar și în țări de pe alte continente, a făcut ca lecția autohtonizării să fie preluată de traducătorii locali. Chiar și în cultura germană actuală versiunile cele mai frecvent tipărite, pe o piață editorială foarte activă, aparțin lui J. H. Voss. De exemplu, numai între anii 2000 și 2013, s-au tipărit în Germania 30 de cărți din *Iliada* și *Odiseea*, fără a mai pune la socoteală *Imnurile* și *Batrachomyomachia*. Dintre acestea, 19 – adică aproape două treimi – reprezintă reluări ale traducerii lui J. H. Voss[19]. Uneori, în același an (2004, de exemplu) două sau trei edituri diferite preiau și difuzează textul respectiv. Încercările de revizie a acestuia, datorate lui Hans Rupé (2000), principalul său editor modern, sînt de tot timide, iar versiunile altor specialiști, precum Ludwing Bernays, Karl Ferdinand Lempp, Kurt Steimann, Raoul Schrot, Wolfgang

[17] O analiză critică obiectivă a acestui demers găsim la Colum Maciner, în: Bryn Mawr, *Classical Review*, 1, 15, 2009.

[18] În aceste versiuni se remarcă numeroase adăugiri de unități sintactice (cca 2500 de rînduri/versuri, reprezentînd 16% din totalul rezultat), pe de o parte, și omisiuni de epitete repetitive, patronimice, structuri morfologice dificile, fără corespondent în engleză, precum imperativul de tip analitic etc., pe de altă parte, cf. Robert Fitzgerald, *Iliad*, Oxford World's Classics, 1974; Robert Fagles, *Iliad*, Penguin Classics, 1990.

[19] În lista versiunilor germane am trecut numai edițiile tipărite în perioada amintită, 2000-2013.

Schadevald, Andon Weiher, se pierd în mulțimea versiunilor vosseriene[20].

I.3.3. Circulația orală a poemelor homerice în spațiul balcanic și tradiția universală a rapsozilor populari

Cu mult înainte de primele încercări de traducere cultă, fixate în scris, a poemelor homerice, în multe țări din Balcani circulau pe cale orală fragmente de cîntece străvechi care aminteau, atît prin conținut, cît și prin formă, de episoadele cunoscute din poemele homerice. În cartea sa, *Le Dossier H*, 1981, Ismail Kadare relatează istoria celor doi tineri homeriști irlandezo-americani care au venit în Albania ca să înregistreze epopeile orale locale, narate de rapsozii populari, convinși că în felul acesta vor contribui la elucidarea problemei homerice (respectiv, la ideea contribuției colective, anonime și mereu reînnoite la crearea poemelor atribuite lui Homer). În 1960, Albert Lord publica al său *opus magnum*, *The Singer of Tales*, susținînd că poveștile din tradiția orală, ca cea valorificată de Homer, sînt tot timpul modificate și îmbunătățite. Homer nu ar fi fost decît un simplu „barrouwed, from other bards" – colportor al creațiilor altor barzi (Lord, 1960, 190-195). Teoria lui viza stilul oral formular, care se găsește în poemele de tip *Beowulf*, din Germania și din Europa de Nord. La rîndul său, Geoffray S. Kirk, într-un studiu de referință, arăta că acest stil și acest tip compozițional, bazate pe oralitate, pe formule fixe țesute în episoade epice repetitive, se regăsește în literatura populară sîrbească – zona din care s-a și dezvoltat, de altfel, teoria oralității marilor poeme epice ale lumii Poemele homerice se deosebesc de cele folclorice din Sud-Estul Europei prin strictețea metrico-prozodică, printr-un anumit sistem formular și, mai ales, prin creativitate. Aezii greci își permiteau să inventeze și să schimbe termeni, expresii, pasaje din structura episoadelor mai mult decît poeții populari sîrbi, care au fost *merely* „reproductivi" (Kirk, 1962, 88-91). În fapt, cercetările moderne au dovedit că în spațiul fostei Iugoslavii sînt atestate producții folclorice de dimensiuni epopeice, în care se utilizează tehnici de declamație

[20] Și pentru edițiile alternative la versiunea Voss am extras lista din aceeași perioadă recentă, precizată mai sus, 2000-2013.

rapsodică similare cu cele homerice. Aceste desoperiri au fost folosite pentru a demonta esenţa aşa-numitei „probleme homerice", respectiv, certitudinea că era imposibil ca un singur aed din epoca arhaică a Greciei să fi memorat un text de dimensiunile actuale ale *Iliadei* sau *Odiseei*, ceea ce însemna că diversele părţi componente (cînturi, grupări de cînturi, precum episodul „Telemahia" din *Odiseea*) au fost asamblate de un redactor tîrziu. Ideea este reluată de cercetătorul american Adam Parry, în 1966, şi de John M. Foley, două decenii mai tîrziu. În fapt, A. Parry consideră că alegerea modelului grecesc pentru oralitatea sîrbă nu este prea fericită (Parry, 1966, 177-216; cf. şi Foley, 1985, 35-36). În schimb, zicem noi, traducerile din textele „oficiale" homerice şi-au găsit un bun sprijin în această tradiţie populară sîrbească.

Pe de altă parte, figura legendară a poetului rătăcitor orb, al cărui handicap este compensat de o memorie prodigioasă, de o imaginaţie pe măsură şi de har narativ, a fost regăsită de unii cercetători în personaje cunoscute din realitatea europenă, africană etc.: poetul englez John Milton, cu al său *Paradis slost* sau vînătorul dogon (din Republica Mali) Ogatemmêli (Griaule, 1987), sau guzlarul sîrb Filip Višnič. Inclusiv scriitorul argentinian Jorge Luis Borges a fost considerat un homerid.

Aceste două împrejurări au favorizat, considerăm noi, aplicarea principiului autohtonizării în multe culturi ale lumii.

I.3.4. Încreştinarea lumii homerice

Cele mai vizibile localizări – şi mai şocante, pentru cititorii avizaţi ai textelor originale – au fost adaptările operate în *sfera credinţei religioase, a mitologiei, a superstiţiilor şi a întregului sistem de referinţe din zona relaţiei omului cu supranaturalul*, cu natura şi cu universul însuşi. Problema a fost discutată încă de la începuturile traducerilor din spaţiul balcanic, mai precis, în cuvîntul de însoţire scris de I. Heliade-Rădulescu la versiunea românească a *Iliadei* pe care i-o edita lui C. D. Aristia, în 1837. Ar fi uşor să foloseşti nume şi epitete din credinţa ta, precum *Atotputernicul Dumnezeu, Dumnezeitul, Îndelungrăbdătorul, Multmilostivul*, spune prefaţatorul. Dar dumnezeii, eroii, obiceiurile şi, implicit, epitetele lor se schimbă peste veacuri şi

nu avem voie să folosim denumiri creștine pentru zei păgîni, care trebuie numiți, cumva, în spiritul vremii (*Denalttunătorul, Noriîntăritorul, Ochiosul*), așa cum procedează C. Aristia (Heliade-Rădulescu, 1837, p. IX). De fapt, în traducerea lui Aristia găsim un amestec de nume grecești și latinești: *Apolon, Ulis, Agamemnon, Nestor; Joe, Zea Juna, Zea Minerva,* pentru care a creat epitete românești prin calchiere (*argint-arcatul Zeu*/ apel; *brațalba Juno*), prin traducere (*năprasnicul Polifem*) sau prin împrumut direct (*Phebe, Glaucopa*).

Celălalt deschizător de drumuri din secolul al XIX-lea, I. Caragiani, își concentrează ideile despre traducere în scurtul cuvînt *Către cititori,* din ediția în proză a *Odiseei,* apărută în 1876. Considerînd că textele homerice reprezintă „limba copilăriei poporului grecesc", cărturarul aromân decide că limba populară și limba cărților bisericești o pot exprima cel mai potrivit în română, cu condiția să fie evitate formele rare, greu de înțeles. Cu atît mai mult, nu agreea intervențiile și invențiile personale („nici n-am stricat, nici n-am dres limba"), iar de cuvintele neauzite în gura poporului s-a ferit cît a putut, spune traducătorul[21]. În privința universului credințelor homerice, lucrurile stau ceva mai încurcat. Zeii, eroii etc. poartă numele lor grecesc, original, evident adaptate fonomorfologic la sistemul limbii primitoare: *Zeus, Athena, Odiseu,* cu obișnuitele epitete, destul de fidel urmate: *Cronide, Olimpicul,* respectiv, „cea cu ochi de cucuvea", „divinul", „multîncercatul", „multiscusitul", iar în notele de subsol, foarte bogate, traducătorul a dat și echivalentele latinești – tribut plătit modei europene încă vii pe atunci și, poate, didacticismului declarat al unor astfel de traduceri. În fapt, cînd este vorba despre epitete din sfera religioasă, Caragiani traduce adj. διός prin „dumnezeiesc", ceea ce înseamnă o primă mare concesie făcută autohtonismului propriu-zis. Doar editorul din 2011, Ion Acsan, găsește de cuviință să intervină pe textul original, traducînd termenul

[21] Lingvistul și traducătorul ieșean Ioan Caragiani declara că și-a expus mai pe larg ideile în volumul tradus din *Iliada,* aflat „sub presă" în 1876. Din păcate, acel volum nu a mai apărut vreodată (cf. Caragiani, *Către cetitori,* în Homer, *Odiseea. Batrachomyomachia...,* ed. 2011, p. 9).

grecesc prin „divin", polisemantic, sau prin „zeiesc", mai direcţionat păgîn. Considerate anacronisme, mai multe asemenea vocabule sînt înlocuite: *biserică* prin *templu*, *sfînt* cu *sacru* etc. Rămîn neschimbate: *O, Doamne!* (24); *prorocire/prorocit/proroci* (41) ş.a.; *fruntaşi şi sfetnici* (109). Dacă adăugăm la opţiunile personale, necorijate de editorii moderni, şi nivelul profund al cunoaşterii graiului popular, la care a aderat deschis dintru început, putem spune că versiunea Caragiani reprezintă un model de autohtonizare bine temperată. Dintre neaoşismele utilizate de harnicul culegător de folclor şi de filologul Caragiani în *Odiseea* sa, menţionăm: *daurita Afrodita* (p. 123); *Mamăta* (122); *Ostrovul Eolin*, în palatele *Crivăţului* (din Thracia, cf. n. 1 şi 2, p. 136); *Baba Hîrca*; *nădăjduiesc să săvîrşeşti* (43); *straie, merinde, nuri* (explicînd că în popor lipseşte termenul); *graţie* (109, n. 2, începutul cărţii VIII); *din fitil* (106); *Haide, femeie!* (119) etc.

Proverbele şi zicătorile greceşti sînt adaptate graiului local: *tot ce-i drept este bun* (117, C. VII); *pentru oamenii cei răi şi chezăşiile sînt rele* (117, C. VIII).

După aceste ezitări şi după o evidentă căutare a unui echilibru între limba literară şi cea popular-arhaică, între respectarea spiritului elin şi localizarea românească a unor realităţi şi aspiraţii umane, neam fi aşteptat ca secolul modernismului să aducă orientarea decisă spre cea dintîi manieră de lucru. În cultura românească, cel puţin, nu a fost deloc aşa. Epoca marilor realizări în domeniul traducerilor din textele homerice a fost şi epoca transformării acestor „anacronisme" în principiu de abordare a textelor homerice. Formele latinizate ale numelor de zei, eroi şi alte personaje, ale numelor de cetăţi, ape, munţi au complicat şi mai mult autohtonizarea propriu-zisă, manifestată sub toate aspectele. G. Murnu, cel mai prolific şi mai dedicat românizării textelor homerice, are în numeroasele sale fragmente, ediţii şi reluări integrale atît de multe asemenea utilizări, încît nici nu mai au rost trimiterile. *Joe* este preluat din C. Aristia, dar *Ulise* este preluat direct din tradiţia umanistă occidentală, ca şi *Neptun, Vulcan, Minerva* etc. Epitetul *Cronides* devine *Saturnianul*, căci după cum Zeus este fiul lui Cronos, tot aşa şi corespondentul său latin *Juppiter* era fiul lui *Saturn*

(GM, *Od.*, I, 68 ș.a.). *Eriniile* sînt *Furii*, iar *Harpiile* sînt *Vîntoasele*[22], deci aici acționează traducerea directă, dar același *Joe* devine *Dumnezeu*, cel puțin în formulele de consecrație: *Păzească Dumnezeu* (GM, I, 543); *Dumnezeu m-ar bate* (GM, Od, II, 188) ș.a. Același lucru se întîmplă cu termenul *domnul* – în sens teologic (*Domnul*), dar și în sens laic-administrativ (*să fie domn în țară*, GM, Od, I, 541; *e domn peste popor*, I, 562); cf. și *Domnița Nausica* (GM, OD, VI, 19). În aceeași sferă semantică, *templul* devine *biserică*, iar tot ce este *sacru* devine *sfînt* – cum se întîmplase la C. Aristia și I. Caragiani.

Reacțiile cititorilor moderni au fost pe măsură. Ca și Heliade-Rădulescu, altădată, Victor Eftimiu considera asemenea forme o profanare atît a textului originar, cît și a credinței creștine. *Biserica*, *Sfîntul* și *Domnul* sînt ale noastre, ale creștinilor; ale lui Homer erau *Templul*, *Divinul*, *Zeus* (Eftimiu, 1996, 251). Cît despre traduceri de epitete, respectiv nume obținute prin antonomază, la cele de mai sus se pot adăuga altele, nenumărate. *Ares*, zeul războiului, este *Războilă*, iar *Vînturile de Miazănoapte* devin *Borilă*. În felul acesta, zice cu ironie necruțătorul V. Eftimiu, din *Zeus* s-ar fi putut face „Trăznilă" și fiecare erou homeric ar fi putut fi echivalat cu un personaj din basmele lui Petre Ispirescu. Epitetele sau titlurile ierarhice divine și umane, supranumele folosite ca nume prin metonimie se încadrează în același curent al localizărilor: Agamemnon, regele regilor, precum și Priam, regele Troiei, sînt *crai*, înțeleptul Nestor este *Moș Nestor*, Polipoide este *Luptaciul*, iar Stenelas este numit de Diomed *bădie*, în versurile lui G. Murnu. În altă parte, Agamemnon, ca și Zeus, de altfel, sînt *împărați*, iar sfatul zeilor este numit *divan* (GM-Il, XI, 5).

Procedeul nu se încadrează, tehnic vorbind, nici la traducere, nici la calc lingvistic, fiind un *soi de localizare forțată* a conceptelor denumite astfel. Întregul evantai de asemenea procedee a fost pe larg folosit în traducerile din perioada interbelică. La acest nivel, al adresărilor și diverselor formule de consecrație, G. Coșbuc reface ambianța credincioșiei rustice românești în toată libertatea, prin expresii precum *Domnul știe cum!*, *Ferească Dumnezeu!*, *Ferească sfîntul!*, *L-au stins din lume sfinții, frați de cruce* ș.a. În același fel

[22] Textual, gr. *harpyai* înseamnă „răpitoare".

procedează C. Papacostea, care caută echivalenţele pentru titulaturi, ierarhii, funcţii social-politice şi religioase în cronicile româneşti şi în folclorul literar naţional: *Dumnezeu, zîna zînelor, chelăriţă, paharnic, voievozi, crai, stăpîni* ş.a.m.d. De fapt, în atari situaţii, chiar şi traducătorii din limbile occidentale, demult rafinate în epopei şi poeme proprii, recurg la o anumită autohtonizare, dar la nivelul culturii şi civilizaţiei lor. În discursul lui Alkinou către mai marii soborului său, din *Odiseea*, VIII, 97, citim:

Gr.: κέκλυτε, Φαιήκων ἡγήτορες ἠδὲ μέδοντες.
Rom.: *Ian ascultaţi, voievozi şi stăpîni ai noroadelor voastre* (CP).
Fr.: *doges et conseillers* (VB).

Observăm că şi francezul Victor Bérard, foarte apreciat de cititori în epocă, dar considerat de către filologi prea îndepărtat faţă de original[23], echivalează funcţiile fie prin adaptare spaţio-temporală, fie prin generalizare. În versiunile româneşti, localizările sînt aproape unanim cultivate, chiar şi la traducătorii categoric contrari schimbărilor onomastice şi de alt tip:

Ascultaţi, voi fruntaşi şi sfetnici... (IC).
Luaţi aminte, fruntaşi şi sfetnici (EL).
Luaţi aminte, voi fruntaşi şi sfetnici (GM).
Mă ascultaţi, voi, Feaci, căpetenii şi sfetnici de seamă (DS).

Bine încadrate în text şi naturalizate oarecum sînt formulările lui C. Papacostea. Pentru o formulă de adresare precum gr. φαίδμ Ὀδυσσεῦ, cercetătorii avizaţi compară versiunile română şi franceză:

Luminate împărate (CP)
Noble Ulysse (VB)

Calipso, numită de aed „zeiţa zeiţelor", este transformată în personaj de basm la Papacostea, spre deosebire de superlativul folosit în franceză de V. Bérard, este adevărat – unul de tip popular:

[23] Însăşi ediţia din 1924-1925, încercare de „reconstruire a unei *Odyssei* primare" este considerată astăzi nerecomandabilă, ca fiind rodul unei fantezii debordante, cf. DS-Od., p. 413.

gr. *δῖα θεάων*
rom. *zîna zînelor* (CP)
fr. *cette toute divine* (VB)

Eos „cea cu degetele trandafirii", numită *Aurora* în versiunile latinizante – franceze, românești ș.a. – , devine *Zîna Zorilor* (CP). Regii greci, precum Alkinoos sau Menelaos – βασιλῆες, devin *crai* în română și în versiune CP așa cum am remarcat și în GM. Eumelor, tatăl Iftimiei, este *Evmel Împărat* (CP), precum „Roșu Împărat" sau „Negru Împărat", din basmele românești. Regina Arete, soția regelui feacilor, βασιλεία, în greaca homerică, este *crăiasă*, iar fiica regilor feaci, Nausicaa, este *domniță* (CP). Divinitățile care întruchipează vînturile sînt, la rîndul lor, *Boreas*, dar și *Crivățul*, *Austrul* (CP). În același fel se procedează și cu alte personaje de același rang. Hera i se adresează soțului ei, Zeus, astfel, în *Od.*, I, 45:

gr. Ὕπατε κρείοντων
fr. *Suprême Majesté* (VB)
rom. *Înălțate Împărate* (CP)

În timp ce echivalările din limbile moderne ale „culturilor mari" sînt relativ corecte, dar „fără culoare", cele românești, sîrbești, bulgare li se par unor filologi frumoase, naturale, inspirate, fără să piardă mult din exactitate (Herescu, 2011, 145-146).

Apogeul acestei mode în traducerea textelor homerice l-au constituit versiunile GC și EL, fiecare în felul ei, date fiind nu atît distanța în timp, cît alte determinări: a) formula – poezie/proză; b) originalul de la care s-a pornit; c) concepția despre limba literară. Așa cum am arătat, la E. Lovinescu, Zeus este cînd *Juppiter*, cînd *Dumnezeu*, întreaga arie semantică a credințelor și superstițiilor fiind tratată în aceeași manieră, de la *Doamne* (ed. 1995, p. 16), *Slăvite Doamne* (ed. 1995, p. 33); *mărite Doamne* (1995, p. 39/41), *Dumnezeu* (1995, p. 39), *vai, Doamne* (1995, p. 45), *Ferească Dumnezeu* (1995, p. 36, 36, 40); *Cel de Sus* (1995, p. 53) etc. Pe lîngă acestea, șirul de *zîne* (1995, p. 45), *zînă dragă* (p. 57), *zîna* (58), *moșule dragă, maică, mătușă, feții mei* (p. 37) ș.a. este nesfîrșit. Nestrămutat în părerea că poemele homerice reprezintă lecturi instructive pentru copii și adolescenți, ca

și basmele naționale[24], E. Lovinescu le folosește din plin pe acestea din urmă, deplîngînd din nou, cum o făcuse în *Mutația valorilor* și în alte studii, paradoxala incapacitate a limbilor evoluate occidentale de a reda asemenea scrieri, „naive și primitive"[25]:

Traducerile franceze făcute de savanți și chiar de mari poeți [vizați erau V. Bérard, respectiv Leconte de Lisle] *nu dau nici pe departe savoarea textului antic: limba franceză e precisă, logică, saturată de eleganță și modernitate, așa că instrumentul ei deformează caracterul rural al lumii homerice și transformă conacul din Itaca în curtea de la Versailles... Cu totul alte posibilități oferă limba română, de esență rustică și patriarhală, în plină formație și deci cu posibilități de creație verbală și de mlădiere. Cu un astfel de instrument se putea încerca deșteptenirea flexibilității homerice din stilistica franceză solemnă și curtenitoare, pentru a o reda într-o ciobănească sfătoasă și persuasivă, melifluă și candidă* (E. Lovinescu, *Prefață* la *Odiseea*, ed. 1995, p. 10).

I.3.5. Încuvîntarea lumii homerice în spațiul balcanic medieval și premodern

Teoria lui E. Lovinescu este mai argumentată și mai seducătoare decît realizarea practică. Traducătorul a localizat, a adaptat textul homeric la ceea ce considera el că reprezintă specificul sensibilității naționale a epocii, dar nu a creat „sugestia" despre care a vorbit atît de mult. A făcut-o, în schimb, poetul G. Coșbuc, care a urmat o versiune intermediară germană, relativ „rece", „neutră" și, în orice caz, științifică (încărcată de note explicative), care l-a ajutat să înțeleagă foarte bine despre ce este vorba în originalul grecesc, inaccesibil lui în lectura directă. Despre versiunea Lovinescu s-a spus că este „o operă

[24] În *Prefață* la ed. I, 1935, E. Lovinescu mărturisește că a preluat această convingere din vechea pedagogie germană, trimițînd la Fr.-A. Wolf (cf. EL-*Od.*, 1995, 9).

[25] Întreaga teorie a adaptării textelor vechi la sensibilitatea modernă fusese formulată de E. Lovinescu încă în marile sale sinteze din tinerețe, cf. „Valoarea de sugestie a poeziei homerice", în: *Mutația valorilor estetice*, 1923, reluată în *Opere*, 1973, p. 333.

literară, nu folclorică"[26], dar despre versiunea lui G. Coșbuc s-a afirmat că reprezintă un model de „fidelitate și frumusețe", un „splendid" text nou în marginea epopeii homerice. Și asta, pentru că, alături de substituirea teonimelor (*Zeus/Dumnezeu*) și adaptarea fonomorfologică a celorlalte referințe onomastice (*Ermina* pentru *Hermes* etc.), G. Coșbuc a preluat de la modelul românesc oferit de I. Caragiani toate celelalte arii lexicale, lărgindu-le și ducînd pînă la extrem pecetea rustică valahă imprimată pe textul homeric:

- formule de adresare: *bade, bunică dragă* etc.;
- termeni specifici de *realia* autohtonă: *cergă, opinci, (lînă) țigae*;
- expresii care reflectă un stil de viață rural, cum au remarcat exegeții versiunii (Cazimir, G.C.-*Od.*, p. XV-XVII): Telemah doarme în *cerdăcel* și suie armele în *culă*, lui Odiseu i se așterne un *țol de lînă* și o *velință de in*, pe masă se întinde un *ștergar curat*; Nausicaa *spală ii și lăicere*; slujnicele *cîrpesc straie*; Nestor șade pe o *laviță cioplită* etc.;
- epitete, atribute și acțiuni specifice spațiului carpato-danubiano-pontic atribuite cu totul zeilor greci: Penelopa este „burduf de vedenii", Menelau „are gînduri coapte"; însoțitorii lui Odiseu sînt „gata de măciucă".

Cu aceste exemple, ne-am întors însă la analiza vocabularului general al versiunilor românești. Ca și în versiunile sîrbe, bulgare, turcești, găsim o terminologie specifică spațiului sud-est european, în ceea ce are el mai tradițional-popular:

- termenii populari, arhaici, regionali sînt construiți după mecanismele de compunere, derivare și conversiune de tip popular: *codruleț, fărtați, fișecare, găzdoaie, îndămînă, prăpăd, tîndală*;
- locuțiunile și expresiile neaoșe colorează textul-țintă: *a avea sat, a pune la cale, a da gata, a lua la vale, a face ispravă; legați-l cobză, bată-l vina, lovit de streche, într-o ureche*;
- construcțiile metaforice sînt selectate din inventarul arealului rustic: *a prinde în ițe, a merge cu vorba, a ieși cu plinul, a strînge la pungă* („a înșela").

[26] Inventarul bogat selectat de Ștefan Cazimir, în *Prefață* la GC-*Od*, este pus în legătură cu influența pe care o va fi exercitat I. Caragiani asupra poetului român (Cazimir, 1966, p. VII-VIII).

I.3.6. Cadrul de viaţă rurală balcanică

Practic, la G. Coşbuc, ca şi la E. Lovinescu şi, parţial, şi la C. Papacostea, zeii Olimpului vorbesc ţărăneşte, ca personajele din *Povestea lui Harap-Alb*, ceea ce conferă textului farmec, vioiciune, culoare locală şi, cum s-a repetat, „autenticitate" naţională şi rurală, evident (Cazimir, 1966, p. XIV). Dialogul Poseidon-Hephaistos, în legătură cu slobozirea lui Ares sună, astfel:

– Dă-i drumul! Că mă fac chezaşul, frate
Că totu-ţi va plăti, cît ceri şi cît
E datina-ntre zei şi-i cu dreptate!
– Ah! De-asta nici nu-ţi mai răci cuvîntul.

Athena îl sprijină pe Tehemah, dar nu-i garantează izbînda finală, aşa că, în caz că acesta ar afla că Odiseu/Ulise este mort, îl sfătuieşte:

... găseşte-i mă-tei omul şi-o mărită!

În versiunea E. Lovinescu dialogurile sună la fel. Din schimbul de replici Athena-Nestor-Telemah, analizat parţial de noi, putem extrage fraze ca acestea:

Nestor...:

– *Ferească Dumnezeu să mergeţi la corabia voastră, ca şi cum aţi fi tras la un om sărac, ce n'ar avea la casa lui nici aşternut, nici scoarţe pe care să se odihnească oaspeţii...*

Minerva...:

– *Că bine zici, moşule dragă, şi se cuvine ca Telemac să te asculte, că aşa e cu cale...* (EL-*Od.*, ed. 1995, p. 36).

Atena îi spune Nausicăi că „soacra mare aşteaptă dar"; Menelau nu vrea „să-i plece un oaspete [Menelau] aşa, flămînd, din casă"; Evrimah se teme să n-ajungă „de rîsul lumii-ntre femei"; Telemah n-ar vrea să fie socotit „slab de minte"; Penelopa crede că rătăcirea Elenei este de înţeles „căci slabe-s, Doamne, minţile femeii!" ş.a.m.d.

Prin asemenea întorsături de cuvinte, întregul *cadru de viaţă* micenian se schimbă, pe nesimţite, integrîndu-se *în ambianţa tradiţională a satului românesc* sau, după caz, a celui *sîrbesc, bulgar, turcesc, neogrecesc.* De la detalii ale vieţii materiale şi social-economice

etc., se ajunge, prin valorificarea virtuților pragmatico-stilistice ale limbii române, sîrbești, bulgărești, turcești ș.a., la *o nouă sugestie a modului de a gîndi și de a simți.* Fără să fi cunoscut teoriile lui E. Lovinescu despre mutația valorilor estetice, G. Coșbuc a creat în mod intuitiv, prin forța geniului său poetic, nuanțe noi pentru mentalități general-umane, desigur, *nuanțe care actualizează și localizează întreaga atmosferă,* reînviind o lume de mult apusă și făcînd-o ușor de înțeles pentru cititorul modern, în haina națională determinată spiritual și material de noile condiții. Gradul maxim al autohtonizării înseamnă, așadar, versiunea în care personajele vorbesc, gîndesc și acționează în spiritul național al textului transpus într-o cultură nouă.

I.3.7. Concluzii

Așadar, autohtonizarea a însemnat, mai întîi, apelul la termeni din fondul popular tradițional al limbii versiunilor moderne – pentru obiecte, ființe, procese, fenomene considerate rurale și arhaice în chiar structura lumii homerice. Apoi sistemul de credințe, datini, ritualuri a fost adaptat la specificul național, prin încreștinarea divinităților păgîne și, încă, în versiunea națională a „credinței străbune" (creștinism altoit pe reminiscențe precreștine, într-un sincretism cu note de originalitate unanim acceptate), în cazul românesc. În sfîrșit, procesul a fost încheiat ciclic, prin amplificarea și aprofundarea aspectului lexical la nivelul general al mentalităților, pe de o parte, și al realităților sociale și materiale, pe de altă parte. Locuțiuni, expresii, metafore, structuri morfosintactice și chiar construcții mai ample care redau actele de vorbire reflectă mai puțin specificul homeric și mai mult pe cel național, exprimat de geniul intern al limbii-gazdă. În felul acesta, receptarea lumii prin intermediul limbii se schimbă mult, iar ceea ce rămîne din țesătura poemului homeric este firul epic, cu detaliile compoziționale etc.

În mod similar s-a procedat și în celelalte culturi din Europa Sud-Estică, în versiunile sîrbești, croate, bulgare, macedonene, albaneze, turcești, ucrainene etc. În cazul culturii turcești, adaptarea s-a făcut la credința respectivă. S-a spus că fenomenul a fost determinat de fondul ancestral comun, indo-european, în varianta balcanică, unde poemele homerice chiar au circulat în variante locale pînă în zorii istoriei

moderne. De fapt, el se regăseşte şi în transpunerile din limbile şi culturile popoarelor iberice şi, mai ales, ale celor nordice. Depozitare ale unei bogate mitologii locale, acestea au adaptat la specificul lor textele homerice, în traducerile semnalate în suedeză, norvegiană, finlandeză etc. Bogata mitologie scandinavă a generat un vocabular şi o onomastică uşor adaptabile la fondul Antichităţii eline. Mai mult, chiar, fenomenul este atestat şi în alte culturi, precum cea rusească, maghiară, germană, portugheză etc., mai ales sub înrîurirea ideologiei romantice.

Într-un fel sau altul, indiferent de formularea expresă a opţiunii de lucru, toţi traducătorii moderni au valorificat principiul autohtonizării. Chiar şi un duşman declarat al latinizării şi romanizării onomastice, al deturnării Pantheonului Helladei de la rostul ei, ca Dan Slușanschi, foloseşte soluţia neaoşismelor – este drept, cu precădere în situaţii critice – pentru forma, semantismul şi locul unui cuvînt sau al unei sintagme în hexametrul limbii primitoare. Dincolo de precizia echivalării, ştiinţific dovedită, se simte satisfacţia găsirii cuvîntului înţelept, mustind de sugestii, căruia îi potenţează o anumită strălucire prin măiestrita montură în salba versului frumos şi solid rostuit. În plus, însă, nici chiar un asemenea traducător-savant nu rezistă tentaţiei, cum nu a făcut-o nici C. Papacostea, de a oferi nimfelor homerice chipul *zînei zînelor* (CP), ba chiar şi „sălaşul... Cosînzenei" (DS). Şi nici nu se putea altfel, cel puţin la nivelul lexicului uzual, din cel puţin trei motive, aflate la îndemîna oricui:

a) Textul homeric rămîne, totuşi, un model de arhaicitate, oralitate, tradiţionalism, simplicitate, naivitate, chiar primitivism al reacţiilor umane, pe alocuri, ridicate la rang de universalitate şi de operă artistică desăvîrşită. Sensibilităţile, orgoliile, temerile, atitudinile lumii homerice sînt ingenue şi profund umane, în acelaşi timp, iar cuvintele prin care şi le exprimă nu complică inutil această realitate. Aheul sau troianul nou-născut „vede soarele/lumina zilei" (cf. *Il.*, IV, v. 724 şi v. 1112, trad. G. Murnu, ed. 1979), ca în limba vie, populară, a oricărei alte comunităţi umane de pe pămînt.

b) Limba română literară, ca şi limba sîrbă literară, ca şi bulgara literară ş.a., a fost legată strîns de variantele populare, de la începuturile ei şi pînă în actualitatea cea mai acută, orice vor fi zicînd

specialiștii. O poveste țesută într-o limbă exclusiv poetică – decantată din toate sursele vorbirii reale ale epocilor de geneză epică – nu putea fi re-făcută decît într-o replică a acesteia, după aceeași structură.

c) În orice traducere din lume sînt de înțeles situațiile în care „cuvîntul potrivit", care să compenseze forme, sensuri și construcții gramatical-pragmatice din limba-bază, nu poate fi găsit decît în cotloanele fondului național popular. Puține sînt abdicările de la redarea corectă și sugestivă în favoarea celei considerate îngrijite, înalte, dar seacă, ștearsă, inadecvată prin raportare la spiritul textului primar.

d) Or, toate acestea reprezintă manifestări ale unei autohtonizări discrete, desigur, poate chiar involuntare și inconștiente, uneori, dar implacabile și salvatoare pentru textul în limba națională modernă.

I.4. Poemele homerice în veşminte româneşti. O analiză diacronică

I.4.1. Introducere

I.4.1.0. Premise

Orice traducere reprezintă o provocare și o validare a virtuților compensatoare ale limbii primitoare, dar traducerea marilor creații literare ale omenirii constituie examenul suprem, niciodată definitiv[27], al virtuților unui idiom, o probă marcată în mod firesc de asumarea unor responsabilități față de cele două limbi, culturi și civilizații puse în contact. În ceea ce ne privește, ne menținem afirmația formulată în diverse alte contexte că un asemenea efort este perfect comparabil cu cel de creație originală în limba unui popor (Bârlea, 2014, p. 27).

În istoria modernă a filosofiei, traducerile din Homer sînt considerate o paradigmă a manifestării așa-numitelor „proceduri de control și de delimitare a discursului", care domină întreaga existență a civilizațiilor lumii. Traducerile reprezintă o procedură internă, prin care un text fondator acționează cu de la sine putere asupra altor texte, ce se

[27] Se consideră, îndeobște, că orice capodoperă din literatura universală ar trebui re-tradusă în limbile moderne măcar la fiecare două generații de cititori, cf. Slușanschi, 2012, p. 505.

produc mereu în timp. Principiul de clasificare, ordonare şi distribuţie prin care se concretizează respectiva procedură este numit de Michel Foucault „comentariu": un discurs care „se spune", adică este stabil, etern, bine individualizat, generează discursuri care „se zic", adică sînt schimbătoare, temporare, eterogene[28]. Reluarea la infinit a textelor homerice în diverse limbi este un exemplu tipic de comentariu, *id est*: de re-interpretare, înnoită în extrem de multe variante diacronice, diatopice şi diastratice. În aceleaşi condiţii funcţionează şi principiul „rarefierii textului" sau „principiul autorului", complementar celui dintîi, ilustrat de asemenea paradigmatic de textele homerice, întrucît pun în discuţie raportul unicitate/multitudine, cu privire la forma iniţială a textului şi, implicit, la paternitatea discursurilor de tip primar/secundar (Foucault, 1998, p. 23-26).

I.4.1.1. Materialul de lucru

Analiza noastră se întemeiază pe ediţiile „mari" ale textelor homerice fundamentale[29] – *Iliada* şi *Odiseea*[30], adică pe versiunile pe cît posibil integrale şi definitivate (de către traducător sau de editori), dacă nu chiar definitive, în sensul discutat mai sus. Concret, am luat în considerare textele româneşti publicate între anii 1837 şi 2012, pe care le-am împărţit, în altă parte (Bârlea, 2014, p. 27), în trei mari epoci, urmînd cele două criterii de analiză – a evoluţiei limbii române şi opţiunilor traductologice.

a) Secolul al XIX-lea, al începuturilor traducerii şi al cristalizării limbii române literare moderne. Se încadrează aici *Iliada*, I-VI, tradusă

[28] „Comentariu" înseamnă, chiar şi în terminologia lui M. Foucault, în primul rînd nesfîrşitele exegeze de texte, precum şi, la extrema cealaltă, creaţiile originale bazate pe teme, motive şi tehnici literare homerice, în cazul de faţă, ca romanul *Ulisse*, al lui James Joyce.

[29] Celelalte texte atribuite lui Homer, precum *Margites*, *Batrachomyomachia*, *Imnurile*, au fost traduse mai puţin tocmai pentru că nu se ridică la nivelul artistic al celor două mari poeme. Apocrifele homerice, paternitatea celor două poeme şi personalitatea lui Homer însuşi constituie ceea ce în cercetarea filologică de specialitate se numeşte 'problema homerică', cf. Marinescu-Himu & Piatkowski, 1972, p. 54-58.

[30] Pentru grafierea titlului celei de-a doua epopei homerice, am optat pentru forma încetăţenită în filologie românească – cu *s* şi *ee*.

în proză de C. D. Aristia și tipărită de I. Heliade-Rădulescu, la București, în 1837, precum și *Odiseea*, în versiunea versificată a lui Ioan Caragiani, tipărită la Iași, în 1876, împreună cu *Batrachomyomachia*.

b) Secolul al XX-lea, al diversității formelor traductologice (proză, vers original, vers modern, vers liber), al marilor elanuri în utilizarea limbii române (română literară standardizată, autohtonizare, latinizare, fond arhaic, popular, religios, neologic), al competiției și dezbaterilor pe marginea realizărilor românești și al revizuirilor rezultate din acestea. Epoca este ilustrată în primul rînd de îndelungata și larg recunoscuta activitate a lui George Murnu, care dă o versiune a *Iliadei* în hexametri originali în 1920, premiată de Academia Română, dar care are o istorie a slujirii pe tărîmul textelor homerice de aproape un secol, căci între anii 1900 și 1995 au apărut zeci de fragmente publicate sub pana sa în reviste și volume colective, ediții parțiale și integrale, cu revizuiri, adnotări, studii datorate autorului sau unor mari personalități, inclusiv în două ediții... definitive, datorate lui D. M. Pippidi (1967 și 1971) și două ediții „în ultima formă", datorate lui Liviu Franga (1985 și 1995). „Poetul homerid" a ocupat cu atîta forță spațiul românesc al homerologiei, încît în tot secolul nu au mai fost editate alte versiuni de dimensiuni mari, deși criticile au fost aproape la fel de vii ca și laudele aduse marelui tălmăcitor. În schimb, au fost realizate patru traduceri diferite din *Odiseea*, semnate de G. Coșbuc (1902-1918, în vers modern, publicată integral abia în 1966, de I. Sfetea și Șt. Cazimir); același G. Murnu (1924, în versuri albe, cu o revizie semnificativă în 1940); Cezar Papacostea (1929, în hexametru dactilic, numai primele 12 cînturi, reeditată în 2012, de Ioana Costa); E. Lovinescu (1935, traducere în proză, cu numeroase reluări).

c) Sfîrșitul secolului al XX-lea și începutul secolului al XXI-lea reprezintă epoca post- și postpost-modernismului chiar și pentru procesul traducerilor. Noii tălmăcitori au fost beneficiarii marilor exegeze și ai edițiilor academice din lume a ultimilor cincizeci de ani. Este intervalul în care a apărut prima traducere românească în proză a *Iliadei*, datorată lui Radu Hâncu și Sanda Diamantescu (1981, reluată numai cu semnătura lui R. Hâncu în 2011), dar și traducerile

integrale[31] ale ambelor poeme în hexametru dactilic catalectic de Dan Sluşanschi (*Odysea*[32], 1997/2012; *Iliada*, 2009/2012).

Nu am luat în considerare versiunile aşa-zis „experimentale", fragmentare, pe cît de numeroase, în diacronia homerologiei româneşti, pe atît de captivante, căci datorate, adesea, unor personalităţi care şi-au demonstrat din plin şi erudiţia şi talentul[33]. Anterioare sau posterioare ediţiilor de referinţă pe care le-am selectat aici, ele vor fi menţionate numai în legătură cu anumite particularităţi lingvistice, atunci cînd ni se va părea că oferă variante şi soluţii interesante pentru problematica noastră. Motivele ignorării istoriei lor sînt lesne de înţeles: spaţiul expunerii de faţă s-ar fi mărit nepermis de mult. Au rămas în atenţia noastră versiunile de referinţă pentru cultura românească: patru traduceri din *Iliada* şi şase traduceri din *Odiseea*, realizate în 172 de ani de evoluţie a limbii române literare.

I.4.1.2. Metoda de lucru

Grila noastră de analiză este alcătuită preponderent din itemi lexico-semantici, cu referire la lexicul general, dar cu privire specială asupra onomasticii (mitonimie, antroponimie, toponimie etc.) şi asupra unor arii terminologice precum fitonimele şi zoonimele, termeni anatomici, numele care desemnează diverse tipuri de ierarhii umane şi divine etc. Urmărim apoi cum este structurat gramatical acest întreg material, prin anumite selecţii morfologice şi sintactice, din perspectivă contrastiv-tipologică. Fonetismul acestor structuri lexico-gramaticale şi stilistice va fi analizat numai acolo unde opţiunea este vizibil orientată voluntar. Formele expresive vor fi cercetate la nivel microtextual şi macrotextual, de la selectarea susceptibilă de

[31] Cîteva versuri sau porţiuni de versuri, care nu au mai putut fi recuperate din arhiva traducătorului, au fost completate de Francisca Băltăceanu, în ediţiile postume realizate de colectivul editorial de la „Humanitas", vezi *infra, Bibliografie.*

[32] În acest caz, preluăm grafia traducătorului, care ţinea mult la acest aspect. De altfel, pentru titlul ales de fiecare traducător, am păstrat formele respective în *Bibliografie.*

[33] Contribuţii interesante la istoria traducerilor româneşti din Homer au avut Iosif Kontz, Moise Nicoară, Alecu Beldiman, George Seulescu, Al. I. Odobescu, M. Eminescu, Ştefan Bezdechi, N. Iorga, Constantin Balmuş ş.a., cf. Lascu, 1974, p. 198-217; Georgescu, 2005, p. 31-51.

intenție stilistică a unui termen, a unei expresii, a unui vers, pînă la structurile compoziționale generale – tablouri, episoade, cînturi, mari secvențe tematice. Maniera de transpunere discursivă – proză, versuri (originale-antice, medievale, moderne) –, care justifică în măsură covîrșitoare această întreagă serie de selecții lexico-gramaticale, va fi supusă analizelor și într-o secțiune separată, după celelalte niveluri ale scriiturii, pentru că aceste formule constituie un aspect de sine stătător al evoluției unei limbi, în varianta sa literară. Oricum, se înțelege că fiecare compartiment lingvistic le determină pe celelalte, nucleul constituindu-l opțiunea lexico-semantică, și că ordinea abordărilor noastre nu va rămîne fixă, ci se va adapta în funcție de caracteristicile cele mai pregnante ale fiecărei versiuni studiate. În sinteză, ceea ce își propune să redea traducătorul este, în primul rînd, „atmosfera", spiritul lumii homerice – cu determinările sale concrete, spațio-temporale, cu elementele de *realia*, cu mentalitățile și modul de comunicare tipice, totul re-creat în noua matrice etno-lingvistică prin intermediul cuvintelor.

Practic, această grilă analitică *sui generis* (care nu are nici pretenția rigurozității absolute, nici pe cea a exhaustivității) se va aplica după *criteriul cronologic* – etape ale traducerii, ordinea temporală a apariției versiunilor românești –, coroborat cu evoluția limbii române și a tehnicilor traductologice, dublat de *criteriul structural*, impus de aspectele fonologice, lexico-semantice, gramaticale și stilistice care se învederează semnificativ în fiecare text analizat.

Ca bază de analiză, am tratat în paralel patru fragmente considerate de noi reprezentative[34] pentru modurile de exprimare din cele două poeme epice:

a) Un scurt episod din *Iliada*, XII, 42-52 (căderea lui Euforbos) – pentru caracterul dinamic al narației, cu elemente realist-descriptive, naturaliste, chiar.

[34] Precizăm că „reprezentativitatea" pe care o vizăm aici este una personală, strict tehnică, adaptată la necesitățile de analiză propusă de noi. Nu este vorba despre pasaje și episoade celebre în receptarea textelor homerice, precum invocațiile inițiale, descrierea scutului lui Ahile și altele de același fel, deși acestea ne-ar fi oferit, cu certitudine, sugestii hermeneutice și un material analitic mult mai bogat.

b) Descrierea de natură din *Odiseea*, V, 61-75 (intrarea în peştera nimfei Calypso) – pentru lirismul tabloului poetic.

c) Dialogul Atena-Nestor, din *Odiseea*, III, 329-336 – pentru tipul de discursivitate uzuală, eliberată de canoanele „înfruntărilor" în vorbe şi în fapte, din scenele de război.

d) Înfăţişarea finalului tragic al luptei dintre tracul Peiróos şi grecul Dióres, din *Iliada*, IV, 517-526, cu moartea celui din urmă, descrisă în culori crude, naturaliste, tipice pentru primul poem homeric. În paginile de faţă, reţinem numai comentariul episodului enumerat aici sub punctul a).

Evident, cadrul referinţelor se va lărgi mult, cu exemple din diverse alte pasaje ale textelor homerice, în conformitate cu frecvenţa sau specificitatea unor opţiuni textuale prin care fiecare traducător român a încercat să redea ideea şi cuvîntul din creaţia aedului elin.

Selecţia noastră a avut drept criterii de bază, cum spuneam, reprezentativitatea pentru stilul, tipologia modalităţilor de redare narativ-literară a substanţei poemelor (dinamice, descriptive, dialogice), dar şi existenţa unui număr cît mai mare de versiuni româneşti ale pasajelor respective.

Acesta este motivul pentru care am ocolit fragmente celebre, frecvent exemplificate în istoria universală a exegezelor homerice. Obiectul nostru de studiu fiind limba română în care s-au transpus poemele homerice, am căutat părţile din epopei care să reflecte particularităţi ale evoluţiei românei literare, mai degrabă decît frumuseţea unanim recunoscută a unui tablou, a unui discurs etc. din textul original. Faptul că prima mare traducere din *Iliada* (C. Aristia, 1837) nu cuprinde decît primele şase cînturi ne-a obligat să selectăm un fragment din această parte a poemului, ca să avem în faţă evoluţia marcată de toate cele patru traduceri „mari" în română. Fragmentul *Il.*, XVII, 42-52 constituie o excepţie de la acest principiu, explicabilă mai puţin prin nevoia de clarificare a unor opţiuni lexicale cu privire la un anumit tip de terminologie specială – terminologia anatomică, deja discutată la fragmentul a), cît prin interesul pe care îl poate suscita structura compoziţională ireproşabilă a microunităţilor poemului homeric: dialog pregătitor – confruntare armată – final tragic pentru

unul dintre luptători – comentariu filosofic (1 și 2), prin comparații și analogii privind succesiunea viață/moarte.

Perspectiva a rămas, în principiu, aceeași: am urmărit capacitatea limbii române, în diversele subetape din cele aproape două secole de echivalare, de a reda textul-sursă în mod fidel și creator, totodată.

I.4.1.3. Precizarea termenilor

În demontarea unităților logice care alcătuiesc eșafodajul poemelor homerice, utilizăm termeni preluați de științele cuvîntului, mulți dintre aceștia reflectînd, cum se știe, sinestezia – ceea ce la nivel teoretic înseamnă interferența parțială – cu terminologia artelor vizuale. Un *cînt* (*rapsodie, carte*) din cele douăzeci și patru convenționale ale fiecărui poem este alcătuit din *episoade*, acțiuni secundare, relativ independente, delimitate, de obicei, prin trecerea de la un mod de expunere la altul, dar incluzînd mai multe asemenea moduri. Prin *scenă* înțelegem subdiviziunea dominată de unul sau mai multe personaje sau de o acțiune bine individualizată. De exemplu, episodul luptei dintre Menelau și Euforbos se întinde pe 69 din cele 761 de versuri ale Cîntului al XVII-lea al *Iliadei*, fiind alcătuit din *scene* de luptă, *scene* ale morții, dar și din *dialoguri*, scurte *descrieri de natură* și *litanii-comentariu*, iar dacă luăm în calcul și *intervențiile zeilor*, apărarea trupurilor/armelor celor învinși, episodul cumulează 139 de versuri. Toate aceste subdiviziuni sînt numite în paginile de față *tablouri* – dinamice sau statice, dacă înfățișează momente diferite și locuri diferite ale unor acțiuni sau peisaje. Ele sînt impregnate cu *dialoguri/discursuri*, *aparté*-uri, *comentarii* (scurte) ale aedului. Gruparea unora dintre acestea, de tipul 'înfruntare verbală, înfruntare armată', eventual, și 'scurt comentariu' alcătuiesc, în terminologia noastră, un *pasaj* sau un *fragment* din episod. Ultimul termen poate fi folosit și atunci cînd delimităm numai o parte dintr-un tablou; în asemenea situații, facem precizarea de rigoare la locul cuvenit. Prin *unitate logică* înțelegem conceptul impus de hermeneutica homerică – o idee, o acțiune etc. sau o grupare coerentă de informații concentrate, de obicei, într-o succesiune scurtă de versuri sau chiar într-un singur vers, după principiul 'o idee-un vers', cf. *infra*, 2. Termenii *enunț*,

frază, vers, emistih ş.a. sînt folosiţi în sensul uzual din tratatele de sintaxă, prozodie etc.

I.4.2. Arta cuvîntului în epopeile homerice

I.4.2.0. Ca să înţelegem dificultăţile pe care le-au avut de înfruntat tălmăcitorii români în abordarea textelor homerice, trebuie să ne reamintim în ce constă homerismul lingvistic şi stilistico-prozodic al acestora. Comentatorii traducerilor româneşti au avut în vedere, cu excepţia tratatelor academice, respectiv a cursurilor universitare, numai unele dintre aceste particularităţi. Fiecare exeget a vizat ceea ce a crezut mai interesant şi ceea ce părea relevant la nivelul informaţiei ştiinţifice din epoca respectivă. Ceea ce se ştia, însă, foarte bine, încă din Antichitate, de altfel, este faptul că cele trei mari categorii de aspecte ale poeticii formale – limba, stilul, prozodia – trebuie analizate împreună, căci s-au condiţionat reciproc, încă din primele versiuni ale epopeilor în discuţie. Ele alcătuiesc o *limbă poetică ideală*, neatestată concret la vreo comunitate de vorbitori reali, numită ca atare „limbă homerică" sau „greacă homerică". Or, de acest lucru au fost obligaţi să ţină seama şi traducătorii în limbile moderne.

I.4.2.1. Desigur, diversele componente ale acestui idiom special au fost preluate din vorbirea populaţiilor lumii homerice, în zorii epocii istorice. În principiu, fondul lexical este *ionic arhaic*, impregnat cu elemente *eolice* şi cu *diverse alte variante dialectale*[35]. Dacă reţinem faptul că încă din Antichitate editorii au intervenit în texte, unii pentru a înlocui arhaismele cu forme mai evoluate (introducerea augmentului sau eliminarea dualului, de pildă)[36], iar alţii, dimpotrivă,

[35] Avem în vedere versiunile fixate în scris, bazate pe copiile manuscrise antice şi medievale, ale căror filiaţii pot fi reconstituite cronologic pînă la *vulgatele* postalexandrine, cf. M. Marinescu-Himu & A. Piatkowski, 1972, p. 103.

[36] Dintre filologii din Alexandria şi din Pergamon care au contribuit decisiv la stabilirea unor versiuni „editabile", Aristarh din Samothrace (216-144 a. C.) „a plivit" cu cel mai mare sîrg textele vechi, respectiv, pe cele transmise din sec. al VII-lea-al VI-lea a.C. Preluînd directoratul Bibliotecii din Alexandria de la Aristofan din Bizanţ, a continuat şi munca acestuia de diortositor al operei homerice. În ediţia sa – devenită text de referinţă pentru multe secole de atunci încoace – a ales în mod sistematic, prin aplicarea principiului anaforic, cuvîntul cu semantism clar în locul celui polisemantic sau obscur prin vechime, prin încărcătură metaforică etc., a privilegiat cuvîntul atestat

pentru a re-arhaiza limba, înțelegem de ce traducătorii din epoca modernă recurg la soluții contradictorii, pe parcursul aceluiași episod epic transpus în limba națională respectivă.

I.4.2.2. Revenind la epocile prime ale genezei epopeilor, acelea din „secolele obscure", o a doua realitate de care trebuia să se țină seama este necesitatea turnării acestui eterogen material lexical în tiparul metric deja consacrat încă din perioada miceniană, respectiv în *hexametrul dactilic catalectic.* Acesta impune selectarea unui anumit cuvînt dintr-o serie sinonimică sau dintr-un cîmp semantic, dar și o anumită formă dialectală, funcțională etc. a respectivului termen – cu aspect dactilic, de preferință (două silabe lungi și una scurtă) sau, în orice caz, cu un număr precis de silabe, cu o succesiune stabilă a vocalelor și consoanelor, cu savante combinații ale sunetelor (închise, deschise, sonore, lichide, vibrante etc.).

I.4.2.3. De aici decurge un al treilea aspect al limbii homerice: *alternanțele cantitative* ale segmentelor versului dactilic cu șase picioare metrice determină nu numai selecții fono-lexicale, ci și fono-morfologice și topico-sintactice. Forma lungă sau scurtă a unui verb, contragerea unui substantiv sau pronume, preferința pentru sintagme de o anumită structură, folosirea parataxei în raporturile de subordonare și coordonare sau, invers, plasarea unui conector redundant, acolo unde ritmul îl cere, contribuie, toate, la strunjirea versului epic de tip homeric.

I.4.2.4. Și, încă, un al patrulea mare grup de tehnici care generează versurile homerice vizează pauzele cu efect „răsunător", repetițiile concretizate în cunoscutele epitete-clișeu și sistemul formular al frazelor-tip (*incipit*-uri, finaluri de unități logico-sintactice, formule fatice, reluări). Traducătorii moderni invocă mai ales acest aspect al versului eroic grecesc, cunoscut în homerologie sub numele de „sistem epic formular". În prima subcategorie intră: a) sintagme atributive de tipul „cel iute de picior" (Ahile), redat uneori ca „șoimanul Ahile", „Ahile cu fuga în picioare"; „cutremurul lumii" (Poseidon); b) invariante sintagmatice de tipul formulelor de adresare,

---

de lexicografi, dar și de limba vie, și a folosit accentele, semnele grafice pentru cantitate, semne prozodice care explicau mai bine selecția lexico-semantică.

de îndemn („Ares, tu, crîncene, biciul oraşelor, pacostea lumii"), al descrierilor de situaţii tipice („Cade pe loc, răbufnind şi zuruie-arama pe dînsul"), al concatenărilor sintactice ample, în spirală sau în cercuri concentrice („Astfel grăi, şi zîmbit-a zeiţa cu ochi verzi, Athena,/Şi-l mîngîie cu-a ei mînă – la trup semănînd cu-o femeie/'Naltă, frumoasă şi mult ştiutoare de mari meşteşuguri", Hom., *Od.*, XIII, 287-289, trad. D. Sluşanschi. Cf. şi „După ce glia ascunse şi neamul acesta de oameni", Hesiod, *Munci şi zile*, v. 135 şi 151, trad. Şt. Bezdechi); c) redarea unor acţiuni sau prezentarea unor obiecte, veşminte, ritualuri etc. prin grupări de versuri, care trebuie să constituie o unitate, chiar dacă în ansamblul cîntului ele reprezintă paranteze, intervenţii suplimentare – este vorba despre acele *retardationes*, specifice mai ales *Iliadei*.

I.4.2.5. Al cincilea nivel se situează într-un strat mai subtil şi, în consecinţă, mult mai dificil al corespondenţei dintre „planul ideatic şi cel al expresiei" (M. Marinescu-Himu; A. Piatkowski, 1972, p. 105). Indiferent dacă succesiunea părţilor constitutive se baza pe o simetrie sau pe o opoziţie, pe o comparaţie amplă sau pe o dezvoltare metaforică, alegorică etc., aedul căuta ca *o idee să încapă confortabil şi pregnant într-un vers, într-un diptic sau, în orice caz, într-o grupare de hexametri bine determinată*. Desigur, în fiecare poem există suficiente exemple de discordanţe microcompoziţionale logico-expresive, chiar şi după eliminările practicate în faza orală a circulaţiei rapsodiilor homerice şi, mai ales, în faza diortosirilor academice din epoca fixării în scris şi a ediţiilor savante – alexandrine şi postalexandrine. Dar aspiraţia spre desăvîrşire este evidentă: fiecare hexametru cată să reprezinte o idee profundă, un sentiment înalt, cu o logică internă de nezdruncinat, totul turnat într-o formă strălucitoare şi perfect acordată cu natura conţinutului. Apoi, fiecare hexametru astfel strunjit trebuie să se integreze fără smintire în ansamblul episodului, rapsodiei şi, prin acesta, poemului, în întregul lor. Rezultatul final este menit să fie o capodoperă de arhitectură textuală, care adăposteşte un tezaur de gîndire şi de sensibilitate antică, a cărui valoare a crescut continuu în timp.

I.4.2.6. Cu aceasta, însă, am ajuns la al şaselea nivel al artei homerice – acela al *macrostructurilor*. Cele două poeme sînt înrudite

tematic, dar reprezintă perspective diferite asupra legendarului război troian, ceea ce înseamnă, în terminologia actuală, două subiecte diferite. Acestea, la rîndul lor, reprezintă epoci diferite (reflectate ca atare, în geneza propriu-zisă a poemelor), mentalități diferite, structuri compoziționale diferite, tehnici poetice diferite, în ultimă instanță. *Iliada* este un diptic compozițional, consacrat celor două teme fundamentale, „mînia" lui Ahile și „voința" lui Zeus. Acțiunea, liniară, asincronă, este dominată de personaje eroice și de zei (aproape în egală măsură), caracteristicile principale fiind dinamismul și retorismul. *Odiseea* este un triptic circular consacrat *nòstos*-ului („întoarcerii") lui Odiseu și compus din a) *Telemahia* – călătoria lui Telemah în căutarea informațiilor despre tatăl său; b) rătăcirile lui Odiseu (nòstosul propriu-zis); c) regăsirea *Ithacăi*, cu toate surprizele așteptate, acțiunea desfășurîndu-se pe mai multe planuri paralele, fie simultan, fie după o logică particulară a succesiunii cronologice și cu un punct final convergent, faptic și dialogic, în același timp – *mnesterofonia* „uciderea peților". Procedeele de compoziție sînt mai variate – dramatic, narativ, descriptiv, iar comparațiile, metaforele și alegoriile sînt mai numeroase și mai subtile în a doua epopee[37]. Materialul lexico-semantic, structurile gramaticale și stilistice se adaptează necontenit acestor procedee, tehnici și strategii discursive,

[37] Dintre caracterizările memorabile ale celor două epopei, merită reținută cea aparținînd autorului anonim al *Tratatului despre sublim*, care consideră că *Iliada* este creația de maturitate a lui Homer, iar *Odiseea* – cea de la bătrînețe. Dincolo de faptul că exegeții consideră că distanța în timp între cele două epopei este mai mare – de circa un secol, atît ca civilizație descrisă, cît și ca epocă a compunerii formelor integrale, ceea ce anulează concepția paternității unice –, observația Anonimului este pe cît de greșită, pe atît de plastică: „În *Odiseea*, Homer este ca soarele la asfințit, care-și păstrează măreția, dar e fără putere". *Iliada*, în schimb, este un „poem dramatic și furtunos", are înălțime de stil, o multitudine de pasiuni, vioiciune și vigoare în discursuri, bogăție de imagini luate din lumea reală, îndemnuri la mari fapte. În aceste condiții, *Odiseea* se reduce la un basm în care sînt narate rătăciri de necrezut, cf. *Tratatul despre sublim*, ed. C. Balmuș, 1935, p. 38-39. Mai profundă, însă, rămîne caracterizarea făcută de Aristotel, bazată, de asemenea, pe o opoziție: *Iliada* este un „poem simplu și patetic", iar *Odiseea* este un „poem complex" (cf. Aristotel, *Poetica*, 1459b, 16).

modificîndu-se în mod corespunzător manierei de a se aşeza în aceleaşi tipare ale hexametrului dactilic catalectic.

I.4.2.7. Aceste constrîngeri erau valabile pentru textul poemelor antice, în care exista însă libertatea aezilor de a găsi pe loc cuvîntul şi forma care li se păreau mai potrivite pentru exprimarea ideii. În cazul traducătorilor, apare un nivel în plus al constrîngerilor, acela impus de *fidelitatea faţă de textul-bază*. În principiu, traducerea în limba străină înseamnă echivalarea prin cuvintele cu exact aceeaşi semnificaţie, din acelaşi registru funcţional-stilistic şi cu aceleaşi forme gramaticale, în măsura în care acestea există în limba-ţintă. Problema diferenţelor contrastiv-tipologice, care constituie deja o sursă de mari dificultăţi, în acest sens, este dublată, cum ştim, de marea problemă a versificaţiei. Faţă de versul grecesc, bazat pe cantitatea silabelor şi pe o melodicitate obţinută prin succesiunea lungimii şi a accentului fonemelor, combinate cu efectele timbrului, ale ritmului şi pauzelor etc., versul modern uzează numai de două dintre acestea şi într-o manieră mult schimbată – rima posibilă este numai una dintre schimbări.

I.4.2.8. Or, toate acestea înseamnă o luptă nesfîrşită pe cele două fronturi – al limbii textului-bază, care trebuie înţeles foarte bine, în subtilităţile sale lingvistice şi contextuale, precum şi al limbii textului-ţintă, care trebuie să redea, cît mai fidel şi la fel de pregnant artistic, dacă este posibil, respectivele subtilităţi. Opţiunile prime ale traducătorilor – versiuni în proză, versiuni în metru antic, versiuni în metru modern – înseamnă, dintru început, sacrificarea unora dintre aspectele enumerate mai sus. Decizia nu este *dacă o fac sau nu*, ci *cît* anume şi *ce* anume se resemnează să sacrifice fiecare traducător. Iar lupta pentru re-crearea poemelor în haina nouă a limbilor proprii începe abia după aceste dureroase decizii de ignorare voluntară a unora dintre particularităţile sesizabile ale originalului. Cît despre chinuitoarele *loca obscura*, problema nici nu mai este asumată de traducători, acum, cînd exegeza a devenit o profesie de sine stătătoare...

I.4.3. Mărturiile textelor homerice

Selectarea unor fragmente din textele homerice în vederea unei analize lingvistice confirmă două afirmaţii aparent contradictorii făcute mai sus: a) bogăţia şi plasticitatea idiomului homeric nu poate fi

ilustrată la adevărata sa valoare prin analize fragmentare; b) orice fragment reflectă întregul, căci decantarea compoziţională şi lingvistică a poemelor, produsă lent, de-a lungul a sute de ani, a conferit coerenţă de sistem poemelor, astfel încît fiecare detaliu are corespondenţe cu celelalte detalii, la scară din ce în ce mai cuprinzătoare (tablouri, episoade, cînturi), precum şi cu întregul, în acelaşi timp, iar acestea din urmă depind şi le determină pe cele dintîi, tot concomitent, ca în cazul unui organism viu.

Operaţiile de de-structurare care urmează au valoare preponderent metodologică, impusă de uzanţele analizelor de limbă pe un text dat. Observaţiile cu caracter general sînt formulate, aşa cum am arătat în rîndurile privind recursul la metodă, prin raportare la textul integral al poemelor homerice.

I.4.3.1. „Nemilostivul pietroi". Moartea lui Diores (Hom., *Il.*, IV, 517-526)

Tipică pentru scenele de un tragic naturalism din *Iliada*, fragmentul *Il.*, IV, 517-526 urmează unei succesiuni de tablouri similare, care alcătuiesc episodul epic al luptelor din finalul Cărţii a IV-a, după reaţîţarea războiului, cauzată de încălcarea jurămintelor, şi după orînduirea oştilor de către Agamemnon. Antifos îl ucide pe Leucos, tovarăşul lui Odiseu (490-493); mînios, acesta din urmă îl ucide pe Democóon, fiul din flori al lui Priam (494-504). Nu lipsesc cele două scurte discursuri preliminare, cu deosebirea că acum numai zeii sînt cei care vorbesc. Întîi sînt reproduse cuvintele lui Apollo, care îi îmbărbătează pe troieni (507-514), apoi aedul notează scurt că, de cealaltă parte, Athena îi îndeamnă la luptă pe ahei (515-516).

Asemenea fragmente sînt reprezentative pentru caracterul eminamente războinic al lumii zugrăvite în *Iliada*. Sînt exprimate aici cu înfricoşătoare precizie modul în care sulița, lancea, săgeata, sabia, buzduganul, pietroiul ş.a. străpung, sparg, rup diverse părţi ale corpului uman, cu detalierea sfărîmării şi împrăştierii oaselor, tendoanelor, organelor, pielii, sîngelui. Scurte notaţii redau ultimele gesturi ale războinicului muribund, surpriza celui care sperase pînă în ultima clipă că pe el soarta îl va cruța, durerea, spaima, nepăsarea, reacţiile deseori neaşteptate, groteşti, uneori, ale învinsului şi ale

învingătorului. În scurte cuvinte este exprimată disperarea victimei şi orgoliul ucigaşului. Continuarea vine ceva mai îmblînzită, ca o contrapondere faţă de aceste imagini crude: tovarăşii de arme încearcă să-l tîrască pe cel căzut în afara scenei de luptă, un camarad înfuriat preia imediat contraatacul, atacatorul victorios cade el însuşi victimă altei lovituri, mai mult sau mai puţin întîmplătoare. Interludiile lirice minimale sînt nelipsite, în repetitivitatea lor, formulele fixe anunţă vălul de întuneric care acoperă ochii învinsului, comparaţiile cu elemente din natură (regn vegetal, animal) atenuează prin generalizare şocul trecerii celui căzut spre Universul primitor, dar nepăsător, discursul justifică într-un fel deznodămîntul şi anunţă o nouă încleştare:

Ἔνθ' Ἀμαρυγκείδην Διώρεα μοῖρα πέδησε:
χερμαδίῳ γὰρ βλῆτο παρὰ σφυρὸν ὀκριόεντι
κνήμην δεξιτερήν: βάλε δὲ Θρῃκῶν ἀγὸς ἀνδρῶν
(520) Πείρως Ἰμβρασίδης ὃς ἄρ' Αἰνόθεν εἰληλούθει.
ἀμφοτέρῳ δὲ τένοντε καὶ ὀστέα λᾶας ἀναιδὴς
ἄχρις ἀπηλοίησεν: ὃ δ' ὕπτιος ἐν κονίῃσι
κάππεσεν ἄμφω χεῖρε φίλοις ἑτάροισι πετάσσας
θυμὸν ἀποπνείων: ὃ δ' ἐπέδραμεν ὅς ῥ' ἔβαλέν περ
(525) Πείροος, οὗτα δὲ δουρὶ παρ' ὀμφαλόν: ἐκ δ' ἄρα πᾶσαι
χύντο χαμαὶ χολάδες, τὸν δὲ σκότος ὄσσε κάλυψε.
(Hom., *Il.*, IV, 517-526)

Firul epic revine brusc la şirul de descrieri crude ale morţii eroilor, cu o notaţie introductivă scurtă, ce include în ea atît informaţia seacă, neutră, cît şi comentariul filosofic despre destinul neiertător:

Ἔνθ Ἀμαρυγκείδην Διώρεα μοῖρα πέδησε.

Traducerile româneşti sînt impregnate, fără excepţie, de sobrietatea versului original:

Aici a legat soarta p'Amarinţid Dior. (CA, *Il.*, IV, 517)

...Pe Dior, Fiul lui Amarinceu, ursita-l robi pe vecie. (GM, *Il.*, IV, 516-517)

Soarta cade năpraznic asupra lui Diòres, fiul lui Amarinceu. (H, *Il.*, 517)
Dar pe Diores[38] *al lui Amarynkes grea soartă-l răpuse* (S, *Il.*, IV, 517).

Interpretarea nu ridică mari probleme, în pofida sintetismului enunțării. Termenul inițial, ἔνθ(α) (adverb demonstrativ cu valoare temporală sau adverb relativ cu valoare spațială), este luat drept adverb de timp, în versiunea CA, și conjuncție coordonatoare adversativă, în DS. Gramatical, este mai justificată traducerea „în acel(așI) loc", „tot acolo", iar logic, opoziția s-ar putea face cel mult față de moartea recentă a lui Democóon, scenă rămasă prea mult în urmă și întreruptă de interludiile oratorice. Așa încît respectarea cuminte a sensului propriu al termenului cu rol de *incipit* din textul românesc vechi (1837) pare soluția cea mai corectă.

Deosebirile mai mari apar în secvența acțiunii destinului. Ca de obicei, G. Murnu inovează cel mai curajos, adăugînd la final circumstanțialul de timp, pe care CA îl crezuse mai nimerit la începutul secvenței, interpretînd sensul verbului și ducînd întregul enunț pe mai mult decît un vers, cum cerea specificul textului homeric (o idee – un vers; o unitate legică dezvoltată pe un tablou – un grup unitar de versuri). Concret, sintagma grecească *μοῖρα πὲδησε* s-ar putea traduce prin „soarta îl împiedică (să-și continue)". Verbele „a robi", „a cădea (năpraznic), „a răpune" sînt, evident, mai puțin aproape decît „a lega" din original (*πέδάω* „leg, împiedic, înlănțui"), dar completările focusului verbal sugerează o dată în plus modul de acțiune al Destinului. Acesta însuși este numit, în general, prin termenul încetățenit în româna literară standard, *soartă*, cu așteptata căutare a sinonimului neaoș la GM – *ursită* și cu epitetul *grea*, la DS, care deplasează aici în plan nominal complinirile grupului verbal din celelalte versuri.

Scena propriu-zisă a uciderii este întreruptă doar de nelipsita identificare a făptașului-erou, obișnuită în asemenea secvențe. În rest, detaliile mecanice și anatomice sînt descrise în toată cruzimea lor – rece, detașat, tehnic –, acestea vizînd inclusiv gestul final al brațelor întinse rugător, care reia notarea scurtă a unor reținute semne de

[38] În ediția Slușanschi, 2012, p. 84, numele este cules greșit: *Diones*.

compasiune şi reflecţie umană, strecurate discret şi în versul iniţial. Redăm scena integral în versiunea DS, poate cea mai exactă, mai nuanţată lingvistic şi stilistic, în acest caz:

Cu un pietroi ascuţit, spre călcîi, pe sub pulpa dreaptă
Îl nimeri căpetenia Tracilor, Peiroos, fiul
Drag al lui Imbrasos, care sosise aici de la Ainos.
Vinele lui, amîndouă, şi osul i-l sparse deodată
Nemilostivul pietroi, iar în pulbere el, jos, pe spate,
Se prăbuşi, întinzînd către soţii săi dragi stinse braţe.
Cum sta şi sufletu-şi da. Către el veni-n fugă, şi lancea
Drept în buric i-o înfipse, de-i curseră maţele-afară,
Peiroos, fără cruţare – pe ochi de-i lăsă bezna morţii.
(DS, *Il.*, IV, 518-526)

În astfel de situaţii, limba-ţintă şi mînuitorul ei trebuie să urmeze îndeaproape această cumplită alternare între fixitate idiomatică şi creativitate lexico-gramaticală, într-o stare de tensiune comparabilă cu a eroilor din scenele redate pentru cititorii unei lumi noi.

Evoluţia limbii române literare, dar şi evoluţia acurateţei echivalărilor lexicale, bazate pe o tot mai ştiinţifică exegeză a textului original, se pot urmări în terminologia anatomică umană, în primul rînd. De la „perve" (CA), la „vine" (GM şi DS) şi apoi la „tendoane" (H-D), drumul lexicului anatomic românesc înaintează hotărît, nu fără ocolişuri (pt. gr. sg. *τένων*, aici, la dual). Pentru grecescul *τὸ σφυρός* se utilizează *gleznea* – sg. (CA), *glezne* (CM; DS); *călcîi* (H-D), iar pentru *ὄμφαλός* „buric", GM inovează, lărgind sfera semantică la „pîntec". Pentru *χολάδες* se dau echivalenţele „maţe" (CA; DS) şi „măruntaie" (GM; H-D). În asemenea cazuri, este vorba despre variaţii de acoperire semantică în terminologia de specialitate, mai mult decît despre interpretarea dată de traducător, căci opţiunile configurează vocabularul tehnic, totuşi. La un nivel mai ridicat de subiectivitate a selecţiei echivalenţelor se află construcţiile gramaticale cu caracter fix, standardizate, precum este grupul N+G al apartenenţei, din onomastica personajelor, în română şi în alte limbi moderne. Homer foloseşte construcţiile patronimice consacrate, formate prin compunere, pentru a-i identifica pe luptători: *Ἀμαρυγκείδης Διώρες*,

Diores Amarinceul, id est: *Diores al lui Amarinceu*, eroul învins; *Πείρως Ἰμβρασίδης*, *Peiros al lui Imbrasos*, eroul învingător, ca în alte sute de situații similare din poem. Traducătorii moderni[39] simt nevoia să marcheze prin termenul concret ideea de filiație, căutînd uneori sinonimul cît mai expresiv sau însoțindu-l pe cel denotativ cu un epitet hipocoristic. Acest lucru se întîmplă chiar și în versiunile românești în proză, unde termenii supletivi nu au nici măcar justificarea necesităților metrice și prozodice. Excepție fac CA și DS, dar numai în cazul primului nume. Costache Aristia simplifică grupul nominal N-G la N-N, probabil pentru că formula „al lui..." i se păruse prea populară, de evitat într-o epocă în care el tocmai lupta pentru ieșirea de sub tirania acestor sintagme în formarea unei limbi literare supradialectale.

Amarințid Dior (CA, *Il.*, IV, 517)
Diores, fiu al lui Amarinceu (GM, *Il.*, IV, 506-507)
Diores, Fiul lui Amarinceu (H-D, *Il.*, IV, 517/70)
Diores al lui Amarynkes (DS, *Il.*, IV, 517).
Prințul... numit Imbracid Piros (CA, *Il.*, IV, 519-520)
Răsadul lui Imbrasos, Pirus (GM, *Il.*, IV, 509)
Pèiroos, vlăstar al lui Ìmbrosos (H-D, *Il.*, IV, 518/70)
Peiroos, fiul /Drag al lui Imbrasos (DS, *Il.*, IV, 519-520)

Ca de obicei, GM merge foarte departe cu „invenția" lexicală, căutînd termenul cel mai puternic marcat, chiar dacă asta înseamnă valorificarea unor cuvinte arhaice, dialectale și, în cazul lui „răsad", numai metaforic potrivite contextului. CA și DS cultivă și ei extremele, fiind cînd (foarte) fideli originalului – *Dior(es)*, cînd luîndu-și libertăți explicabile, cum arătam mai sus – *Piros/Peiroos*. Versiunea H-D ar reprezenta un oarecare echilibru între aceste opțiuni.

Cum era de așteptat, căutările traducătorilor se soldează cu încă mai mari variații în sintagmele cu atribut-epitet, din formulele relativ

[39] Folosim termenul generic „modern", pentru a sublinia că nu numai traducătorii români procedează astfel, ci și englezii, francezii, sîrbii ș.a., deși toate limbile moderne au în sistemul variantelor arhaice și populare formula onomastică bazată pe genitivul filiației paterne: „X al lui Y".

fixe care constituie foarte parcimonioasele comentarii lirice inserate sintetic în aceste tablouri ale morţii crîncene, cu care se sfîrşesc scenele de luptă din *Iliada*. Există cel puţin trei asemenea formule în pasajul analizat aici, în afară de cea inclusă în versul deja citat mai sus, al introducerii în scenă: braţele victimei întinse moale spre camarazi; suflarea din urmă şi, oarecum redundant, bezna care-i acoperea ochii. Prima dintre acestea face parte dintr-o serie mai variată de gesturi sfîşietoare, profund umane, în tragismul lor, puternic contrastante cu descrierea brutală a mediului războinic. Celelalte două sînt formule fixe, extrem de frecvente în întregul poem. Numai în Cîntul al IV-lea al *Iliadei*, unul predominant narativ, dinamic şi obiectiv, formula lirică a stingerii complete din viaţă se repetă de peste treizeci de ori. Cu toate acestea, ea nu-şi pierde niciodată încărcătura spirituală, reflexivă, atît de necesară, nu numai pentru repausul descriptiv al aedului, ci şi pentru capacitatea receptorilor de a suporta fluxul de detalii crude ale încleştărilor armate corp la corp. Modul în care traducătorii redau aceste construcţii, situate între automatismele verbale şi ieşirea din ritmul descripţiilor naturaliste, reflectă încă o dată evoluţia limbii române, pe de o parte, şi calităţile individuale ale traducătorului, pe de altă parte:

a) *Căzu, şi mîinile' ambe le'ntinse la prieteni*
b) *Îşi da şi suflarea*
c) *...s'a dus, peri Dior.*
(CA, *Il.*, IV, 523-524, 526)

a) *Cade Diores şi braţele-ntinde spre bunii tovarăşi*
b) *Dîndu-şi suflarea din urmă*
c) *...pe ochi i se lasă-ntuneric.*
(GM, *Il.*, IV, 513-514, 516)

a) *Diòres cade pe spate şi, sleit de puteri, îşi întinde braţele*
b) *spre tovarăşii săi*
c) *...Iară beznele morţii îi învăluie ochii*
(H-D, *Il.*, IV, 517-526)

a) *Se prăbuşi, întinzînd către soţii săi dragi stinse braţe*
b) *Cum sta şi sufletu-şi da.*

c) *Peiroos... pe ochi de-i lăsă bezna morţii*
(DS, *Il.*, IV, 523-524, 526).

În textul homeric formula din urmă este relativ fixă, cum spuneam, şi impersonală:

Τὸν δὲ σκότος ὄσσε κάλυψε.
Întunericul îi acoperă ochii.

Costache Aristia traduce ideea, nu metafora homerică, el fiind cel care foloseşte, de data aceasta, expresii din arsenalul metaforic popular românesc: *s-a dus, pieri.* Ceilalţi redau enunţul destul de fidel, fiecare în funcţie de necesităţile construcţiilor gramaticale, stilistice şi prozodice create în româneşte. Dan Slușanschi personalizează expresia, acţiunea fiindu-i atribuită lui Peiroos. Pare ciudat că Radu Hâncu sare peste expresia b), dintre cele trei discutate aici. Scoase din context, ele apar redundante, este adevărat. De fapt, cele două sintagme care fixează sfîrşitul lui Diores corespund celor două lovituri primite de la Peiroos – prima cu pietroiul cel colţuros, cealaltă, decisivă, cu lancea. Expresia ignorată aici este folosită, totuşi, cîteva versuri mai jos, căci din tabloul imediat următor aflăm că Peiroos însuşi este lovit mortal (de etolul Taos), exact în momentul cînd se concentra să-l răpună definitiv pe Diores. Abia acum se utilizează formula „şi viaţa-i curmă pe vecie", evitîndu-se, într-adevăr, o reluare la distanţă prea mică.

Aşadar, scurtele scene de încleştare şi moarte se succed rapid, întrerupte doar de perifrazele care îi identifică pe protagonişti şi de foarte concentratele notaţii cu privire la sfîrşitul hotărît de destin. Totul este bine integrat în tablouri ample, dominate de dinamism şi de un realism atroce. În mod normal, în conformitate cu structura simetric repetitivă a eposului homeric, ar fi trebuit să urmeze un discurs – al învingătorului, care justifică[40] într-un fel oarecare finalul respectivei înfruntări. Dar, de data aceasta, în colb căzuseră ambii

[40] De obicei, discursul învingătorului vizează fapte nedrepte şi orgolii ale învinsului, pe care el a reuşit, iată, să le pedepsească, cu ajutorul zeilor. Scurta cuvîntare este ea însăşi, însă, un strigăt orgolios de bucurie, o răbufnire verbală după o stare extremă de tensiune trăită în proximitatea morţii.

mari conducători – al tracilor şi al epeilor, şi „alături, mai fură ucişi o mulţime" (GM, *Il.*, IV, 528). Ideea măcelului general este reluată, de altfel, cîteva versuri mai jos, prin generalizare:

Droaie de-ahei şi troieni căzuseră-n ziua aceea (GM, IV, 523).

Aşa încît, spune aedul, nici una dintre părţi nu ar fi putut să defaime prestaţia celorlalţi (*Il.*, IV, 539). Vorbeşte din nou, însă, o zeitate, astfel încît simetria compoziţională se respectă de două ori – o dată, prin faptul că pasajele discursive de deschidere nu lipsesc, nici chiar din acest fragment puternic marcat de acţiune concretă, şi încă o dată, pentru că vorbitorii fac parte din aceeaşi lume – a fiinţelor divine, în acest caz.

În afară de cele trei sintagme cu conţinut reflexiv-liric strecurate în expunerea obiectivă a faptelor de arme, există însă şi una încă mai sintetic formulată, aproape invizibilă, dacă exprimarea ei nu ar fi constat într-un epitet personificator şi dacă traducerea românească nu ar fi iscat disimetrii în cazul versiunilor realizate.

Este vorba despre prima dintre „armele" folosite de Peiroos în răpunerea lui Diòres: *pietroiul cel colţuros*. În original, termenul apare de două ori, prin sinonimele *χερμάδιον* „piatră, bolovan" şi *λᾶας*[41] „piatră". Pentru epitetul de relaţie obiectivă, aedul foloseşte adjectivul *ὀκριόεις*, tradus în română în conformitate cu evoluţia limbii: *sgrebulos*, la 1837 (CA), *ascuţit*, la 1928 şi 2002 (GM şi DS), *colţuros*, la 1980 (H-D). Celălalt epitet reprezintă una dintre acele sintetice interludii lirice care apar frecvent în ţesătura epică a episodelor epice din *Iliada*. Reluînd determinantul iniţial (*piatră/pietroi*), acolo unde aedul grec evitase repetiţia, traducătorii români redau acest epitet calificativ *ἀωαιδής* „nerușinat", care exprimă o fulgerătoare apreciere subiectivă a situaţiei dominate de dinamism, prin *„nemilostiv"* (GM şi DS) sau „fără de milă" (H-D). Lui CA pare a nu-i fi venit să creadă că epitetul personificator a putut fi folosit în acel loc, aşa încît îl ignoră, ca o lecţiune inacceptabilă, preferînd să repete primul adjectiv

[41] Primul termen este, de fapt, un diminutiv de la *χερμάς*, desemnînd „pietre de aruncat", folosite ca armă în vremurile homerice, pe cînd al doilea desemnează conceptul de „piatră", în general.

„sgrebulos". Or, derivatul prefixat grecesc avea tocmai acest rol, de a sugera, prin personificare oximoronică, acțiunea nemiloasă a Destinului, concretizată într-o piatră. Cînd a apărut prima traducere a lui G. Murnu, unul dintre capetele de acuzare pe care le-a formulat Victor Eftimiu, în celebra critică a versiunii din 1928, a fost tocmai această sintagmă. El, poetul, prozatorul, dramaturgul și gazetarul de mare rafinament, cunoscător al tainelor folosirii conotative, metaforice a ambelor limbi pe care le valorificase și G. Murnu, nu voia să accepte o asemenea asociere, care nu reprezenta altceva decît o banală personificare, la urma-urmelor: *„pietroi nemilostiv*? Cum, adică?"[42].

Așadar, de-a lungul celor aproape două secole de evoluție a încercărilor de traducere în română, textele de acest tip din *Iliada* – caracterizate prin epic condensat, dinamic, naturalist, măiestrit impregnat cu elemente dialogate, descriptive și de discret comentariu liric, toate puse în slujba unui dramatism dus pînă la marginea tragicului (dacă nu s-ar vedea că mentalitatea personajelor le ajută să perceapă faptele după codul lor – al onoarei, al eroismului și al încrederii în destin), cu toate rigorile lor, au putut fi redate în limba națională a traducătorilor prin căutări succesive, care au condus spre fidelitate față de idee și față de armonia aspră a originalului. Lexic amestecat, ca arii semantice și ca registre stilistice, gramatică bogată, profund îndatorată exprimării poetice, echilibru între amplitudinea desfășurării epice și parcimonia comentariului lirico-filosofic, între zăngănitul armelor și măiestria rostirii vorbelor – se regăsesc toate în asemenea pasaje. Termenul vechi, popular și construcția gramaticală pe potrivă au fost folosite la început pentru că altceva nu se afla la îndemîna tălmăcitorului. Apoi, același tezaur de cuvinte și construcții arhaice începe să fie căutat pentru a reda prin el o lume demult apusă, chiar dacă din alte orizonturi geografice și spirituale. Termenul nou, împreună cu creațiile îndrăznețe redau nuanțele, sugestiile implicite descoperite mereu de exegeți în textul original.

[42] Cf. Victor Eftimiu, *Traducerea „Iliadei"*, în: „Opere", vol. 18, pp. 249-288.

I.4.4. Grafia şi fonetismul

I.4.4.1. De la notarea numelor de personaje, locuri, obiecte, pînă la îmbinările de cuvinte uzuale, particularităţile privind grafia, accentul şi, în general, echivalările fonomorfologice în română au contribuit vizibil la reuşita sau nereuşita ansamblului traducerilor din opera lui Homer dăruite culturii moderne. Nu numai versiunile vechi, redactate cu caractere chirilice sau de tranziţie, dar şi cele ulterioare au recurs la forme precum *Ermia* pentru *Hermes*, *Efest* pentru *Hefaistos*, *Evripil* pentru *Eurypylos* sau *Tetis* – transcriere valabilă atît pentru numele mamei lui Ahile, nereida *Thetis*, cît şi pentru al lui *Tethys*, soţia lui Oceanos. Ignorarea spiritului aspru şi a accentului corect din grafia grecească, în forme ca Iperion, pentru Ὑπερίων, şi folosirea africatelor *ce*, *ci*, inexistente în greacă, pentru nume ca *Forkys*, *Okeanós*, au devenit, de asemenea, obişnuinţe în traducerile româneşti. Unele subtilităţi nici nu puteau fi respectate pînă la capăt în formele româneşti versificate: *Ahíle/Ahiléu*, *Odysséu/Odýsseu* aveau accente mobile chiar şi în textul original.

I.4.4.2. Şi mai vizibile sînt schimbările de accent în română datorate exclusiv rigorilor metrice, de astă dată. Cînd o formă precum *într-àrmă* a fost criticată la GM, s-a avut în vedere îndrăzneala modificării morfolexicale, dar termenul a şocat şi prin schimbarea de accent, desigur. Forma uzuală, *înarmează*, nu s-ar fi încadrat însă nicicum în vers. Asemenea licenţe segmentale şi suprasegmentale apar peste tot în română, inclusiv în echilibrata versiune CP sau în savanta DS. La cel dintîi, s-a remarcat frecvenţa adverbului *apoi*, folosit la început de vers, ca un conector multifuncţional. Or, această poziţie arată că el trebuie citit *ápoi*, deoarece nu poate avea decît structură trohaică. Prin extensie, forma astfel adaptată accentual se regăseşte şi în interiorul unor stihuri, ceea ce nu mai era deloc acceptabil. În versiunea DS, schimbarea accentului, operată concomitent cu cea morfolexicală, ajută, de asemenea, la asigurarea curgerii naturale a versului: *cu-aleasă făgădă* (DS, *Il.*, XXI, 99); *Troienii cei trùfaşi* (DS, *Il.*, XXI, 55). Uneori, în context, un cuvînt uzual îşi pierde de tot accentul natural, preluat de cuvîntul monosilabic anterior, care cată să fie

prima subunitate a piciorului metric respectiv: *dară nù-l putu sparge* (DS, *Il.*, XXI, 164).

I.4.4.3. În numeroase alte cazuri, schimbările de structură fonetică nu sînt explicabile *ratione metrica*, ci țin de sursa folosită, de convențiile epocii din istoria limbii și culturii române și, nu în ultimul rînd, de opțiunile strict personale ale traducătorilor: G. Coșbuc scrie *Atene*, și nu *Atena* sau *Athena*, numai pentru că „originalul" german pe care l-a folosit ca text-bază transliterase în acest fel gr. *Ἀθήνη*. Cînd traducătorii moderni au început să redea pronunția reconstituită din original, precum *Chaos*, gestul a fost taxat drept tentativă de întoarcere la etimologism, prin raportare la sistemul scrierii fonologice din română. Justificate au fost criticile aduse unor forme accentuale aberante (*îmi dèteși, raspânde, guvèrnă, se-n-creàstă* și multe altele asemenea – la GM), deși modificări de accent, mai ales în formele conjuncte, apar chiar și în cele mai îngrijite versiuni românești, cf. *pe care-i ucis-am*, la DS. Altfel, unele „barbarisme" au fost unanim acceptate, mai ales în onomastică, și se întîlnesc pînă în edițiile din 2012, avînd în vedere că ele s-au fixat definitiv în uzul limbii române – *Egist, Elena, Fedra* (Slușanschi, 2012, p. 401).

I.4.4.4. Adăugăm aici – în treacăt, deocamdată – problema efectelor eufonice din scenele de luptă și din alte pasaje. Ele trebuie discutate pe larg într-un capitol destinat elementelor pragmatico-stilistice. În mod obiectiv, asemenea sugestii sînt mai greu de sesizat în original, iar cele clar vizibile sînt palid redate în primele versiuni românești (dar și în cele din alte limbi, de altfel), căci părea că lipsesc mijloacele de echivalare. Pe măsură ce edițiile academice de text au inclus în aparatul critic tot mai multe semnalări ale specialiștilor cu privire la rafinamentele stilistice de acest tip, au evoluat și variantele literare ale limbilor primitoare. În română, imaginile bazate pe timbru imitativ au devenit adevărate probe de virtuozitate începînd cu G. Coșbuc[43] și G. Murnu, traducătorii homerizi ai noului secol. La

[43] Se cuvine să ne amintim că G. Coșbuc a fost poetul care a furnizat exemplul clasic de aliterație în tratatele și manualele de stilistică a limbii române (*Prin vulturi, vîntul viu vuia...*).

exemplul care redă *Il.*, XVII, 50 şi 56-57, s-ar putea adăuga alte cîteva zeci, bine întocmite în română, pînă la Dan Sluşanschi:

Se prăbuşi, greu bufnind – zuruiră pe el grele zale,
.....
Vînturi vuind de prin zări...
Dară, bătînd viforos, vine vîntul cu vaier, furtună
(DS, *Il.*, XVII, 50; 56-57).

De obicei, dacă nu se găseşte sintagma sinestezică, multiplele sugestii homerice – vizuale, auditive, dinamice – se redau prin notaţii succesive, bine încatenate, totuşi, în structura versului:

...iar pe trupu-i arama sclipindă
Greu zurui şi cumplit, cum, ferindu-se el într-o parte,
Tot alerga, cînd acela-l urma cu vuinde vîrtejuri
(DS, *Il.*, XXI, 254-256).

I.4.4.5. Spiritul inovator faţă de limba română s-a manifestat şi în privinţa grafiei structurilor morfosintactice, foarte clar delimitate lexical în limba română actuală. Le găsim mai frecvent la începuturi, date fiind absenţa normelor ortografice şi dificultăţile imprimării tipografice (*cecauţi aci*; *să vezi amea necinste, ce'mia făcut Atrid*; *fatal'alui trufie* ş.a.m.d., CA, *Il.*, I, 221-224/p.10). Unele, inevitabile, apar şi la CP sau DS (*deolaltă, deodat'*). Asemenea inovaţii devin supărător de frecvente la GM, căci se încadrează în avîntul creator rectificator pe toate fronturile, manifestat de homerologul *en titre* al unei mai bine de jumătăţi de veac din istoria limbii române literare. Nu numai necruţătorul critic V. Eftimiu, ci chiar comilitonii lui George Murnu îi atrag atenţia asupra unor forme de tot inacceptabile faţă de norma academică, dar şi faţă de vorbirea uzuală, norme deja unanim acceptate la vremea lansării inovaţiilor murniene: *dupolaltă, întreolaltă, pesteolaltă, lîngăolaltă, laoparte*; *învremece, dasta, măcarcă, pînăce, de treiori* ş.a. (cf. Herescu, 1929, p. 70).

I.4.5. Lexic şi semantică

I.4.5.1. Forma şi semnificaţia cuvintelor din tălmăcirile româneşti au constituit, în mod firesc, nivelul cel mai vizibil şi mai mult supus

evaluărilor din istoria receptării moderne a textelor homerice. La capătul analizei noastre privind atît textele propriu-zise, cît și cele de întîmpinare și evaluare în timp, putem spune că se conturează o evoluție de tip spirală a reușitelor echivalării în acest sens. De la efortul respectării termenului sau sintagmei din original, în româna încă nefixată în cadre literare exersate (C. Aristia, I. Caragiani), pînă la scrupulele filologice îmbinate cu harul poetic al vremii din urmă (Hâncu-Diamandescu, dar, mai ales, D. Sluşanschi), vibrațiile arcului răsucit în sus au fost provocate de îndrăznelile poetice ale unor G. Coşbuc și, mai ales, G. Murnu ori strunite de minimalismul lui E. Lovinescu și echilibrul lui C. Papacostea.

Selecția lexicală, deloc ușoară într-un text de o asemenea factură, a urmat cîteva *direcții dominante.*

I.4.5.2. Invenția *lexicală* se impunea de la sine, avînd în vedere diferențele de cultură, civilizație și mentalitate, accentuate de distanța în timp dintre utilizatorii celor două limbi.

a) Încă de la începuturi, traducătorii români au avut de rezolvat problema compuselor prin sudare (adjectiv + substantiv etc.) din epitetele „permanente" homerice. Unele echivalări s-au dovedit inspirate și au rezistat în timp, de la C. Aristia pînă la G. Coşbuc și G. Murnu, precum *brațalba*, pentru (*θεὰ*) *λευκώλενος*, adică pentru Hera, soția lui Zeus. Este drept că, altfel, epitetul ar fi greu de încadrat chiar și în hexametrul dactilic catalectic românesc și, practic, imposibil în endecasilabul iambic ritmat în octave (de tip Ariosto) din GC sau în endecasilabul alb din versiunea GM. Numai în proză au fost posibile transpunerile firești pentru limba română – (*cea*) *cu brațe albe.* La fel, generațiile mai recente au preluat de la traducătorii din secolul al XIX-lea formule ca *regii păstori de popoare, pedestrașii stavilă-n bătaie,* cu firești variații personale, *cf.* GM – *stavilă; zid la război;* HD – *zăgaz primejdiei.* Alte asemenea calcuri morfolexicale nu au rezistat (*argint-arcatul, de nalt tunătorul, încofrații*). De altfel, C. Aristia însuși alternează compusele cu funcție apozițională, obligat de context: de pildă, *ped-agerul,* dar și *de picior iute,* pentru Ahile. Formula din urmă a fost definitiv asimilată, nu fără nuanțări – *cel iute de picior,* la GM și la toți urmașii săi – și nu fără încercări nereușite de alternare, precum

şoimanul Ahile, la acelaşi GM. Dar despre epitetele permanente şi ornante vom mai avea ocazia să vorbim...

b) Multe alte tipuri de cuvinte şi sintagme au provocat căutări laborioase în tezaurul limbii primitoare sau, la nevoie, au impus creativitatea personală a traducătorului. I. H.-Rădulescu credea că pentru lexicul uzual este relativ uşor să-i spui *mersului – mers, sabiei – sabie, braţului – braţ*, şi că doar numele şi epitetele zeităţilor ridică probleme într-o astfel de traducere (I. H.-Rădulescu, *Editorul*, în: Aristia, 1837, p. VIII). În realitate, pentru a-l reda pe Homer „în fiinţa lui", chiar şi cele mai banale cuvinte trebuie alese cu grijă. *Sabia* din exemplul dat face parte dintr-o anumită arie terminologică şi, în plus, cuvîntul generic nu acoperă totdeauna tipul respectiv de armă, căci nu erau concepute la fel şi nu arătau la fel în dotarea militară a celor două popoare. Şi, mai simplu, orice cuvînt este pretabil la selecţii speciale dintr-o serie sinonimică. Exemple se află cu miile în textele despre care vorbim aici. Ne vom referi, pentru moment, numai la cel mai cunoscut.

Astăzi, ni se pare că primul vers din *Iliada* nu putea să sune în română altfel decît îl cunoaştem cu toţii:

Cîntă, zeiţă, mînia ce-aprinse pe-Ahil Peleianul (GM, *Il.*, I, 1).

Formula îi aparţine lui G. Murnu şi a fost preluată, în semn de omagiu, de către D. Sluşanschi, căci devenise, oarecum, „sacramentală" (DS, 2012, p. 510), fie şi numai prin larga răspîndire a versiunilor GM. Nu s-a ajuns uşor la ea, însă. În prima traducere de notorietate în spaţiul lingvistic românesc, cea aparţinînd lui Aristia, din 1837, versul – foarte fidel faţă de original – suna astfel:

Mînia cîntă-mi, Zee, a lui Pilad Ahil (CA, *Il.*, I, 1).

Aristia explică pe larg, în nota corespunzătoare, alegerea vocativului *Zee*: *zînă* nu putea fi, căci *Θεά* înseamnă mult mai mult în ierarhia Olimpului, este „zeiţă"; dar *zeiţă* îi suna în româna epocii ca *Zoiţa*; *Zeă* era „neregulat" şi „urît" fonetic, *Zeo* suna ca *Stano*; aşadar, rămînea doar *Zee*, prin care a vrut să „rumănească" termenul, căci „Deus, dea face zeu, zee", răspunzînd clar femininului lui *Zeu* (CA, 1837, p. 31).

Apoi, trebuie să reamintim că nici G. Murnu nu a avut dintr-o dată inspirația providențială care l-a ajutat să dăltuiască în marmură românească arhicunoscutul vers grecesc. În celebra ediție din 1920, care valorifica două decenii de eforturi și asigura, pentru prima dată, depline drepturi de cetate în cultura națională a strămoșului poeziei universale – căci era o traducere integrală, elegant tipărită, ilustrată și răsplătită cu Premiul cel Mare al Academiei Române –, invocația relua tocmai vocativul ocolit de predecesorul pașoptist, dar într-o variantă populară, cît se poate de nefericită: *Cântă, zeițo...* (GM, *Il.*, I, 1).

Să nu fi citit Murnu textul lui Aristia? Chiar dacă acesta din urmă fusese criticat de mulți cititori profesioniști, culminînd cu N. Iorga, explicațiile sale sînt dovezi de bun simț, iar versiunea sa din 1837 rămîne fondatoare. Opțiunea inițială (1920) a lui Murnu a fost prompt și necruțător semnalată ca dovadă a deprecierii lexicale a textului homeric, exact în termenii deja cunoscuți: „*Zeițo* sună ca *Joițo*" (Eftimiu, 1996, p. 253)[44]. Vocativul cu pricina a fost schimbat în edițiile ulterioare, *zeiță* rămînînd emblematic pentru haina românească a incipitului *Iliadei*. Între timp însă, au existat și alte conjecturi, propuse de toți cei care s-au încercat în transpunerea versului homeric. Proba cronosului, respectiv evoluția limbii române literare, a validat definitiv varianta „vocativ = nominativ", de tip latinesc.

Dar acesta este numai unul dintre cele cinci cuvinte ale primului vers din *Iliada*, devenite opt în română, dacă luăm în calcul, firesc, și prepozițiile, precum și aducerea aici a adjectivului deverbativ (*οὐλομένην*) din stihul secund al originalului:

Μῆνιν ἄειδε, θεὰ, Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος...

Multe căutări a presupus și echivalarea epitetului pentru Ahile, în cadrul permanentei probleme a canonului formular deja mult discutat în aceste pagini. Reluăm aici numai două dintre soluțiile propuse. Astfel, dintre cele relativ recente, versiunea în proză H-D respectă

[44] Poetul, dramaturgul și gazetarul redutabil care era Victor Eftimiu nu ezită să califice această formă, pe drept cuvînt, „un vocativ familiar pînă la vulgaritate". Odată dezlănțuită, diatriba continuă cu extragerea unor exemple similare: *ochioaso, deliu, mai dihai, abraș* ș.a. sînt mostre de „vulgarități de periferie, dubios colorate" (Eftimiu, 1996, p. 253).

tiparul frazei homerice, evitînd dislocarea operată de Murnu. Rezultatul este un enunţ corect, fidel unităţii sintactice homerice, dar fără strălucirea versului consacrat în română:

Cîntă, zeiţă, mînia ***Peleidului Ahile*** (H-D, *Il.*, I, 1).

Într-o traducere care o precedă cu puţin pe aceea a lui D. Slușanschi, clasicistul Nicolae Georgescu oferă o altă reorganizare a propoziţiei propuse de dascălul său, cu schimbarea de rigoare a epitetului patronimic:

*Cîntă zeiţă, de-***Ahile Pelidul** *cu furia-i oarbă...* (NG, 2005, p. 31).

Obţine, astfel, un vers armonios cadenţat, bine integrat atît în metrica şi prozodia originalului, cît şi în acelea ale limbii beneficiare, dar cu preţul multiplicării unităţilor lexicale, de la cinci, la nouă. De fapt, nu aspectul cantitativ contează, ci salvarea unităţii originale dintre enunţul logico-sintactic şi tiparul cadenţei sonore.

Lecţiunea NG ne trimite însă la un alt cuvînt, din acelaşi vers, generator de ostenitoare căutări în laboratoarele traducătorilor români. Este vorba despre termenul cu care se deschide întreaga creaţie homerică, *μῆνιν* (N. *μῆνις*). Pare un cuvînt simplu, fără probleme de transpunere, mai ales că româna, ca multe alte limbi balcanice, de altfel, îl moşteneşte ca atare chiar din greacă: „mînie"[45]. În realitate, ca orice termen din sfera semantică a afectelor, înţelesurile lui sînt foarte bogate, foarte nuanţate şi extrem de dinamice în contextele lingvistice şi extralingvistice care le valorifică[46]. Pentru semnificaţia din textul homeric, un tălmăcitor care

[45] Nu insistăm aici asupra istoriei cuvîntului în română. Semnalăm, în schimb, faptul că celebrele „liste de cuvinte homerice regăsibile în limba noastră" (*id est*: albaneză, bulgară, croată, macedoneană, sîrbă ş.a.), liste care circulă mai ales în mediul virtual, electronic, dar sînt preluate din tratatele academice de lingvistică din ţările respective, ca un certificat de vechime şi, prin urmare, de noblețe – încep aproape sistematic cu acest cuvînt. Ismail Kadare îl pune în gura unor personaje din romanul *Dosarul H*, ca emblematic pentru conflictele ce marchează de milenii istoria poporului său (*Cf.* Bârlea, 2015b, p. 46-49).

[46] Pentru caracteristicile acestui cîmp semantic, *cf.* Gabriela Stoica, *Afect şi afectivitate. Conceptualizare şi lexicalizare în româna veche*, Bucureşti: Editura Universităţii din Bucureşti, 2012.

știa bine ce înseamnă finețea nuanțelor lexicului afectiv – ne referim la Mihai Eminescu – consideră că *mînia* este o activitate în primul rînd cerebrală, și numai în al doilea rînd afectivă, ceea ce nu ar fi fost cazul în atitudinea lui Ahile, războinicul prin definiție, fără mari profunzimi spirituale, mai degrabă instinctual în reacții. Eroul grec trăia „în supărare", o stare mai apropiată de glasul inimii, așa încît echivalența propusă de poetul român este:

Supărul cântă-mi-l, muză... (M. Eminescu, 1877)[47].

N. Georgescu reia acest termen, arătînd că și latinii au tradus sintagma respectivă cu *Achile furens* (ca și *Hercule furens*). De fapt, în comentariul său, exegetul și traducătorul modern recunoaște că lat. *furor* nu conține *zăcășenia* (*zăcășia*, din dicționarul lui Hasdeu) care îl caracteriza pe Ahile în acele momente. În plus, rom. *furia* are alt tip de accentuare (cu tendința unei duble accentuări). Cu toate acestea, îl folosește în versiunea sa, cf. *supra*, adăugîndu-i un atribut care să accentueze ideea eminesciană de manifestare instinctuală.

Este atît de importantă echivalarea corectă a unui cuvînt ca acesta? Este, desigur, căci el reprezintă începutul începuturilor în *Iliada* și în întreaga operă homerică, repetăm acest lucru. Cuvîntul de deschidere poartă în el toată încărcătura tematică a epopeii. Nu numai *Proóimion*-ul, nu numai prima mare unitate compozițională liniară (dintre cele două, „Mînia lui Ahile" și „Voința lui Zeus") au ca termen-temă ideea desemnată de acest cuvînt, ci întregul poem se află sub imperiul semnificației sale. *Iliada* este istoria poetizată a unui război, iar un război este totdeauna povestea unei mari supărări. În consecință, este foarte importantă traducerea acestui cuvînt în limbile

[47] M. Eminescu a tradus în metru original cîntul I, vv.1-18 din *Iliada* cam în anii 1877–1878, *cf.* B.A.R., Mss. rom. 2281, f.a., cf. și Mss. B.A.R. 2306, 96; 2308,1. Textul intitulat *Din Iliada* a fost publicat de către D. Murărașu, după mai bine de o jumătate de secol, în revista *Făt-Frumos*, Suceava, VII, nr. 3-4, 1932, p. 118, apoi în volumul de postume și anexe al monumentalei serii M. Eminescu, *Opere*, vol. IV, 1952, p. 515, cu variantele autorului (șapte pagini din caietul manuscris 2266 numai pentru primele cinci versuri din *Iliada*!) și cu notele editorului în vol. V, 1958, p. 597. În aceleași volume și cu aceeași distribuție a materialului se află și cele 18 versuri traduse sub titlul *Din Odisseia*, reprezentînd începutul respectivului poem.

popoarelor care vor să-şi aibă Homerul lor în limba şi cultura naţională[48]. Întrebarea de la care au pornit aceste consideraţii poate căpăta însă, mai corect, un alt răspuns: toate cuvintele şi toate îmbinările lor în text sînt importante, în felul lor. Atîta cît se poate reconstitui din procesul făuririi versiunilor studiate aici, cuvinte cu aparenţă mult mai banală au provocat mari frămîntări în mintea şi în sufletele acestor bijutieri ai cuvîntului. Problemele selecţiei vizează nu numai termenii referitori la personajele divine sau umane şi la epitetele lor, nu numai termenii-cheie, ci orice alt tip de cuvinte din text[49].

Cînd acelaşi traducător român reia, în timp, versiunea realizată iniţial, chiar termeni ce au părut cititorilor modele de adecvare în textul homeric au fost schimbaţi: *strigăt* este înlocuit cu *chiot*, *ucigătorul* cu *crîncenul*; *pocni* cu *zăngăni* (GM). Scrupulozitatea şi tot mai buna cunoaştere a originalului determină aceste înlocuiri succesive. Se vede clar dorinţa niciodată satisfăcută complet a echivalării exacte a termenilor greceşti, a pregnanţei în română şi a încadrării fără smintire în numărul de silabe cerute de vers. Exemplele date fac parte din GM, *Il.*, XVI, ultimul (XVI, 115) reuşind să rezolve concomitent atît eufonia, cît şi integritatea hexametrului, în versiunea din 1928, faţă de cea din 1920.

---

[48] Nu ne-am propus aici să ne substituim exegeţilor, dar, din perspectiva traductologiei, trebuie amintită semnificaţia cu totul specială a cuvîntului în mentalitatea şi vorbirea lumii homerice: *μῆνις* înseamnă „mînie divină, funestă" şi Platon enumeră patru variante de manifestare concretă (provocate de Apollo, de Dionysos, de Muze, de Afrodita sau Eros, *cf.* Platon, *Phaidros*, 244a-245c). Primul vers al invocaţiei din *Iliada* e singurul loc din tot corpusul lexical homeric în care termenul este folosit pentru a exprima o stare sufletească atribuită unui muritor. Termenul pentru muritori era *ὀργή* (lat. *ira*), în limba homerică. Altfel, tema mîniei era frecventă în eposurile care circulau în epocă. Chiar în *Iliada*, IX, 520 sqq., bătrînul Fenix povesteşte legenda lui Meleagru, etolianul care, din cauza unui conflict de familie, a refuzat să participe la războiul împotriva cureţilor, lăsîndu-şi concetăţenii din Calidon pradă dezastrului.

[49] Mici variaţii de grafie etc. apar chiar şi în preluările reverenţioase, vezi comentariul din DS-*Il.*, I, 1. Nu am mai zăbovit asupra altor felurite încercări, unele dintre ele mai mult decît merituoase.

Toate aceste fenomene sînt absolut explicabile în orice traducere de acest fel. Diferențele de cultură și civilizație, accentuate, cum spuneam, de uriașa distanțare în timp a celor două limbi, diferențele de inventar lexical și, nu în ultimul rînd, specificul organizării lexicale a textului homeric, în care rigorile stilului formular generează numai una dintre dificultăți, conduc spre abordările semnalate de noi în aceste pagini.

c) *Creativitatea lexicală*, justificată oarecum în 1837 și 1876, devine jenantă în versiunile murniene dintre anii 1906-1940. Libertatea de asociere a afixelor productive românești (*-ime, -at, -os* etc.) și de flexiune nominală și verbală provoacă așa-numita „fabricare de cuvinte" („îmbogățirile de limbă", Eftimiu, 1996, p. 286): *sfădălimea, greimea, gîtoase, gîtar, luptaciu; gîfuind, sfetit; a se oști, a se îngloti* ș.a. Se creează *pulpar* și *brățar* (GM), după *pieptar*, probabil[50]. Același critic inventariază inadecvările semantice, rezultate din structuri morfosintactice forțate, *ahei înarmați în aramă; voinic în vrere*, cu efecte pleonastice, cu ambiguități și obscurități inerente.

d) *Cuvintele rare* își au rostul lor cînd sînt menite să echivaleze un concept rar utilizat în română, precum *cronid, harite* etc. Din păcate, lipsa de măsură se face simțită și aici, uneori, cf. *ostrov* pentru 'insulă', *mertic* pentru „parte" ș.a.m.d. Riscul utilizării unor asemenea termeni crește prin necunoașterea sensului exact al acestora: rom. *strămurare* înseamnă „țepușă", eventual ghintuită la capăt, cu care țăranii români își mînau vitele (DLR, *s.v.*), așa încît folosirea lui pentru noțiunile de 'suliță' sau 'lance' este o licență riscantă[51].

[50] N. I. Herescu afirmă că asemenea cuvinte inventate nu ar reprezenta un mare păcat, dacă ar fi inspirat plămădite, „adică estetic și în conformitate cu spiritul limbii" (Herescu, 2011, p. 384). Argumentul că și Eminescu folosește *obrăzar* nu stă în picioare, dincolo de faptul că poetul a creat, într-adevăr, cuvinte noi. În acest caz, termenul exista deja în limbajul apicol românesc.

[51] Nu am luat în considerare aici cuvintele rare din chiar textul elin. De exemplu, în *Od.*, VI, 625, gr. *ἐπίστιον*, cuvînt cu etimologie necunoscută, este un *hapax legomenon*. GM îl traduce prin *șopron*, alții – prin *adăpost* etc. (căci nu rezultă că ar fi o construcție acoperită). Este vorba despre hangarul în care se puneau la adăpost ambarcațiunile trase la mal, *cf.* Bailly, *s.v.*

e) Cu aceasta, am ajuns la sursa cea mai larg răspîndită a selecţiei lexicului în versiunile româneşti ale textelor homerice – *arhaismele, regionalismele* şi, la polul opus, *neologismele.* Primele două subcategorii sînt justificate prin caracterul arhaic şi rural al poemelor traduse. Chiar şi cei mai înfocaţi susţinători ai ideii de urbanitate, aristocratism, elevaţie şi perenitate a lumii şi limbii homerice – este cazul lui G. Murnu şi C. Papacostea – îşi găsesc limanul la izvorul nesecat al lexicului vechi şi popular: *văzduh* pentru *cer, slobod* pentru *liber, crai* pentru *rege* sau *prinţ* ş.a. – la GM; *barem, încalte, măre, mîhnire, pricinaş, tînji* ş.a. – la CP, ca să nu mai vorbim despre *coabe, găzdoaie, haram, îndămînă, scaldă, tîndală* – la GC. Acestea pot avea justificarea sinonimului poetic în faţa celui curent sau, în unele cazuri, a numărului diferit de silabe, element important în traducerile versificate. Altele însă, precum *abraş, aman, deliu, dihai, mehenghi* ş.a. nu fac decît să întunece textul. I. Caragiani era folclorist la origine, G. Murnu a străbătut şi el ţara, în căutare de texte neaoşe; ambii cunoşteau ţinuturile româneşti din Munţii Pindului pînă în Apuseni, după cum toţi ceilalţi cunoşteau foarte bine fondul folcloric literar românesc, ca şi pe cel scris cronicăresc şi religios. Problema era aceea a decantării în traducere a cuvintelor potrivite cu contextul, cu privire la ambele limbi, precum şi a limpezimii şi muzicalităţii, în cazul celei primitoare.

În perioada interbelică, limba română uzuală şi limba literară ajunseseră la apogeul dezvoltării lor, graţie şi înfloririi unei literaturi bine conectate la ritmul universal contemporan. Dar şi provocările mereu actuale ale textului homeric acţionau în pas cu vremea. Dorinţa de folosire a metrului original a impus, în consecinţă, reluarea ciclului căutării „cuvintelor potrivite" în toate straturile şi timpurile limbii române, precum şi valorificarea personală a feluritelor procedee de creaţie lexicală. Aşa se explică termeni ca *zeime, peţitorime, pricinaşi, alergăreaţa* (*plută*) la C. Papacostea. Asemenea cuvinte formau dactilii, spondeii şi troheii necesari succesiunii hexametrului, în varianta românească (*cf.* Ioana Costa, în: Homer, *Odysseia*, ed. 2013, pp. 7-9).

Eugen Lovinescu îşi susţinea cu tărie concepţia privitoare la pierderea, în timp, a vechilor valori estetice (cf. *Teoria mutaţiei valorilor*), aşa încît, chiar dacă poemele homerice sînt comparabile, în

opinia clasicistului român, cu basmele și legendele povestite copiilor, ceea ce ar justifica preluarea vocabularului de rigoare, nu i se pare nepotrivit ca acesta să fie împănat cu termeni ai lumii moderne pentru care a asumat traducerea *Odiseei*: *adunare, bunuri, cadă, capac, cupă, a lustrui, judecător, minge, oraș, a pierde dreptul, planuri, rețele, sală, țară* ș.a.

f) În sfîrșit, mai ales din rațiuni metrice, cuvinte uzuale, altfel clare și adecvate structurilor morfosintactice respective, sînt folosite în forme aberante, aglutinate – de cele mai multe ori, fără a mai pune la socoteală inversiunile și dislocările sintactice de așteptat într-un text poetic: *pieri-necat* (GM, *Od.*, IV, 681); *Minerv-atunci* (IV, 1064); *i-o peșteră* (XIII, 144); *se arătă potriva zeilor* (CP, XII, 202); *din plute-ntrarmeaz-o* (*id.*, I, 267).

g) *Cuvintele imitative, particulele și expresiile fatice, injuriile* etc., frecvente într-o structură epică de mari dimensiuni, care mizase la origine pe efectele expunerilor orale ale aezilor în fața unui public coparticipativ, fac obiectul expres al unor fraze din prefața lui Heliade-Rădulescu și din notele explicative ale lui C. Aristia (1837, p. IV). Oralitatea stilului impunea folosirea unor interjecții și formule de adresare pe care este, practic, imposibil să le găsești în registrele îngrijite ale unei limbi. Poate cîte un *o, ehei, vai, ah* să se încadreze în cerințele stilului înalt. Dar nici măcar aceste clase morfologice, atît de oropsite din punctul de vedere al categoriilor gramaticale, nu sînt vide logico-semantic și nici limitate sintactic. Dimpotrivă, puterea lor de semnificare pragmatică, suprasegmentală, contextuală poate îmbogăți mult încărcătura unui enunț. Așa stînd lucrurile, nu trebuie să ne mire că cititorii avizați ai traducerilor românești au avut reacții diverse, de la elogii la blam, față de expresiile colocviale, triviale chiar, întîlnite în traducerile românești: *aoleo* (IC); *olio* (GC); *ptiu*; (*un*) *huideo* (*năpraznic*); *ducă-se naibii* (GM).

Utilizate cu măsură și cu har, asemenea elemente „cazone", să le spunem, ca și inconturnabilele „ziceri imitative" (IHR) pot contribui la realizarea efectelor de culoare, varietate muzicală și dinamism ale textului tradus. Colorat, fluent și elegant sună versurile chiar atunci cînd asemenea vocabule se aglomerează într-o singură pereche de versuri:

O, zei, ia uite minunea ce-ajuns-am s-o văd eu cu ochii!
Zău că Troienii cei trufaşi pe care-i ucis-am odată...
(DS, *Il.*, XXI, 54-55)

Uneori, este greu să distingem între necesitate şi alegere voluntară, între fidelitate faţă de original şi creativitate stilistică adaptată unui tip de sensibilitate din cu totul alt timp şi alt loc de receptare, atunci cînd găsim mostre de exprimare vernaculară:

Douăsprezece din iepele mîndre, şi bune catîrce,
Tari la dîrvală, nu încă strunite: la ham le-aş cam pune!
Astfel grăi, iar aceia rămaseră paf...
(DS, *Od.*, IV, 636-638)

Este adevărat că un astfel de discurs îl caracterizează pe Noemon, fiul lui Fronios din Ithaca, unul dintre „obraznicii peţitori" (CP) adunaţi la curtea lui Odiseu, unde încălcau orice urmă de norme ale ospitalităţii. Lipsa de urbanitate se manifestă verbal şi prin blestemele şi injuriile pe care le proferează aproape toţi peţitorii, veşnic aflaţi sub puterea vinului băut fără reţinere, din rezervele palatului în care se înstăpîniseră, atunci cînd aud că Telemah nu se află la ţară, la ferma de porci sau la vreo stînă, cum crezuseră cu toţii, ci plecase cu corabia lui Noemon, cerută de la Antinou, spre Pylos, cetatea bătrînului înţelept Nestor. De data aceasta, chiar Antinou, unul dintre prinţii ceva mai spălaţi, se exprimă bolovănos:

...Rău i-a fi şi i-a prinde! Ci Zeus să-l bată
Şi să-l doboare virtutea nainte să-şi ia bărbăţia!
(DS-*Od.*, IV, 636-668)

Toate aceste aspecte, notate fugar aici, ţin în egală măsură de problematica gramaticii contrastiv-tipologice şi de concepţia traducătorului cu privire la actul echivalărilor. I. Caragiani era un adversar declarat al inovaţiilor lexicale şi al neologismelor, dar a cultivat oralitatea stilului, în litera riguroasă a textului. Pentru el, γλαυκῶπις nu însemna nici „cu ochi strălucitori" (CP), nici „cu ochi verzi" (DS), nici „cu ochi albaştri" (GM), ci „cu ochi de cucuvea", în sensul propriu

al termenului grecesc[52]. În schimb, pentru G. Murnu nici o inovație nu a părut prea riscantă ca să redea spiritul textului și, mai ales, ceea ce el considera că este inventivitate epică: Elena era *înciumată*, Hermes – *pîndăreț*; pînă și Aurora, răscunoscută prin „degetele trandafirii", are în textul murnian „văl șofraniu" (GM-*Il.*, XIX, 1) – galben, adică (?). În alte părți, spune totuși: *se ivise zorii trandafirii* (GM-*Od.*, V, 301–302). E drept însă că voluptățile lexico-gramaticale pe care singur le trăia conduc deseori la rezultate spectaculoase. Vom avea ocazia să vedem că structurile stilistice complexe, de tipul „dormind la porțile visului" (*Od.*, IV, 1080), devin în română *Fericire dusă în tărîm de vise*; sau gr. *κακὸν δ'ἀνεμώλια βάζειν* „e rău să spui lucruri duse de vînt" (*Od.*, XI, 464) devine *că-i prost vorbitu-n dodii.*

Ca de obicei, calea de mijloc este căutată de Cezar Papacostea, iar cea justă și savuroasă, în același timp, de Dan Slușanschi.

I.4.5.3. Autohtonizarea textelor homerice

I.4.5.3.1. În foarte multe situații dificile de echivalare a textelor homerice în limbile moderne, salvarea a venit din aplicarea *principiului localizării*, răspîndit în întreaga Europă, mai ales în epoca Romantismului. Principiul a persistat în culturile „mici", din sud-estul continentului, sporadic și prin alte părți, pînă la sfîrșitul secolului al XX-lea. Pentru traducătorii din literatura Greciei antice, moda s-a suprapus uneia mai vechi – *latinizarea*, practicată încă de la sfîrșitul Antichității[53], continuată în tot Evul Mediu și apoi în secolele moderne[54], cînd traducerile nu s-au mai făcut în latină, ci în limbile

[52] Epitetele și metaforele bazate pe sistemul de referință zoologic este curent în eposul grecesc, *cf.* Hera, soția lui Zeus, cu supranumele *βοῶπις* „cu ochi de vacă" (*Il.*, I, 551; III, 144 ș.a.); aceeași Hera poate avea „ochi de ciută" etc.; Elena, soția lui Menelau, este *κυνῶπις* „cu ochi de cățea" (*Od.*, IV, 145) ș.a.m.d.

[53] Se știe că primul monument de limbă latină literară a fost traducerea realizată de Livius Andronicus din *Odiseea* (cca 270 a. C.). Versiunile latinești s-au înmulțit în perioada republicană și, mai ales, în cea imperială, astfel încît, la sfîrșitul Antichității, poemele homerice deveniseră nu numai un model literar, ci un bun cultural comun, difuzat printre popoarele lumii în versiunea latinească.

[54] De fapt, tradiția comentariilor în limba latină pe marginea poemelor homerice a fost cea care a menținut utilizarea teonimiei, antroponimiei, toponimiei și a altor grupuri lexicale (terminologia militară, a ierarhiilor civile și religioase etc.) în limba

naţionale, dar anumite arii conceptuale şi lexicale au fost redate în continuare în haina latinească, adaptată specificului local. Din acest melanj au rezultat forme particulare ale unor largi categorii lexicale, unele foarte îndepărtate de spiritul Helladei postmiceniene. De altfel, în cîteva cazuri din istoria traducerilor româneşti, întregul text a fost tratat ca atare, considerîndu-se că atmosfera generală tradiţional-locală este în măsură să o sugereze veridic pe cea homerică.

1.4.5.3.2. Şi-au teoretizat aceste opţiuni de tehnică traductologică George Murnu, Cezar Papacostea, dar, mai ales, E. Lovinescu, fiecare cu alte categorii de argumente. G. Murnu aduce două motivaţii în favoarea demersului său traductologic, în general, şi a procedeului autohtonizării, în special. Întrucît cultura românească se află printre acelea care nu au o mare epopee naţională proprie, traducătorul – care, prin originile sale, aparţinea ambelor culturi, greacă şi română – credea că poate umple acest gol prin poemele homerice localizate, act realizabil, teoretic vorbind, prin universalitatea lor şi prin apartenenţa la un fond balcanic din care face parte şi spiritualitatea românească. Al doilea cuvînt (*id est*: motiv, argument) formulat de traducătorul care şi-a identificat viaţa cu opera homerică în română este cel puţin la fel de ambiţios ca şi cel dintîi: românizarea poemelor homerice ar fi un prilej pentru el de a contribui la procesul de îmbogăţire şi expresivitate a limbii române[55]. Este interesant de adăugat că G.

latină. Prelucrate întîi în *Le Roman de Troie* (1160) de Benoît de Sainte-Maure, textele homerice au fost traduse în latină în Evul Mediu şi Renaştere de umanişti italieni şi francezi, ca Leonardo Bruni, Carlo Marsuppini, Niccolò della Valle, Lorenzo Valla, Angelo Poliziano. Hotărîtoare pentru textul grec şi pentru comentariul în limba latină răspîndite în lume au fost ediţiile realizate de către Demetrios Chalkokondyles (Firenze, 1488), Aldo Manuzio (Venezia, 1517), Adrien Turnèbe şi Henri Estienne (Paris, 1554, respectiv, 1566) ş.a. *Cf.* D. M. Pippidi, 2008, pp. 32-33.

[55] Consimţind că marii creatori şi traducători, ca Dosoftei, Miron Costin, Dimitrie Cantemir, Mihai Eminescu ş.a., chiar au contribuit decisiv la îmbogăţirea şi definirea specificului limbii române, G. Murnu îşi exprimă satisfacţia de a fi reuşit pe deplin în ceea ce şi-a propus să realizeze, la rîndul său, în acest sens: „...am studiat vreme îndelungată izvoarele limbii române, din prezent şi din trecut, ca şi din toate ţinuturile locuite de români, şi chiar din cele mai depărtate, unde am găsit un tezaur de vocabule noi şi, adăugînd la acesta propria mea putere de creaţie, am întocmit un vocabular care, judecînd după părerea multora, e poate cel mai variat la care a ajuns

Murnu respinge categoric ideea caracterului popular și naiv al epopeilor homerice, dar vîna cea mai groasă a zăcămintelor de limbă și mentalitate românească pe care o exploatează pentru a „îmbogăți" româna, în procesul de transfigurare a eposului oral elin, provine – după cum s-a văzut, de altfel, din exemplele anterioare – tocmai din zonele populare, din cele mai vechi, mai rudimentare și mai ascunse manifestări lingvistice și folclorice ale spiritualității românești. Societatea zugrăvită de Homer depășește prin mentalitate, prin nivelul de civilizație și stil de comunicare starea de mijloc a receptorilor din zilele noastre, spune „poetul homerid", dar în textul (re)produs de el nu ezită să pună în gura personajelor cuvinte și expresii culese special din arii nedesțelenite ale limbii române, cf. *supra*, 2.2.g). În același fel procedează și Cezar Papacostea, în comentariile sale și în versiunea proprie a *Odiseei*. Concepția despre traducerea din clasicii antici și-a exprimat-o în corecta versiune a unor dialoguri platonice și era de așteptat ca traducătorul să susțină stilul înalt[56]. În cazul particular al lui Homer însă, apelul la limba basmelor și legendelor, a proverbelor populare românești, precum și la aceea a cronicarilor și tălmăcitorilor de cazanii îl ajută să-și plămădească forma românească a celor douăsprezece rapsodii traduse din graiul ionic-eolic. Or, asta a însemnat nu numai selecții lexicale impuse de anumite nuanțări din textul original, ci și adaptări onomastice, fatice, de *realia* și de dogmă religioasă, de mentalități și atmosferă, în cele din urmă.

Cel mai categoric și mai pragmatic în autohtonizarea textului homeric a fost, de departe, E. Lovinescu. Toate conceptele-cheie din

---

verbul românesc... N-am cruțat nici o sforțare... *să înfățișez un Homer transfigurat așa încît să fie al nostru* (subl. n., P.G.B.), al poporului nostru, și care, dacă se poate, să fie mai bine actualizat decît în orice altă limbă străină" (G. Murnu, *Cuvîntul traducătorului* la Homer, *Iliada*, 1924/1979, pp. 25-26). Încrederea lui Murnu că a reușit să dea limbii române „cel mai variat" vocabular (se înțelege că termenul de comparație îl reprezintă textele realizate de către vechii creatori și traducători români enumerați mai sus, precum și de contemporanii săi) au împărtășit-o, în general, cei care au considerat că versiunea românească murniană este superioară multora dintre cele în alte limbi (*cf.* A. Pârvulescu, „Introducere" la Homer, *Iliada*, Univers, 1979, p. 20; D. M. Pippidi, „Introducere" la Homer, *Iliada*, 1971/1995, pp. 35 ș.a.).

[56] Ideile formulate în „Prefața" la Platon, *Opere*, vol. II, *Banchetul. Phaidon*, București, Casa Școalelor, 1935, au fost reluate în diverse studii publicate în periodice.

ideologia criticului şi istoricului literaturii şi culturii româneşti – „mutaţia valorilor", „modernismul", „sincronizarea", „momentul" (determinarea spaţio-temporală), „relativismul percepţiei valorilor", „imitaţia" – se găsesc reinvestite în teoria sa asupra traducerilor. În concepţia clasicistului convertit la cercetarea literaturii moderne româneşti, orice creaţie artistică este oglinda civilizaţiei care o generează, fiind determinată, la rîndul ei, de sensibilitatea oamenilor locului şi timpului respectiv, de condiţiile lor materiale, precum şi de manifestările spirituale – religie, doctrine economice, politică, filosofie etc. Toate acestea acţionează unitar şi fixează opera în timp şi spaţiu:

Odată cu timpul, partea vie, palpitul operei de artă se scutură, lăsîndu-i mai mult sau mai puţin scheletul, schema ideologică. Firele directe ale intuiţiei estetice rupîndu-se peste prăpastia timpului, trebuie să aruncăm, cu multă trudă şi erudiţie, punţile cunoaşterii intelectuale şi istorice...

(Lovinescu, *Mutaţia valorilor estetice*, 1929, p. 52)

Dacă oamenii au putut să creeze noi formule estetice din imitarea celor vechi, acest lucru s-a datorat *adaptării la specificul naţional*, în măsura în care vechile modele au reală putere de iradiere în timp şi spaţiu. Cu privire specială la poemele homerice, E. Lovinescu credea că forţa lor estetică poate fi *doar reconstituită*, prin valorile compensatorii ale gîndirii, simţirii şi limbii naţionale în care sînt transmutate. Imagini ca „Aurora cu degete de roză" sau „Junona cu ochi de juncă" nu numai că nu au vechiul ecou în sufletul modernilor, dar îi poate chiar jigni, căci sistemul de referinţe, socialmente determinat, s-a schimbat mult. În consecinţă, sufletul întreg sau măcar parţial al ideilor şi formelor vechi poate ajunge la sensibilitatea receptorului actual numai dacă un traducător bun găseşte echivalenţe juste pentru sistemul recent şi naţional. În acest caz, nu este atît de importantă formula unităţilor logico-sintactice, adică opţiunea pentru traduceri versificate (în metri originali, în versuri rimate) sau pentru proză, pe cît este de importantă *esenţa actualizărilor şi autohtonizărilor.*

E. Lovinescu şi-a adus şi el prinosul de laude colegiale la adresa traducerilor lui G. Murnu, în pofida unor mari deosebiri de gîndire şi de practică a actului creator şi, mai mult, în ciuda faptului că unele

critici referitoare la propria-i tălmăcire se formulau adesea luîndu-se drept termen de comparație realizările confratelui deja consacrat în domeniu. Ceea ce conferă valoare versiunilor murniene din *Iliada* și *Odiseea* este, în primul rînd, creativitatea verbală, aflată în competiție fertilă cu cea din originalul grecesc. Mai exact, autorul *Mutației valorilor estetice* considera, pe bună dreptate, că filonul popular al acestei creativități este cel ce reface „atmosfera" din textul originalului, concept frecvent invocat în dezbaterile traductologilor epocii interbelice. Astfel, în dialogul Odiseu – Dolos apar expresii ca „fii liniștit despre asta"; „atîta răspunde-mi" ș.a., care sînt „supte din însăși plămada originală a limbii române". Din acest punct de vedere, româna și alte limbi din sud-estul Europei[57] sînt mai apte să redea ceva din arhaicitatea și oralitatea lumii homerice, în comparație cu limbile cristalizate, „aristocratice", cum ar fi franceza sau engleza. Eroii homerici nu pot fi puși să vorbească precum marchizii de la curtea regilor francezi. Priam este mai puțin un „roi des rois" și mai degrabă un „moșule dragă". Româna este o limbă care încă păstrează, destul de bine, o variantă rurală, „mirosind a lapte și caș". Așa încît poate că Ion Creangă ar fi fost un bun traducător al *Odiseei*, dacă ar fi știut greaca veche. Ideea vine în continuarea convingerii lui E. Lovinescu că poemul homeric nu este altceva decît un basm, înrudit, ca fond, cu *Harap-Alb* și altele asemenea:

Lestrigonii, Ciclopii, Circe, Scila și Caribda sînt din rasa Spînului, a lui Gerilă, Flămînzilă.

(E. Lovinescu, *Valoarea de sugestie a poeziei homerice*, în: *O privire asupra clasicismului*, 2012, pp. 336-337)

Din perspectiva evoluției culturilor, pe care o teoretizase în *Istoria civilizației române moderne* (I-II, 1924-1925), ambele specii literare citate aici – epopeea homerică și basmul românesc – sînt emanații artistice populare asumate și definitivate de un creator cunoscut, creații care au același tip de fond ideatic, psihologic și

[57] Despre situația traducerilor în această parte a Europei, unde s-a păstrat pînă de curînd tradiția barzilor populari, colportori/creatori ai unor eposuri de tip homeric, *cf.* Bârlea, 2015a.

estetic, „proaspăt şi naiv", care nu trece peste nivelul mentalităţii copiilor.

Întreaga construcţie teoretică pe care se întemeiază formulele traductologice ale autohtonizării este condensată în următoarele fraze lovinesciene:

Pentru moderni, poezia homerică nu poate avea decît valoare noţională; întregul element sugestiv, întregul zăcămînt emoţional de reziduuri ancestrale, pe care-l are orice limbă şi pe care trebuie să-l fi avut cu deosebire o limbă proaspătă ca limba elenă, cu imagini şi metafore vii încă, legate prin credinţe multiple în senzaţie, întreaga această sevă bogată, colorată, care circula în poezia homerică a dispărut pentru totdeauna, pentru necunoscător, ca şi pentru cel mai adînc cunoscător al limbii şi civilizaţiei elenice...

...întrucît valoarea de sugestie poetică a Iliadei *este pierdută pentru totdeauna, ...(ea) poate fi recreată, cu mijloace proprii şi pe răspundere proprie, de traducătorii moderni.*

(Lovinescu, 2012, pp. 334-337)

I.4.5.3.3. Înainte de a analiza sistematic în ce măsură au procedat la autohtonizări traducătorii moderni români[58], se cuvine să precizăm că termenul în discuţie acoperă două niveluri de manifestare:

1) Nivelul de suprafaţă, promovat numai de unii traducători, constă în localizarea sistemului de credinţe, mentalităţi, atitudini, pe de o parte, şi a referinţelor la organizarea socială şi materială, pe de altă parte;

2) Nivelul profund, difuz şi universal constă în utilizarea pe scară largă a lexicului uzual, al construcţiilor morfosintactice şi stilistic-pragmatice din limba naţională vie, populară, arhaică.

[58] Insistăm asupra faptului că acest fenomen nu a caracterizat numai traducerile în română, şi nu numai pe cele din Balcani (versiuni în sîrbă, croată, bulgară, albaneză, macedoneană slavă etc.), ci şi pe cele ungureşti, slave răsăritene, ba chiar şi pe acelea din apusul şi nordul Europei (franceze, engleze, italiene, suedeze, norvegiene ş.a.), cu deosebirea că, în cazul acestora din urmă, procedeul „împământenirii", cum îl numea englezul George Chapman, un adevărat fondator al traductologiei şi homerologiei anglo-saxone, a demarat pe la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi a încetat, în principiu, odată cu sfîrşitul Romantismului.

I.4.5.3.3.1. *Localizarea valorilor spirituale și materiale*

Cele mai vizibile – și mai șocante, pentru cititorii avizați ai textelor homerice – au fost adaptările operate în *sfera credinței religioase, a mitologiei, superstițiilor, a întregului sistem de referințe din zona relației omului cu supranaturalul*, dar și cu natura și cu universul însuși. Problema a fost discutată încă de la începuturile apariției unor traduceri semnificative din Homer în română, atitudinea cea mai cunoscută fiind aceea exprimată în cuvîntul de însoțire scris de I. Heliade-Rădulescu la *Iliada*, pe care i-o scotea lui C. D. Aristia, în 1837. Ar fi ușor să folosești nume și epitete din credința ta: *Atotputernicul Dumnezeu, Dumnezeitul, Îndelungrăbdătorul, Multmilostivul* ș.a. Dar dumnezeii, eroii, obiceiurile și, implicit, epitetele acestora se schimbă peste veacuri și nu avem voie să folosim denumiri creștine pentru zei păgîni, care trebuie numiți, cumva, în spiritul vremii (*Denalttunătorul, Noriîntârâtorul, Ochiosul*), așa cum procedează C.D. Aristia (Heliade-Rădulescu, 1837, p. IX). De fapt, în CA găsim un amestec de nume grecești și latinești *Apolon, Ulis, Agamemnon, Nestor; Joe, Zea Juno, Zea Minerva*, pentru care a creat epitete românești prin calchiere (*argint-arcatul Zeu; brațalba Juno*), prin traducere totală (*năprasnicul Polifem*) sau prin împrumut direct (*Phebu, Glaucopa*).

Celălalt deschizător de drumuri din secolul al XIX-lea, I. Caragiani, își concentrează ideile despre traducere în scurtul cuvînt „Către cititori" din ediția în proză a *Odiseei*, 1876. Considerînd că textele homerice reprezintă „limba copilăriei poporului grecesc", cărturarul aromân decide că limba populară și limba cărților bisericești le pot exprima cel mai potrivit în română, cu condiția să fie evitate formele rare, greu de înțeles. Cu atît mai mult, nu agrea intervențiile și invențiile personale: „nici n-am stricat, nici n-am dres limba", iar de cuvintele neauzite în gura poporului s-a ferit cît a putut.

În privința redării universului credințelor religioase din textele homerice, lucrurile stau ceva mai încurcat. Zeii, eroii etc. poartă numele lor grecesc, original, adaptate fonomorfologic, evident, la sistemul limbii române: *Zeus, Athena, Odiseu*, cu obișnuitele epitete, destul de fidel urmate: *Cronide, Olimpicul*, respectiv *cea cu ochi de cucuvea, divinul, multîncercatul, multiscusitul*, iar în notele de subsol,

foarte bogate, a dat şi echivalentele latineşti – tribut plătit modei europene, încă vii pe atunci, şi, cu siguranţă, didacticismului declarat al unor astfel de traduceri. În fapt, cînd este vorba despre epitete din sfera religioasă, Caragiani traduce adj. *διός* prin „dumnezeiesc", ceea ce înseamnă o primă mare concesie făcută autohtonismului propriu-zis. Doar editorul din 2011, Ion Acsan, găseşte de cuviinţă să intervină pe textul original, traducînd termenul grecesc prin „divin", polisemantic, sau prin „zeiesc", mai direcţionat păgîn. Considerate anacronisme, mai multe asemenea vocabule sînt schimbate: *biserică* prin *templu* etc. Rămîn neschimbate: *O, Doamne! sfîntul oraş*, înlocuit, uneori, totuşi, cu *sacru*; *prorocire/prorocit/proroci*; *fruntaşi şi sfetnici* ş.a. Dacă adăugăm la opţiunile personale, necorijate de editorii moderni, şi nivelul profund al graiului popular, la care întemeietorul catedrei de specialitate de la universitatea ieşeană a aderat deschis dintru început, putem spune că versiunea IC reprezintă un model de autohtonizare bine temperată.

Dintre neaoşismele utilizate de harnicul culegător de folclor şi de filologul Caragiani, în *Odiseea* sa, menţionăm:

- *daurita Afroditǎ*; *Ostrovul Eolin, în palatele Crivăţului* (din Thracia); *Baba Hîrca*;
- *nădăjduiesc să săvîrşeşti*; *Haide, femeie! Mamă-ta*;
- *straie, merinde, nuri*; *din fitil.*

Proverbe şi zicători adaptate:
- *tot ce-i drept este bun*; *pentru oamenii cei răi şi chezăşiile sînt rele* etc.

După aceste ezitări şi evidente căutări ale unui echilibru între limba literară şi cea popular-arhaică, între respectarea spiritului elin şi localizarea românească a unor realităţi şi aspiraţii umane, ne-am fi aşteptat ca secolul modernismului să aducă orientarea decisă spre cea dintîi manieră de lucru. În cultura românească, cel puţin, nu a fost deloc aşa. Epoca marilor realizări în domeniul traducerilor din textele homerice a fost şi epoca transformării acestor „anacronisme" în principiu de abordare a textului homeric. Formele latinizate ale numelor de zei, eroi şi alte personaje, ale unor cetăţi, ape, munţi au complicat şi mai mult autohtonizarea propriu-zisă, manifestată sub

toate aspectele. La G. Murnu, cel mai prolific și mai dedicat românizării textelor homerice, apar atît de multe asemenea adaptări, exersate în numeroasele sale fragmente, ediții și reluări integrale, încît aproape că nici nu ar mai avea rost trimiterile – paginile de mai sus conțin deja exemple grăitoare, în acest sens. *Joe* este preluat din CA, dar *Ulise* este preluat direct din tradiția umanistă occidentală, ca și *Neptun, Vulcan, Minerva.* Epitetul *Cronides* devine *Saturnianul,* căci, după cum Zeus este fiul lui Cronos, tot așa și corespondentul său latin, *Juppiter,* era fiul lui *Saturn* (GM, *Od.,* I, 68 ș.a.). *Eriniile* sînt *Furii,* iar *Harpiile* sînt *Vîntoasele*[59], deci aici acționează traducerea directă. Pe de altă parte, același *Joe* devine *Dumnezeu,* cel puțin în formulele de consecrație: *Păzească Dumnezeu* (GM, *Od.,* I, 543); *Dumnezeu m-ar bate* (GM, *Od.,* II, 188) ș.a. Termenul *Domnul* este folosit în sens teologic, dar și în sens laic-administrativ (*să fie domn în țară,* GM, *Od.,* I, 541; *e domn peste popor, Od.,* I, 562); *cf.* și *Domnița Nausica* (GM, *Od.,* VI, 19).

În aceeași sferă semantică, *templul* devine *biserică,* iar tot ce e *sacru* devine *sfînt* – ca și în CA sau în IC. Reacțiile la astfel de adaptări au fost pe măsură. Ca și Heliade-Rădulescu, altădată, V. Eftimiu considera asemenea forme o profanare a dogmei receptorilor. *Biserica, Sfîntul* și *Domnul* sînt ale noastre, ale creștinilor; ale lui Homer erau *Templul, Divinul, Zeus* (Eftimiu, 1996, p. 251). Cît despre traduceri de epitete/nume formate prin antonomază, la cele de mai sus se pot adăuga altele, nenumărate. *Ares,* zeul războiului, este *Războilă,* iar *Vînturile de Miazănoapte* devin *Borilă.* În felul acesta, zice multcitatul V. Eftimiu, din *Zeus* s-ar fi putut face „Trăznilă", și fiecare erou homeric ar putea fi echivalat cu un personaj din basmele lui P. Ispirescu.

Procedeul nu se încadrează, tehnic vorbind, nici la traducere, nici la calc lingvistic, fiind un *soi de localizare forțată* a conceptelor denumite astfel. Întregul evantai de asemenea procedee a fost pe larg utilizat în traducerile din perioada interbelică.

La acest nivel, al adresărilor și diverselor formule de consecrație, G. Coșbuc reface ambianța credincioșiei rustice românești în toată

[59] Textual, *harpyai* înseamnă „răpitoare".

libertatea, prin expresii de tipul *Domnul ştie cum!, Ferească Dumnezeu!, Ferească sfîntul!, l-au stins din lume sfinţii, fraţi de cruce* ş.a.

Epitetele sau titlurile ierarhice divine şi umane, supranumele folosite ca nume, prin metonimie, se încadrează în acelaşi curent al localizărilor. În versurile lui G. Murnu, Agamemnon, regele regilor, precum şi Priam, regele Troiei, sînt *crai*, înţeleptul Nestor este *Moş Nestor*, Polipoide este *Luptaciul*, iar Stenelos este numit de Diomed *bădie*. În altă parte, Agamemnon, ca şi Zeus, de altfel, sînt *împăraţi*, iar sfatul zeilor este numit *divan* (GM, *Il.*, XI, 5).

În acelaşi fel procedează şi C. Papacostea, care caută echivalenţele pentru titulaturi, ierarhii, funcţii social-politice şi religioase în cronicile româneşti şi în folclorul literar naţional: *Dumnezeu, zîna zînelor, chelăriţă, paharnic, voievozi, crai, stăpîni* ş.a.m.d. De fapt, în atari situaţii, chiar şi traducătorii din limbile occidentale, de mult rafinate în epopei şi poeme proprii, recurg la o anumită manieră de autohtonizare, la nivelul culturii şi civilizaţiei lor. În discursul lui Alcinou către mai-marii soborului său, în *Od.*, VIII, 97, găsim aceste formule:

Gr.: *κέκλυτε, Φαιήκων ἡγήτορες ἠδὲ μέδοντες.*
Rom.: *Ian ascultaţi, voievozi şi stăpîni ai noroadelor voastre.* (CP)
Fr.: *Doges et conseillers...* (VB)

Observăm că şi Victor Bérard, foarte apreciat de cititori în epocă, dar considerat de filologii clasici prea îndepărtat de original[60], echivalează funcţiile fie prin adaptare spaţio-temporală, fie prin generalizare. În versiunile româneşti, localizările sînt aproape unanim cultivate, chiar şi la traducătorii care s-au declarat categoric împotriva schimbărilor onomastice şi de orice alt tip:

Ascultaţi, voi fruntaşi şi sfetnici... (IC)
Luaţi aminte, fruntaşi şi sfetnici (EL)
Luaţi aminte, voi fruntaşi şi sfetnici (GM)
Mă ascultaţi, voi, feaci, căpetenii şi sfetnici de seamă (DS)

[60] Cf. DS-*Od.*, p. 413.

Bine încadrate în text și naturalizate, oarecum, sînt echivalările lui C. Papacostea. Pentru o formulă de adresare precum gr. γαίδμ Ὀδυσσεῦ, cercetătorii avizați compară versiunile română și franceză:

Luminate împărate (CP)
Noble Ulysse (VB)

Calipso, numită de aed „zeița zeițelor", este transformată în personaj de basm la CP, spre deosebire de superlativul folosit în franceză de V. Bérard, este adevărat – unul de tip popular, chiar și în limba lui Molière:

Gr.: *δῖα θεάων*
Rom.: *zîna zînelor* (CP)
Fr.: *cette toute divine* (VB)

Eos „cea cu degetele trandafirii", numită Aurora în versiunile latinizante – franceze, românești ș.a., devine *Zîna Zorilor* (CP). Regele grec, precum Alkinoos sau Menelaos, este βασιλεύς, care devine *crai* în română (CP ș.a.). Eumelos, cumnatul lui Odiseu și tatăl Iftimiei, este *Evmel Împărat* (CP), ca „Roșu Împărat" sau „Negru Împărat" din basmele românești. Arete, regina, soția regelui feacilor, βασιλεία în greaca homerică, este *crăiasă*, iar fiica regilor feaci, Nausicaa, este *domniță* (CP). Divinitățile care întruchipează vînturile sînt, la rîndul lor, *Boreas*, dar și *Crivățul*, *Austrul* etc., la același CP.

În manieră similară se procedează și cu alte personaje de același rang. Hera i se adresează astfel soțului ei, Zeus, în *Od.*, I, 45:

Gr.: Ὕπατε κρειόντων
Fr.: *Suprême Majesté* (VB)
Rom.: *Înălțate Împărate* (CP)

În timp ce echivalările din limbile moderne ale „culturilor mari" sînt relativ corecte, dar „fără culoare", cele românești li se par unor filologi români frumoase, naturale, inspirate, fără să piardă mult din exactitate (Herescu, 2011, pp. 145-146).

Apogeul acestei mode în traducerea textelor homerice l-au constituit versiunile GC și EL, fiecare în felul ei, dată fiind nu atît distanța în timp, cît particularitățile privind formula poezie/proză,

originalul de la care s-a pornit şi concepţia despre limba literară. Aşa cum am arătat, în traducerea EL, Zeus este cînd *Juppiter*, cînd *Dumnezeu*, întreaga arie semantică a credinţelor şi superstiţiilor fiind tratată în aceeaşi manieră, de la *Doamne* (ed. 1995, p. 16), *Slăvite Doamne* (ed. 1995, p. 33); *mărite Doamne* (1995, pp. 39-41), *Dumnezeu* (1995, p. 39), *vai, Doamne* (1995, p. 45), *Ferească Dumnezeu* (1995, pp. 36, 36, 40), *Cel de sus* (1995, p. 53), pînă la *zîne* (1995, p. 45), *zînă dragă* (p. 57), *zîna* (p. 58), *moşule dragă, maică, mătuşă, feţii mei* (p. 37).

Nestrămutat în părerea că poemele homerice reprezintă lecturi instructive pentru copii şi adolescenţi, ca şi basmele naţionale[61], le foloseşte din plin pe acestea din urmă ca sursă lexicală, deplîngînd din nou, cum o făcuse în eseul *Mutaţia valorilor estetice* şi în alte studii, paradoxala incapacitate a limbilor evoluate occidentale de a reda asemenea scrieri, „naive şi primitive"[62]. Teoria lui E. Lovinescu este mai argumentată şi mai seducătoare decît realizarea practică în proză a *Odiseei* româneşti. Traducătorul a localizat, a adaptat la ceea ce considera el că reprezintă specificul sensibilităţii naţionale a epocii, dar nu a creat „sugestia" despre care a vorbit atît de mult. În schimb, a reuşit să facă acest lucru poetul G. Coşbuc, care a urmat o versiune intermediară, germană, relativ „rece" şi, în orice caz, ştiinţifică (inclusiv prin faptul că era încărcată de note explicative), care l-a ajutat să înţeleagă foarte bine despre ce este vorba în originalul grecesc, inaccesibil lui prin lectură directă. Despre versiunea EL s-a spus că este „o operă literară, nu filologică" (Traian Costa, „Note asupra ediţiei", în: EL-Or$_5$, p. LV), iar despre versiunea GC s-a afirmat că reprezintă un model de „fidelitate şi frumuseţe", un „splendid" text

[61] În „Prefaţă" la ed. I, 1935, E. Lovinescu mărturiseşte că a preluat această convingere din vechea pedagogie germană (EL-*Od.*, 1995, p. 9).

[62] „Traducerile franceze făcute de savanţi şi chiar de mari poeţi [vizaţi erau V. Bérard, respectiv Leconte de Lisle] nu dau nici pe departe savoarea textului antic: limba franceză e precisă, logică, saturată de eleganţă şi modernitate, aşa că instrumentul ei deformează caracterul rural al lumii homerice şi transformă conacul din Itaca în curtea de la Versailles... Cu totul alte posibilităţi oferă limba română, de esenţă rustică şi patriarhală, în plină formaţie şi deci cu posibilităţi de creaţie verbală şi de mlădiere. Cu un astfel de instrument se putea încerca desţepenirea flexibilităţii homerice din stilistica franceză, solemnă şi curtenitoare, pentru a o reda într-o ciobănească sfătoasă şi persuasivă, melifluă şi candidă" (EL-*Od.*, „Prefaţă", ed. 1995, p. 10).

nou, în marginea epopeii homerice (Cazimir, *loc. cit.*). Și asta, pentru că, alături de substituirea teonimelor (Zeus/Dumnezeu) și adaptarea fonomorfologică a celorlalte referințe onomastice (*Ermia*, pentru Hermes etc.), G. Coșbuc a preluat de la modelul românesc I. Caragiani toate celelalte arii lexicale, lărgindu-le și ducînd pînă la extrem pecetea rustică valahă imprimată pe textul homeric:

- formule de adresare: *bade, bunică dragă* etc.;
- termeni specifici de *realia* autohtone: *cergă, opinci, (lînă) țigae*;
- expresii ce reflectă un stil de viață rural, cum au remarcat exegeții versiunii: Telemah doarme în *cerdăcel* și suie armele în *culă*; lui Odiseu i se așterne un *țol de lînă* și o *velință de in*; pe masă se întinde un *ștergar curat*; Nausicaa *spală ii și lăicere*; slujnicele *cîrpesc straie*; Nestor șade pe o *laviță cioplită* etc. (Cazimir, în: GC-*Od.*, pp. XV-XVII);
- epitete, atitudini și acțiuni cu totul specifice atributelor zeilor greci sînt redate prin frazeologisme idiomatice românești: Penelopa este „burduf de vedenii"; Menelau „are gînduri coapte"; însoțitorii lui Odiseu sînt „gata de măciucă"[63].

I.4.5.3.3.2. Lexic uzual și construcții gramatical-stilistice cu valoare locală

Cu aceasta, ne-am întors însă la analiza vocabularului general al versiunilor românești.

a) Nimic din ceea ce poate configura sistemul variantelor populare, dacă se poate vorbi despre un asemenea sistem, nu a rămas nevalorificat în traducerile din Homer realizate în cadrele limbii române. Enumerăm aici numai cîteva *subcategorii lexico-gramaticale*:

- Termeni populari, arhaici, regionali, construiți după mecanismele de compunere, derivare și conversiune de tip popular: *coabe, codruleț, fărtați, fiștecare, găzdoaie, îndămînă, prăpăd, tîndală.*
- Locuțiuni și expresii neaoșe: *a avea saț, a pune la cale, a da gata, a lua la vale, a face ispravă; legați-l cobză, bată-l vina, lovit de streche, într-o ureche.*

[63] Inventarul bogat selectat de Ștefan Cazimir, în „Prefață" la GC-*Od.*, este pus în legătură cu influența pe care o va fi exercitat I. Caragiani asupra poetului român (Cazimir, 1966, pp. VII-VIII).

• Construcţii metaforice din inventarul generat de mentalităţile româneşti de tip rural: *a prinde în ițe, a merge cu vorba, a ieşi cu plinul, a strînge la pungă* („a înşela").

Practic, la GC, ca şi la EL şi, parţial, în CP, zeii Olimpului vorbesc ţărăneşte, ca personajele din *Povestea lui Harap-Alb*, ceea ce conferă textului farmec, vioiciune, culoare locală şi, cum s-a observat, „autenticitate" românească şi rurală, evident (Cazimir, 1966, p. XIV). Dialogul Poseidon-Hefaistos, în legătură cu slobozirea lui Ares[64], sună astfel:

- Dă-i drumul! Că mă fac chezaşul, frate,
Că totu-ți va plăti, cît ceri şi cît
E datina-ntre zei şi-i cu dreptate!
.....
- Ah! De-asta nici nu-ți mai răci cuvîntul. (GC-O, VIII, 355-358)

Athena îl sprijină pe Telemah, dar nu-i garantează izbînda finală, aşa că, în caz că acesta ar afla că Odiseu/Ulise e mort, îl sfătuieşte:

... găseşte-i mă-tei omul şi-o mărită! (GC-O, I, 50)

Desigur, asemenea asprimi în exprimare au fost preluate de Coşbuc nu atît din versiunea germană a textului homeric, cît din modelul românesc oferit de traducerea lui Caragiani. Editorii au remarcat aceste filiaţii (Cazimir, 1966, I, p. XVII), iar ceea ce observăm noi, privind comparativ textele, este o sporire a îndrăznelilor expresive

[64] Grecii proiectau asupra zeilor, cum se ştie, nu numai cele mai înalte aspiraţii omeneşti, ci şi păcatele lor obişnuite. Strălucitoarea Afrodita, măritată de tatăl ei cu harnicul, talentatul, dar diformul Hefaistos, cedează avansurilor chipeşului Ares, primindu-l adesea în chiar patul conjugal. Soarele – Atotvăzătorul – îl înştiinţează pe soţul încornorat, care le pregăteşte o capcană din lanţuri invizibile. Ruşinat şi îndurerat, Hefaistos cheamă, totuşi, zeii să-i vadă pe cei doi adulterini, aşa cum se aflau. Evident, nu-şi mai alege cuvintele, spre amuzamentul celor de faţă. În ciuda posturii sale deloc onorante, Ares rosteşte un scurt discurs care se încadrează total în codul onoarei, iar Poseidon, ca mai mare între cei prezenţi, propune o rezolvare a crizei prin apel la principiul răscumpărării materiale a daunelor morale, pentru care însuşi se oferă garant, cf. *Od.*, VIII, 266-366. Versurile citate mai sus, în versiunea GC, redau doar replicile sfătos-populare dinspre finalul episodului, nu toată descătuşarea verbală, exprimată prin „cuvintele mîniei".

preluate din sfera cotidianului rural la Coşbuc. Cearta dintre bătrînul cerşetor Arnaios/Iros, un obişnuit pe la uşile palatului din Ithaca şi Odiseu, deghizat în cerşetorul străin, care tocmai sosise de aiurea şi îndrăznise să i se alăture pe prag, luîndu-i astfel din spaţiul unde „localnicul" fusese tolerat de peţitori, seamănă foarte bine cu cearta dintre personajele lui Creangă – din *Harap-Alb* sau chiar din episodul Mogorogea al *Amintirilor din copilărie*:

– *Aoleo cum hodorogeşte spurcatul acesta, ca o babă pe cuptor!* (IC-O, p. 214)

– *N-auzi, olio, spurcatul de golan*
Cum duruie ca la cuptor o babă! (GC-O, XVIII, 6, 2-3)

În EL, dialogurile sună oarecum la fel. Din schimbul de replici Athena-Nestor-Telemah, analizat parţial de noi, putem extrage fraze ca acestea:

Nestor...:
- *Ferească Dumnezeu să mergeţi la corabia voastră, ca şi cum aţi fi tras la un om sărac, ce n'ar avea la casa lui nici aşternut, nici scoarţe pe care să se odihnească oaspeţii...*

Minerva...:
- *Că bine zici, moşule dragă, şi se cuvine ca Telemac să te asculte, că aşa e cu cale...* (EL-*Od.*, ed. 1995, p. 36)

Prin asemenea întorsături de cuvinte, întregul *cadru de viaţă* al poemului homeric se schimbă pe nesimţite, integrîndu-se *în ambianţa tradiţională a satului românesc.* De la detalii ale vieţii materiale şi social-economice etc., se ajunge, prin valorificarea virtuţilor pragmatico-stilistice ale limbii române, la *o nouă sugestie a modului de a gîndi şi de a simţi.* Fără să fi cunoscut teoriile lui E. Lovinescu despre mutaţia valorilor estetice, G. Coşbuc a creat în mod intuitiv, prin forţa geniului său poetic, nuanţe noi pentru exprimarea mentalităţilor general-umane, desigur, *nuanţe care actualizează şi localizează întreaga atmosferă*, reînviind o lume de mult apusă şi făcînd-o uşor de înţeles pentru cititorul modern, în varianta culturală determinată spiritual şi material de noile condiţii. Gradul maxim al autohtonizării

înseamnă, aşadar, că personajele vorbesc, gîndesc şi acţionează în spiritul naţional al versiunii realizate într-o cultură nouă. Atena îi spune Nausicăi că „soacra mare aşteaptă dar"; Menelau nu vrea „să-i plece un oaspete aşa, flămînd din casă"; Evrimah se teme să n-ajungă „de rîsul lumii-ntre femei"; Telemah n-ar vrea să fie socotit „slab de minte"; Penelopa crede că rătăcirea Elenei este de înţeles, „căci slabe-s, Doamne, minţile femeii!" ş.a.m.d.

b) *Terminologia* diverselor domenii a constituit o permanentă provocare pentru competenţele traducătorilor, atît în decodificarea semnificaţiilor din limba-bază, cît şi în găsirea echilibrului din limba-ţintă.

În analiza tabloului de natură din *Od.*, V, 63-74 – peisajul din preajma peşterii nimfei Calypso –, am identificat cel puţin şase (!) cîmpuri semantice în numai unsprezece versuri. Constituie provocări, în primul rînd, dendronimele, fitonimele şi ornitonimele. La acestea, se adaugă două nume de biotopuri – *codrul* şi *crîngul*, precum şi *mediul acvatic* (marin şi lacustru, natural şi amenajat, în alternanţe), greu de identificat exact, căci şi termenii, şi descrierea sînt interpretabile. Am arătat, la locul cuvenit, cum, chiar în interiorul fiecărei limbi, apar confuzii generate diatopic, diacronic şi diastratic, confuzii care se accentuează în perspectiva contrastiv-tipologică a limbilor[65]. Seriile sinonimice şi cvasisinonimice se conturează destul de neclar în cadrele cîmpului semantic mai larg: *cucuvea, bufniţă, buhă*; *toporaşi, viorele, violete*; *ulmi, arini, anini*; *pădure, codru, crîng*; *luminiş, pajişte, măgură*; *izvor, fîntînă, cişmea*; *malul mării* etc.

La aceste serii, opţiunea pentru forma veche şi populară este mai uşoară, deoarece nu există o variantă literară unanim acceptată care să se afle între termenul popular uzual şi cel ştiinţific (latinesc, eventual) nici în română şi nici în alte limbi moderne.

Dar lexicul de specialitate cuprinde sute de termeni pentru domenii reprezentative ale eposului homeric. Numele de arme, în

[65] Cf. P. Gh. Bârlea, „Poemele homerice în veşminte româneşti. O analiză diacronică (I) – „The Homeric poems in Romanian attire. A diachronic analysis (I)", în: *Diacronia. Revistă de lingvistică diacronică/Journal for diachronic linguistics*, Iaşi, nr. 2, 17 iulie 2015, pp. 1-13/1-15. ISSN: 40. doi:10.17684/issn. 2393-114. 2393-11.

Iliada și *Odiseea*, au constituit grele probe de profesionalism pentru traducători, cf. *supra*, 2.2.b). Cînd termenul este relativ vechi și uzual în ambele limbi, lucrurile par mai simple: *arc*, *săgeată*, *lance*, *suliță*, *sabie*, *scut* etc. De fapt, chiar și în situația – ideală, dar mult mai puțin frecventă decît am fi dispuși să o credem[66] – a identității totale a noțiunii în cele două limbi, traducerea se complică prin integrarea termenului în sintagmele specifice: în română, luptătorul „se încinge cu sabia" la brîu, pe cînd în greaca homerică „își atîrna sabia la spate" (cu o legătură de piele, frumos lucrată), *cf.* DS-*Od.*, p. 401, unde este dat și exemplul cailor – care se „înjugau" la căruță (ca și catîrii, boii etc.), pentru că grecii antici nu cunoșteau hamurile rezistente din piele.

Deseori, opțiunea pentru o anumită formulă este hotărîtă de nevoile metrice ale versului, nu de justețea semantică: *sabie* are trei silabe, cu valoare dactilică, în timp ce *paloș* sau *spadă* – numai două, pretabile la un final de vers sau la o secvență trohaică de interior.

Între aceste criterii de selecție se strecoară, perfid, și demonul împămîntenirii termenului: *custură* pentru „cuțit", *pală* pentru „sabie", *pieptar* pentru „platoșă", *culă* pentru „turn întărit", *liman* pentru „țărmul de refugiu", *ostrov* pentru „insulă" etc. Uneori, autohtonizarea cu orice preț, dublată și de un estetism *sui-generis*, conduce la greșeli flagrante de echivalare. Între *suliță* și *lance*, alegerea poate ține seamă de structura silabică sau/și de nuanța semantică pe care ar exprima-o, eventual, fiecare dintre cei doi termeni. În GM, găsim însă un al treilea termen: *strămurare*. Dificil, ca alcătuire fonomorfologică, pentru încadrarea în tipurile de vers pretabile la ritmul epopeic, dificil și ca semantism, căci reprezintă un termen arhaic aflat la marginea cercurilor convenționale care configurează masa vocabularului, mai precis în aria extremă a cuvintelor „ieșite din uz", vocabula este și inadecvat folosită în context. „Strămurarea" era varga sau prăjina

[66] Este suficient să amintim că armele cu tăiș lung, numite generic *sabie*, sînt foarte diferite ca tehnică de fabricație și ca utilizare în epoci și în spații diferite ale civilizației lumii, de unde seria *paloș*, *iatagan*, *floretă*, *spadă* ș.a. Din această perspectivă, nu știm niciodată dacă *paloș*, *pală*, *sabie* reprezintă sinonime perfecte sau doar cvasisinonime, respectiv nume pentru noțiuni înrudite, dar nu identice.

ascuţită la un capăt, cu care erau mînate din urmă cirezile de vite în vechime, în satul romînesc (*cf.* DLR, *s.v.*). Chiar în situaţia, rarisimă, a ghintuirii la capătul ascuţit, nu există atestări ale folosirii acesteia ca armă[67] şi, logic, nu este de crezut acest lucru nici dacă am lua în considerare ridicarea spontană a norodului la luptă cu ce avea la îndemînă: topoare, furci, coase, bîte.

În legătură cu aceste din urmă „arme", este de precizat că primitivismul unora dintre ele justifică teoria fondului ancestral comun al civilizaţiilor cu istorie lungă în Balcani – elină şi română, în cazul de faţă. *Reteveiul, ghioaga, măciuca* făceau parte din arsenalul aheilor şi troienilor, dar şi al românilor, deopotrivă, aşa încît echivalarea lingvistică a textelor respective s-a impus ceva mai simplu şi mai firesc. Alteori, asemenea oportunităţi trec neobservate de cititori, ba chiar şi de traducători, căci termenul pare prea de uz comun. Am menţionat[68], în analiza scenei morţii lui Diores (*Il.*, IV, 517-526), că selecţia homerică *λᾶας*, din seria sinonomică *πέτρα* etc., nu este întîmplătoare. Piatra care a zdrobit glezna şi tendoanele eroului epeu avea o anumită configuraţie: suficient de mică, încît să poată fi ţinută în mînă şi aruncată la distanţă, suficient de mare şi de colţuroasă, încît să producă dezastre. În româneşte, termenul *pietroi* se încadrează relativ bine în context, dar traducătorii români îi adaugă epitetele homerice: *sgrebulos, zgrebînţos, ascuţit, colţuros.* Aceste compliniri semantice îi luminează rostul, mai ales epitetul ornant, care exprimă, de fapt, într-un singur cuvînt, preambulul *litaniei concentrate* (în stil *lapidar*, ca să facem şi noi o *figura etymologica*!), la moartea celui lovit: *nemilostivul pietroi.*

Alte arii lexicale care dau personalitate poemelor homerice, cum ar fi terminologia oficierii sacrificiilor, terminologia culinară, a recipientelor etc., produc aceleaşi tipuri de probleme, cu aceleaşi soluţii diversificate – traducere, calchiere, perifrază – şi cu aceleaşi tendinţe centrifuge spre localizare: *limbi fripte, merinde, ceaun* etc.

[67] Nici acest detaliu nu i-a scăpat acerbului critic V. Eftimiu, la fel de bun cunoscător al graiului românesc, din Pind pînă în Apuseni, şi cel puţin le fel de bun poet (Eftimiu, 1996, pp. 250-251).

[68] Cf. *supra*, n. 24.

Modalizarea intervine în secvențele lingvistice ale săvîrșirii actului în sine cu acestea: ceaunul „se ridică"; merindele „se îmbucă" etc. Uneori, traducerea *verbum a verbo* lasă în obscuritate textul: *frigări în cinci cărăci* (CA-*Od.*, p. LXIII, n. 2). Cum era de așteptat, mai ales în primele versiuni se face apel și la împrumut. La 1837, Costache Aristia simte nevoie să justifice termenul românesc literar de origine latină *grații* prin faptul că în fondul popular românesc nu a găsit echivalentul pentru gr. *harites*.

Mai importante sînt situațiile în care a împrumutat direct din textul original. În versul din rapsodia I, 14, *La navele ale repezi Aheilor veni*, traducătorul adaugă o notă de final de capitol, în care explică de ce a preferat să încetățenească în română cuvîntul *navă*, după gr. *ναῦς, -ός*. „Zicerile" *navigație* și *naufragiu* fuseseră primite mai dinainte în limba noastră, atestă autorul notei (probabil prin intermediar străin – francez, italian etc.), dar cuvîntul-bază pe care s-au construit acestea în limbile donatoare – nu. Ca să scape poezia sau măcar versurile sale de zicerea *corabie* „de două ori mai lungă și de zece ori mai neroadă", i s-a părut că poate folosi *navă*, pentru ca *navigație* să devină analizabil în română. Cineva trebuia „s-o ia de la cap", adaugă filologul revoluționar, „să nu lase genealogia acestor ziceri fără [explicație]" (CA-*Od.*, p. 32, n. 4)[69].

Așadar, autohtonizarea a însemnat, mai întîi, apelul la termeni din fondul popular tradițional al limbii versiunilor moderne, pentru obiecte, ființe, procese, fenomene considerate rurale și arhaice în chiar structura lumii homerice. Apoi, a fost adaptat sistemul de credințe, datini, ritualuri la specificul național, prin încreștinarea divinităților păgîne, și încă în versiunea națională a „credinței străbune", *id est*: creștinism altoit pe reminiscențe precreștine, într-un sincretism cu note de originalitate unanim acceptate pînă în ziua de azi. Fenomenul

[69] Cunoscătorii – atît filologii clasici, cît și specialiștii în istoria limbii române și în terminologie – confirmă paternitatea lui C. Aristia în legătură cu forma românească a acestui cuvînt, cf. Valeriu Rusu, „C. Aristia și problemele cultivării limbii la mijlocul secolului al XIX-lea", în: *Omagiu lui Alexandru Rosetti*, București: Editura Academiei, 1965, pp. 797-800. DLR, s.v., îl consemnează pe C. Aristia printre primii utilizatori ai cuvîntului în română, dar consideră că apariția lui trebuie pusă pe seama etimologiei multiple (franceză, latină, italiană).

a fost favorizat de lunga tradiţie a latinizării Pantheonului elin în culturile apusene. În sfîrşit, procesul a fost încheiat ciclic, prin amplificarea şi aprofundarea aspectului lexical la nivelul general al mentalităţilor, pe de o parte, şi al realităţilor sociale şi materiale, pe de altă parte. Locuţiuni, expresii, metafore, structuri morfosintactice şi chiar construcţii mai ample, care concretizează actele de vorbire, redau mai puţin specificul homeric şi mai mult pe cel naţional, exprimat de geniul intern al limbii-gazdă. În felul acesta, receptarea lumii prin intermediul limbii se schimbă mult, iar ceea ce rămîne din ţesătura poemului homeric este firul epic, cu detaliile compoziţionale etc. În mod similar s-a procedat şi în celelalte culturi din Europa sud-estică, în versiunile sîrbeşti, croate, bulgare, turceşti, ucrainene etc. S-a spus că fenomenul a fost determinat de fondul ancestral comun, indo-european, în varianta balcanică. De fapt, el se regăseşte şi în transpunerile din limbile şi culturile popoarelor iberice şi, mai ales, ale celor nordice. Bogata mitologie scandinavă a generat un vocabular şi o onomastică uşor adaptabile la fondul Antichităţii eline.

I.4.6. Concluzii

I.4.6.1. Din *punctul de vedere al evoluţiei limbii literare* care a „îmbrăcat" versiunile româneşti ale poemelor homerice, se disting foarte clar cele trei mari etape din istoria acestor traduceri, deşi preluările succesive nu au fost puţine. În secolul al XIX-lea, C.D. Aristia şi I. Caragiani, întemeietorii tradiţiei traducerilor din Homer, fac eforturi mari de desprindere din sfera limbii uzuale, prin introducerea unor neologisme (*navă* etc.), rezultat al calculului lingvistic, al împrumuturilor directe, precum şi prin creaţii interne, bazate pe bogatul sistem derivativ existent în limba naţională, prin compuneri şi conversiuni îndrăzneţe. Baza „noii limbi literare" rămîne, totuşi, fondul popular, programatic utilizat în IC, din două motive cunoscute: a) literatura cultă românească şi viaţa culturală, în general, nu erau încă suficient de dezvoltate pentru a furniza materialul lingvistic dintr-o sferă supradialectală, normată şi codificată pe stiluri funcţionale; b) traducătorii epocii trăiau cu convingerea că lumea homerică era una predominant rurală, primitivă, în multe privinţe. După circa o jumătate de secol, lucrurile s-au schimbat mult.

Homeriştii români interbelici (G. Murnu, G. Coşbuc, C. Papacostea, E. Lovinescu) au beneficiat de o limbă literară standard deja bine aşezată într-un sistem normativ coerent, cu variante poetice bogate, susţinute de o literatură naţională vizibil conectată la ritmurile europene. De acum, opţiunea pentru formele populare se justifică mai mult prin ideologia traducătorilor, prin dorinţa acestora de a strunji limbajul poetic, cu elemente încadrabile, totuşi, în rigorile stilului înalt. Este epoca celor mai îndrăzneţe creaţii individuale, parţial impuse de nevoia echivalării unor cuvinte şi sintagme din limba cu totul specială a originalului, aşa-numita „greacă homerică". A treia şi cea mai recentă epocă a traducerilor româneşti din Homer (sfîrşitul secolului al XX-lea şi începutul secolului al XXI-lea) se caracterizează prin cultivarea stilului savant, în care chiar şi numeroasele forme populare dobîndesc străluciri de nestemate atent montate în mozaicul lexical al limbajului poetic migălos decantat din toate nivelurile şi registrele limbii române. Cuvîntul de ordine în gîndirea lui Hâncu-Diamandescu, dar mai ales a lui D. Sluşanschi este *fidelitatea* – de conţinut şi de formă – faţă de textul original şi, deopotrivă, faţă de natura limbii proprii. În mod cert, lupta de aproape două secole pentru împămîntenirea poemelor homerice în cultura română a contribuit la perfecţionarea limbii literare naţionale.

1.4.6.2. Rezultatul final al tuturor tipurilor de opţiuni traductologice discutate mai sus ar trebui să conducă spre o formă care să îmbine contrariile într-o operă literară: fluiditate şi densitate, claritate şi sugestie implicită, concizie şi muzicalitate. Pentru aceasta, aşa cum se afirmă în mod curent, este necesar ca *traducătorul să aibă el însuşi calităţi de poet.* Pe de altă parte, acelaşi truditor trebuie să fie un adevărat savant, specialist în problemele civilizaţiei Greciei antice, cu tot ceea ce presupune aceasta – profunde cunoştinţe lingvistice şi culturale, o permanentă conectare la studiile moderne în domeniu. În al treilea rînd, se impune factorul relativ obiectiv, poate cel mai important pentru o bună traducere: limba primitoare să fie suficient de matură – prin istoria sa, suficient de bogată şi de mlădioasă – prin natura sa, încît geniul poetic şi cunoştinţele de specialitate să-şi afle spaţiul de manifestare al dublei ipostaze, de tip oximoronic: loialitate şi creativitate, faţă de ambele texte – original şi versiune proprie.

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

1.4.6.3. Am verificat aceste adevăruri în primul rînd prin *analiza punctuală a nivelului fonomorfologic* de utilizare a materialului lexical din versiunile româneşti ale poemelor homerice. Cînd feluritele distorsiuni, trunchieri, asociaţii insolite ale cuvintelor, mai ales în formele conjuncte, apar în versiunile pentru care a fost folosită formula prozei – textele realizate de I. Caragiani, E. Lovinescu, Hâncu-Diamandescu – asemenea abateri de la normă pot reprezenta fenomene ale gramaticii expresive: *într-ascuns, n-a ajuns, nevastă-sa, şi-l aşează* etc. Traducerile în versuri înmulţesc considerabil manifestările fenomenului, din necesităţi metrice. În paginile de mai sus am reţinut, pe cît a fost posibil, numai cîteva exemple din această situaţie. Diferitele concretizări ale eliziunilor, sincopelor, aferezelor, cu variante de realizare în sinaleze şi echtlipse, pot fi obligatorii, impuse de întîlnirea a două sau chiar trei unităţi etimologice, respectiv de uzul coarticulării în tempo lent, care urmează legea naturală a minimului efort în rostirea cuvintelor: *parcă*, pentru *pare că*; *tat-tău*, pentru *tatăl tău*, *ş-om vedea*, pentru *şi vom vedea*. Nu am zăbovit asupra redării coerente a sintagmelor uzuale de acest tip, născute din necesităţile eufonice aşteptate în vorbirea cotidiană. Am subliniat, în schimb, căutările programatic exagerate ale unor fuziuni, abrevieri, dislocări accentuale care depăşesc obligaţiile cunoscute şi acceptate de vorbitori, reorganizările segmentale aflate la graniţa dintre uzual şi conotativ, de dragul unor efecte inovatoare. Evident, asemenea investigaţii nu se pot face decît separat în versiunile succesive româneşti, pe de o parte, faţă de versiunile greceşti de la care s-a pornit, pe de altă parte, căci natura fonetică şi morfolexicală diferită a limbilor din cele două rînduri de texte nu lasă loc de echivalări riguroase nici pentru cel mai învăţat şi mai talentat traducător[70]. De exemplu, incipitul originalului *Iliadei* nu conţine vreo urmă de distorsiune fonomorfologică (*Μῆνιν ἄειδε, θεὰ, Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος*), pe

[70] Nici chiar adaptarea poemelor din greaca homerică în greaca modernă nu permite echivalarea totală a unor asemenea particularităţi. Versiunea realizată de Nikos Kazantsakis în *katharevousa*, greaca modernă îngrijită, pare mai plină de asemenea reorganizări ale normelor coarticulării decît textul străvechi, de tip popular, deci mai liber de orice fel de constrîngeri fonomorfologice.

cînd versiunea românească cea mai cunoscută prezintă două astfel de adaptări (*...mînia ce-aprinse pe-Ahil Peleianul*); invers, gr. *γαίδμ Ὀδυσσεῦ* este redat prin cuvinte întregi în versiunile moderne: *Slăvite Odiseu*, cf. şi fr. *Noble Ulisse!* În consecinţă, se impune observaţia că asemenea fenomene depind mai puţin de diacronia limbii literare, poetice, şi mai mult de viziunea echilibrată a traducătorului. Separat de armoniile imitative cerute în mod expres de textul original, de tipul eufoniilor şi aliteraţiilor, asemenea particularităţi fonomorfologice trebuie reluate într-o analiză sistematică a valorilor expresive ale textelor în discuţie, căci şi acelea care par fenomene naturale uzuale conferă, în fapt, „un fel de melodie ce se adaugă rostirii cuvintelor" (Demetrios, 70). Din perspectiva unor traductologi moderni, ritmul este decisiv în orice tip de text echivalat într-o limbă străină. Dacă adevărata traducere înseamnă sesizarea şi redarea ritmului şi a melodiei interioare a textului (Dessons-Meschonnic, 1998, p. 28: „le rythme... l'organisation du mouvement de la parole par un sujet"), atunci versiunile realizate după poemele homerice – eminamente intonate, în forma lor genuină – nu pot fi evaluate valoric decît prin analiza atentă a unor asemenea efecte de detaliu ale formelor ce redau rostirea cuvintelor.

1.4.6.4. Într-un fel sau altul, indiferent de formularea expresă a opţiunii, toţi traducătorii români au valorificat *principiul autohtonizării.* Chiar un duşman declarat al latinizării şi românizării onomastice, al deturnării Pantheonului Helladei de la rostul ei, ca D. Sluşanschi, foloseşte soluţia neaoşismelor, în situaţii critice, pentru forma, semantismul şi locul unui cuvînt sau al unei sintagme în hexametrul românesc. Dincolo de precizia echivalării, ştiinţific dovedită, se simte satisfacţia găsirii cuvîntului înţelept, mustind de sugestii, căruia îi potenţează o anumită strălucire prin măiestrita montură în salba versului frumos şi solid rostuit. În plus însă, nici chiar el nu rezistă tentaţiei, cum nu a făcut-o nici C. Papacostea, la vremea lui, de a oferi nimfelor homerice chipul *Zînei Zînelor* (CP), ba chiar şi „sălaşul... Cosînzenei" (DS) de pe meleagurile mioritice. Şi nici nu se putea altfel, cel puţin la nivelul lexicului uzual, din cel puţin trei motive, aflate la îndemîna oricui:

a) Textul homeric rămîne, cum am mai mai spus-o, un model de arhaicitate, oralitate, tradiţionalism, simplicitate, naivitate, chiar primitivism al reacţiilor umane, pe alocuri, ridicate la rang de universalitate printr-o operă artistică desăvîrşită. Sensibilităţile, orgoliile, temerile, atitudinile lumii homerice sînt ingenue şi profund umane, în acelaşi timp, iar cuvintele prin care şi le exprimă nu complică inutil această realitate. În greaca homerică, se spune despre aheul sau troianul nou-născut că „vede soarele/lumina zilei" (*Il.*, IV, 1112)[71], ca în limba românească vie, populară, dar ca şi în limba oricărei alte comunităţi umane de pe pămînt.

b) Limba română literară a fost legată strîns de variantele populare, de la începuturile ei şi pînă în actualitatea cea mai acută, orice vor fi zicînd specialiştii. O poveste ţesută într-un idiom exclusiv poetic – decantat din toate sursele vorbirii reale ale epocilor de geneză epică – nu putea fi re-făcută în limbile moderne decît prin replici ale acesteia, concepute după aceeaşi structură.

c) În orice traducere din lume, sînt frecvente situaţiile în care „cuvîntul potrivit", menit să compenseze forme, sensuri şi construcţii gramatical-pragmatice din limba-bază, nu poate fi găsit decît în cotloanele fondului naţional popular. Puţine sînt abdicările de la redarea corectă şi sugestivă în favoarea celei considerate îngrijite, adică în varianta înaltă, dar seacă a limbii literare, ştearsă, lipsită de adecvarea la spiritul textului primar. Or, toate acestea sînt manifestări ale unei autohtonizări discrete, desigur, poate chiar involuntare şi inconştiente, dar implacabile şi salvatoare.

1.4.6.5. Versiunile româneşti ale poemelor homerice confirmă un paradox al traducerilor, remarcat deja de mult timp în spaţii lingvistice cu bogată experienţă în domeniu: marile capodopere literare ale omenirii nu îl anihilează pe traducătorul care şi-a propus să reziste pînă la capăt, ci, dimpotrivă, îl întăresc şi îi stimulează resursele creatoare, hrănite din solul spiritualităţii neamului său, în bună parte. În termenii ştiinţei moderne a traductologiei, asta înseamnă că, în relaţia cu *Iliada* şi *Odiseea*, nici nu poate fi vorba despre „invizibilitatea traducătorului", cum ar cere-o unele teorii

[71] Cf. şi *Il.*, IV, 724, versul în care Menelau identifică viaţa cu lumina soarelui.

recente (cf. Venutti, 1995, p. 306). Păstrînd respectul față de stranietatea textului original şi față de străinul care îl reprezintă (Berman, 1991), versiunile româneşti permit ceea ce generația actuală de traductologi numeşte „identificarea vocii traducătorului" (Hermans, 1996). Mai timidă la primii traducători din istoria românească a versiunilor homerice (CA şi IC), bine strunită la cei mai recenți (H-D şi, mai ales, DS), această „voce secundă", care însoțeşte peste tot discursul din textul original[72], se face simțită fără opreliști în tălmăcirile GC şi GM, de valori diferite, desigur, dar deopotrivă asumate personal.

1.4.6.6. În legătură cu manifestările relației limbă-gîndire în procesul traducerilor din textele homerice, trebuie să spunem că adaptările la specificul limbii primitoare, oricît de masive, nu sînt niciodată atît de copleşitoare, încît să deturneze în vreun fel esența originalului grecesc. Cele două epopei homerice sînt construcții mult prea puternice, solid durate „la foc continuu" şi cu forță de iradiere întinsă pe milenii de circulație în posteritate, ca să poată fi umbrite de haina națională a traducerilor, chiar programatic autohtonizante.

1.4.6.7. Ceea ce oferă aceste poeme nu este doar matricea unei culturi şi civilizații pe care se întemeiază lumea modernă, ci şi modelul făuririi unor limbi naționale de înaltă ținută filosofică şi artistică. Afirmația curentă, menționată mai sus cu privire la statutul de poet deja consacrat cerut unui bun traducător din Homer (cazurile unanim recunoscute în cultura noastră fiind GC şi GM) are şi o reciprocă, în istoria receptării acestor traduceri: unii cărturari au devenit poeți lucrînd pe textele homerice. Simplitate şi puritate, profunzime şi înălțimi astrale, localism şi universalitate – acestea sînt cîteva dintre elementele care configurează limba literară națională a traducătorilor, trecută prin complicatul decantor al poemelor homerice.

[72] Cercetători din şcoala reprezentată de Helmans au realizat chiar diagrame care înregistrează prezența acestei voci a „dublurii autorului" originalului, cf. G. Schiavi, 1996, „There is Always a Teller in a Tale", în: *Target*, Vol. 8/1, pp.1-21.

Bibliografie[73]

Surse

IC-O = *Odiseea. Batrachomyomachia – Războiul şoarecilor cu broaştele.* Traducere în proză, note şi prezentări de Ioan Caragiani, 1876. Argument. Note asupra ediţiei de Ion Acsan, Bucureşti: Editura MondoRo, 2011.

CP-O = Homer, *Odysseia*, I-XII. Traducere de Cezar Papacostea, 1929. Introducere, notă asupra ediţiei, note şi indice de Ioana Costa, Bucureşti: Editura Muzeului Literaturii Române, 2013.

EL-Or$_1$ = Homer, *Odiseea.* [Traducere de Eugen Lovinescu. Text revizuit şi note de Traian Costa. Studiu introductiv şi indice de Mihai Nasta], Bucureşti: Editura pentru Literatură, 1963.

GC-O = Homer, *Odiseea*, vol. I-II. Traducere de George Coşbuc. Ediţie îngrijită de I. Sfetea şi Şt. Cazimir. Prefaţă de Şt. Cazimir. Bucureşti: Editura pentru Literatură, 1966.

EL-Or$_2$ = Homer, *Odiseea*, Vol. I-II. Traducere de Eugen Lovinescu. Text revizuit şi note de Traian Costa. Prefaţă de Venera Antonescu, Bucureşti: Editura Tineretului [1966].

GM-Od = Homer, *Odiseea.* Traducere de George Murnu. Studiu introductiv şi note de D. M. Pippidi. Ediţie definitivă, Bucureşti: Editura Univers, 1971.

GM-O = Homer, *Odissea.* Traducere de George Murnu. Studiu introductiv şi note de Adrian Pîrvulescu. Bucureşti: Editura Univers, 1979.

GM-Oc = Homer, *Odiseea.* Traducere de George Murnu. Ediţie critică, Bucureşti: Editura Univers, 1979.

EL-O = Homer, *Odiseea.* Traducere în proză de E. Lovinescu. Cuvînt înainte şi note de Elena Mazilu-Lovinescu, Bucureşti: Editura MondoRo, 1995.

EL-Or$_3$ = Homer, *Odiseea.* Traducere de E. Lovinescu. Ediţie revizuită şi postfaţă de Traian Diaconescu. Bucureşti: Saeculum I. O., 1996.

DS-O = Homer, *Odysseia.* Traducere în hexametri de Dan Sluşanschi. Bucureşti: Editura Paideia, 2009.

DS-Or = Homer, *Odysseia.* Traducere în hexametri, cu postfaţă, bibliografie şi indici de Dan Sluşanschi şi ilustrată de Dan Rădvan. Revizuiri şi completări de Octavian Gordon şi Francisca Băltăceanu. Bucureşti: Editura Humanitas, 2012.

CA-I = Omer, *Iliada*, Tom I. Rpsodiile I-VI. Traducere (în versuri albe) de D. C. Aristia, Bucureşti: Tipografia lui Eliad, 1837.

[73] Pentru „Surse" am reţinut aici numai versiunile româneşti ale textelor homerice, din care ne-am extras efectiv exemplele. Versiunile din celelalte limbi balcanice, precum şi cele din alte limbi ale lumii sînt menţionate în Anexele 1-2.

GM-I = Homer, *Iliada.* În românește de George Murnu. Premiul Mare al Academiei Române [București]: Cultura Națională [1928].

GMd-I = Homer, *Iliada.* Traducere în metru original de George Murnu. Studiu introductiv și note de D. M. Pippidi. Ediție definitivă. București: Editura pentru Literatură Universală, 1967.

HD-I = Homer, *Iliada.* Traducere [în proză] de Radu Hîncu, Sanda Diamantescu. Vol. I-II, București: Editura „Minerva", 1981.

GMF-I = Homer, *Iliada.* Traducere în metru original de George Murnu. Îngrijirea ediției, studiu introductiv, note și glosar de Liviu Franga. București: Univers, 1985.

GMFr-I = Homer, *Iliada.* Traducere în metru original de George Murnu. Ediția a II-a, revizuită și adăugită, cu un studiu introductiv nou, note, notă asupra ediției și glosar de Liviu Franga, București: Editura Fundației Culturale, 1995.

RH-I = Homer, *Iliada.* Traducere de Radu Hîncu. Cuvînt înainte de Gabriela Hîncu, București: Editura Mondoro/Editura Gramar, 2011.

DS-I = Homer, *Iliada.* Tradusă în hexametri, cu o postfață, bibliografie și indici de Dan Sluşanschi și ilustrată de Mihai Coşuleţu, București: Editura Humanitas, 2012.

Referințe

ACSAN, Ion, 1984, *Constelația corifeilor...*, București: Editura „Cartea Românească".

ARISTOTEL, *Poetica*, ed. 1965. Traducere de D. M. Pippidi, București: Editura Academiei.

BAILLY, C. A., 1950, *Dictionnaire grec-français*, Paris, Hachette.

BARBU, N. I., PIATKOWSKI, Adelina, 1978, *Scriitori greci și latini*, București: Editura Științifică și Enciclopedică.

BÂRLEA, Petre Gheorghe, 2008, *Limba poveștilor populare românești*, București: Editura Academiei Române.

BÂRLEA, Petre Gheorghe, 2015a, *Autohtonizarea textelor homerice în versiunile sud-est europene*, în L. Spăriosu, V. Popovici (coord.), *Communication, Culture, Creation: New Scientific Paradigms*, Arad – Novi Sad: Europa Press, p. 23-37.

BÂRLEA, Petre Gheorghe, 2015b, *Ipostaze ale homerismului în literatura universală*, în „Litere", XVI, 3, p. 67-69.

BERMAN, A., 1991, *La traduction et la lettre ou l'auberge du lointain*, Paris, Seuil.

CAMPS, W.A., 1980, *An introduction to Homer*, Oxford: Oxford University Press.

CHANTRAINE, P., 2009, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, vol. I-II, Paris: Klincksieck.

DEMETRIOS din Faleron, 1943, *Tratatul despre stil*, traducere, introducere şi comentar de C. Balmuş, Iaşi: Tipografia Alexandru A. Ţerek.

DESSONS, G., MESCHONNIC, H., 1998, *Traité du rythme. Des vers et des proses*, Paris: Dunod.

EFTIMIU, V., 1996, *Opere*, vol. 18, *Memorialistică. Publicistică literară*, ediţie şi note de Constantin Mohanu, Bucureşti: Editura „Minerva".

EMINESCU, M., 1952, *Opere*, vol. IV, *Poezii postume. Anexe. Introducere. Tabloul ediţiilor*, ediţie critică îngrijită de Perpessicius, Bucureşti: Editura Academiei R.P.R.

EMINESCU, M., 1958, *Opere*, vol. V, *Poezii postume. Anexe. Note şi variante. Exerciţii şi moloz. Addenda şi corrigenda. Apocrife. Mărturii*, indice, ediţie critică îngrijită de Perpessicius, Bucureşti: Editura Academiei R.P.R.

FOLEY, John M., 1985, *Oral-Formular Theory and Research: An Introduction and Annotted Bibliography*, Garland.

FOUCAULT, M., 1998, *Ordinea discursului. Un discurs despre discurs*, traducere de Ciprian Tudor, Bucureşti: Editura Eurosong & Book.

GEORGESCU, N., 2005, *Homer – contemporanul nostru*, în: *Recife. Eseuri de oceanografie*, Bucureşti: Editura „Floare Albastră".

GRIAULE, Marcel, 1987, *Dieu d'eau: entretiens avec Ogotemmêli*, Paris: Le Livre de Poche.

HERESCU, N. I., 1929, *Homer: Iliada. În româneşte de George Murnu (Cultura naţională)*, în „Revista Clasică. Orpheus. Favonius", V, I, 1-4, p. 68-70.

HERESCU, N. I., 2011, *Destin fără moarte (Pentru clasicism)*. Ediţie îngrijită, notă asupra colecţiei, notă asupra ediţiei, studiu introductiv de Liviu Franga, Bucureşti: Editura Muzeul Literaturii Române.

HERMANS, T., 1996, *The Translator's Voice in Translated Narrative*, în „Target", vol. 8/1, p. 23-48.

KIRK, Geoffrey S., 1962, *The Songs of Homer*, Cambridge: University Press.

KIRK, Geoffrey S. (coord.), 1985-1993, *The Iliad: A Commentary*, vol. I-IV, Cambridge: Cambridge University Press.

LASCU, Nicolae, 1974, *Clasicii antici în România*, Cluj: Editura „Dacia".

LORD, Albert, 1960, *The Singer of Tales*, Massachusetts: Harvard University Press.

LOVINESCU, Eugen, 2012, *O privire asupra clasicismului*. Ediţie îngrijită, studiu introductiv, notă asupra ediţiei, note şi comentarii de Petre Gheorghe Bârlea, Bucureşti: Editura Muzeul Literaturii Române.

MARINESCU-HIMU, Maria, PIATKOWSKI, Adelina, 1972, *Istoria literaturii eline*, București: Editura Științifică.
MEISTER, K., 1966, *Die homerische Kunstsprache*, ediția a II-a, Darmstadt – Leipzig: Teubner Verlag.
PARRY, Adam, 1966, *Have we Homers'Illiad?*, în: *Yale Classical Studies*, 20, 1966, pp. 177-216.
PARRY, M., 1971, *The Making of Homeric Verse*, în: *The Collected Papers of Milman Parry* by Adam M. Parry, Oxford: Oxford University Press.
PLATON, 1983, *Opere*, vol. IV, ediție îngrijită de Petru Creția, București: Editura Științifică și Enciclopedică.
RISCH, E., 1973, *Wortbildung der homerischen Sprachen*, ediția a II-a, Berlin – New York: De Gruyter & Co.; Tome II: *Syntaxe*, 1997.
RUSU, V., 1965, *C. Aristia și problemele cultivării limbii la mijlocul secolului al XIX-lea*, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti*, București: Editura Academiei.
SCHIAVI, G., 1996, *There is Always a Teller in a Tale*, în „Target", vol. 8/1, p. 1-21.
STOICA, G., 2012, *Afect și afectivitate. Conceptualizare și lexicalizare în româna veche*, București: Editura Universității din București.
URSU, N. A., 1962, *Formarea terminologiei științifice românești*, București: Editura Științifică.
VENUTTI, L., 1995, *The Translator's Invisibility: A History of Translation*, London – New York: Routledge.
WACE, A. J. B., STUBBINGS, F. H., 1963, *A Companion to Homer*, London – Toronto: Macmillan & Co.
WHITMAN, Cedric H., 1958, *Homer and the Homeric Tradition*, Cambridge Massachussets: Harvard University Press (despre stilul formelor).

ANEXE*[74] *1-2

A. Translations in Balkan Languages

Albanian Language:

Homeri, *Iliada*. Tr. Gjon Shllaku. Preface Engjëll Sedaj, Prishtinë: Gjon Buzuku, 2003.
Homeri, *Iliada dhe Odiseja*. Tr. Engjëll Sedaj, Tiranë: Albas, 2003.
Homeri, *Iliada*. Tr. Entela Ndreu, Tiranë: Redona, 2004.
Homeri, *Iliada* – Gjon Shllaku. Tiranë: Onufri, 2006.
Homeri, *Odiseja*. Tr. Pashko Gjeçi, Tiranë: Naim Frashëri, 1976.
Homeri, *Odiseja*. Tr. Pashko Gjeçi. Preface Engjëll Sedaj, Prishtinë: Gjon Buzuku, 2003.

[74] Informațiile bibliografice sînt preluate din http://www.ekebi.gr.

Homeri, *Odiseja.* Tr. Pashko Gjeçi, Tiranë: Onufri, 2006.

Bulgarian Language[75]:

Omir, *Омирова Илиада (Т. 1-3).* Tr. F. Veliev, Plovdiv: K. Dimov, 1884.

Omir, *Омирова Илиада в проза.* Tr. D. Dušanov, Plovdiv: Otec Pancij, 1917.

Omir, *Илиада.* Tr. Georgi N. Popov, Sofia. Tr. Sredec, 1928.

Omir, *Илиада.* Tr. Aleksander Milev & Blaga Dimitrova, Sofia: Zaharij Stojanov, (ed. I: 1971), 2009.

Omir, *Одисея* (Песен I. V. VI. XI-XX, резюме на II, III, IV, VII, VIII, IX, X-XXIV). Tr. Nadja Sotirova, Sofia: Žeko Marinov, 1941.

Omir, *Одисея (Песни I, V, CII, XI, XXII.).* Tr. Dimitir Simidov, Sofia: Knigo-Lotos, 1946.

Omir, *Одисея (За юноши).* Tr. Ran Bosilek, Sofia: Interprint, 1992.

Omir, *Odiseja.* Tr. Georgi Batakliev, Sofia: Anubis, 1995.

Omir, *Одисея.* Tr. Nikolaj Vrančev, Sofia: Pan, 2007.

Omir, *Одисея.* Tr. Georgi Batakliev, Sofia: Zaharij Stojanov, 2009.

Slavo-Macedonic Language

Homer, *Ilijada.* Tr. Svetlana Ivanovska. Skopje: Feniks, 2009.

Serbien, Croatian, Serbo-Croatian Language

Homer, *Ilijada.*T r. Miloš Đurić, Novi Sad: Školska knjiga, 2004.

---

[75] Prima traducere în bulgară aparţine lui Grigor Părlicev. La invitaţia revistei din Istanbul *Citalişte,* acesta publică, în 1871, fragmente din *Iliada.* Traducerea liberă a dat naştere la dispute în presa periodică renascentistă de limbă bulgară. Dacă Marko Balabanov, redactorul revistei *Citalişte,* considera textul un „act livresc care va marca epoca activităţii literare naţionale", Neşo Boncev face o critică aspră a acestuia, cîteva luni mai tîrziu. În această dispută, acutizată, la un moment dat, s-au angajat şi alţi cărturari ai vremii, ceea ce l-a determinat pe Gr. Părlicev să ardă traducerea, după cum mărturiseşte în *Autobiografia* de mai tîrziu. În felul acesta, părţile nepublicate au fost pierdute pentru literatura bulgară. Nici criticii literari de mai tîrziu nu au ajuns la un consens în ceea ce priveşte meritele traducerii lui Părlicev, deşi, cel puţin în privinţa limbii literare bulgare, textul respectiv îşi avea importanţa sa. Recunoaştem în acest episod valul de critici de care a avut parte primul traducător român al *Odiseei,* la 1837, C. Aristia – apărat şi lăudat de către editorul său, I.H.-Rădulescu, dar aspru criticat de diverşi comentatori, în epocă şi mai tîrziu. În spaţiul cultural bulgar, a urmat o traducere a lui Neşo Boncev din Primul Cînt al *Iliadei,* publicată în *Periodicesko spisanie,* organ al „Societăţii literare bulgare", din care se va naşte Academia Bulgară (din nou, remarcăm similitudinile cu situaţia din România). Mult timp, a circulat în mediile şcolare traducerea unor fragmente din textele homerice, realizată de poetul Asen Raztvetnikov, editată ca un compendiu pentru elevi şi studenţi. Prima traducere completă a *Iliadei* o face Nikolai Vrancev, în şirul de cărţi editate de el, „Raliţa".

Homer, *Ilijada.* Tr. Miloš N. Đurić, Novi Sad: Matica srpska, 1991.
Homer, *Ilijada.* Tr. Miloš Đurić, Beograd: Prosveta, 1990.
Homer, *Homerova Ilijada.* Tr. Tomislav Maretić. Editor Miloš N. Đurić, Beograd: Nolit, 1956.
Homer, *Odiseja.* Tr. Miloš N. Đurić. Introduction Miron Flašar, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2001.
Homer, *Odiseja.* Tr. Miloš N. Đurić, Novi Sad: Matica srpska, 1991.
Homer, *Odiseja.* Tr. Miloš N. Đurić, Beograd: Prosveta, 1990.
Homer, *Odiseja.* Tr. Uroš Džonić. Illustration Boris Anastasijević, Beograd: Mlado pokolenje, 1961.
Homer, *Odiseja.* Tr. Panajot Papakostopulos. Preface Milentije Stojiljković, Beograd: Prosveta, 1950.
Homer, *Izbor iz Ilijade i Odiseje.* Tr. Miloš N. Đurić. Introduction Darinka Nevenić-Grabovac, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1998.
Homer, *Ilijada.* Tr. Tomo Maretić. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2003.
Homer, *Ilijada: (za srednje škole).* Tr. Tomo Maretić, Zagreb: Zagrebačka stvarnost, 2000.
Homer, *Ilijada.* Tr. Tomislav Maretić. *Adaptation* Stjepan Ivšić, Zagreb: Matica hrvatska, 1987.
Homer. *Homerova Ilijada.* Tr. Tomislav Maretić. Introduction Đuro Kerbler. Introduction Stjepan Ivšić, Zagreb: Matica hrvatska, 1912.
Homer. *Homerova Odiseja.* Tr. Tomislav Maretić. Introduction Stjepan Ivšić. Introduction Milivoj Sironić, Zagreb: Matica hrvatska, 1961.
Homer, *Ilijada. Odiseja.* Tr. Tomo Maretić & Zdeslav Dukat, Zagreb: SysPrint, 1996.
Homer, *Ilijada. Odiseja: izbor.* Tr. Tomo Maretić & Zdeslav Dukat, Zagreb: Mozaik knjiga, 2007.
Homer, *Ilijada: prvo i drugo pevanje.* Tr. Miloš N. Đurić. Preface Miloš N. Đurić. Preface Milan Budimir. Sarajevo: Svjetlost, 1969.
Homer, *Odiseja* (fragm.). Tr. Miloš N. Đurić. Preface Miloš N. Đurić. Sarajevo: Svjetlost, 1969.
Homer, *Homer: izbor.* Tr. Miloš N. Đurić & Tomislav Maretić. Editor Miloš N. Đurić. Introduction Miloš N. Đurić. Sarajevo: Svjetlost, 1964.

Slovenian Language

Homerus, *Odiseja.* Tr. Anton Sovrè, Ljubljana: Karantanija, 2002.

Turkish Language
Homeros, *İliada*: *Ilias* destanı. Tr. Ahmet Cevat Emre, İstanbul: Varlık Yayınları, 1971.
Homeros. *İlyada.* Tr. Fulya Koçak, Ankara: Arkadaş, 2004.
Homeros. *İlyada.* Tr. Azra Erhat & A. Kadir, İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2010.
Homeros. *İlyada.* Tr. Celîl Üster, İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2011.
Homeros. *Odysseia.* Tr. Ahmet Cevat Emre, İstanbul: Varlık Yayınları, 1971.
Homeros. *Odysseia.* Tr. Fulya Koçak, Ankara: Arkadaş, 2009.
Homeros. *Odisseia.* Tr. Celîl Üster. İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2010.
Homeros. *Odysseia*: *destan.* Tr. Azra Erhat & A. Kadir, İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2010.

B. Homer in other languages

German Language
a) Translation by Voss
Homer, *Ilias und Odyssee.* Tr. Johann Heinrich Voss. Editor Ute Schmidt-Berger. Editor Jochen Schmidt, Mannheim: Artemis & Winkler, 2012.
Homer, *Ilias. Odyssee.* Tr. Johann Heinrich Voss, Hamburg: Nikol, 2012.
Homer, *Ilias. Odyssee.* Tr. Johann Heinrich Voss. Köln: Anaconda, 2012.
Homer, *Odyssee.* Tr. Johann Heinrich Voss, Düsseldorf-Zürich: Artemis & Winkler, 2001.
Homer, *Odyssee: vollständige Übertragung.* Tr. Johann Heinrich Voss. Editor Marion Giebel, Augsburg: Verlagsgruppe Weltbild GmbH, 2009.
Homer, *Odyssee.* Tr. Johann Heinrich Voss, Düsseldorf: Albatros, 2009.
Homer, *Ilias.* Tr. Johann Heinrich Voss, Frankfurt a.M.: Fischer Taschenbuch Verlag, 2009.
Homer, *Ilias.* Tr. Johann Heinrich Voss. Köln: Anaconda, 2009.
Homer, *Odyssee.* Tr. Johann Heinrich Voss, Köln: Anaconda, 2010.
Homer, *Odyssee*: vollständige Übertragung. Tr. Johann Heinrich Voss. Editor Marion Giebel, Augsburg: Verlagsgruppe Weltbild GmbH, 2009.
Homer, *Odyssee.* Tr. Johann Heinrich Voss, Düsseldorf: Albatros, 2009.
Homer, *Ilias.* Tr. Johann Heinrich Voss, Frankfurt a.M.: Fischer Taschenbuch Verlag, 2009.
Homer, *Ilias.* Tr. Johann Heinrich Voss. Köln: Anaconda, 2009.
Homer, *Ilias.* Tr. Johann Heinrich Voss, Düsseldorf-Zürich: Artemis & Winkler, 2001.
Homer, *Ilias* und *Odyssee.* Tr. Johann Heinrich Voss & Hans Rupé, Köln: Parkland-Verlag, 2000.

Homer, *Ilias*. Tr. Johann Heinrich Voss, Rheda-Wiedenbrück, Gütersloh: RM-Buch-und-Medien-Vertrieb u.a., 2000.
Homer, *Odyssee*. Tr. Johann Heinrich Voss, Rheda-Wiedenbrück, Gütersloh: RM-Buch-und-Medien-Vertrieb u.a., 2000.
Homer, *Ilias* und *Odyssee*. Tr. Johann Heinrich Voss, Essen: Phaidon, 1996.
Homer, *Ilias*. Tr. Johann Heinrich Voss, Düsseldorf-Zürich: Artemis & Winkler, 2001.
Homer, *Ilias* und *Odyssee*. Tr. Johann Heinrich Voss & Hans Rupé, Köln: Parkland-Verlag, 2000.
Homer, *Ilias*. Tr. Johann Heinrich Voss, Rheda-Wiedenbrück, Gütersloh: RM-Buch-und-Medien-Vertrieb u.a., 2000.
Homer, *Odyssee*. Tr. Johann Heinrich Voss, Rheda-Wiedenbrück, Gütersloh: RM-Buch-und-Medien-Vertrieb u.a., 2000.
Homer, *Ilias* und *Odyssee*. Tr. Johann Heinrich Voss, Essen: Phaidon, 1996.
Homer, *Odyssee*. Tr. Johann Heinrich Voss, Düsseldorf-Zürich: Artemis & Winkler, 2001.
Homer, *Die Odyssee*. Tr. Wolfgang Schadewaldt, Düsseldorf-Zürich: Artemis & Winkler, 2001.
Homer, *Ilias*. Tr. Johann Heinrich Voss, Düsseldorf-Zürich: Artemis & Winkler, 2001.
Homer, *Ilias und Odyssee*. Tr. Johann Heinrich Voss & Hans Rupé, Köln: Parkland-Verlag, 2000.
Homer, *Ilias*. Tr. Johann Heinrich Voss, Rheda-Wiedenbrück, Gütersloh: RM-Buch-und-Medien-Vertrieb u.a., 2000.
Homer, *Odyssee*. Tr. Johann Heinrich Voss, Rheda-Wiedenbrück, Gütersloh: RM-Buch-und-Medien-Vertrieb u.a., 2000.
b) Other translators
Homer, *Die 24 Bücher von Homers Ilias – Götter und menschen im Trojanischen Krieg*. Tr. Ludwig Bernays. Preface Ludwig Bernays, Dozwil: Edition Signathur, 2013.
Homer, *Ilias*. Tr. Karl Ferdinand Lempp. Editor Michael Schroeder, Berlin: Insel Verlag, 2012.
Homer, *Odyssee*. Tr. Kurt Steinmann. Epilogue Walter Burkert. Comments Kurt Steinmann, Zürich: Manesse Verlag, 2011.
Homer, *Ilias*. Tr. Raoul Schrott. Editor Peter Mauritsch. Comments Peter Mauritsch, Frankfurt a.M.: Fischer Taschenbuch Verlag, 2010.
Homer, *Odyssee*. Tr. K. F. Lempp, Berlin: Insel Verlag, 2010.
Homer, *Ilias*. Tr. Wolfgang Schadewaldt, Frankfurt a.M.-Leipzig: Insel Verlag, 2010.

Homer, *Die Odyssee.* Tr. Wolfgang Schadewaldt, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt-Taschenbuch-Verlag, 2008.
Homer, *Ilias.* Tr. Hans Rupé, Düsseldorf: Artemis & Winkler, 2008.
Homer. *Odyssee: griechisch-deutsch.* Editor Rolf Nölle, Norderstedt: Books on Demand GmbH, 2008.
Homer, *Ilias.* Tr. Wolfgang Schadewaldt, Düsseldorf-Zürich: Artemis & Winkler, 2002.
Homer, *Die Odyssee.* Tr. Wolfgang Schadewaldt, Düsseldorf-Zürich: Artemis & Winkler, 2001.
Homer, *Die Odyssee.* Tr. Wolfgang Schadewaldt, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt-Taschenbuch-Verlag, 1995.
Homer, *Odyssee.* Tr. Anton Weiher, München-Zürich: Artemis & Winkler, 1994.

Spanish

Homero. *Iliada.* Tr. Óscar Martínez García. Illustration John Flaxman. Introduction-Notes Óscar Martínez García, Madrid: Alianza Editorial, 2013.
Homero. *Ilíada. Cantos I y II.* Tr. Luis Alberto de Cuenca. Illustration John Flaxman. Introduction Luis Alberto de Cuenca. Madrid: Reino de Cordelia, 2011.
Homero. *Ilíada.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Introduction Javier de Hoz. Madrid: Espasa-Calpe, 2011.
Homero. Antología de La *Ilíada* y La *Odisea.* Tr. José Alfonso Casasús Jiménez. Editor J. Alfonso Casasús Jiménez. Introduction José Luis Pellicer Mor. Valencia: Ediciones Tilde, 2010.
Homero. *Ilíada.* Tr. Emilio Crespo Góemes. Preface-Notes Emilio Crespo Góemes. Madrid: Editorial Gredos, 2010.
Homero. *Odisea.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Editor Antonio López Eire. Madrid: Espasa-Calpe, 2010.
Homero. *Odisea.* Tr. José Manuel Pabón. Introduction Manuel Fernández-Galiano. Madrid: Editorial Gredos, 2010.
Homero. *Odisea.* Tr. Nicasio Hernández Luquero. Editor Domingo Plácido. Madrid: La Esfera de los Libros, 2009.
Homero. La *Ilíada.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Barcelona: Brontes, 2009.
Homero. *Ilíada.* Tr. Fernando Gutiérrez. Introduction-Notes José Alsina Clota. Barcelona: BackList, 2009.
Homero. *Ilíada.* Tr. José García Blanco & Luis M. Macía Aparicio. Introduction-Notes José García Blanco. Introduction-Notes Luis M. Macía Aparicio. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2009.

Homero. *Ilíada.* Tr. Germán Gómez de la Mata. Editor Domingo Plácido. Madrid: La Esfera de los Libros, 2009.
Homero. *Odisea.* Tr. José Manuel Pabón. Introduction Carlos García Gual. Barcelona: RBA Coleccionables, 2008.
Homero. *Odisea.* Tr. Mariano Benavente y Barreda. Introduction-Notes Mariano Benavente y Barreda. Madrid: Ediciones Clásicas, 2007.
Homero. La *Odisea.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Presentation Francesc Ll. Cardona. Preface Francesc Ll. Cardona. Barcelona: Brontes, 2007.
Homero. La *Odisea.* Tr. Daniel Sarasola. Editor Daniel Sarasola. Madrid: Ediciones Cátedra, 2005.
Homero. La *Odisea.* Tr. Fernando Gutiérrez. Introduction-Notes José Alsina Clota. Barcelona: Planeta, 2004.
Homero. *Ilíada.* Tr. Antonio López Eire. Editor Antonio López Eire. Madrid: Ediciones Cátedra, 2004.
Homero. *Ilíada.* Tr. Agustín García Calvo. Zamora: Lucina, 2003.
Homero. La *Odisea.* Barcelona: Ediciones Folio, 2002.
Homero. *Odisea.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Editor Antonio López Eire. Barcelona: Planeta-De Agostini, 2001.
Homero. *Himno homérico a Deméter.* Tr. José B. Torres Guerra. Editor José B. Torres Guerra. Introduction-Comments José B. Torres Guerra. Pamplona: EUNSA, 2001.
Homero. La *Iliada.* La *Odisea.* Madrid: Edimat Libros, 2000.
Homero. La *Ilíada.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Essay Juan David García Bacca. Barcelona: Editorial Océano, 2000.
Homero. *Ilíada.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Arganda del Rey (Madrid): Nuevas Estructuras, 2000.
Homero. *Odisea.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Arganda del Rey (Madrid): Nuevas Estructuras, 2000.
Homero. *Ilíada.* Tr. Fernando Gutiérrez. Introduction-Notes José Alsina Clota. Barcelona: Planeta, 1999.
Homero. *Odisea.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Madrid: Jorge A. Mestas. Ediciones Escolares, 1999.
Homero. *Ilíada.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Madrid: Jorge A. Mestas. Ediciones Escolares, 1999.
Homero. La *Ilíada.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Presentation Francesc Ll. Cardona. Preface Francesc Ll. Cardona. Barcelona: Edicomunicación, 1999.
Homero. *Ilíada. Odisea.* Tr. Emilio Crespo Góemes & José Manuel Pabón ·Editor Carlos García Gual. Madrid: Espasa-Calpe, 1999.

Homero. La *Odisea.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Presentation Francesc Ll. Cardona. Preface Francesc Ll. Cardona. Barcelona: Edicomunicación, 1999.
Homero. *Himnos.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Presentation Francesc Ll. Cardona. Preface Francesc Ll. Cardona. Barcelona: Edicomunicación, 1999.
Homero. La *Odisea.* Presentation Enrique Rull Fernández. Preface Enrique Rull Fernández. Madrid: Club Internacional de Libro, División Coleccionables, 1998.
Homero. La *Ilíada.* Tr. Enrique Rull. Preface Enrique Rull Fernández. Madrid: Club Internacional de Libro, División Coleccionables, 1998.
Homero. La *Ilíada.* Tr. Carlos García Gual. Introduction Carlos García Gual. Madrid: Akal Bolsillo, 1998.
Homero. La *Odisea.* Tr. Luis Alberto de Cuenca. Introduction Luis Alberto de Cuenca. Madrid: Akal Bolsillo, 1998.
Homero. La *Odisea.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Madrid: Colección Boreal (Grupo Espasa-Calpe), 1998.
Homero. La *Ilíada.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Illustration Jaime Azpelicueta. Barcelona: Juventud, 1998.
Homero. La *Odisea.* Tr. José Luis Calvo. Preface Tzvetan Todorov. Barcelona: Círculo de Lectores, 1996.
Homero. La *Ilíada.* Madrid: Sopec, 1996.
Homero. *Odisea.* Tr. Fernando Gutiérrez. Introduction-Notes José Alsina Clota. Barcelona: RBA Coleccionables, 1995.
Homero. *Odisea.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Barcelona: Salvat Editores, 1995.
Homero. *Odisea.* Tr. José Manuel Pabón. Barcelona: Planeta-De Agostini, 1995.
Homero. La *Ilíada.* Tr. Juan Alarcón Benito · Preface - Notes Juan Alarcón Benito. Madrid: M. E. Editores, 1995.
Homero. La *Ilíada.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Barcelona: Editorial Verón, 1995.
Homero. *Ilíada.* Tr. Emilio Crespo Góemes. Preface Carlos García Gual. Barcelona: Círculo de Lectores, 1995.
Homero. La *Odisea.* Tr. Juan Alarcón Benito. Preface-Notes Juan Alarcón Benito. Madrid: M. E. Editores, 1995.
Homero. *Odisea.* Tr. José Luis Calvo Martínez. Editor José Luis Calvo Martínez. Barcelona: Ediciones Altaya, 1995.
Homero. *La muerte de Patroclo.* Tr. Juan Peñalosa. Madrid: Libros de autor, 1994.
Homero. La *Ilíada.* Presentation Enrique Rull Fernández. Preface Enrique Rull Fernández. Madrid: Promoción y Ediciones, 1994.
Homero. *Ilíada.* Tr. Fernando Gutiérrez. Notes José Alsina Clota. Barcelona: RBA Coleccionables, 1992.

Homero. La *Ilíada.* Tr. Luis Segalá y Estalella. México: Editores Mexicanos Unidos, c1991.
Homero. La *Iliada.* Tr. Luis Segalá. Introduction Carles Miralles. Barcelona: Ediciones B, 1990.
Homero. La *Iliada.* Tr. Cristóbal Rodríguez Alonso. Editor Cristóbal Rodríguez Alonso. Torrejón de Ardoz:Akal Bolsillo, 1989.
Homero. *Ilíada.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Barcelona: Orbis, 1988.
Homero. La *Odisea.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Illustration Jaime Azpelicueta. Barcelona: Juventud, 1987.
Homero. La *Ilíada.* Tr. José Gómez Hermosilla. Illustration Chema Cobo. Madrid: Turner, 1987.
Homero. *Odisea.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Introduction Álvaro Cunqueiro. Barcelona: Círculo de Lectores, 1983.
Homero. *Odisea.* Tr. José Luis Calvo. Editor José Luis Calvo Martínez. Madrid: Editora Nacional, 1983.
Homero. La *Ilíada.* Tr. L. Segalá. Editor Guillermo Thiele. Rio Grandes: Editorial de la Universidad de Puerto Rico, 1982.
Homero. La *Ilíada.* Tr. Vicente López Soto. Barcelona: Ramón Sopena, 1982.
Homero. *Ilíada.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Editor Javier López Facal. Madrid: Sociedad General Española de Librería, 1982.
Homero. *Odisea.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Editor Luis Alberto de Cuenca. Introduction-Notes Luis Alberto de Cuenca. Madrid: Sociedad General Española de Librería, 1982.
Homero. La *Ilíada* de Homero: en verso libre. Tr. Mauro Arranz Sayalero. Madrid: [s.n.], 1981.
Homero. La *Odisea.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Notes Manuel Vivero. México: Editores Mexicanos Unidos, 1978.
Homero. *Odísea.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Salsadella, Castellón: Los Libros de Plon, 1978.
Homero. La *Odisea.* Tr. Vicente López Soto. Barcelona: Ramón Sopena, 1974.
Homero. La *Odisea.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Barcelona: Editorial Verón, 1972.
Homero. La *Odisea:* Epica griega en los viajes de Ulises. Tr. Juan Godó Costa. Revision Jaime Uyá Morera. Preface Jaime Uyá Morera. Barcelona: Zeus, 1971.
Homero. La *Ilíada.* Tr. Juan Godó Costa. Barcelona: Zeus, 1971.
Homero. *Obras completas.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Barcelona: Juventud, 1971.
Homero. La *Ilíada.* Tr. Francisco Sanz Franco. Editor Francisco Sanz Franco. Barcelona: Avesta, 1971.
Homero. *Ilíada. Odisea.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Illustration Vicente B. Ballester. Barcelona: Círculo de Lectores, 1971.

Homero. *Ilíada. Odisea.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Barcelona: Juventud, 1962.
Homero. *Ilíada. Himnos.* Tr. Luis Segalá y Estalella. Buenos Aires: Plaza & Janés Editores, 1961.
Homero. La *Ilíada.* Tr. Daniel Ruiz Bueno. Madrid: Hernando, 1956.
Homero. La *Ilíada.* Tr. Montserrat Casamada. Barcelona: Joaquin Gil, 1944.
Homero. La *Iliada* de Homero: epopeya dramática en cuatro ornadas, precedidas de un prólogo y seguidas de dos apéndices. Tr. José María Aguado. Madrid: Victoriano Suárez, 1935.
Homero. *Odisea.* Tr. Manuel Vallvé. Barcelona: Ediciones Ibéricas, 1929.
Homero. *La Odisea. La Batracomiomaquia.* Tr. Federico Baraibar y Zumárraga & Jenaro Alenda y Mira. Madrid: Librería de Pelado-Páez y Compañia, 1906.
Homero. La *Odisea.* Tr. Antonio de Gironella. Barcelona: [s.n.], 1851.
Homero. La *Ilíada.* Tr. José Gómez Hermosilla. Paris: Lasserre, 1848.
Homero. *Odisea* de Homero o sean Los Trabajos de Ulises: en metro castellano. Tr. Mariano Esparza. [s.l.]: [s.n.], 1837.
Homero. La *Ilíada.* Tr. Ignacio García Malo. Madrid: Imprimerie de Verges, 1827.

Swedish

Homeros, *Iliaden.* Tr. Ingvar Björkeson. Introduction Sture Linnér. Comments Ingvar Björkeson, Stockholm: Natur och Kultur, 2009.
Homeros, *Iliaden.* Tr. Erland Lagerlöf. Editor Gerhard Bendz. Introduction Gerhard Bendz. Preface Sture Linnér, Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2004.
Homeros, *Odysséen.* Tr. Erland Lagerlöf. Preface Sture Linnér, Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2004.
Homeros. *Odysséen.* Tr. Ingvar Björkeson. Introduction Sture Linnér. Comments Ingvar Björkeson, Stockholm: Natur och Kultur, 2008.

Norwegian

Homer, *Odysseen.* Tr. P. Østbye, Oslo: Den Norske bokklubben, 2010.
Homer, *Iliaden.* Tr. Eirik Vandvik, Oslo: Samlaget, 2009.
Homer, *Iliaden.* Tr. P. Østbye. Oslo: Den Norske bokklubben, 2002.
Homer, *Odysseen.* Tr. P. Østbye & John Flaxman. Oslo: Gyldendal, 2000.
Homer, *Odysseen.* [Tr. ?]. Illustration Håkon Stenstadvold, Oslo: Grøndahl og Dreyer, 1978.
Homer, *Iliaden og Odysseen.* Editor Nils Werenskiold. Oslo: Forlaget Tiden, 1976.
Homer, *Odyssevskvædet.* Tr. Arne Garborg, Oslo: Aschehoug, 1919.

Chinese

Homeros, *Yi li ya te.* Tr. Cao Hong Zhao. Jilin: Jilin Publishing Group, 2010.
Homeros, *Ao de sai.* Tr. Cao Hong Zhao. Jilin: Jilin Publishing Group, 2010.

II.
TRADUCEREA SINTAGMEI *O THEÓS ZELOTĒS* ÎN VERSIUNILE VETEROTESTAMENTARE ROMÂNEŞTI[1]

II.1. Istoria unui cuvînt

II.1.1. Premise

Traducerea textelor sacre în limbile „popoarelor" reflectă mai mult decît oricare alt domeniu infinitele posibilităţi de valorificare a instrumentelor de lucru puse la dispoziţie de semantica istorică. Un text foarte vechi, pe care se întemeiază o credinţă cu un evantai de dogme confesionale, text numit metaforic *Cuvîntul*, nu poate fi decît o sursă inepuizabilă de creativitate lingvistică.

În paginile care urmează ne propunem să urmărim avatarurile termenului ebr. *quannā'*/gr. *ζηλωτής* în versiunile istorice româneşti din perioada cuprinsă între anii 1595 şi 2004. Ne-am oprit la acest cuvînt avînd în vedere în primul rînd importanţa contextului în care este folosit, respectiv *Decalogul*[2]. În al doilea rînd, el descrie natura divină (dualitatea „ocrotitor/pedepsitor") şi natura relaţiei dintre divinitate şi omenire într-o manieră sincretică, deoarece include în semantismul său proteic semnificaţii specifice enantiosemiei: iubire şi ură, protecţie şi pedeapsă, adoraţie şi teamă etc.

---

[1] Apărută în: Ana-Cristina Halichias; Theodor Georgescu (coord.), *Sapientia et Scientia. In honorem Luciae Wald*, Bucureşti: Editura Universităţii din Bucureşti, 2014, pp. 46-68, sub titlul *'O Theos zelotēs în versiunile veterotestamentare româneşti.*

[2] *Decalogul* – prezentat în *Exod* şi în *Deuteronom* – reprezintă, în fapt, esenţa *Legii celei Vechi şi celei Noi.* Fiecare dintre cele zece porunci – prevederi contractuale, mai precis – statuează un model de gîndire, de adoraţie şi de conduită umană în raport cu Divinitatea şi cu semenii. Fiecare verset şi fiecare cuvînt din *Decalog* a generat alte versete, pagini, capitole întregi din *Biblie*, nenumărate texte parabiblice, precum şi biblioteci întregi de exegeze, interpretări şi prelucrări în toate domeniile manifestării spiritului uman (filosofie, ştiinţe, arte, literatură, drept etc.).

În diacronia redactărilor *Vechiului Testament* (VT), termenul respectiv a iscat controverse încă din faza transpunerii textului ebraic în greaca creştină. Apoi, în epoca redactării primelor texte latineşti creştine, el a constituit sursa unei întregi literaturi polemice, exemplul cel mai grăitor fiind scrierea lui Tertullian, *Adversus Marcionem*, 207-210 p.C.

În echivalările din limbile moderne, dilemele s-au perpetuat, traducerea avînd de înfruntat atît vechile probleme, cît şi pe cele mai noi, acumulate în timp:

a) dificultatea înţelegerii corecte a semnificaţiei speciale din limbile vechi, sacre;

b) adaptarea corespunzătoare în limbile-ţintă, în conformitate cu evoluţia continuă a acestora, precum şi cu schimbările de mentalitate;

c) controversele provocate de studiile biblice tot mai aprofundate şi de proliferarea perspectivelor exegetice în timp şi spaţiu.

II.1.2. Materialul de lucru

În principiu, corpusul nostru de lucru este constituit din cele trei versete în care apare „Porunca a doua" din *Decalog*, în forma lui concentrată şi consacrată de textele canonice: *Exodul*, 20:5; *Exodul*, 34:14; *Deut.*, 5:9. La acestea adăugăm diferitele corespondenţe din VT şi NT, precum *Deut.*, 4:24; 6:15; *Is. Navi*, 24:19, *Naum*, 1:2; *2 Cor.*, 11:2 ş.a., precum şi citate din diverse scrieri patristice etc.

Pentru textele-bază, utilizăm *Septuaginta* (ed. Rahlfs, 1935), care prezintă şi avantajul trimiterilor la *Textul Masoretic*, *Biblia Hebraica* (ed. BHQ, 1997) şi *Vulgata* (ed. 1975).

Pentru textele-ţintă, am selectat circa zece ediţii succesive ale Bibliei integrale sau numai ale VT, de la *Biblia lui Şerban*, 1688, pînă la *Septuaginta* românească, 2004-2011. Am adăugat alte cîteva texte biblice, care conţin numai o parte din versetele analizate, respectiv fragmentul cunoscut sub numele de *Palia de la Orăştie*, 1595, şi diverse psaltiri – vechi şi noi.

Ca şi traducătorii şi diortositorii înşişi, am făcut uneori trimiterile de rigoare la diverse alte ediţii ale textelor biblice în limbile vechi şi moderne.

II.1.3. Metoda de lucru

Grila de analiză se bazează pe principii, metode şi tehnici de lucru preluate din lingvistica diacronică – istoria limbii, semantica istorică, precum şi din teorii ale traducerii sau din gramatica contrastivă, în anumite cazuri.

Practic, vom încerca să delimităm sensurile de bază şi semnificaţiile mai largi ale termenului în limbile-bază, pentru a vedea în ce măsură toate acestea se regăsesc în selecţiile operate în textul-ţintă. În aprecierea soluţiei găsite de fiecare traducător/diortositor/editor am ţinut seama de următoarele repere:

a) sursa/sursele utilizate – LXX sau TM sau alte texte, mai noi;

b) stadiul de dezvoltare a limbii române;

c) strategiile traductologice;

d) contextul istoric (rigori confesionale, importanţa textului în epocă şi în întreaga istorie spirituală românească, personalitatea autorului sau a colectivului de autori).

În funcţie de locul fiecărei versiuni studiate (text de referinţă sau text experimental, cu circuit restrîns), am citat întregul verset sau numai sintagmele ori cuvintele vizate.

II.2. Valenţele cuvîntului în limbile vechi, sacre

În ebraică, termenul ar fi fost, cel puţin aşa cum îl transmite tradiţia textelor cunoscute, *quannā'*, care ar fi avut sensurile „gelos, fanatic, persoană care nu admite rival"[3]. Rădăcina cuvîntului sugera „roşeaţa unui om pătimaş", avînd legătură, aşadar, atît cu conceptul de „mînie", cît şi cu cel de „entuziasm" şi simbolizînd în egală măsură „focul", „arderea" (cf. DTB, s.v. *zel*). În versiunea greacă a celor şaptezeci de înţelepţi el a devenit *ζηλωτής*. Baza acestui adjectiv este un verb, *ζέω*, al cărui sens fundamental este „a fierbe (apa etc.)"[4]. Cel mai cunoscut derivat, subst. *ζῆλος, -ου*, s-a păstrat ca atare pînă în vremea noastră, pătrunzînd în toate limbile cu care greaca veche şi greaca bizantină s-au aflat în contact. Larga răspîndire a fost asigurată

[3] DEB, s.v.

[4] Cf. Bailly, s.v.

de trecerea de la sensul prim, concret, „ébullition", la cele abstracte: 1. „ardere", „zel" (absolut sau faţă de cineva anume); 2. „emulaţie", „rivalitate". Ca de obicei, în evoluţiile consemnate de semantica istorică, extensiile vizează cei mai neaşteptaţi referenţi – obiectul ebuliţiei (motiv de glorie, de ex.), stilul, în sine (cu privire la oratoria asianică) ş.a.m.d. Sensurile „negative" (dincolo de relativitatea unei astfel de etichetări) – „ură", „gelozie"– au apărut ulterior, fără ca sensul primar să fi fost vreodată pierdut, căci „ardoarea" focului rămîne metafora care ilustrează zelul particular, cf. *Evr.*, 13, 27, unde verbul-bază este utilizat ca atare. Ceea ce se impune însă în greaca tîrzie, cu atestări diverse în limbajul bisericesc, este sensul secundar al termenului grecesc, „gelozie". El se manifestă plenar în derivatul adjectival *ζηλωτής*, cu cele două semnificaţii care vor face carieră în evoluţia ulterioară a cuvîntului: 1. „care are zel", 2. „gelos". Toate celelalte variante lexicomorfologice şi lexicosemantice sînt utilizate cu aceste două semnificaţii, inclusiv în noile forme verbale, create din derivatul de la verbul iniţial, respectiv *ζηλόω*, „a dori cu ardoare", „a fi gelos" sau *ζηλοτυπέω*, „a rivaliza cu, a fi emulul"; „a dori, a fi gelos". Compuse, derivate, frazeologisme, precum *ζηλσύνη* „dorinţă, gelozie"; *ζηλοτυπία* „gelozie"; *ζήλομα* „sentimentul rivalităţii" ş.a.m.d., sînt atestate de la imnurile homerice[5] pînă la *Vechiul Testament*, iar de aici – la *Noul Testament*. Cel mai productiv este verbul re-creat *ζηλόω*, cu derivatele sale, *ζηλωτής* etc., cf. *Sept.*, *2 Macc.*, 4:2; apoi *NT*, Ap., 7:9,1; *1 Cor.*, 13:14; *Mat.*, 10:14; *Marc.*, 3:18; *Luca*, 6:15; *ζήλωτις* „gelozie", cf. *Sept.*, *Num.*, 3:14 ş.a.m.d.[6].

Constatăm, aşadar, că aproape toate formele atestate – primare sau derivate, compuse etc. – conţin ideea de „gelozie". Desigur, în subtext persistă sensul primordial de „ardoare" (*id est*: „ardere", „fierbere"), utilizat deseori ca atare sau în sens metaforic. În mod clar, însă, lexicologii atribuie termenului *ζηλωτής* din *Sept.*, *Exod*, 20:5;

[5] Ceea ce înseamnă că nu toate sînt „tîrzii".

[6] Un sens politico-religios al lui *ζηλωτής*, acela de „fanatic", „partizan", „patriot", este atestat, sub forma obţinută prin conversiune substantivală, la Josephus Flavius, *B.J.*, 4,3,9; 7,8,1, avînd ca referent evreii din secta naţionalistă care a condus lupta din anii 66-70 p.C. împotriva stăpînirii romane.

34:14, precum şi celor două forme din *Deut.*, 5:9 sensul de „gelos"[7]. Cu toate acestea, în versiunile cele mai vechi răspîndite printre „neamuri", nici termenul ebraic, nici echivalentul său grecesc nu au fost percepute cu acest sens.

II.3. Echivalări româneşti

Istoria tălmăcirilor româneşti ale *Vechiului Testament* ilustrează foarte bine lungul proces de căutare a unui cuvînt care să redea ideea din textul-bază, fie acesta ebraic sau grecesc.

II.3.1. Astfel, în 1581-1582, anii de cînd ni se păstrează prima încercare de traducere a VT în română, epitetul pe care şi-l atribuie Dumnezeu, în dialogul său cu Moise, pe muntele Sinai, este redat în versetul din *Exod*, 20:15, aproape de neînţeles astăzi – şi ne întrebăm în ce măsură îl vor fi înţeles contemporanii celor cinci ostenitori ai acestei preţioase, altfel, prime ediţii a unui fragment veterotestamentar[8]: *stătătoriu de alean.*

Întregul verset din această variantă, a aşa-numitului „Decalog după Elochist", sună astfel:

*Să nu-i rogi pre ei, nici-i cinsti, că eu-s Domn al tău Domnezeu, putearnic, **stătătoriu de alean**, cine voiu bate răiia părinţilor în coconii săi, cine mine mă urăsc, pînă în al treile şi în al patrul văr...* (*Ishod*, 20:5).

În a doua variantă canonică a „poruncilor", numită de către editori şi exegeţi „Decalogul după Iahvist", echivalentul românesc este cu totul altul: *protivitoriu.*

---

[7] Bailly, *loc. cit.*

[8] Traducătorii care au reuşit să realizeze şi să publice două din primele cinci cărţi ale VT, rod al propagandei calvine, ca şi în cazul traducerilor coresiene, au fost Mihai Tordaş, episcopul românilor din Ardeal; Ştefan Herce, propovăduitor al Evangheliei în Sebeş; Efrem Zăcan, „dascăl de dăscălie" la Preparandia din Sebeş; Moise Peştişel, propovăduitor al Evangheliei la Lugoj; Archirie, protopop de Hunedoara. Nu se ştie cum îşi vor fi împărţit între ei textul de tradus, dar se văd clar diferenţele de redactare între diferitele fragmente, cf. Viorica Pamfil, *Palia de la Orăştie, ed. cit.*, p. VI.

În general, fraza, lexicul şi stilul din întregul verset par a fi diferite faţă de varianta de mai sus, deşi ne aflăm în interiorul aceleiaşi cărţi, la distanţă de numai paisprezece capitole, iar termenul-bază era acelaşi, dacă avem în vedere sursele primare:

Să nu rogi domnedzeu streiin, că numele Domnului e ***protivitoriu****, pintru aceea că Domnedzeu e* ***protivitoriu****...* (*Ishod*, 34:14)

Din păcate, cea de-a treia variantă uzuală a „poruncilor", aşa-numitul „Decalog după Deuteronomist", cf. Dt., 5:6-21, nu poate sta mărturie pentru această fază istorică a traducerii biblice, deoarece editorii nu au mai reuşit să-şi ducă la capăt proiectul.

Pentru diferenţele dintre cele două variante ilustrate prin fragmentul românesc din 1582 s-ar putea invoca, în primul rînd, deosebirile structurale din textul-bază, oricare va fi fost acela. După cum spuneam, cele două versete aparţin unor redacţii diferite[9]. În plus, cea de a doua variantă a Canonului este redată prin ceea ce astăzi numim „discurs raportat", căci Moise retransmite mesajul dumnezeiesc poporului său. Or, aceasta înseamnă în mod aproape obiectiv schimbări de structură gramaticală şi lexicală. Totuşi, versiunile cunoscute ale Sfintelor Scripturi redau prin acelaşi termen epitetul pe care îl discutăm aici, de fiecare dată cînd ediţia finală a căpătat o formă coerentă, unitară, indiferent de numărul contributorilor la realizarea textului integral.

Rămîne în discuţie realitatea că cele două fragmente au fost traduse în româneşte de *două persoane diferite, după două surse diferite*, iar *o revizie finală*, care să asigure unitatea lingvistică, stilistică şi, implicit, dogmatică a textului *nu s-a putut realiza* sau, în orice caz, nu pînă la nivelul profund al unor asemenea detalii lexico-semantice.

Într-adevăr, cercetătorii şi editorii *Paliei de la Orăştie* vorbesc nu numai despre cinci traducători – cu abilităţi, cunoştinţe şi mentalităţi

[9] Cercetătorii moderni au renunţat la tradiţia atribuirii lui Moise a cărţii *Exodul*. Diferenţele de stil, de vocabular, de gîndire şi de mentalitate, în general, conduc spre trei autori diferiţi, codificaţi J (autor Jahvist), E (autor Elohist) şi P (autor sacerdot). De exemplu, majoritatea părţilor narative aparţine lui J; P manifestă preferinţă pentru detaliile cronologice ş.a.m.d., cf. DEB, s.v. *Exodul, Ieşirea*.

diferite, evident, ci şi despre surse diferite utilizate în realizarea textului românesc. Pentru cărţile în care este inclus versetul din *Exod*, 20:5, modelul a fost cu certitudine *Pentateuhul* maghiar, publicat de către Gáspár Heltai, la Cluj, în anul 1551. Întregul text al celor două cărţi traduse în română este presărat cu „maghiarisme" – calcuri după limba maghiară, construcţii (expresii, locuţiuni) sau împrumuturi directe, dar primele douăzeci de capitole excelează în acest sens. Următoarele douăzeci de capitole au fost repartizate unui traducător care a utilizat şi o versiune slavă, greu de identificat în faza actuală a cercetărilor. Titlurile celor două cărţi traduse sînt preluate din această sursă – *Bitia* şi *Ishod* –, unele cuvinte au fost „îndreptate" după modelul slavon, în conformitate cu limba celorlalte scrieri româneşti din epocă – laice şi religioase, în toată versiunea românească, dar în fragmentul care include versetul din *Exod*, 34:14, acestea sînt mai numeroase decît în alte părţi. Între cuvintele de acest tip se numără şi *protivitoriu*, care apare în ambele caracterizări legate de firea şi, respectiv, numele Domnului, într-o formulare pleonastică, în cazul textului analizat aici.

Dacă s-ar fi folosit aceeaşi sursă, de către acelaşi traducător, termenul ar fi revenit constant în cele două versete, aşa cum se întîmplă în (aproape) toate versiunile ulterioare româneşti. Mai mult, în acestea, termenul se păstrează neschimbat şi în *Deuteronom*, 5:9, absent cu totul aici. De altfel, cum s-a observat, el seamănă, oricum, mai mult cu redactarea din *Exod*, 22:5, chiar în textul de bază.

Este clar că prima menţiune (*Exod*, 20:5) urmează textul maghiar, căci s-a tradus în româneşte magh. *boszszuálo*, care revine în Is., 34:11, din textul *Pentateuhului* lui G. Heltai[10]. A doua soluţie din versiunea românească reia un termen încetăţenit deja în româna literară standard a vremii, după slv. *protivnikŭ*. Deşi procesul de unificare a textului românesc, atîta cît s-a realizat, a vizat în mod evident eliminarea regionalismelor, respectiv a ardelenismelor prea marcate,

[10] Ediţia academică realizată de Viorica Pamfil, în 1968, redă în subsol şi textul maghiar, astfel încît fidelitatea traducătorilor faţă de acesta poate fi urmărită foarte bine. În cazul de faţă, cf. *Mert ez WR boszsuallonac neusztete* (Ex., 20:5): *...ezert, mert boszuállo Isten* (Ex., 34:14).

în varianta publicată au rămas destule astfel de cuvinte cu circulaţie locală. Expresia *a sta în alean* sau *a sta de-a aleanul* este un calc după magh. *ellen állni* „a se împotrivi", „a se opune". Cuvîntul-suport, *alean*, era utilizat adverbial sau prepoziţional, cu sensul „împotriva", „în contra" şi numai în forma derivată cu sufix avea utilizare substantivală, cf. *aleanaş* „duşman", „potrivnic".

Interesant este că termenul de origine maghiară şi cel de origine slavă apare în acelaşi context în limba română, cu efectul pleonastic heteroglot de aşteptat: *potrivitoriu vei fi aleanaşului tău* „vei fi potrivnic duşmanului tău"[11]. Atît transpunerea din slavă, cît şi cea din maghiară ilustrează ideea de „împotrivire", „duşmănie", „războinare", prin epitetul atribuit lui Dumnezeu.

Dintre aceste două soluţii de echivalare a vechilor *quannā'/zelotès*, niciuna nu se va menţine în versiunile ulterioare ale VT în limba română.

II.3.2. Biblia de la Bucureşti (1688) începe o nouă lungă tradiţie în echivalarea termenului respectiv, propunînd un cuvînt prin care sensurile de mai sus sînt doar cu o nuanţă mai atenuată.

Atît exemplarul vechi, cît şi ediţiile moderne[12] ale acestei versiuni propun termenul *rîvnitor*, cu diverse variante fonetice ca echivalent românesc al gr. *zelotès*. Versetul întreg apare astfel:

Să nu te închini, nici să slujeşti lor, căce că Eu sînt Domnul Dumnezăul tău Dumnezău ***rîvnitoriu****, dînd păcatele părinţilor pre feciori, pînă la al treilea şi al patrulea neam* (*Ieşirea*, 20:5).

Textul este identic în toate ediţiile ştiinţifice moderne consultate, deşi cele realizate de colectivul de filologi ieşeni au colaţionat Mss. 45

[11] Pentru sursele utilizate de către cei cinci editori ai *Paliei*, cf. Mario Roques, 1913, pp. 515-531. Pentru raportul între regionalism şi cuvinte de largă circulaţie românească, cf. V. Pamfil, „Calcuri româno-maghiare în *Palia de la Orăştie*", în: *Cercetări de lingvistică*, III, Cluj, 1958 şi *idem*, *ibid.*, „Elemente regionale în lexicul *Paliei de la Orăştie*".

[12] Dintre ediţiile noi, am utilizat atît versiunea jubiliară a Patriarhiei Române, din 1988, cît şi cele două realizări de excepţie ale colectivului de la Iaşi, respectiv, textul tipărit sub numele de *Monumenta Linguae Dacoromanorum (Biblia 1688)*, cît şi textul în două volume din anul 2001, ambele datorate unor colective conduse de Vasile Arvinte şi Ioan Caproşu.

cu Mss. 4389, ceea ce presupune deja un mixaj de surse. Mai mult chiar, *rîvnitoriu* se păstrează ca atare atît în Is., 34:14, cît și în *Deut.*, 5:9, în toate ediţiile – veche și moderne, ceea ce înseamnă că s-a perpetuat grija colectivului ediţiei originale pentru coeziunea textului.

Nu am luat în considerare variantele fonolexicale de tipul *ă/î* sau *-tor/-toriu*, provenite din interpretările pe care autorii transcrierilor (Corneliu Dumitru – pentru *Exod*, respectiv Ioan Caproșu, Eugenia Dima și Ioan Caproșu/Eugenia Dima – pentru *Deuteronom*) le-au dat grafiilor din textul original, precum și din alternanţele libere ale utilizărilor slovelor chirilice corespunzătoare lui *î* și *ă* în textul din 1688. Cu atît mai puţin am ţinut seama de transcrierea modernă – realizată pe coloana a 5-a a ediţiei MLD (1991) de către Paul Miron și Elsa Lüder, unde termenul apare *zelos*, în Ex., și *gelos*, în Deut. Avînd ca punct de sosire, în limba-ţintă, o relativă unitate de redare a termenului, rămîne să vedem care este sursa acestuia, pe de o parte, și care este înţelesul conferit termenului originar de la care au pornit traducătorii români, pe de altă parte. Istoricii *Bibliei lui Șerban* ne încredinţează că textul primei părţi, adică *Vechiul Testament*, a fost preluat din încă mai vechea traducere realizată de către Nicolae Milescu din greceşte (1661-1664). Mai precis, acesta a utilizat o ediţie protestantă a *Septuagintei*, tipărită la Frankfurt, în 1597[13]. Avînd în vedere rigoarea cu care a tradus dificilul aparat critic din respectiva ediţie, este de presupus că N. Milescu a urmat exact textul grecesc, care conţinea, invariabil, termenul *zelotès* în cele trei versete-suport pe care le avem în vedere în cercetarea noastră. Pe de altă parte, se ştie că s-a folosit și de cîteva ediţii latineşti, precum și de una slavonă. Apoi, după încheierea lucrării sale, textul a fost transcris de cîţiva copişti, revizuită de către Dosoftei, viitorul mitropolit al Moldovei, și încă o dată revizuită de cărturarii munteni Radu și Ștefan Greceanu, atunci cînd aceştia l-au inserat în ediţia *Bibliei de la Bucureşti*, 1688[14]. Se pare,

[13] Vezi întreaga bibliografie a problemei la G(abriela) D(răgoi), în: *Dicţionar 1900*, s.v. „Milescu, Nicolae Spătarul", precum și Rosetti; Cazacu; Onu, 1970, I, pp. 167-183.

[14] Dosoftei și cărturarii munteni nu au avut curajul nici măcar să înlăture inserţiile laice preluate de spătar din textul protestant, precum micul expozeu filosofic *Pentru singurul ţiitoriu gînd (Despre raţiunea dominantă)* sau *Epigrama lui David, ibid.*

însă, că toate aceste surse disturbatoare nu au modificat prea mult textul lui Milescu Spătarul, ceea ce ne îndreptăţeşte să presupunem că termenul-bază care ne interesează aici a fost gr. *zelotès* şi că Milescu este acela care a introdus drept echivalent românesc cuvîntul *rîvnitor*.

Ca să înţelegem ce semnificaţie îi va fi atribuit traducătorul respectivului termen din textul-bază trebuie să încercăm să aflăm sensul pe care echivalentul românesc îl avea în epocă. Adjectivul *rîvnitor*, ca şi derivatul regresiv *rîvnă* sînt formaţiuni secundare provenite din forma verbală *a rîvni*, care provine din slv. *răchnovatĭ*. Ca intranzitiv, verbul are sensuri „pozitive" sau, în orice caz, neutre: „a dori din toată inima", „a aspira la ceva", „a năzui", „a jindui". În aceeaşi serie se încadrează şi utilizarea tranzitivă „a dori să fii ca cineva", atestat încă din *Psaltirea de la Bălgrad*, 1651, v. 66, sau în Coresi, *Evangheliarul slavonesc*, 1562 (1579[2]), p. 226. Toate celelalte sensuri includ o nuanţă „negativă": „a jindui la un lucru străin"; „a se supăra"; „a se amărî"; „a fermeca" (despre vrăjitoare), „a face vrăji"[15]. Derivatele substantivale şi, mai ales, cele adjectivale apar frecvent cu sensurile acestea. Substantivul postverbal *rîvnă*, cu sensul „mînie", „pedeapsă", este utilizat în *Psaltirea* lui Dosoftei, în versetul unde autorul *Psaltirii din 1651* preferă forma de infinitiv lung substantivizat *rîvnire*, pe care o încadrează într-un adevărat joc etimologic al imaginilor sugerate de acest cuvînt, la originile lui ebraico-greceşti:

Pără cîndŭ, Doamne, mănii-te în cumplit, încinde-se ca focul revnirea... (*Psalt. Bălgrad*, 163).

Seria formelor substantivale, *rîvnie*, rară, este utilizată exclusiv în limbajul bisericesc şi exclusiv cu sensurile subsumate ideii de „păcat": „lăcomie, pofte, dorinţa de însuşire a bunurilor cuiva" (DLR, s.v.).

Valoarea lor constă în altceva: aceste trei forme substantivale postverbale constituie şi punctele de plecare pentru utilizarea adjectivului corespunzător, pe de o parte, *rîvnitor(iu)*, şi a sensului necunoscut pînă atunci, dar care va avea o lungă carieră ulterioară, „gelozie", pe de altă parte. Dovada o constituie utilizarea lui în sintagma „legea rîvnirei" pe care o întîlnim în BB, *Numeri*, 15. Ea redă

[15] Cf. DLR, ed. 2010, T. XIII, s.v. *a rîvni*.

gr. ὁ νόμος τῆς ζηλοτυπίας, unde ἡ ζήλοτυπία înseamnă „jalousie, surtout en amour". Pînă atunci, *rîvnă* şi *rîvnire/rîvnie* fuseseră folosite numai cu sensurile „invidie", „dorinţă nemăsurată", „ambiţie"[16].

Este meritul lui Nicolae Milescu Spătarul de a fi sesizat (poate prin comparaţie cu versiunile latineşti şi slavone) sensul mai recent al gr. *zelotès* şi de a fi atribuit cuvîntului românesc corespunzător, în acelaşi timp, *rîvnă/rîvnie*, un înţeles pe care nu-l avusese pînă atunci, „gelozie". Menţinerea acestui cuvînt românesc, de origine slavă, cu sensul respectiv, în cea mai cunoscută şi mai utilizată versiune a Bibliei pentru cîteva secole bune din istoria creştinismului românesc s-a datorat şi şansei ca termenul să nu fie înlocuit de către copiştii[17] şi diortositorii textului original dat de spătarul moldovean. Cuvîntul apare astfel în documentele vremii, respectiv în *Numeri*, 15:

B.B.: *Aceasta e legea rîvnirii.*

Ms. 45. *Aceasta e legea răvnituri.*

Ms. 1439: *Aceasta e legea rîvnei.*

Soluţia cea mai simplă ar fi fost, pentru Milescu Spătarul, să împrumute cuvîntul cu totul din greacă. Nu a făcut-o, ci a avut curajul să interpreteze corect nuanţa şi să o atribuie unui cuvînt deja existent în română. Traducătorii de mai tîrziu vor recurge la procedeul mult mai comod al împrumutului direct şi total, mai ales că termenul *zelos* începuse să circule, în alte contexte, în mediile cultivate româneşti.

De la acelaşi verb, *a rîvni*, şi cu suportul derivatelor substantivale, *rîvnă, rîvnire, rîvnie*, participiul adjectival *rîvnitor/rîvnitoriu* s-a impus pe cît de rapid, pe atît de masiv. Ca şi în cazul verbului şi al substantivelor, sensurile cele mai vechi oscilează între utilizarea negativ/laică şi pozitiv/religioasă, ambele extreme fiind atestate în primele texte româneşti. Astfel, sensurile „invidios", „pizmaş" apar în

[16] Vasile Arvinte, „Sensurile lingvistice asupra cărţii a patra, *Numeri*, din *Biblia de la Bucureşti* (1688) în comparaţie cu ms. 45 şi ms. 4.389", în: MLD, IV, p. 35, cf. *Glosar* şi IV, 2.1.69.

[17] S-a dovedit că textul Ms. 4389, datorat lui Andrei Daniil Panoneanul (din Strehaia) conţine mai multe slavonisme decît Ms. 45 (care nu pare să fi fost revizuit de Dosoftei) şi decît textul BB tipărit în 1688. Daniil Panoneanul a folosit un text de referinţă slavon, ceea ce făcea posibilă, teoretic, înlocuirea termenului *zelotès* cu un echivalent slavon.

Psaltirea din 1651 (*Bărbaţi săngeroşi, feriţi-vă de mere. Că răvnitori* (*răhnaci*-D) *seţi în cugete, Psalt.*, 290) sau în *Evangheliarul* lui Coresi (*Era soţi pizmaşilor şi rîvnitori necuraţi*, Coresi, Ev., 411). Sensurile „credincios, evlavios, devotat" apar în *Codicele voroneţean*, cca 1563-1583, (*Toţi rîvnitori legei sîntu, Cod. Vor.*, 30/13, tradus în *Noul Testament* din 1648, prin „înfierbintaţi cu dragoste"), sau în acest din urmă text („rîvnitoriu fiind lu Dumnezeu", NT, 1648), cu atestări chiar mai vechi, din sec. al XVI-lea[18], ca şi în cazul *Cod. Vor.*

Sensurile neutre şi generale, absolute, precum „care tinde spre cineva sau ceva", „însufleţit de dorinţă", „doritor", „rîvnaci" apar, de asemenea, consemnate în vechile texte religioase („rîhnitori spre bunătăţi" – Dosoftei, „rîvnitori de stricăciune" – *Mineiul*)[19]. Puţin mai tîrziu, textele laice impun sensurile sub care este cunoscut pînă astăzi cuvîntul: „(persoană) care este plină de rîvnă", „zelos", „sîrguitor" („...carii au fost fierbinţi şi rîvnitori... să însămneze", Gr. Ureche, *Letop.*, 58).

Spuneam mai sus, în consideraţiile cu caracter metodologic, că analiza semantică a termenului care ne interesează aici trebuie făcută din perspectivă diacronică, tot aşa cum trebuie avute în vedere perspectivele diatopice şi diastratice. Dacă am încercat să fixăm în timp apariţia sau măcar primele atestări ale unuia sau altuia dintre sensurile cuvîntului analizat, am făcut-o pentru că, altfel, nu putem înţelege opţiunile generaţiilor succesive de traducători şi diortositori ai *Bibliei* în limba română. Contextul negativ în care apare adesea cuvîntul *rîvnitor*, aşa cum l-am explicat mai sus, conduce la concluzia că sensurile din cîmpul semantic al „invidiei", „rivalităţii", „dorinţei nemăsurate" etc. pot fi aplicate cuvîntului folosit în versetele care redau porunca a treia din *Decalog*. De exemplu, cu o formă substantivizată prin conversie, *rîvnitor* este atestat în registrul popular, în vechi descîntece, cu sensul „(persoană) care face farmece, care deoache, care produce rău semenilor săi", cf. DLR, cu trimiteri la Grigoriu-Rigo, *MP*, I, 53, *Şez.*, III, 136; A. Densuşianu, *Ţ.H.* etc. Suportul străin ar rezida tot într-o sintagmă grecească, λήψη

[18] DLR, s.v. *rîvnitor, -oare.*
[19] *Ibidem.*

ἀντιζήλον (de la λαμβάνω, viit. λῆψομα „a lua" şi ἀντὶ-ζηλας „gelozie", „zel", „ardoare"), tradus în *Vechiul Testament*, în cartea a 3-a, „Preoţia", probabil tot de către Niculae Milescu, prin „rîvnitoare-împotrivă", respectiv „rival (datorită geloziei)"[20]. Asemenea ocurenţe i-au făcut pe lexicografii moderni să conchidă că termenul *rîvnitor, -oare* ar putea însemna şi „[cel] care pedepseşte". Drept exemplu, sînt date tocmai versetele 9:20 şi 34:14, din *Exod*, în BB, cu observaţia că sensul poate fi atestat chiar mai devreme, în 1639, într-un text intitulat *Paraclis*, 251[21].

Desigur, contextul general în care apar aceste versete în *Exod*, ca şi cel din *Deuteronom*, de altfel, poate justifica o asemenea interpretare. Am trăit noi înşine tentaţia de a interpreta astfel cuvîntul cu pricina. Întreaga „Carte a doua a lui Moise" este dominată de relatarea unor grele încercări, necazuri, conflicte (vezi *Asuprirea fiilor lui Israel în Egipt*, cap. 7-12, apoi *Plăgile Egiptului*, culminînd cu cap. 19 şi următoarele, respectiv, cu *Cele zece porunci* – imposibil de respectat întru totul de o fiinţă pămînteană). Pregătirea pentru primirea legii, întîmplările din pustie şi de pe Muntele Sinai, neascultarea poporului, pedepsele pentru păcatele nesupunerii faţă de rînduielile dezvoltate pe larg în cap. 21-32 înfăţişează un Dumnezeu „iute la mînie", cum se şi spune în *Exod*, 32:12 şi peste tot, de altfel. S-ar justifica, aşadar, teoria lui Marcion, că *Vechiul Testament* prezintă un Dumnezeu neînduplecat, răzbunător, pedepsitor, iar *Noul Testament* – unul bun, iubitor de oameni, iertător. Teoria a fost combătură cu argumente solide de către Tertullian, în scrierile sale doctrinare şi polemice, dar ea continuă să aibă adepţi şi astăzi. Aşadar, este explicabilă tendinţa de a traduce gr. *zelotés*, din *Septuaginta*, echivalent al ebr. *quannā'*, prin rom. „pedepsitor". Dar asemenea interpretări nu ţin seama de faptul că, în aceleaşi cărţi şi capitole, Dumnezeu îşi arată şi iubirea faţă de oameni şi capacitatea de a-i ierta, de a trece cu vederea chiar întîmplări precum cele din episodul „viţelului de aur", *Exod*, 32:1-6. Se

[20] Vasile Arvinte, „Studiu lingvistic asupra cărţii a 3-a, *Preoţia*, din *Biblia de la Bucureşti (1688)*, în comparaţie cu ms. 45 şi ms. 4389", în: MLD, III, p. 32; cf. şi *Glosar*, IV. 2.1.98. De precizat că în Ms. 4389 termenul nu există, pur şi simplu.

[21] Cf. DLR, s.v. *rîvnitor, -oare*, 3. „care pedepseşte".

ignoră faptul că, în acelaşi verset (*Exod*, 20:5), Dumnezeu îşi exprimă şi rigorile, şi iubirea. Sau, dacă se ţine seama de ambele ipostaze, se formulează o altă concluzie: este vorba despre un Dumnezeu capricios, un Dumnezeu care promite şi ameninţă, este îngăduitor şi necruţător în mod declarat ş.a.m.d. Nu este cazul să zăbovim aici asupra unor probleme care ţin de exegeza biblică. Ne mulţumim doar să spunem că vechii traducători au găsit calea cea dreaptă pentru a ilustra chipul lui Dumnezeu chiar şi cînd întreaga încărcătură dogmatică se concentrează în sensurile alunecoase ale unui singur cuvînt de caracterizare. Au avut capacitatea de a vedea subtilităţile semantice din termenul străin – ebraic, grecesc – şi să găsească corespondenţele cele mai potrivite în termenul românesc. Căci *rîvnitor* înseamnă, aici, nu „evlavios" (căci nu putea fi faţă de sine însuşi), nu „sîrguincios", nu „invidios", nu „pedepsitor", ci *gelos*, în sensul pe care îl va evoca Apostolul Pavel, în „Scrisoarea a doua către Corinteni":

Sînt gelos pe voi, cu gelozia lui Dumnezeu, pentru că v-am logodit unui singur Bărbat: ca pe o fecioară neprihănită să vă înfăţişez lui Hristos (*2 Cor.*, 11:2).

Se redă aici esenţa versetului 4:21 din *Deuteronom*:

Căci Domnul Dumnezeul tău este foc mistuitor, Dumnezeu zelos.

În acest verset, care marchează unul dintre cele mai cunoscute locuri din Biblie, se exprimă „dragostea nemărginită a Domnului faţă de oameni, dar şi exclusivismul acestui legămînt"[22].

II.3.3. Următoarea versiune realizată cu vizibil efort pentru acurateţea textului prin implicarea foarte personală şi foarte responsabilă a traducătorului este, cum se ştie, *Biblia de la Blaj*, 1795. Termenul utilizat aici pentru a reda caracterizarea lui Dumnezeu este, din nou, *răvnitoriu*. Ceea ce înseamnă că Samuil Micu, autorul acestei monumentale versiuni, a acceptat justeţea alegerii făcute în urmă cu circa 130 de ani (dacă luăm în considerare anii redactării prime a textului inserat în BB) de către Nicolae Milescu. Este puţin probabil că

[22] Cf. Paul Miron, *Comentarii la Deuteronom*, în MLD, vol. V, p. 225.

a fost o preluare mecanică, neverificată, avînd în vedere dovezile cercetătorilor despre laboratorul uriaş din care a ieşit ediţia blăjeană[23], pe de o parte, şi importanţa versetului şi a întregului capitol, în structura VT, pe de altă parte. Mai firesc este să considerăm că, în pofida distanţelor cronologice şi regionale dintre cei doi traducători, cel de-al doilea a perceput exact semnificaţia particulară a cuvîntului românesc ales de cel dintîi şi legătura internă cu semnificaţia – de asemenea, particulară şi tîrzie – cu termenul din textul-bază.

În redactarea lui Samuil Micu, versetul analizat de noi apare astfel:

Să nu te închini acelora, şi să nu slujeşti lor, că Eu sînt Domnul Dumnezeul tău. Dumnezeu ***răvnitoriu****, Cel ce răsplăteşte păcatele părinţilor în fii (b) pînă la al treilea, şi pînă la al patrulea neam, celor ce Mă urăsc pe Mine* (*Cartea Ieşirii*, 20:5).

În versetul din *Deuteronom* (*A Doaua Lege*, la S. Micu), 5:9, citatul este identic cu cel din *Exod.*, 20:5, iar în versetul 34:14 din *Exod* termenii referitori la numele Domnului se încadrează şi ei în aceeaşi familie lexicală:

... că Domnul Dumnezeu nume ***răvnind****, Dumnezeu* ***răvnitoriu*** *easte* (*Cartea Ieşirii*, 34:14)

Cărturarul ardelean cunoaşte bine cuvîntul în toate ipostazele sale lexico-morfologice şi în toată bogăţia sa semantică, pentru că îl foloseşte în multe alte contexte, care valorifică din plin polisemantismul şi puterea de derivare şi compunere a termenului-bază. Din nou, ideea de „mînie", „pedeapsă" etc. este exprimată mai ales prin forma substantivală (*de focul răvnei lui să va topi tot pămîntul*, Sofonie, 1:19; *atunci se va aprinde mănia Domnului şi răvna Lui asupra aceluia*, *Ieşirea*, 22:20), ca şi cel de „invidie", „patimă devastatoare" (*pe cel fără de minte îl va ucide măniea, ieră pre cel rătăcit îl omoară rîvna*, *Iov*, 5:2).

Este interesant că noţiunea de „gelozie" este redată în modul cel mai limpede aici, ca şi în BB, printr-o sintagmă care o calchiază pe cea

[23] Cf. Eugen Pavel, „Un monument de limbă latină: *Biblia lui Samuil Micu*", în: *Biblia de la Blaj (1795)*, Roma, 2000, pp. 2417-2433.

grecească citată mai sus, respectiv prin „duh de rîvnă/rîvnire", în acelaşi verset din Numeri:

Şi va veni lui duh de rîvnă, şi va rîvni pre muierea sa, iar ea va fi pîngărită sau va veni lui duh de rîvnire, şi va rîvni pre muierea sa şi ea nu va fi pîngărită (*Cartea Numerilor*, 5:14). *Ibid.*, 5:15 – *jertfă de rîvnă.*

De aici pînă la utilizarea termenului simplu, extras din frazeologism, drumul a fost scurt:

Tare easte ca moartea dragostea, grea ca iadul rîvna... (*Cîntarea Cîntărilor*, 8:6)[24].

Aşadar, de la mijlocul sec. al XVI-lea pînă la sfîrşitul sec. al XVIII-lea, adj. *rîvnitoriu* era cunoscut (şi) cu sensul de „gelos". Drept este că şi sursele traducătorilor sînt comparabile, am putea spune, mai ales pentru BB şi BBj, în sensul că ambele au pornit, pentru VT, de la versiunea protestantă a textului grecesc septuagintal. Textul de bază pentru Samuil Micu a fost *Septuaginta*, în ediţia din 1709, de la Franeker, Olanda, a lui Lambert Bos, iar auxiliarul pentru opţiunile româneşti l-a constituit *Biblia de la Bucureşti*, faţă de care a păstrat o respectuoasă atitudine de preţuire, dar şi o oarecare rezervă, în acelaşi timp. Referirile la Biblia ebraică pot fi mai mult convenţionale, ca de obicei, în asemenea cazuri, iar vreo ediţie a *Vulgatei* îi va fi fost doar o oglindă, puţin utilizată, a alegerilor dificile, de vreme ce strategia sa era în mod declarat opusă celei alese de Pavel Petru Aron, pentru care sursa traducerii a fost textul latinesc[25].

[24] Pentru contextele în care sînt actualizate diversele sensuri ale formelor *rîvni, rîvnă, rîvnire, rîvnitoriu, -oare/răvnitoriu, -oare*) în *Biblia lui Samuil Micu*, cf. Elena Consuela, Valentina Şerban, Sabina Teiuş, „Glosar", în: *Biblia de la Blaj, 1795, ed. cit.*, s.v.

[25] *Biblia de la Franeker*, textul-pilot folosit de Samuil Micu (exemplarul se află şi acum în Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj), este una experimentală, de autor, dar foarte cunoscută în epocă, căci Lambert Bos, editorul ei, era un filolog şi cărturar celebru în epocă. Unele însemnări hermeneutice arată că este posibil ca traducătorul ardelean să fi avut la îndemînă şi o altă versiune, precum *Codicele Alexandrin al Septuagintei*, datorat lui Haesychius, sec. al V-lea (?), dar mai de crezut este că referinţele la aceasta provin din notele lui Bos. Un lucru este cert: cu tot „latinismul" său ideologic, S. Micu a refuzat programatic să urmeze direct textul *Vulgatei*. Raţiuni confesionale, dar mai ales ideologice, naţionaliste, i-au dictat orientarea spre tradiţia

Aşadar, termenul de la care a pornit şi S. Micu, ca şi N. Milescu, a fost cu certitudine gr. *ζηλωτής*.

II.3.4. Tradiţia septuagintală continuă în istoria traducerii şi tipăririi Bibliei, respectiv a Vechiului Testament, cu încă cinci ediţii, dintre care trei sînt considerate „repere" istorice, iar două sînt mai rar menţionate în lucrările de specialitate. Este vorba, în primul rînd, despre *Biblia de la Sankt Petersburg*, 1819, *Biblia de la Buzău*, 1854-1856 (5 vol.) şi *Biblia de la Sibiu*, 1856-1858.

Cea dintîi, *Biblia de la Sankt Petersburg*, este o reluare *ad litteram* a ediţiei realizate „în Transilvania", cum se spune în scurta *Prezentare*[26].

---

textelor greceşti (vezi şi numeroasele traduceri din patristica greacă), care îi asigura şi o relaţionare mai utilă cu Biserica Ortodoxă, *recte*, cu întreaga creştinătate românească. Cît despre *Biblia de la Bucureşti*, 1688, aceasta a constituit steaua călăuzitoare a tălmăcitorului transilvănean, ajutorul de nădejde pentru miile de situaţii dificile în care s-a aflat, cum era de aşteptat şi cum o dovedeşte imensul material auxiliar din manuscrisul hermeneutic, versiunea primară a traducerii. Cu toate acestea, *Biblia de la Blaj* nu reprezintă o transcriere a *Bibliei de la Bucureşti*, cum greşit s-a afirmat, cf. N.I. Nicolaescu, 1974, p. 504-512, combătut cu argumente convingătoare de Ioan Chidriş, în masivul studiu „Secolele Bibliei de la Blaj", în: *Biblia de la Blaj, 1795*, p. 2399. De altfel, comparaţiile între cele două versiuni dovedesc că S. Micu era absolut sincer cînd declara, în *Către cetitoriu*, pp.16-17, că a fost motivat în uriaşul său efort tocmai de nemulţumirile faţă de vechea ediţie, pe care o preţuia, la fel de sincer. Reproşa acesteia „întunecarea" şi încurcata aşezare a graiului românesc, arhaicitatea („mult osibit de vorba cea de acum obicinuită"; laicitatea limbii şi stilului, depărtarea faţă de „graiul şi stilul cel din cărţile bisericeşti") şi, în sfîrşit, concesiile regionaliste (elemente prea moldoveneşti sau prea munteneşti) făcute unor pasaje, chiar după procesul de unificare realizat de fraţii Greceanu şi de ceilalţi editori tocmiţi de Şerban Vodă. Ca autor al cunoscutei gramatici *Elementa linguae dacoromanicae sive valahicae*, Samuil Micu a adoptat o strategie traductologică categoric naţională, în defavoarea uneia confesională, ceea ce i-a şi atras critici şi piedici, în faza de tipărire a monumentalei sale opere. Aşadar, versiunea sa nu avea cum să fie o copie. Dimpotrivă, avînd la îndemînă versiunile greacă şi română, s-a străduit din răsputeri să dea pe româneşte „cît mai luminat înţeles" textul „elinesc", păstrat „întru curăţenia sa şi întru tot adevărul" sau, cum spun exegeţii de astăzi, să realizeze *acordul între traducerea literală şi cea literară*.

[26] Datorată Societăţii Biblice Ruse, această ediţie a fost destinată românilor din Basarabia, care tocmai fusese înglobată în Imperiul Ţarist. Mitropolitul de Chişinău, Gavril Bănulescu, era ardelean de origine (din Bistriţa) şi susţinător al iluminismului latinist al Şcolii Ardelene, astfel încît, atunci cînd i s-a cerut un text românesc, a propus fără ezitare textul *Bibliei de la Blaj*. În 1917 apare doar *Noul Testament*, iar în

De asemenea, în *Biblia lui Filotei al Buzăului*, publicată ca o sinteză[27] între cele trei anterioare (1688-1795-1819), se spune: „mai bine tălmăcită şi mai luminată la înţeles este cea de la Blaj; pe aceasta şi noi am ales-o de a retipări"[28]. În sfîrşit, *Biblia de la Sibiu*, 1865-1858, reia acelaşi text blăjean din 1795, inclusiv diverse greşeli de redactare, chiar dacă în prefaţa lui Andrei Şaguna, episcopul de atunci, se susţine altceva[29].

Aceste trei mai ediţii româneşti ale Bibliei integrale, adică şi a VT, cu cele trei pasaje din *Porunci*, care ne interesează aici, sînt îndatorate profund *Bibliei de la Blaj*, mai mult decît celei de la Bucureşti, din motivele cunoscute: a) versiunea lui S. Micu era mai recentă cu 107 ani – de fapt, cu 130 de ani, dacă avem în vedere data la care s-au tradus cărţile din manuscrisele lui N. Milescu (cca. 1661-1667), care ar reprezenta 750 din cele 933 de pagini din ediţia lui Şerban Cantacuzino; b) efortul vizibil al traducătorului de a da un text panromânesc, în pofida apartenenţei sale confesionale. Altfel spus, efectul limpezimii textului românesc, coraborat cu cel al fidelităţii faţă de textul grecesc

---

1918 apare întreaga *Biblie*, repede răspîndită în Moldova de pe ambele maluri ale Prutului. Singurele modificări pe care le-au făcut editorii au constat în înlăturarea tuturor textelor parabiblice (prefeţe, note, rezumate, inclusiv acel Pseudo-Josephus, cu a sa *Raţiune dominantă*, intercalat în urmă cu cca. 150 de ani de către N. Milescu), cf. I. Chindreş, 2000, pp. 2403.

[27] N. I. Nicolaescu, *art. cit.*, p. 512; E. Munteanu, 1996, p. 80.

[28] „Precuvîntare către dreptcredincioşii cititori", în *Biblia sau Testamenul Vechi şi Nou*, Buzău, 1854. Lucrarea a apărut în cinci volume (I., 1854; II-IV, 1855; V, 1856), fără textele suplimentare (prefeţe, rezumate etc.) din BBj. Rămîn, totuşi, „Cuvîntul înainte la S. Scriptură" (al lui I. Bob), dar lăsat în fruntea vol. V, precum şi textul *Raţiunea dominantă*, atribuit lui Pseudo-Josephus, cf. I. Chindreş, 2000, pp. 2403-2404. Modificări de lexic sînt aproape neglijabile, deşi se spune că au fost înlăturate unele ardelenisme.

[29] Cf. Andrei Şaguna, „Cunoştinţe folositoare despre Sfînta Scriptură", în *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură...*, 1865-1858, p. XX. Încă din titlu se afirmă că textul a fost redat după „originalul celor şaptezeci şi doi de traducători din Alexandria". Apoi sînt analizate toate traducerile româneşti anterioare, cu deosebire ediţiile din 1819 şi 1854-1856. Or, autorii acestora îşi declaraseră clar sursa imediată. Cercetătorii recenţi dovedesc faptul că editorii de la Sibiu au avut în faţă aproape exclusiv textul din 1795, din care au scos, ca şi ceilalţi urmaşi, adaosurile, inclusiv textul *Raţiunea dominantă*, cf. I. Chindreş, *op. cit.*, pp. 2404-2406.

septuagintal, a fost resimțit în tot secolul al XIX-lea, o epocă importantă pentru istoria bisericii creștine în spațiul românesc[30].

Așa încît, trebuie să ne așteptăm ca termenul pe care îl căutăm în variantele celor trei versete care ne interesează aici să fi trecut neschimbat în aceste ediții. Într-adevăr (?), versetul se înfățișează astfel, în aceste mari inițiative editoriale:

Biblia de la Sankt-Petersburg, 1819
Ex. 20:5 – *rîvnitor*
Ex. 34:14 – *rîvnitor*
Dt. 5:9 – *rîvnind/rîvnitor*
Biblia de la Buzău, 1854-1856
Ex. 20:5 – *rîvnitoriu*
Ex. 34:14 – *răvnitoriu*
Dt. 5:9 – *rîvnind/răvnitoriu*
Biblia de la Sibiu, 1856-1858
Ex. 20:5 – *rîvnitor*
Ex. 34:14 – *rîvnitor*
Dt. 5:9 v *rîvnind/rîvnitor*

II.3.5. Edițiile scoase de Societatea Biblică Britanică în ultimele decenii ale acestui frămîntat și bogat secol al XIX-lea românesc sînt mai puțin cunoscute, dar nu mai puțin importante pentru istoria limbajului biblic și pentru istoria limbii române literare, în general. Ambele se numesc *Biblia Britanică*, în însemnările care le evocă, într-un fel sau altul, deși nu reprezintă ediții identice.

Cea dintîi a fost publicată în anul 1871, la Budapesta, de aceea este cunoscută sub numele de *Biblia de la Budapesta.* Textul se bazează pe o prelucrare, în sensul modernizării structurale și lingvistice (lexic, morfosintaxă, stil), a *Bibliei de la București*, prin osîrdia teologilor ortodocși Gheorghe Erbiceanu și Ghenadie Enăceanu[31]. Cealaltă a apărut după numai trei ani, în 1874, în țară, fiind cunoscută sub numele de

[30] Nu este locul aici să insistăm asupra cauzelor – diferite, de la un caz la altul – pentru care noii editori au decis preluarea mai mult sau mai puțin integrală a textului din 1795.

[31] E. Munteanu, 1996, p. 80.

Biblia de la Iaşi. De data aceasta, îngrijitorul ei este un neoprotestant, Nicolae Nițulescu, iar printre surse este enumerată şi *Vulgata.* „Versiunea Nițulescu" a fost reeditată de mai multe ori în deceniile următoare, pentru uzul bisericilor (neo)protestante, pînă la apariția „versiunii Cornilescu" (1923). Şi chiar ulterior, textul a fost prelucrat, revizuit pentru zecile de ediții în format mic, „ediții de noptieră", realizate în tot sec. al XX-lea de către aceeaşi SBB[32]. Între acestea, notabile sînt *Biblia de la Budapesta,* 1871, *Biblia de la Iaşi,* 1874 ş.a.

II.3.6. Încununarea tradiției septuagintale este *Biblia Sinodală,* tipărită în anul 1914, la Bucureşti, sub egida regelui Carol I. Colectivul de editori numit şi vegheat îndeaproape de membrii Sfîntului Sinod au păstrat, desigur, elemente de limbă şi de structură din edițiile anterioare, cele mai clare influențe fiind ale textelor din 1688 şi 1795. Dar procesul de adaptare la normele lingvistice de la începutul secolului al XX-lea este foarte vizibil, ca şi schimbările privind concordanțele etc., aşa încît nu numai autoritatea instituțională, ci şi calitatea textului au făcut din această ediție oficială a B.O.R. textul-model de la care s-a pornit în realizarea edițiilor sinodale ulterioare – 1968, 1975, 1982, 1991[33]. *Biblia lui Carol I* reprezintă, cum s-a spus, „un salt colectiv autonom" în istoria tipăriturilor biblice din spațiul românesc. Dar sursa principală, *Septuaginta,* precum şi respectul față de tradiția acestor tipărituri şi-au spus cuvîntul, astfel încît nu trebuie să ne mirăm că în veşmîntul nou al cărții găsim acelaşi termen românesc, cu care ne-am obişnuit, în redarea gr. *ζηλωτὴς.* Dăm în întregime versetele respective, pentru frumusețea contextului care imprimă forță de sugestie cuvîntului în discuție şi pentru a dovedi continuitatea în redactarea cărții.

***Biblia Sinodală din 1914*:**

Să nu te închini acelora şi să nu slujeşti lor; că eu sînt Domnul Dumnezeul tău, Dumnezeu ***răvnitor,*** *cel ce răsplătesc păcatele*

[32] E. Munteanu, *loc. cit.* Textul a fost reeditat în 1805, 1911 etc., cf. E. Conțac, 2011, *loc. cit.*

[33] E. Munteanu, 1996, p. 80; I. Chindriş, 2009, p. 2406 ş. urm.

părinților în fii până la al treilea și până la al patrulea neam, celor ce mă urăsc pre mine. (*Ieșirea*, 20:5)

Că nu veți închina la alți dumnezei, că Domnul Dumnezeu nume ***răvnit****, Dumnezeu* ***răvnitor*** *este.* (*Ieșirea*, 34:14)

Eu sînt Domnul Dumnezeul tău, Dumnezeu ***răvnitor.*** (*A doua lege*, 5:9)

Se vede clar că „modernizarea" nu a putut încălca principiul păstrării formelor care asigură „stilul biblic", cu arhaismele sale lexico-semantice și cu anacronismele fonetice morfosintactice (*pre*; *răvnit*), absența cliticelor [*le*], [*vă*], deictice sau nu, dar *numai în anumite situații*, ceea ce înseamnă că „modernizarea" s-a făcut „cu măsură".

Anul 1914 a însemnat, cum spuneam, încununarea, dar și sfîrșitul celor peste trei secole de tradiție septuagintală în istoria Bibliei în limba română. Au dominat doi termeni *rîvnitor(iu)*, însoțit de un arhaism regional (*stare de alean*) și de o formă literară (la I. H.-Rădulescu).

Cu toate acestea, edițiile sinodale continuă să folosească arhaicul rom. *rîvnitor/rîvnă*, cf. ***Biblia Sinodală*** **din 1944**:

Es. 20:5: *Sînt un Dumnezeu rîvnitor*
Es. 34:14: *Dumnezeu este rîvnitor*
Dt. 5:9: *Dumnezeu rîvnitor*

Termenul este reluat în toate corespondențele semnalate (*Deut.*, 4:24; *Deut*, 6:15; *Iisus Navi*, 24:19; *Naum*, 1:2)[34].

II.3.7. Înlocuirea termenului românesc folosit ca epitet de caracterizare a naturii divine în versetele Decalogului cu un sinonim nou, adaptat evoluției lexicului românesc, s-a petrecut la aproape două decenii după apariția celei mai „moderne" Biblii românești din seria septuagintală.

Opțiunea se datorează, fără îndoială, și schimbării radicale petrecute în sursa utilizată de către noii traducători și diortositori ai Vechiului Testament, care ne interesează în mod deosebit aici.

[34] Cf. http://www.scribd.com/dic/48951045/Biblia-Ortodoxe/83.

BCU CLUJ CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Cronologic, noua direcţie ar începe în anul 1921, respectiv, 1924, prin publicarea unei versiuni noi, datorată lui Dumitru Cornilescu, sub auspiciile aceleiaşi British and Foreign Bible Society[35]. De acum încolo, toate ediţiile britanice pentru creştinii evanghelici români vor porni de la acest text-standard. Totuşi, Dumitru Cornilescu însuşi supusese traducerea sa mai multor revizuiri succesive. Ediţiile moderne, inclusiv ediţiile Thomson de studiu[36], tipărite în ţară şi în străinătate, respectă textul din 1924, cu mici adaptări fono-morfologice (de ex., *boli*, pt. *boale*) şi de punctuaţie la normele vremii. Autorul continuă să se inspire din vechile texte româneşti, să respecte limbajul arhaic biblic specific, dar inovaţia se remarcă la toate nivelurile limbii (lexic,

[35] *Biblia sau Sfînta Scriptură a Vechiului şi Noului Testament cu trimiteri.* Traducere de Dumitru Cornilescu, Bucureşti: Societatea Biblică pentru Răspîndirea Bibliei în Anglia şi în Străinătate, 1924. Dumitru Cornilescu a publicat o primă ediţie integrală a *Bibliei*, în anul 1921 (după ce scosese numai NT, în 1920). A utilizat ediţiile româneşti mai vechi şi ediţii originale – *Septuaginta, Biblia Ebraică* şi *Vulgata*. Dar, cum scopul său era tocmai modernizarea şi clarificarea expresiei (după principiul formulat încă de la începuturile activităţii sale: „Dacă viaţa creştină a poporului izvorăşte din cunoaşterea Bibliei, iar eu nu pot înţelege ce scrie acolo, cum va înţelege, oare, poporul?"), a ţinut cont şi de ediţiile moderne străine – franceze, germane, englezeşti. Avea aproape totul la îndemînă în biblioteca domniţei Rallu Callimachi, care îl găzduise cu generozitate la conacul ei din Huşi. Deoarece i s-a reproşat că datorează prea mult versiunii biblistului elveţian Louis Segond, a reluat întregul text în anul 1924, într-o ediţie devenită standard pentru numeroasele reeditări ulterioare. De data aceasta, teologii ortodocşi, unii dintre ei foşti profesori şi colegi, i-au reproşat abateri dogmatice, precum şi literaturizarea excesivă a textului. Ulterior, s-a dovedit că unele pasaje incriminate apăreau în acelaşi fel şi în ediţiile oficiale ale BOR. Deja stabilit în străinătate (la sugestia patriarhului Miron Cristea), D. Cornilescu a dat la iveală, în 1931, o traducere literală, poate cea mai literală din istoria Bibliilor româneşti, în tiraj restrîns, utilizat numai de către specialişti. Revizuirile ulterioare se vor concentra în ediţia din 1979, apărută după moartea sa. Aşadar, ediţii-pilot au apărut în 1921, 1924, 1931 şi în 1989, iar reeditări, cu diverse intervenţii formale, în 1942, 1946, 1990, 1996, 2000, 2005.

[36] Am consultat *Biblia sau Sfînta Scriptură*. Traducerea: Dumitru Cornilescu. Ediţie de studiu Thomson. Editor coordonator Paul Negruţ, Oradea/Wolleron: Editura Universităţii „Emanuel" din Oradea/La Buona Novella Iuc-Bible Publishing House, 2002. În toate ediţiile de studiu, la textul lui D. Cornilescu se adaugă instrumentarul de studiu biblic (subiecte, studii tematice, portrete ale personajelor biblice, informaţii arheologice, glosare etc.), precum şi concordanţe mereu reînnoite, care ajung la 40.000 de cuvinte (ca în ediţia de faţă).

gramatică etc.) și ale structurii exterioare. Noutatea provine din sursele primare utilizate. Dacă textele românești vechi îi servesc ca „oglindă" și „călăuză", rezolvarea problemelor dificile din punct de vedere filologic și exegetic, hermeneutic, se datorează consultării textelor ebraice, pe de o parte, și textelor latinești, pe de altă parte[37]. Cele trei versete (din cele circa 20 identificate prin concordanțe DC) probează aceste modificări – termenul-cheie, alți termeni, fraze, punctuație etc.

Biblia Cornilescu, 1924:

Să nu te închini înaintea lor, și să nu le slujești; căci Eu, Domnul, Dumnezeul tău, sînt un Dumnezeu ***gelos****, care pedepsesc nelegiuirea părinților în copii pînă la al treilea și al patrulea neam al celor ce Mă urăsc.* (*Exodul/Eșirea*, 20:5)

Să nu te închini înaintea unui alt dumnezeu; căci Domnul se numește ***gelos****, este un Dumnezeu* ***gelos****.* (*Exodul/Eșirea*, 34:14)

Să nu te închini înaintea lor, și să nu le slujești; căci Eu, Domnul, Dumnezeul tău, Sînt un Dumnezeu ***gelos****, care pedepsesc fărădălegea părinților în copii pînă la al treilea și la al patrulea neam al celor ce Mă urăsc.* (*Deuteronom/A doua lege*, 5:9)

Se pare că între timp cuvîntul pătrunsese în limba română, din italienescul *geloso*, care îl dubla pe deja existentul *zelos*, provenit din neogreacă[38], nici acesta cu atestări prea vechi. Oricum, sensul principal îl califica pentru utilizarea în context, fără echivoc: „care ține (prea) mult la ceva și se teme să nu piardă obiectul dragostei sale". Desigur, sensurile mai marcat negative, de tipul „invidios", „pizmaș", coexistă în definițiile lexicografice, dar în sensul de bază ar trebui să subliniem ideea de „(prea) multă iubire" și „teama de a pierde obiectul dragostei sale", ca să înțelegem natura dual a divinității, așa cum singur și-o descrie în Ex., 20:5; Dt., 5:9 și așa cum o reia Moise în al său „discurs raportat" din Ex., 34:14. Mînia, amenințările, pedepsele

[37] Așa se explică dublarea unor titluri din Pentateucul lui Moise (Geneza/Facerea, Exodul/Eșirea, Deuteronom/A doua lege) sau chiar din cărțile istorice (Cartea întîi a Împăraților/1 Regi; A doua carte a Împăraților/2 Regi).

[38] Cf. DLR, s.v. *gelos*.

invocate sînt corolare ale acestei stări şi trebuie înţelese ca atare. Ele nu se înfăptuiesc în măsura în care sînt proferate sau, în orice caz, nu se compară cu revărsările de dragoste redate în textul biblic.

Justeţea selectării termenului este probată de corespondenţele cu versetele în care sensul se relevă cu toată claritatea, cum ar fi Psalmul 75:58:

I-au stîrnit gelozia cu idolii lor.

Ştiind că D. Cornilescu a avut în faţă şi textul *Vulgatei*, trebuie să avem în vedere şi soluţia găsită de Ieronim şi de urmaşii săi pentru ebr. *quannā'*, respectiv pentru grecescul *ζηλωτὴς*. Aceştia din urmă concep gelozia – divină şi umană, deopotrivă – ca pe o rivalitate între două fiinţe care îşi dispută exclusivitatea şi fidelitatea necondiţionată a persoanei pe care o iubesc cu patimă. Altfel spus, noţiunea de „emulaţie" devine centrală în definirea acestei stări. Iată motivul pentru care la Ieronim găsim sintagma *Deus aemulator.*

Toate bibliile moderne, bazate pe lungi tradiţii de tălmăciri succesive şi de exegeză biblică în limbile de largă circulaţie, s-au oprit, în cele din urmă, cel puţin pentru textele de referinţă, la acest sens şi la cuvîntul care îl exprimă cel mai bine: *gelos/gelozie*[39].

Nu numai numeroasele şi răspînditele ediţii evanghelice, catolice (romano- şi greco-catolice), ci şi cele ortodoxe, iar dintre acestea – nu numai cele realizate de către filologi laici, ci şi cele datorate teologilor de mare anvergură intelectuală au optat, în anii din urmă, pentru această echivalare a termenului în discuţie. Cauza trebuie căutată în trei serii de fapte: a) nivelul actual al cercetărilor textului biblic; b) circulaţia fără oprelişti a textelor de referinţă realizate în marile institute biblice şi publicate în limbile de circulaţie internaţională, cu aparatul critic şi cu exegezele şi lucrările hermeneutice corespunzătoare: c) revenirea traducătorilor şi diortositorilor români la tradiţia septuagintală.

[39] Cf. *Die Bibel – Altes und Neues Testament*, Friburg/Bassel/Wien, 1980: *ein eifrsüxhtiger Gott; The Holy Bible-Autorized King James*, Miami, 1986: *a jealous God* (cf. şi NOAB şi REB); *La Bible. Traduction Oecumenique* (TOB), Paris: Cerf, 1988: *un Dieux jaloux; La Bible de Jérusalem*, Paris: Cerf, 1988[2]: *un Dieux jaloux.*

Pentru ediţiile ortodoxe, începutul îl face reeditarea *Bibliei de la Bucureşti*, în colecţia *Monumenta Linguae Dacoromanorum*, iniţiată în 1988, prin colaborarea interdisciplinară a universităţilor din Iaşi şi Freiburg şi sub îngrijirea filologică a unui colectiv de universitari ieşeni condus de Vasile Arvinte şi Ioan Caproşu[40]. Pe coloana a 5-a a paginilor de dreapta, din această masivă, luxoasă şi laborioasă ediţie academică, Paul Miron propune o traducere nouă, adusă la zi faţă de transcrierile celor trei versiuni ale BB din sec. al XVII-lea. Se înlocuieşte aici vechiul *răvnitoriu*, din BB, respectiv, *răvnitor/cel răvnitor* din Ms. 45 (căci în Ms 4389 termenul lipseşte cu desăvîrşire), cu un amalgam de termeni care ar corespunde diferit, după părerea editorului/traducător, aceluiaşi *ζηλωτής* din greacă:

Dumnezeu cel zelos (*Ieşirea*, 20:5)
Cel ce rîvneşte; *e un Dumnezeu rîvnitor* (*Ieşirea*, 34:14)
sînt un Dumnezeu gelos (*A doa Lege*, 5:9)

Autorul traducerii pare să sugereze că ambele cuvinte *rîvnitoriu/gelos* redau aceeaşi nuanţă a cuvîntului grecesc, căci le explică împreună şi în *Comentarii*, p. 225 din MLD, V, fără să precizeze de ce l-a ales pe ultimul numai în Deuteronom. Dincolo de această nedumerire, constatăm că breşa fusese făcută.

Aceiaşi cercetători, Vasile Arvinte şi Ioan Caproşu, coordonează un colectiv în care o parte din vechea echipă este completată cu noi colaboratori şi reeditează *Biblia lui Şerban Cantacuzino* la Editura Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi, în două volume, în anul 2001[41]. Cum era de aşteptat, termenul rămîne acelaşi vechi *răvnitoriu-*

[40] Notată cu sigla MLD, care redă titlul colecţiei, de fapt, *Biblia* a apărut în format mare, în ediţie de lux, cu reproducerea fotografică a *Bibliei lui Şerban*, pe paginile din stînga, cu fotocopiile manuscriselor 45 şi 4389 în finalul fiecăruia dintre volumele apărute, precum şi cu transcrierea pe coloane paralele a acestor trei texte vechi, la care se adaugă o versiune nouă, realizată pe coloana a cincea, de către Paul Miron, cf. MLD, la *Bibliografie*, *1. Izvoare.*

[41] De puţin timp, editarea începută în anul 1986 a fost reluată în cadrul unui proiect uriaş, care prevede definitivarea ambiţioasei MLD într-o lucrare care va totaliza 28 de volume în formatul mare cunoscut, cu aproximativ 1500 de pagini fiecare, realizate de către un colectiv coordonat de prof. univ. dr. Eugen Munteanu.

/răvnit/rîvnitoriu, cu mai sus-pomenita alternanţă şi transcriere a vocalei închise redată în chirilice prin ѫ /ъ.

Cel ce a păşit cu mai multă hotărîre pe calea înlocuirii termenului vechi cu cel nou, unanim acceptat în textele şi exegezele moderne, este Valeriu Bartolomeu Anania, pe atunci arhiepiscop al Vadului, Feleacului şi Clujului, recunoscut ca filolog, scriitor şi teolog erudit în egală măsură. În ediţia jubiliară a Sfîntului Sinod al BOR, din anul 2001, înaltul ierarh dă o versiune cît se poate de personală, deşi pe caseta cărţii notează cu modestie (şi, desigur, cu precaută punere la adăpost de eventualele acuze de trufie) că nu a făcut altceva decît să diortosească vechile ediţii sinodale. De fapt, textul dovedeşte o reluare integrală a textului vechi, revizuit cuvînt cu cuvînt, cu schimbări de frază, de interpretare, de structură (schimbări de delimitare şi, respectiv, numerotare a versetelor) ş.a.m.d.

Sînt puţine semne că ar fi fost „sprijinit de numeroase alte osteneli", căci în alte mărturii afirmă că în cei peste 12 ani de osîrdie pe textul noii versiuni a fost părăsit, pe rînd, de puţinii colaboratori care se încumetaseră să pornească la drum alături de el.

Rămîne valabilă precizarea că a folosit ca punct de plecare *Septuaginta* (în ediţia consacrată, Rahlfs, adusă la zi de editorii din cea mai nouă generaţie) care trebuie completată cu documentarea amplă, exegetică şi textuală, în primul rînd prin consultarea marilor ediţii occidentale de referinţă. Textul BA redă astfel epitetul din cele trei versete:

*Eu sînt un Dumnezeu **gelos** (Ieşirea*, 20:5)

*Căci Domnul e Dumnezeul al cărui nume e **„Gelosul"**, un Dumnezeu **gelos** (Ieşirea*, 34:14)

*Eu sînt un Dumnezeu **gelos** (Deut.*, 5:9).

În nota de subsol, diortositorul arată că atît „zelos", cît şi „gelos" reprezintă traduceri ale gr. *zelotés*, dar că sursele lor sînt diferite, ele fiind dictate de context. În cazul de faţă, opţiunea trebuie să fie pentru „gelos", din motive dogmatice: „...Dumnezeu Îşi revendică în exclusivitate fidelitatea şi iubirea" (nota editorului, p. 100).

Următorul pas îl face grupul de clasicişti şi teologi implicaţi în realizarea marelui proiect de realizare a *Septuagintei* în versiune

modernă românească, sub egida Colegiului „Noua Europă"[42]. Realizatorii îşi caracterizează astfel demersul:

„Traducerea noastră se individualizează prin trei elemente: o limbă modernă, firească, limpede şi, pe cît de posibil, elegantă; o echivalare precisă a originalului LXX, fără niciun mixaj cu TM; un aparat de note amplu, cu accentul pus pe ecourile exegetice ale LXX în scrierile Părinţilor".

Ioan Pătrulescu, patrologul care a tradus *Exodul*, şi Ioana Costa, clasicistă, dau aceleaşi soluţii pentru echivalarea gr. *ζηλωτής*, probabil nu fără intervenţia unificatoare a Franciscăi Băltăceanu şi Monicăi Broşteanu, poate şi cu observaţiile lui Dan Sluşanschi şi Cristian Bădiliţă:

...*căci Eu sînt Domnul Dumnezeul tău, Dumnezeu* ***gelos*** (*Exodul*, 20:5);

...*căci Domnul Dumnezeu se numeşte „Gelos". El este un Dumnezeu* ***plin de rîvnă*** (*Exodul*, 34:14);

...*pentru că Eu sînt Domnul Dumnezeul tău, Dumnezeu* ***gelos*** (*Deut.*, 5:9).

După cum se observă, termenul este schimbat o singură dată în cele patru ocurenţe. În original *ζηλωτής* se repetă în v. 34:14 din Exod. Este posibil ca editorul, care declară că a oferit „multiple corecturi stilistice şi de sens" (p. 35, vol. I), să fi găsit cu cale să evite repetiţia. Nu ştim dacă va fi avut în vedere şi implicaţiile de sens. Dacă a fost aşa, atunci a avut în vedere, desigur, aceeaşi nuanţă la care s-au gîndit şi vechii traducători.

În sfîrşit, ar fi de semnalat că teologii tineri, practicanţi sau teoreticieni, sînt tot mai mult de acord astăzi că *zelos* din *Biblia* în uz a BOR înseamnă, în fapt, *gelos*.

II.3.8. O soluţie mai recentă de echivalare românească, foarte răspîndită, avînd în vedere tirajele de masă în care s-a difuzat Biblia în mediul ortodox românesc[43], este utilizarea cuvîntului *zelos*, pentru termenul de calificare din vechile texte originale.

---

[42] Vezi *Septuaginta*, 8 vol., Bucureşti/Iaşi: Colegiul Noua Europă/Polirom, 2004-2011.

[43] În *Precuvîntare* la BA, PF Părinte Patriarh Teoctist vorbeşte despre 11 ediţii, totalizînd 380.000 de exemplare publicate de BOR în numai 12 ani, respectiv, între

Schimbarea apare, credem, tocmai pentru că aceste surse nu se mai reduc la o ediţie sau alta a *Septuagintei*. Începînd cu anii 1921/1924 (versiunile Cornilescu) şi continuînd cu anii 1936/1938 (versiunile Nicodim-Galaction-Radu), textul-sursă după care se traduce *Vechiul Testament* în limba română este cel ebraic, mai precis, textul masoretic (TM). De fapt, este vorba despre o „bază mixtă" de pornire, căci editorii dintre anii 1920 şi 2001 nu au ezitat să colaţioneze cele două surse fundamentale. Dacă, pînă atunci, textul-bază era *Septuaginta*, iar „originalul" ebraic era consultat numai pentru încercările de elucidare a unor termeni, expresii, fraze sau pasaje dificile, în aceeaşi măsură în care se utilizau ca probă-martor şi versiunile latineşti, slavone sau din diverse limbi moderne, acum procesul traducerii pare să fie unul „mixt", ca strategie traductologică în mod declarat asumată[44]. Procedeul s-a perpetuat de-a lungul a opt decenii de istorie a editării textelor biblice în limba română. Avem în vedere nu numai faptul că toate ediţiile ulterioare, atît cele utilizate în bisericile apostolice, cît şi cele utilizate în bisericile (neo)protestante, se bazează pe versiunile-pilot Galaction-Radu, respectiv Cornilescu, ci şi constatarea că diortositorii mai recenţi[45] au adoptat aceeaşi metodă. Nu intră nici în obiectivele, nici în competenţa noastră judecarea acestei opţiuni. Au făcut-o cercetători avizaţi, la vremea cuvenită[46].

În ceea ce ne priveşte, ne limităm la a observa că oscilarea între ebr. *quannā'* şi gr. *ζηλωτής* i-a condus pe traducătorii români ortodocşi

---

1988 şi 2000 (cifrele au în vedere şi ediţiile separate ale NT sau ale Psaltirilor), cf. BA, 2001, p. 6.

[44] Vezi explicaţiile din *Prefaţă*, pp. I şi VI. Detalii interesante despre istoria ediţiilor 1936-1938 sînt oferite de însuşi Gala Galaction, în *Jurnalul* său (noiembrie 1937).

[45] De fapt, pentru VT nu s-au făcut decît intervenţii minore (ortografie, punctuaţie, îndreptarea unor greşeli de tipar etc.). Un colectiv nou a lucrat numai la revizuirea textului NT din ediţia integrală a *Bibliei*, editată de Institutul Biblic şi de Misiune al BOR, în 1968, respectiv, I. Gagiu, T. M. Popescu şi D. Radu. Dar, în cazul NT, problemele se pun în cu totul altă manieră, aşa încît discuţia nu-şi are locul aici.

[46] Cf. prof. univ. dr. Stelian Tofană, *„Biblia Bartolomeu* – între necesitate şi noutate", în: *Primele mărturii...*, 2003, pp. 107-124; Arhiepiscop Bartolomeu Anania, „Din experienţa atelierului biblic", *ibid.*, pp. 241-258; Mihai Neamţu, „Sfînta Scriptură în Trupul Bisericii", *ibid.*, pp. 183-194. Cf. Şi Andrei Pleşu, *Cuvînt înainte* la *Septuaginta 1*, Iaşi: Polirom, 2004, pp. 5-6.

din anii de largă răspîndire a Bibliei integrale, 1936 – pînă astăzi, să folosească rom. *zelos*. Important pentru noi este să stabilim dacă el corespunde semantic termenului din textele originale.

Cînd vorbeam despre utilizarea cuvîntului *gelos*, relativ recent pătruns în română, corespunzător termenului din LXX, *Exod*, 20:5, spuneam că instrumentele lexicografice ni-l dau, la un moment dat, ca un dublet al lui *zelos*, ceva mai devreme atestat în limba noastră, cf. DLR, s.v. *zelos*. Aşa stînd lucrurile, răspunsul la întrebarea cu privire la corectitudinea selectării operate de traducătorii interbelici[47] – cu ecouri pînă astăzi – este pozitiv. Da, termenul este corect ales! Sau, în orice caz, era corect în epoca primelor sale utilizări în context.

Am precizat, încă din rîndurile consacrate recursului la metodă, că înţelesul cuvintelor folosite de tălmăcirile româneşti din diverse epoci trebuie judecat din perspectiva lexicologiei diacronice, ţinînd seama de faptul că un sens, o semnificaţie, o nuanţă dintr-o etapă a existenţei sale se poate modifica, estompa sau pierde definitiv în etapa următoare. Aşadar, trebuie să concedem că în deceniul al patrulea al secolului al XX-lea *zelos* putea fi înţeles foarte bine, în contextul potrivit, ca sinonim cu *gelos*. Acesta din urmă apăruse deja în română şi fusese folosit cu un deceniu şi jumătate mai devreme, adică în ediţia Cornilescu, 1921, în aceleaşi contexte biblice, deoarece tînărul traducător de atunci a consultat versiuni occidentale care tranşaseră definitiv problema în favoarea echivalentului din limbile lor pentru exprimarea sentimentului de „gelozie" declarat de Domnul Dumnezeu însuşi în porunca referitoare la idolatrie. I.P.S. Nicodim l-a găsit prea neologic, probabil, prea laic şi prea îndrăzneţ pentru spiritul limbajului biblic. Concepţia sa cu privire la traducerea Bibliei păstra linia respectării stilului arhaizant-raţionalist. Inovaţiile pe care şi le-a îngăduit vizau exclusiv pasajele obscure din text. Or, în cazul de faţă,

[47] De fapt, atît în ediţia din 1936 (a doua versiune sinodală a BOR), cît şi în cea din 1944 (a treia versiune sinodală), VT a fost tradus de către Nicodim Munteanu. În 1936, acesta şi-a asumat 47 de cărţi din totalul *Bibliei*, faţă de 27, cîte au revenit celor doi universitari – G. Galaction (Gr. Pişculescu) şi Radu Vasile, iar în 1944, contribuţia octogenarului Nicodim a crescut la 59 de cărţi. Ediţiile sinodale din 1968 au suferit diortosiri numai la NT, cf. *supra*, n. 44, iar cele din 1982 şi 1991 au apărut numai cu obişnuitele mici corecturi de tehnoredactare.

atît versetul din Ieşirea 20:5, cît şi celelalte două corespunzătoare (Ieşirea, 34:14 şi A doua lege, 5:9) păreau destul de clare.

Aşadar, ceea ce se numeşte, îndeobşte, *Biblia în uz*, adică tot şirul bibliilor sinodale, începînd de la a doua (1936; 1944; 1968; 1975, 1982, 1991), cît şi ediţia literar-ştiinţifică din 1938 a lui Gala Galaction şi Vasile Radu[48], precum şi seria de 11 ediţii succesive scoase între anii 1988 şi 2000 de către IBM al BOR, în colaborare cu Societăţile Biblice Unite, constituie – toate – texte în care termenul vechi studiat de noi este redat prin rom. *zelos*.

Citäm din ***Biblia Sinodală din 1982***, care a stat la baza celor din 1988, 1991 ş.a. şi care a fost cea mai răspînită versiune românească a ultimelor decenii:

Ieş., 20:5: *Să nu te închini lor, nici să le slujeşti, că Eu, Domnul Dumnezeul tău, sînt un Dumnezeu* ***zelos****, care pedepsesc pe copii pentru vina părinţilor lor ce Mă urăsc pe Mine, pînă la al treilea şi al patrulea neam.*

Ieş., 34:4: *Căci tu nu trebuie să te închini la alt dumnezeu, fără numai Domnului Dumnezeu, pentru că numele lui este „****Zelosul****"; Dumnezeu este* ***zelos****.*

Deut., 5:9: *Să nu închini lor, nici să le slujeşti, căci Eu Domnul Dumnezeul tău sînt Dumnezeu* ***zelos****, care pedepseşte vina părinţilor în copii pînă la al treilea şi al patrulea neam pentru cei ce Mă urăsc.*

Problema este că dicţionarele nu atestă o suprapunere semantică simetrică, de continuitate diacronică, cu predecesorul *rîvnitor* şi cu succesorul *gelos*.

Practic, în DLR se consemnează doi termeni diferiţi[49]. Unul este un grecism învechit, subst. *zilos*, glosat „zel" (în sensul actual), provenit direct din ngr. ζῆλος şi cu puţine atestări mai vechi de 1820 (un text din A. Uricariul, VII, 178; şi un text anonim din 1694). Celălalt este *zelos, -oasă* (cu var. *zeloz, -oază*), derivat pe teren românesc din

[48] „...o traducere nouă, integrală a VT şi NT", cf. E. Munteanu, *loc. cit.*

[49] Cf. DLR, s.v. *zelos, -oasă* şi *zilos*. Cu titlu de informaţie, precizăm că DLR atestă şi slavonul *zelotĭ*, pentru gr. *ζηλωτής*, ca posibilă origine a rom. *zilotis*, adj. şi s.m. Utilizat de A. Ivireanu, de exemplu, acesta îl glosează astfel: „adeacă întăritorii acestei legi".

zel, pentru acesta din urmă fiind indicate două etimoane posibile – lat. *zelus* și fr. *zèle*. Deși în latină avea, în primul rînd, sensul de „gelos", „gelozie amoroasă", cu derivați adjectivali și verbali utilizați mai ales în limbajul bisericesc[50], pentru română nu este atestată nici o utilizare cu acest sens. Glosările sînt cele pe care le cunoaștem astăzi: „plin de zel"; „devotat, credincios unei cauze/persoane", „sîrguincios", „perseverent" etc. De remarcat că între sinonimele prin care este definit se află și „rîvnaci", „rîvnitor", dar numai în seria semantică a echivalenților semnalați – ai devoțiunii și sîrguinței, tot așa cum și substantivul-bază „zel" este definit, la un moment dat, printre multe alte sinonime din aria semantică a „stăruinței entuziaste pentru un ideal", prin „rîvnă"[51]. Ca și în cazul termenilor greceşti analizați la începutul acestor pagini, numai compusul *zelotipie*, înregistrat ca învechit și provenit din lat. *zelotypia*, cu un eventual dublet *zilotipie* (< ngr. *ζηλοτυπία*), are ca prim sens „gelozie" (și numai prin extensie sensuri ca „invidie", „dușmănie"), cu atestare la D. Cantemir (DLR, s.v.).

Inversînd direcția definirilor lexicografice, pentru a face „proba" ecuației semantice, constatăm că vechiul *rîvnitor(-iu)* este echivalat de aceleași instrumente lexicografice prin „zelos" (încadrat însă, ca adjectiv și substantiv, în aria semantică secundară a „sîrguinței", cu exemplificări din *Letopisețele* lui Gr. Ureche, cf. DLR, s.v. *rîvnitoriu*). Filologii care au îngrijit vechile texte religioase fac legătura lui *rîvnitor* cu noțiunea de „gelozie", numai prin sintagmele în care este încadrat termenul *legea rîvnei* sau *rîvnitoare împotrivire* (cf. V. Arvinte, în locurile citate)[52], dar fără să consemneze vreodată cuvîntul *zelos*, ca echivalent posibil.

În schimb, teologii-filologi, precum IPS Valeriu Bartolomeu Anaia, arată că subst. gr. *zēlos* și adj. gr. *zelotés* au însemnat „zel", respectiv „zelos", în sensul de „ardoare, *rîvnă*" (subl. n., P.G.B.), dar, „în *context*" (subl. n., P.G.B.), și „gelos"/ „gelozie". În nota de subsol d) la v.

[50] Cf. DELL, s.v. *zelus, -i*, cf. și Gaffiot, s.v.: *zelus*. Ambii autori trimit la celebra controversă a lui Tertullian, *A.M.*, 1,28,1; 4,25, 3, bazată pe interpretarea lui *zelotis*, în *Vulgata*.

[51] DLR, s.v. *zel*.

[52] Vasile Arvinte, *loc. cit.*

Exod, 20:5, din Ediţia Jubiliară se pune în mod explicit semnul egal între termeni: [gr.] *zelotés* = [rom.] „zelos"; „gelos"; „sensul e dictat de context"[53]. În continuare, echivalenţa este explicată aşa cum am arătat deja în cuvintele deja citate parţial mai sus:

Dumnezeu Îşi revendică în exclusivitate fidelitatea şi iubirea celor cu care a încheiat legământul; în caz de trădare cu alţi „dumnezei", El îşi atribuie chiar pornirile temperamentale ale unui acces de gelozie. Sf. Apostol Pavel va vorbi despre o „gelozie a lui Dumnezeu", 2 Cor., 11,2 şi notele în context[54].

Rezultă că în primele decenii ale secolului al XX-lea, *zelos* putea fi interpretat, la rigoare, ca „gelos". Mai sigur este, însă, că traducătorii au vrut să redea sensul generic al lui *rîvnitor* şi nu pe cel particular, adică „persoană care tinde spre un ideal" *vs* „iubitor şi gata de răzbunare faţă de o eventuală infidelitate". S-a pornit de la ideea că nici în greacă aria semantică a „geloziei" nu era atestată decît tîrziu şi secundar. Numai în latină împrumutul din greacă era încărcat cu sensul de „gelozie", uzual şi bisericesc.

II.4. Concluzii

1. Termenul *ζηλωτής* este un cuvînt cu puternică încărcătură dogmatică, deoarece caracterizează natura divină a celui ce a inspirat Sfintele Scripturi. El face parte din termenii-cheie prezenţi în cele mai importante capitole din VT, acelea ale Legământului în jurul căruia se zideşte întreaga arhitectură a cărţilor sfinte şi întreaga credinţă creştină.

2. Polisemantismul acestui cuvînt şi, de aici, posibilităţile de abordare hermeneutică pe care le generează au provocat dificultăţi în transpunerea sa în limbile vechi şi moderne. Este semnificativ cazul versiunilor latine, care au oscilat între împrumutul total *zelotes* din greacă şi crearea unui cuvînt propriu, din aceeaşi rădăcină greacă, *zelósus*, cu schimbarea accentului, cu sufixul latinesc şi cu sens specific celui secundar şi tîrziu din greacă. A doua opţiune a apărut numai

[53] Valeriu Bartolomeu Anania, *Note la BÎ*, p. 100, n. ed.
[54] *Ibidem.*

după ce s-au clarificat interpretările la nivelul exegezei biblice referitoare la locul respectiv. Loc care, cum am arătat, a dat naștere unei întregi literaturi polemico-dogmatice de-a lungul secolelor.

3. Provocările cuvîntului în discuție au fost cu atît mai dramatice pentru tălmăcitorii în limbile cu modeste tradiții cărturărești, în general, și scripturistice, în special. Evoluția limbii literare și evoluția traducerilor, diortosirilor și editorilor Bibliei atestă această eroică luptă pentru transmiterea cît mai „luminată" a cuvîntului dumnezeiesc, în toate arcanele sale, în toată frumusețea și căldura sa. Rigorile unui text biblic sînt mai apăsătoare în procesul traducerii decît ale oricărui alt tip de texte, așa încît trebuie să înțelegem zbuciumul ostenitorilor români între teama de „a nu sminti" mesajul scripturistic și cutezanța de a se adapta graiului „pe înțăles" al credincioșilor vremii lor.

4. Analiza opțiunilor lexicale românești pentru „locul" special ales de noi dovedește că au funcționat mai mulți factori ai deciziei:

a) sursa/sursele utilizate pentru actul traducerii în română – texte grecești, ebraice, mixte, în principiu;

b) gradul de evoluție a limbii române literare, dar și de evoluție a tehnicii de editare a textelor-bază;

c) strategia traductologică adoptată, cu corolarele ei (obiectivele propuse – text popularizator/text de specialitate; personalitatea editorilor; opțiunile stilistice – pragmatice, cu oscilațiile literar/literal (după principiul consacrat: *verbum a verbo*); arhaic-bisericesc/modern-bisericesc etc.

II.5. Versiunile românești ale Bibliei integrale și de largă circulație pun în operă trei termeni recurenți: a) *rîvnitor(iu)*; b) *zelos*; c) *gelos*.

II.5.1. Epoca veche, 1688-1914, utilizează termenul *rîvnitoriu*, devenit *rîvnitor* mai spre sfîrșitul perioadei, cu prelungiri pînă la jumătatea secolului al XX-lea (Biblia lui Carol al II-lea, *id est* Biblia sinodală din 1944). Aceasta este și epoca dominată de „tradiția septuagintală" în utilizarea textului-bază. Pentru textul-țintă alternativa ar fi constat în împrumutul direct din greaca celor 72 de înțelepți,

căci alţi termeni încă nu au apărut în română, dacă judecăm după documentele şi instrumentele lexicografice disponibile la ora actuală. Cuvîntul *rîvnitor* exista deja, cu sensul laic şi uzual de „doritor", „sîrguincios", dar şi cu cel religios de „evlavios". Este de presupus că primii traducători au avut în vedere şi semnificaţia oximoronică – „iubire pedepsitoare", extensie a sensului atestat de „iubire pătimaşă, cu pretenţii de exclusivitate". Presupunerea noastră se bazează pe faptul că glosarea „pedepsitor" a cuvîntului *rîvnitor* este mult mai frecventă şi mai bogat ilustrată prin exemple extrase din scrierile vechi decît oricare alt sens. Astfel, DLR trimite, pentru acest sens (negativ), direct la versetele Ex., 20:5 din BB (1688), precum şi la textul intitulat *Paraclis*, conservat din 1639. Este justificată o asemenea interpretare? Credem că da, avînd în vedere următoarele circumstanţe:

a) întreaga „atmosferă" din Cartea a II-a a VT şi din tot *Pentateucul*, de altfel, şi încă mai mult, din întregul VT, este dominată de oscilaţia între iubire acaparatoare şi pedeapsă;

b) semnificaţia termenului este susţinută de ceea ce numim „solidarităţi lingvistice" (E. Coşeriu). Pe de o parte, varianta *rîvnire* este glosată prin termenii „mînie", „pedeapsă", cu suport exemplificator din diverse locuri ale Bibliei („Pără cîndu, Doamne, mînii-te în cumplit, încinde-se ca focul rîvnirea", *Psaltirea de la Alba-Iulia*, 1651, p. 163). Pe de altă parte, în acelaşi verset, urmarea autodefinirii lui Dumnezeu este explicit formulată: „care pedepseşte pe părinţi...". Asemenea legături etimologice, semantice şi contextuale apar peste tot în Biblie, inclusiv cu încărcătura metaforică a focului, generată de nucleul etimologic primar – ebraic şi grecesc – al termenului:

Ed. 1688: *Pentru că Domnul Dumnezeul tău* ***foc topitoriu*** *iaste, Dumnezău* ***rîvnitoriu*** (*A doua lege*, 4:24);

Ed. 1982: *Căci Domnul Dumnezeu este* ***foc mistuitor****, Dumnezeu* ***zelos*** (*Deut.*, 4:24).

În *Exod*, 22:20, exprimarea este mai puţin metaforică, dar nu mai puţin înspăimîntătoare:

Cine aduce jertfe altor dumnezei decît Domnul singur, să fie ***nimicit*** *cu desăvîrşire*";

c) Exegeza pe tema relaţiei iubire/pedeapsă, bazată pe interpretarea simbolurilor (focul teofaniilor de pe Muntele Sinai, Ilie –

profetul plin de rîvnă ca focul – Sir. 48:1 etc.), pe fapte relatate şi pe semantica textului biblic susţin, de asemenea, ideea Dumnezeului care pedepseşte păcatul respingerii iubirii celor pe care i-a creat după chipul şi asemănarea sa.

În cele din urmă, trebuie să ne amintim că întreaga istorie a religiilor este plină de zei capricioşi şi răzbunători.

II.5.2. Termenul *gelos* a apărut pentru prima dată în ediţia din 1921 a Bibliei, datorată lui D. Cornilescu. Se schimbase şi sursa primară, deschizîndu-se calea traducerilor după textul masoretic şi prin consultarea traducerilor latine şi moderne. Aceeaşi soluţie, însă, este aleasă şi de către traducătorii – teologi şi laici – care au repus în drepturi sursa septuagintală – Bartolomeu Anania, Paul Miron şi filologii care au realizat ediţia *Septuagintei* româneşti. Cercetările de specialitate, prin care au excelat mai ales teologii reformaţi şi apuseni, au condus spre concluzia că acesta este înţelesul exact în care se concentrează întregul comportament şi întregul discurs din „Porunci" şi de peste tot în VT. Versetele din Decalog (*Exod.*, 20:5; 34:14; *Deut.*, 5:9), dar şi din Is. 63:15; Zah. 1:14 etc., susţin ideea că „gelozia lui Dumnezeu este un efect al iubirii Sale" (DTB, s.v. *gelozie*). Abia în 2001 termenul este acceptat şi de teologii-cărturari ortodocşi cei mai emancipaţi, dar nu ieşiţi de sub oblăduirea şi ascultarea capilor şi Sf. Sinod al BOR (*Biblia Jubiliară*, a IPS V.B. Anania, a fost aprobată prin Hotărîrea Sinodală nr. 255/2001 a BOR, cf. PF Teoctist, *loc. cit.*). Cercetările noastre de teren atestă că tînăra generaţie de preoţi înţeleg ca atare cuvîntul *zelos* din textul Bibliei în uz (BU). Fiind relativ nou şi fără încărcătura semantică a celorlalte două echivalări, termenul are şi avantajul că se încadrează foarte bine în tema idolatriei, idee centrală a versetelor citate. În acest sens se justifică şi atitudinea exprimată în continuare – pedeapsa pentru infidelitate, izvorîtă din dragostea copleşitoare a divinităţii faţă de oameni.

II.5.3. Termenul *zelos* apare ultimul în textele biblice – 1936-1938, deşi este ceva mai vechi, ca atestare scrisă, în limba română. Cuvîntul prezintă şi particularitatea de a fi utilizat exclusiv în versiunile ortodoxe ale *Bibliei*. Ca sursă, acestea continuă linia „mixtă" a editărilor – TM+LXX+ versiunile vechi româneşti + diverse versiuni

moderne. Este aproape la fel de bogat în semnificaţii ca şi *rîvnitor*, dar fără toate nuanţele negative ale acestuia. Ideea de *sîrguinţă*, glosată deseori „rîvnă", revine frecvent în explicarea şi înregistrarea lexicografică a cuvîntului. Desigur, şi *zelul* poate fi „mistuitor", poate „arde", (cf. *Num.*, 25:11; 1 *Rg.*, 19:14; *Sir.*, 48:2 – Ilie; *Ps.*, 69:10; 119,139 ş.a.). De altfel, una dintre definiţiile sinonimice ale formei substantivale, *zel*, este chiar „ardoare". Dar manifestarea este mai puţin violentă. S-ar putea invoca un etimon latin care s-ar înscrie cuminte pe o cale de mijloc între extreme: lat. *zēlōtes, -ae.* Substantivul, adaptat cu schimbările fonomorfologice normale din greacă, ar însemna „apărător intransigent al Legii", cf. *Vulgata* (*Luca*, 6:15). Aceeaşi formă este glosată şi ca „persoană geloasă", cf. Gaffiot, s.v. *zelotes, -ae*), cu trimiteri la celebrele pasaje din Tertullian[55].

În cîmpul semantic al cuvîntului din limba română persistă, însă, semnificaţia generală, relativ neutră, atotcuprinzătoare. Este posibil, aşa cum arătam în analiza propriu-zisă, ca traducătorii care l-au impus pînă astăzi în istoria traducerilor româneşti din VT să fi avut în vedere:

a) evitarea echivalentului găsit în BC, considerat prea neologic şi prea laic;

b) evitarea unei soluţii propuse de un traducător foarte contestat printre confraţi, chiar de la început (efectul fiind însuşi actul convertirii acestuia la neoprotestantism);

c) evitarea unui termen care punea într-un mod prea categoric problema contrastului iubire/pedeapsă din versetele care vizează idolatria şi alte păcate ale credincioşilor.

Desigur, pentru cititorul neofit se pune întrebarea: dacă credincioşilor li se cere să fie „zeloşi" în iubirea lor, cum se potriveşte asta cu un Dumnezeu „zelos"? Termenul păstrează în mod vizibil o bună doză de ambiguitate. Este nevoie de o cateheză pentru înţelegerea versetelor cu pricina în integralitatea lor.

Efortul de atenuare poate fi justificat, în condiţiile în care traducătorii români stăpînesc foarte bine tainele textelor ebraico-aramaice. Într-un scurt eseu de vocabular biblic se afirmă că starea de

[55] Verbul corespunzător, *zelor*, are şi el sensul de bază „a iubi cu gelozie" (*ibid.*).

spirit „întunecată" din Deuteronom şi din multe alte cărţi ale VT se datorează în primul rînd apropierii naturale dintre cele două stări „iubire" şi „ură", bazate în egală măsură pe „pasiune arzătoare". În al doilea rînd, autorul explicaţiei arată că violenţa în reacţii poate fi şi un efect al limbajului semitic „care adesea recurge la perechi antonimice, fără a nota nuanţele intermediare, fără însă ca realitatea să fie reflectată în vigoarea limbajului"[56].

Impresia de păstrare voită a ambiguităţii generalizatoare este confirmată de soluţiile găsite mai recent în versiunile diortosite chiar în sînul aceleiaşi confesiuni.

II.6. Pe lîngă cele trei soluţii traductologice dominante, există diverse **alte opţiuni**: *stătător de alean*, calcul după maghiară din P.O. (1595). De asemenea, editorii moderni care au trecut la varianta „gelos" au aplicat metoda „paşilor mărunţi", căci din cele patru cuvinte corespunzătoare gr. *zelotés*, trei sînt redate prin „gelos", iar al patrulea l-au păstrat din ediţiile vechi, *rîvnitor/zelos*. Este vorba despre versetul 34:14 din *Exod*, unde se produce o repetiţie: „se numeşte *gelos. Este un Dumnezeu gelos*". Cei trei autori moderni – V.B. Anania, P. Miron, I. Pătrulescu – au vrut să evite o structură oarecum tautologică, aşa încît presupunem că raţiunile stilistice şi nu de alt gen au impus această dublare.

II.7. Analiza de mai sus – lungă şi fastidioasă, desigur – nu a epuizat textele în care se mai poate găsi cuvîntul respectiv, redat în limba română, posibil, şi în alte variante, cf. încercarea lui I. Heliade-Rădulescu sau alte locuri din VT – *Psalmii* etc. Dar ceea ce am inventariat aici este suficient ca să arate cît de adînci sînt înţelesurile cuvintelor prin care este transmis *Cuvîntul* dumnezeiesc şi cît de mari sînt eforturile celor care se încumetă să-l tîlcuiască spre folosul nostru, al tuturor.

---

[56] Jean Brière, *Ură*, în: Xavier Léon-Dufour (coord.), 2001, s.v. Exemplul dat de autor se referă la căsătoriile poligame, în care se spune adesea despre o femeie că este „urîtă" de soţul ei, cînd – în realitate – este doar mai puţin iubită sau nu este preferata stăpînului-soţ.

Bibliografie

Izvoare

Palia de la Orăştie. 1581-1982. Text. Facsimile. Indice (PO). Ediţie îngrijită de Viorica Pamfil, Bucureşti: Editura Academiei.

Biblia de la Bucureşti. Biblia adeacă Dumnezeiasca Scritură a Vechiului şi a Noului Testament (BB). Tipărită întîia oară la 1688 în timpul lui Şerban Vodă Cantacuzino, Domnul Ţării Româneşti. Retipărită după 300 de ani în facsimil şi transcriere, cu aprobarea Sfîntului Sinod..., Bucureşti: Editura Institutului Biblic şi de Misiune al B.O.R., 1997.

Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688 (MLD), vol. 1-8. Volume coordonate de Alexandru Andriescu, Vasile Arvinte, Ioan Caproşu, Elsa Lüder, Paul Miron, Mircea Roşian, Marieta Ujică. Universitatea „Al. I. Cuza" Iaşi/Albert Ludwigs Universität – Freiburg, Iaşi: Editura Universităţii, 1986-2009.

Biblia 1688 (Biblia de la Bucureşti), vol. I-II (BB_2). Text stabilit şi îngrijire editorială de Vasile Arvinte şi Ioan Caproşu, Iaşi: Editura Universităţii „Al. I. Cuza", 2001-2002.

Biblia de la Blaj 1795 (BBj). Ediţie jubiliară, tipărită cu binecuvîntarea I.P.S. Lucian Mureşan, Mitropolitul Bisericii Române Unite şi sub egida ştiinţifică a Academiei Române, Institutul de Istorie Cluj-Napoca, la Tipografia Vaticană, Roma, 2000.

Bibliea sau Testamentul Vechiu şi Nou (BBz). Tipărită la îndemnul lui Barbu Ştirbei, cu binecuvîntarea Episcopului D. D. Filoteiu al Buzăului, vol. I-V, Buzău: Tipografia Sfintei Episcopii Buzău, 1854-1856.

Biblia sau Sfinta Scriptură, 1982 (BU). Tipărită sub îndrumarea şi cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Iustin, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfîntului Sinod, Bucureşti: Editura Institutului Biblic şi de Misiune al B.O.R.

Biblia sau Sfinta Scriptură, 2001 (BA). Ediţie jubiliară a Sfîntului Sinod. Tipărită cu binecuvîntarea şi prefaţa Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul B.O.R. Versiunea diortosită după *Septuaginta*, redactată şi adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania, Arhiepiscopul Clujului, sprijinit de numeroase alte osteneli, Bucureşti: Editura Institutului Biblic şi de Misiune al B.O.R.

Biblia sau Sfinta Scriptură (BC), 2002. Traducerea: Dumitru Cornilescu. Ediţie de studiu Thomson. Editor coordonator Paul Negruţ, Oradea/Wolleron: Editura Universităţii „Emanuel" din Oradea/La Buona Novella Iuc-Bible Publishing House.

Biblia adeacă Dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi şi a Celei Nouă. Tipărită în zilele Majestăţii sale Carol I, Regele României... Ediţia Sfîntului Sinod, Bucureşti: Tipografia Cărţilor Bisericeşti, 1914.

Biblia adică Sfînta Scriptură, 1938. Tradusă după textele originale ebraice şi greceşti, de Prof. Pr. Vasile Radu şi Gala Galaction. Cu o scrisoare adresată de traducători. Bucureşti: Imprimeria Naţională.

Septuaginta (LXX), 1935. Ediţie de Alfred Rahlfs, Stuttgart: Deutsche Bibelgesllschaft.

Septuaginta (LXX^R). Versiune românească coordonată de Cristian Bădiliţă, Francisca Bălţăceanu, Monica Broşteanu, în colaborare cu Pr. Ioan-Florin Florescu, 8 vol., 2004-2011, Bucureşti/Iaşi: Colegiul Noua Europă/Polirom.

Biblia Hebraica Stuttgartensia (BHS/BHQ)/*Textul Masoretic* (TM), 1997^5. Edited by Karl Elliger and Wilhelm Rudolph, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

Vulgata – Biblia Sacra juxta Vulgata Versionem (V). Edited by R. Weber, B. Fischer, J. Gribomont, H.F.D. Soarks, and W. Thiele (at Beuron and Tuebingen), Stuttgart: United Bible Societies, 1975.

Referinţe

***, 1998^2, *Dicţionarul explicativ al limbii române* (DEX), Bucureşti: Univers Enciclopedic.

***, 1979, *Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900* (Dicţionar 1900), Bucureşti: Editura Academiei.

***, 2003, *Primele mărturii despre Biblia Jubiliară 2001, Versiunea Arhiepiscopului Bartolomeu Valeriu Anania*, Cluj-Napoca: Editura „Renaşterea".

Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti", 2010-, *Dicţionarul limbii române* (DLR), Tom I-XVI, Bucureşti: Editura Academiei Române.

ALEXANDER, Pat (coord.), 1996, *Enciclopedia Bibliei* (EB). Traducere în limba română de Mihaela Mitrofan, Vasile Lup, Adela Pop, Costel Gott, Eugen Zehan. Cluj: Logos (Ed. orig. *Encyclopedia of Bible*, Lion Publishing, Oxford, 1986).

BAILLY, A., 2000, *Dictionnaire grec-français* (Bailly). Rédigé avec le concurs de E. Egger, L. Séchan et P. Chantraine, Paris: Hachette.

CHINDRIŞ, Ioan, 2000, „Secolele Bibliei de la Blaj", în: *Biblia de la Blaj, 1795*, Ediţie jubiliară, Roma: Tipografia Vatican, pp. 2339-2406.

CONŢAC, Emannuel, 2011, *Dilemele fidelităţii. Condiţionări culturale şi filologice în traducerea Bibliei*, Cluj-Napoca: Logos/Risoprint.

Dicţionar de Ştiinţe ale Limbii (DŞL), 2000[2], de A. Bidu-Vrînceanu; Cr. Călăraşu; L. Ionescu-Ruxăndoiu; M. Mancaş; G. Pană Dindelegan, Bucureşti: Nemira (Ed. I: Ed. Ştiinţifică, 1997).

ERNOUT, Alfred et MEILLET, Antoine, 2001, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots* (DELL), Paris: Kliencksieck (Ed. I: 1932).

GAFFIOT, Félix, 2000, *Le Grand Gaffiot. Dictionnaire latin-français* (Gaffiot). Nouvelle édition revue et augmentée sous la direction de Pierre Flobert, Paris: Hachette-Livre.

GUŢU ROMALO, Valeria (coord.), 2005, *Gramatica limbii române* (GALR), Vol. I: *Cuvîntul*, Vol. al II-lea: *Enunţul*, Bucureşti: Editura Academiei Române.

HASDEU, Bogdan-Petriceicu, 1974-1976, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicţionarul limbei istorice şi poporane a românilor* (EMR), Vol. I-II – 1974; vol. III – 1976. Ediţie îngrijită şi studiu introductiv de Grigore Brîncuşi, Bucureşti: „Minerva" (Ed. I: 4 vol., Bucureşti, Stabilimentul Socec-Teclu, 1887-1898).

LÉON-DUFOUR, Xavier *et al.* (coord.), 2001, *Vocabular de teologie biblică*. Traducători: Francisca Băltăceanu, Monica Broşteanu *et alii*, Bucureşti: Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice din Bucureşti (ed. orig.: *Vocabulaire de Théologie Biblique*, Paris: Cerf, 1991[7]).

LONGTON, Joseph; POSWICK, Ferdinand-R. (coord.), 1999, *Dicţionar enciclopedic al Bibliei* (DEB). Transpunere românească de Dan Sluşanschi, Bucureşti: Editura Humanitas (ed. orig.: *Petit dictionnaire encyclopédique de la Bible*, Turnhout: Editions Brepols, 1987).

MIHĂILĂ, George, 1974, *Dicţionar al limbii române vechi (sfîrşitul sec. X – începutul sec. XVI)*, Bucureşti: Editura Enciclopedică Română.

MUNTEANU, Eugen, 1995, *Studii de lexicologie biblică*, Iaşi: Editura Universităţii „Al. I. Cuza".

MUNTEANU, Eugen, 1996, „Sfînta Scriptură în limba română", în: *Enciclopedia Bibliei, ed. cit.*, pp. 75-80.

NICOLAESCU, N.I., 1974, „Scurt istoric al traducerilor Sfintei Scripturi. Principalele ediţii ale Bibliei în Biserica Ortodoxă Română", în: *Studii Teologice*, XXVI, nr. 7-8, p. 504-512.

ROQUES, Mario, 1913, *Introduction à „Palia" d'Orăştie*, în: *Mélanges offerts à M. E. Picot*, II, Paris: Margan.

ROSETTI, Al.; CAZACU, B.; ONU, Liviu, 1971[2], *Istoria limbii române literare, I. De la origini pînă la începutul secolului al XIX-lea*, Bucureşti: „Minerva".

III.
DESPRE AŞA-ZISELE TRADUCERI ALE DIACONULUI CORESI ŞI DESPRE ROLUL LOR ÎN FĂURIREA LIMBII ROMÂNE LITERARE[1]

III.1. Tiparniţe şi tipografi în secolul al XVI-lea

La începutul secolului al XVI-lea, tiparul s-a instalat neaşteptat de temeinic în ţările române, deşi condiţiile generale social-economice nu au fost tocmai favorabile dezvoltării culturii. Un rol de frunte l-a avut Tîrgovişteа, cetatea de scaun a Ţării Româneşti, unde, timp de o jumătate de secol, s-au afirmat nu mai puţin de trei şcoli tipografice. Prima a fost aceea a lui Macarie, călugăr de origine muntenegreană care a scos trei cărţi slavoneşti în tiparniţa instalată la Mănăstirea Dealu: *Liturghier*, 1508; *Octoih*, 1510; *Evangheliar*, 1512. Trei cărţi, în patru ani de activitate! Nu era deloc puţin lucru, căci vremurile nu au fost prielnice: este suficient să amintim că în această perioadă s-au perindat la cîrma ţării cinci domnitori: Radu cel Mare, Mihnea cel Rău, Vlad-Vodă cel Tînăr (Vlăduţ), Mircea, Neagoe Barasab. Aşa încît, activitatea lui Macarie are valoare de ctitorie. După o pauză de peste trei decenii, Logofătul Dimitrie Liubavici, de origine sîrbă, dar cu meşteşug deprins la Veneţia, întemeiază o tiparniţă în clopotniţa Mitropoliei din Tîrgovişte. Sub domniile lui Mircea Ciobanul (1545-1559), întrerupte de cele ale lui Radu Ilie (1552-1553) şi Pătraşcu cel Bun (1554-1557), Dimitrie Liubavici a tipărit patru cărţi, cu trei titluri: un *Molitvenic*, 1545, comandat de Radu Paisie (numit şi Petru de la Argeş); un *Apostol*, 1547, susţinut financiar de către Mircea Ciobanul; un alt *Apostol*, tipărit la comanda lui Ilaşcu Vodă al Moldovei (Doamna

[1] Apărut în *Studia Bibliologica Valahica*, An II-III, 2001-2002, Editura Bibliotheca, Tîrgovişte, 2004, pp. 68-78, sub titlul „Diaconul Coresi – făuritor de limbă română literară".

Chiajna, soţia lui Mircea Ciobanul, era sora lui Ilaşcu şi ambii erau copiii lui Petru Rareş, fapt care explică editarea unei cărţi pentru moldoveni la Tîrgovişte); în sfîrşit, în 1558, a apărut aici un *Triod Penticostar*, început în 1557, sub domnia lui Pătraşcu cel Bun, şi terminat sub a treia domnie a lui Mircea Ciobanul.

Dimitrie Liubavici era fiul (sau fratele) ieromonahului-tipograf Teodor Liubavici şi nepotul lui Bojidar Vukovici, dintr-o celebră şi foarte activă familie de proprietari ai unei tipografii cu profil slavonesc din Veneţia. La Tîrgovişte venise împreună sau poate după un alt ucenic al sîrbilor veneţieni, ieromonahul Moise, probabil român, ca şi Rădoi, ca şi Filip Moldoveanul. În orice caz, prima carte care i se atribuie lui Liubavici la Tîrgovişte, *Molitvenicul* din 1545, a fost tipărită, de fapt, de către Moise şi numai matriţele şi celelalte scule i-ar fi aparţinut meşterului sîrb (vezi *Predoslovie*). În orice caz, o dată instalat aici, a avut numeroşi ucenici, între care sînt enumeraţi Petru, Oprea şi Coresi. A patra carte ieşită de sub teascurile tiparniţei lui Dimitrie Liubavici, *Triodul Penticostar* din 1557-1558, poartă din nou o altă semnătură decît cea a proprietarului tiparniţei, Coresi:

Eu, robul cel mic, diaconul Coresi, m-am ostenit cu aceasta şi am scris această carte împreună cu 10 elevi ai mei în anul 7066..., în cetatea de scaun Tîrgovişte.

Aşadar, din 1557, putem vorbi despre o a treia şcoală tipografică la Tîrgovişte, aceea a Diaconului Coresi.

III.2. O familie de cărturari, dregători, negustori

Se ştiu puţine lucruri despre biografia lui Coresi. Alexandru Odobescu şi alţii au încercat să stabilească filiaţii cu familia Coressios din insula Chios, care a dat medici, în sec. al XVI-lea, scriitori, în secolul al XVII-lea, şi mai mulţi negustori – Anton, Gheorghe, Ioan Coresi. Dar relaţia nu a putut fi dovedită credibil. Numele a părut ciudat cercetătorilor, care l-au considerat străin de onomastica românească. În realitate, în satele din nordul judeţului Dîmboviţa,

numele există şi astăzi, sub forma, Coreasă (aşa cum Nicolae apare sub forma Nicor etc.)[2].

Nicolae Cartojan citează mai multe documente româneşti din secolul al XVI-lea în care apare menţionat numele unor „Coresi grămăticul", „Coresi diacul", „Coresi piseţul". Sînt documente dintre anii 1527 şi 1544, iar altele, din 1527, 1538 etc. au fost scrise chiar de el, în Bucureşti sau Tîrgovişte. După două decenii, mai precis, din 1560, numele începe să apară din nou în documentele vremii. Într-un act de la Mănăstirea Tismana se vorbeşte despre „Coresi, logofătul din Miroslăveşti", „fiul lui Coresi logofătul". Apoi, între anii 1567 şi 1572, Coresi Logofătul este consemnat fie ca scriitor de acte, în Bucureşti, fie mai ales ca proprietar de moşii în Bărcăneşti, Vlăduleşti, Ruşi, Popeşti, Brăniştior, Urlaţi, Leonteşti, Broşteni, fie, în sfîrşit, ca membru al unei întinse familii boiereşti[3]. Or, activitatea Diaconului Coresi se desfăşoară tocmai în această perioadă, între 1557 şi 1683. Se poate deduce, aşadar, că făcea parte din această numeroasă familie de cărturari, proprietari de moşii etc. După descoperirea acestor din urmă documente, a fost rîndul lui Nerva Hodoş să încerce o clarificare a relaţiilor mai exacte între aceste ramuri ale unei vechi şi întinse familii[4]. Coresi grămăticul (logofătul) ar fi avut ca urmaşi direcţi pe Coresi Diaconul (cu activitate certă între 1557 şi 1683) şi pe Coresi Logofătul (consemnat între 1560 şi 1582). Dintre aceştia, primul a fost urmat, în linie directă, de către Şerban Coresi, menţionat ca tipograf în 1582, iar al doilea – de către Coresi Bunea Logofătul, menţionat în documente prin 1606. Asemenea reconstituiri, ca şi încercările de identificare a lui Coresi Logofătul cu Coresi Diaconul – cunoscut mai ales ca tipograf – nu au o bază documentară prea sigură[5]. Ceea ce vom reţine ca important este faptul că istoricii îl numesc pe Şerban Coresi, editorul *Paliei de la Orăştie*, 1582, „Coresi-fiul", *id est*: fiul Diaconului Coresi.

---

[2] M. G. Popescu, „Este Diaconul Coresi dîmboviţean?", în: *Valachica*, M.J.D., Tîrgovişte nr. 11-12, 1979, pp. 12-18.

[3] Nicolae Cartojan, 1993, p. 98.

[4] Nerva Hodoş, „Un fragment din Molitvenicul Diaconului Coresi (1564)", în: *Prinos lui D.A. Sturdza*, Bucureşti, Göbl, 1903, pp. 253-276.

[5] Cf. Şt. Nicolescu, *apud* N. Cartojan, *op.cit.*, p. 98.

III.3. Activitatea lui Coresi

Ceea ce s-a putut reconstitui destul de bine, pe baza datelor furnizate în predosloviile şi în alte cuvinte de însoţire a cărţilor tipărite de Coresi, este faptul că activitatea lui s-a desfăşurat în spaţiul Tîrgovişte – Braşov – Tîrgovişte. Succesiunea indicată de noi reflectă peregrinarea dus-întors a tipografului, dar nu şi timpul şi importanţa activităţii sale în cele două centre tipografice.

De fapt, pentru a stabili legătura dintre locul activităţii şi rodul activităţii coresiene este, credem, mai util să reluăm lista de cărţi – alcătuită succesiv de către I. Bianu şi N. Hodoş, N. Cartojan, Şt. Ciobanu, D.N. Mazilu ş.a.

Cărţi româneşti

1. *Întrebare creştinească*, Braşov, 1559.
2. *Evangheliarul*, Braşov, 1561.
3. *Praxisul (Apostol)*, Braşov, 1563.
4. *Cazania întîia*, Braşov, 1564.
5. *Molitvenic*, Braşov, 1564 (şi, poate, 1567-1568, Aiud sau Timiş).
6. *Psaltirea*, Braşov, 1570.
7. *Liturghierul*, Braşov, 1570.
8. *Cazania a doua (Evanghelia cu învăţătură)*, Braşov, 1581.
9. *Pravila sfinţilor apostoli*, s.a., s.l.

Cărţi slavo-româneşti

1. *Psaltirea slavo-română*, Braşov, 1577.

Cărţi slavoneşti

1. *Octoihul mic*, Braşov, 1557.
2. *Triodul Penticostar*, Tîrgovişte, 1558.
3. *Evangheliar*, Braşov, 1562.
4. *Sbornic*, Tîrgovişte, 1568.
5. *Octoih I*, Tîrgovişte, 1574.
6. *Octoih II*, Tîrgovişte, 1575.
7. *Psaltire*, Tîrgovişte, 1577.
8. *Triod*, Tîrgovişte, 1578.
9. *Evangheliar*, Tîrgovişte, 1579.
10. *Sbornic*, Sas-Sebeş, 1580.
11. *Evanghelie*, Tîrgovişte, 1583.

Această listă, care a fost mult comentată şi corectată, are meritul de a ne oferi o imagine destul de clară asupra activităţii lui Coresi, sub mai multe aspecte.

a) Mai întîi, putem lămuri oarecum problema de la care am pornit, respectiv, a localităţilor în care a lucrat Diaconul, cu toate implicaţiile ei.

Este clar că fostul ucenic al lui Dimitrie Liubavici, de la Tipografia din Tîrgovişte, a fost invitat la Braşov, în 1557, şi plătit ca maistru-tipograf de către Hans Benkner, negustor, primar, senator şi fruntaş al mişcării religioase protestante în Transilvania, dar şi în celelalte două ţări româneşti, Muntenia şi Moldova, unde avea întinse relaţii. Fiul primarului, Johannes, era coproprietar, încă din 1546, al unei „mori" de hîrtie. Implicarea religioasă şi interesele comerciale trebuie să fi fost motivele principale ale colaborării cu Coresi, care avea să devină cel mai mare tipograf, editor şi făuritor de limbă română literară în epocă. Prima carte pe care o tipăreşte la Braşov este *Octoihul mic* slavonesc. Tăietura literelor şi a ornamentelor, pe de o parte, textul propriu-zis şi chiar epilogul, asemănătoare cu ale tipăriturilor tîrgoviştene (*Octoihul* tipărit de Macarie, în 1510, la Mănăstirea Dealu; *Triodul Penticostar*, tipărit de Coresi însuşi, în 1557-1558), pe de altă parte, justifică ideea că Diaconul Coresi şi-a luat cu el materialul tipografic, atunci cînd a trecut muntele, de la Tîrgovişte la Braşov. Pentru următoarea carte revine la Tîrgovişte. La numai şase luni după tipărirea cărţii de la Braşov, Coresi este semnalat din nou la Tîrgovişte, unde scoate *Triodul Penticostar*, activitate începută la 8 iulie 1557, sub Pătraşcu cel Bun, şi terminată la 1 iulie 1558, sub Mircea Ciobanul.

Din 1559, cînd tipăreşte *Întrebarea creştinească*, în limba română, s-ar părea că Diaconul Coresi s-a stabilit „definitiv" la Braşov, pentru aproape 21 de ani[6]. În realitate, el a continuat să circule nu numai între cele două oraşe, Tîrgovişte şi Braşov, ci şi prin alte centre tipografice, după cum o atestă însemnările din epilogurile cărţilor. Astfel, se remarcă prezenţa sa la Tîrgovişte în 1568 şi între 1574 şi 1579, cînd scoate aici nu mai puţin de şase cărţi. De asemenea, ultima

[6] Nicolae Cartojan, 1996, p. 99; DLR, *s.v.*

carte tipărită înainte de trecerea la cele veşnice a meşterului tipograf pare a fi fost o *Evanghelie* din 1583, apărută tot la Tîrgovişte, după lista lui Ştefan Ciobanu, informaţie infirmată însă de cercetătorii ulteriori, care nu găsesc niciunde această lucrare[7]. Studii recente dovedesc că *Molitvenicul românesc*, împreună cu *Tîlcul evangheliilor* au apărut prin 1567-1568, la Aiud sau Timiş. Mai sigur este că penultima sa lucrare, un *Sbornic slavonesc*, a apărut la Sas-Sebeş şi că, în încheierea acesteia, Mitropolitul Ghenadie explică motivele pentru care activitatea tipografică în Ardeal nu mai pare atît de favorizată de evenimentele politice, religioase, economice. Ceea ce ar pleda pentru o probabilă întoarcere a lui Coresi la Tîrgovişte, nu înainte de a mai fi tipărit la Braşov, în 1581, *Cartea ce se cheamă ev[anghe]lie cu învăţătură de la tuspatru ev[anghe]lişti....*

b) Această mişcare pe un interval cronologic destul de mare şi pe un spaţiu geografic întins semnifică, în mod evident, şi o contribuţie fără precedent la dezvoltarea tradiţiei tipografice româneşti.

Am arătat deja că cele două cărţi din 1557 (1558), *Octoihul mic slavonesc*, Braşov, şi *Triodul Penticostar*, Tîrgovişte, au aceleaşi caracteristici tipografice. Ca text, *Octoihul* reproduce *Octoihul* lui Macarie, din 1510, dar are similitudini şi cu cel scos în 1537 de către sîrbul Bojidar Vukovici, la Veneţia. Aproape toate tipăriturile lui Coresi se află în raporturi de filiaţie, formală şi de conţinut, cu cele tipărite de slavii sudici (sîrbi, muntenegreni), fie în centrele lor (Dečani, Gračanica, Belgrad etc.), fie, mai ales, la Veneţia. Pe de altă parte, *Psaltirile* (1570, 1577) derivă atît din prototipuri transilvănene, cît şi din unele moldoveneşti, respectiv *Psaltirea scheiană* şi *Psaltirea Voroneţeană. Întrebarea creştinească* (1559) reprezintă o preluare a catehismului publicat de Philippus Pictor, la Sibiu, în 1544. Cele trei *Evangheliare* (1562, 1579, 1583), *Sbornicele*, *Octoihurile* etc. au pînă şi prefeţe şi epiloguri comune, schimbîndu-se doar numele proprii (ale editorilor – domnitori, primari, mitropoliţi etc. – şi ale tipografilor), ale localităţilor unde apăreau cărţile, precum şi datele apariţiei fiecărei cărţi. Evident, de fiecare dată există şi elemente noi, atît în ceea ce priveşte limba traducerilor, ideilor expuse în textele însoţitoare, cît şi

[7] Ştefan Ciobanu, 1992, p. 183; cf. şi p. 336, *Note* [7].

în ceea ce priveşte forma grafică şi detaliile tehnice. Insistăm însă asupra ideii de *continuitate în timp* şi asupra celei de *largă răspîndire în spaţiu* a tipăriturilor coresiene, căci aceste particularităţi sînt esenţiale pentru contribuţia lui Coresi *la formarea conştiinţei unităţii de limbă şi de neam* a românilor din Ţara Românească, Transilvania şi Moldova, pe de o parte, precum şi *la conştiinţa apartenenţei atît la spiritualitatea creştină europeană, cît şi la cea a ortodoxismului răsăritean*, pe de altă parte. Evident, orientarea spre Răsărit sau spre Apus depindea de editori, adică de cei care comandau şi susţineau financiar aceste cărţi. Urmînd comandamentele politice şi religioase ale acestora, Coresi va ajunge, totuşi, să-şi elaboreze o orientare proprie.

c) În toate aceste eforturi, Coresi nu a fost singur, nici măcar ca simplu tipograf. Încă din 1545-1550, cînd la Tîrgovişte funcţiona tipografia logofătului sîrb Dimitrie Liubavici, în finalul textelor slave este pomenit numele ajutorului acestuia, călugărul Moise, care avea, la rîndul său, doi ucenici, Oprea şi Petre. Numele ierodiaconului Moise apăruse, alături de al lui Bojidar Vukovici, şi pe *Sbornicul* tipărit în 1583 la mănăstirea sîrbească Dečani, carte ce a stat, printre altele, la baza *Sbornicului cu mineie* din 1580 scos de către Coresi (şi a celui din 1586 – tipăritură postcoresiană). Şi numele lui Oprea apare în epilogul primei tipărituri coresiene de la Braşov, *Octoihul mic*, din 1557:

...eu, robul lui Hristos, Oprea logofătul, şi diaconul Coresi ne-am trudit pentru aceasta şi am scos această carte.

Se înţelege din însemnare că, la data respectivă (14 ianuarie 1547), Oprea era meşterul, iar Coresi – doar calfă sau ucenic. Apoi însă, el devine meşter, lucrînd cu ajutoare pe care îi învaţă, la rîndul său, meserie, formînd o adevărată şcoală tipografică. Astfel, *Evangheliarul* de la Braşov, din 1561, a fost „scris" (*id est*: tipărit) de către „Diaconul Coresi ot Tîrgovişte" şi de către „Tudor diac".

În *Evangheliarul* din 1579, alături de diaconul Coresi, figurează ca ajutor un Mănăilă. În realizarea ultimei tipărituri româneşti a lui Coresi, *Cartea cu învăţătură*, 1581, îi avusese alături – ca traducători, în mod sigur, dar probabil şi ca tipografi, pe preoţii de la Biserica românească din Şcheii Braşovului – „Popa Iane şi Popa Mihai", foarte

învăţaţi, mai ales ultimul, care a servit şi ca interpret al saşilor braşoveni, în tratativele cu Mihai Viteazul, în 1661. Un Oprea diac, psalt şi profesor la Biserica, respectiv, la Şcoala din Şcheii Braşovului, mărturiseşte a fi contribuit la răspîndirea *Catehismului românesc* al lui Coresi (1559).

Pe de altă parte, la realizarea *Triodului Penticostar* slavonesc, de la Tîrgovişte (1557-1558), Coresi a beneficiat de ajutorul a nu mai puţin de „zece ucenici", după cum rezultă din cuvîntul de însoţire al cărţii. Nu cunoaştem numele tuturor acestora. Ştim doar că numele unui tipograf din anii 1567-1580, Lorinţ diacul, se intersectează mereu cu al lui Coresi, tipăriturile lor fiind adesea confundate[8]. Şi mai ştim că la Orăştie funcţiona o tipografie condusă de Şerban Coresi, cel care a scos, în 1582, primele două cărţi canonice din *Vechiul Testament*, *Facerea* şi *Exodul*, în limba română, cunoscute sub numele de *Palia de la Orăştie*[9].

Toţi aceşti urmaşi ai Diaconului Coresi se vor răspîndi apoi în cetăţi din Muntenia, Moldova şi Transilvania, ducînd mai departe, în spaţiu şi în timp, meşteşugul zidirii sufleteşti prin lumina cărţilor.

Să mai reamintim aici că, de la un moment dat, Coresi nu este numai tipograf, ci şi editor, asumîndu-şi pe cheltuiala lui şi pe riscurile lui, materiale şi morale, sarcina răspîndirii cărţilor.

Aşadar, meşteşugul tiparului urmează, în secolul al XVI-lea, un veac important pentru spiritualitatea noastră, o cale sinuoasă, pornind, se pare, de la Veneţia, unde s-au format tipografii sîrbi, trecînd prin Serbia şi Muntenegru, pentru a se dezvolta în ţările române, la Tîrgovişte şi Braşov, dar şi în multe alte localităţi din Transilvania, Moldova şi Ţara Românească. Evenimentele politice nefavorabile şi restricţiile religioase din ţările slave de sud (Serbia, Muntenegru, Bulgaria), respectiv, din Polonia ortodoxă (Ucraina subcarpatică), din Ucraina şi Rusia, au făcut ca această activitate editorială să se concentreze pe teritoriul românesc, fermentul coagulant fiind, pentru circa 25 de ani, diaconul Coresi. Desigur, reformele religioase – luteranismul, husitismul şi calvinismul – deşi

[8] Ştefan Ciobanu, 1992, pp. 196-197.
[9] *Ibidem*, pp. 197-201.

lipsite de un impact decisiv asupra ortodoxiei autohtone, au avut un rol important în dezvoltarea centrelor tipografice.

III.4. Patroni – confesiuni – limbi de cult

Cel mai important aspect al activităţii tipografice desfăşurate de Diaconul Coresi este, după opinia unanimă a cercetătorilor, cel lingvistic. Activitatea lui Coresi se desfăşoară în perioada pe care istoricii o numesc „etapa a doua în istoria literaturii române", cea a răspîndirii primelor noastre texte – traduceri şi creaţii originale – în toate teritoriile locuite de români[10].

Cea dintîi etapă se consumase în secolul al XV-lea şi în prima jumatate a secolului al XVI-lea şi consta în modeste traduceri din slavonă sau din alte limbi de cult a cîte unei rugăciuni, a unor fragmente din cărţile sfinte, ori în modeste însemnări româneşti (glose) pe marginea textelor străine. În această fază, imboldul folosirii limbii române nu trebuie pus pe seama nici unei influenţe religioase străine. Teoriile propuse de cercetători cu privire la rolul propagandei bogomiliste, catolice, husite, calviniste în impunerea limbii române ca limbă de cult au fost îndelung dezbătute în literatura de specialitate. În cele din urmă, s-a căzut de acord că aceste prime traduceri au răspuns unor nevoi interne. Este vorba, în primul rînd, despre raţiuni didactice (învăţarea limbii slavone de către români şi, invers, învăţarea limbii române de către călugării slavi; formarea unor preoţi şi dascăli etc.). Apoi, este vorba despre impulsul firesc de a face cunoscut cuvîntul lui Dumnezeu unui număr cît mai mare de credincioşi, pe înţelesul lor.

În etapa a doua, a înmulţirii şi perfecţionării acestor traduceri şi mai ales a răspîndirii lor, prin puterea de circulaţie a cărţii tipărite, sînt de acceptat şi influenţele străine. Este vorba în special despre mişcarea protestantismului, datorată reformatorilor Martin Luther, în lumea germanică, şi Jean Calvin, în lumea romanică şi, parţial, în alte spaţii geografico-spirituale.

Acestora li se datorează, în bună parte, dar nu în totalitate, răspîndirea cărţilor sfinte în limba română în secolul al XVI-lea,

[10] Ştefan Ciobanu, 1992, p. 178.

respectiv, ampla activitate editorială şi tipografică a Diaconului Coresi.

La învăţăturile lui Luther au aderat, din rîndurile populaţiei din Transilvania, nobilii saşi din zona Sibiului. Pentru a-şi lărgi aria prozeliţilor printre românii de aici, se tipăreşte, în 1544, un *Catehism*, „cea dintîi carte românească [*id est*: în limba română] tipărită", azi – pierdută, cunoscută doar din reconstituirile unor mărturii contemporane (cf. Bianu-Hodoş, *B.R.V.*; I, 1903, pp. 21-23). Am arătat deja că acest *Catehism*, tradus de către sasul Philipp Maler, Filip Moldoveanul – după unii cercetători, probabil după un original german din 1529 al lui Luther însuşi, a devenit *Întrebarea creştinească*, una dintre primele tipărituri scoase de Coresi la Braşov. După cum se ştie, acest lucru a fost posibil prin faptul că, între timp, centrul propagandei luterane se mutase la Braşov, în jurul lui Johannes Honterus (1498-1549), un discipol al lui Luther, care a întemeiat aici o tipografie la a cărei exploatare îi asociase pe negustorii saşi, pe reprezentanţii autorităţilor locale, atrase spre luteranism. Pentru coloniştii germani se tipăreau cărţi în limba lor, reluîndu-se, de fapt, ediţiile originale, iar pentru atragerea populaţiei autohtone s-a hotărît tipărirea unor traduceri în română.

Pe de altă parte, şi calvinismul acţiona pe aceleaşi căi. Pătruns mai tîrziu în Transilvania, prin intermediul aderenţilor maghiari, calvinismul a stimulat mai întîi crearea unei episcopii calvino-române la Oradea, în 1566, sub conducerea Vlădicăi Gheorghe, apoi a lui Pavel Tordaş, autointitulat „episcop de limbă românească". Apoi s-au tipărit cîteva cărţi. Prima a fost o culegere de cîntece – psalmi versificaţi – cu caractere latine, într-o limbă românească destul de afectată de ortografia maghiaro-săsească. Tipăritura, datînd din 1570, este cunoscută sub numele de *Fragmentul Teodorescu.*

A doua carte românească datorată propagandei calvine, mult mai importantă, este mai sus-menţionata şi foarte cunoscuta *Palia de la Orăştie*, tipărită în anul 1582, de către Şerban Coresi, numit în literatura de specialitate „Coresi-fiul".

Eforturile de atragere a românilor la aceste două doctrine religioase protestante nu au reuşit decît în foarte mică măsură. Au rămas însă valoroase tipografiile susţinute de misionarii şi adepţii germano-

maghiari, ateliere relativ bine dotate, care s-au adăugat celor slavo-române, aduse pe cheltuiala domnitorilor munteni şi moldoveni, tipografii care au dat la iveală, încă de atunci, cărţi în mai multe limbi, inclusiv în slavonă, pe care protestanţii încercaseră să o scoată din biserică.

Este adevărat că cele mai multe cărţi slavoneşti tipărite de către Coresi apar la Tîrgovişte, fiind patronate de către domnitorii munteni, apărători ai tradiţiilor culturale slavoneşti, în spiritul ortodoxismului, al creştinismului răsăritean: Pătraşcu cel Bun, Mircea Ciobanul, Petru cel Tînăr, Alexandru II Mircea, Mihnea Turcitul, Petru Cercel. Iată, de exemplu, cum îşi însemna contribuţia Alexandru Voievod, în textul însoţitor al *Sbornicului cu mineie*, apărut sub îngrijirea lui Coresi, în 1568:

S-au tipărit această carte din rîvna şi cu cheltuiala lui Alexandru, voievod a toată Ungrovlahia, fiul marelui şi preabunului Io(an) Mircea voievod.

Aceluiaşi i se datorează şi *Octoihul*, 1574, *Psaltirea*, 1577, *Triodul*, 1578.

Dar Coresi a tipărit cărţi slavoneşti şi slavo-române nu numai la Tîrgovişte, ci chiar la tipografiile „protestante", din Transilvania: *Octoihul mic* (slavon), Braşov, 1557; *Evangheliar* (slavon), Braşov, 1562; *Psaltirea (slavo-română)*, Braşov, 1577; *Sbornic* (slavon), Sas-Sebeş, 1580.

Toate cărţile în slavonă şi, poate, şi cea slavo-română, pornesc de la prototipuri vechi datorate tipografilor sîrbi (după „izvodul lui Bojidar", cum mărturiseşte Coresi, în *Sbornicul* din 1580), şcoliţi la Veneţia sau în tipografiile din Serbia, Muntenegru, Muntenia etc. Fidelitatea redării acestor prototipuri se explică prin teama oricărui traducător şi editor de a nu „sminti" cu nimic textul sacru şi de a nu da, astfel, naştere la erezii. Este cunoscutul motiv al conservatorismului lingvistic, dar deseori şi formal, tehnic, din scrierile religioase. Şi astăzi, mulţi teologi se împotrivesc aducerii la zi a unor construcţii lingvistice vechi, chiar dacă ele au devenit obscure pentru cititorii contemporani. Orice modificare poate fi interpretată drept un sacrilegiu. Se ţine cont cu stricteţe şi acum, ca şi pe vremea primilor copişti şi tipografi, de cuvintele profetului Isaia, respectuos citat de

către Mitropolitul Simion Ştefan, de exemplu, în *Noul Testament de la Belgrad*, 1648:

Să nu adăogaţi către cuvîntul ce poruncesc eu voao, nece să luaţi ceva dintr-însul, ce să păziţi poruncile Dumnezeului nostru, carele poruncesc eu voao.

În secolul respectiv, mai ales textele slavone nu puteau fi reproduse cu vreo modificare, fără acuzaţie de erezie[11]. În acest context trebuie înţeleasă şi rîvna domnitorilor, mitropoliţilor şi tipografilor, inclusiv a lui Coresi, pentru păstrarea limbii slavone şi pentru preluarea vechilor texte, tradiţionale, pe linia ascendentă Macarie-Moise-Liubavici-Oprea-Vukovici etc.

Pe de altă parte, ideea răspîndirii cuvîntului lui Dumnezeu pe înţelesul celor mulţi este şi ea de dată apostolică. Încă din 1570, în epilogul *Psaltirii* de la Braşov, Coresi scria:

Cu mila lui Dumnezeu, eu, diaconul Coresi, deacă văzui că mai toate limbile au cuvîntul lu Dumnezeu în limba (lor), numai noi românii n-avem, şi Hristos zise, Matei 109, „cine citeşte să înţeleagă" şi Pavel apostol încă scrie la Corint. 155, că „întru biserică mai vîrtos cinci cuvinte cu înţelesul mieu se grăesc, ca şi alalţi să învăţ, decît întunearec de cuvinte neînţeles într-alte limbi", – direpţ aceia fraţii miei, preoţilor, scrisu-v-am aceste psaltiri cu otveat[12]*, de-am scos din psaltirea sîrbească pre limba rumînească....*

[11] Istoriile bisericeşti relatează, pentru acel secol al XVII-lea, cazul patriarhului rus Nikon, care a provocat „o mare dezbinare" (rus. *raskol*, de unde vine rom. *răscoală*), mai puţin prin inovaţii de ordin dogmatic şi mai mult prin unele de ordin formal. Printre acestea, i se reproşa că nu respectă scrierea din vechile manuscrise şi tipărituri, unde numele lui Cristos apărea cu un singur *i*: ***Isus***. Sub oblăduirea sa a început să se ortografieze ***Iisus***, variantă asupra căreia specialiştii au zăbovit îndelung, cf. Eugen Munteanu, *Un caz de inconsecvenţă ortografică cu motivaţie confesională: I(i)sus H(ch)ristos*, Bucureşti: Editura Academiei Române, 2010.

[12] Slv. *otveat* „răspuns", dar şi „traducere".

III.5. Limba română în tipăriturile coresiene

Desigur, învăţătura apostolului Matei a fost transmisă acum prin insistenţele reformatorilor din secolul al XVI-lea – acesta este un adevăr. Dar lucrarea are un vizibil caracter didactic, în sensul că în versiunea din 1577 dispunerea versetelor în coloane paralele – variantă slavă/variantă română – este tipică unui manual cu juxtă, obişnuit în didactica învăţării limbilor străine. *Psaltirea* este, la orice popor, o carte de lectură, în general, o carte de învăţătură creştină şi, nu în ultimul rînd, o carte de învăţare a limbilor sfinte. Sistemul era mai vechi, căci el apare în prototipul textelor moldoveneşti şi ardeleneşti – *Psaltirea Voroneţeană* şi *Psaltirea scheiană* – care a stat şi la baza tipăriturii lui Coresi, în 1570. În *Psaltirea slavo-română de la Tîrgovişte*, 1577, sistemul bilingv întăreşte şi ilustrează declaraţia din epilog.

În cele din urmă, se dovedeşte că Diaconul Coresi era pe deplin conştient de impactul pe care tipăriturile sale îl poate avea asupra publicului cititor mai larg, atît sub aspect dogmatic, cît şi sub aspect lingvistic. Faptul că a păstrat necontenit legătura cu Tîrgovişteа şi faptul că, spre finalul activităţii sale, a tipărit cărţi româneşti pe propria cheltuială, precum şi, în sfîrşit, faptul că lucrează pentru ierarhi bisericeşti preocupaţi de soarta spiritualităţii româneşti rezulta din cuvintele de însoţire ale cărţilor.

Este edificator, în acest sens, epilogul din *Sbornicul* tipărit de Coresi la Sas-Sebeş, în 1580, la ideile căruia nu putea să nu fie părtaş:

Eu, sfinţitul mitropolit, chir Ghenadie, al Ardealului, văzînd în ultimul timp din partea limbilor de altă credinţă mare distrugere şi încălcare a sfintelor biserici şi împuţinarea sfintelor cărţi... am scris...

Dar, chiar în situaţia alinierii la eforturile de revenire la tradiţia slavonă, Coresi rămîne conştient de importanţa limbii române.

*

Desigur, Coresi nu a fost un traducător propriu-zis. El foloseşte, cum s-a înţeles din cele spuse mai sus, traduceri mai vechi, între care

textele rotacizante, din Maramureş, ocupă un loc important[13]. Ceea ce face Coresi însă este aproape la fel de important: *el corectează textele româneşti, dîndu-le o formă literară larg acceptată, care va deveni baza limbii române literare moderne*[14].

Revizuirea textelor pe care le-a tipărit Coresi se manifestă la toate nivelele limbii.

a) în fonetică:

- se elimină în primul rînd particularitatea dominantă a scrierilor din nordul Ardealului, din prima jumătate a secolului al XVI-lea, respectiv fenomenul rotacismului (redarea lui *-n-* intervocalic prin *-r-*, în cuvintele de origine latină): el scrie *bine* (şi nu: *bire*), *bunătate* (şi nu: *burătate* sau *bunrătate*);
- *a* etimologic, din textele nord-transilvănene, maramureşene şi chiar moldovene, devine *ea* analogic: *seamă* (nu: *samă* < mold. szam);
- *i* după *dz*, în loc de *î*: *dzic* (nu: *dzîc*);
- se păstrează *ă*, acolo unde celelalte texte aveau *a*: *căzu* (nu: *cazu*);
- se produce diftongarea lui *î* < a+n : *cîine*, *mîine* (nu: cîne, *mîne*);
- se păstrează diftongul final *-ea*: *mea*, *vedea* (nu: *mè*, *vedè*);
- se foloseşte *z* şi *j*, în loc de *dz* şi *ğ*: *zice*, *jos* (nu: *dzice*, *ğios*);
- se produce palatalizarea, apoi dispariţia lui *n*: *cuvios*, *spui* (nu: *cunivios*, *spunî*);
- se foloseşte *r* normal, nu *rr* vibrant:

rădăcină, *urăciune* (nu *rrădăcină*, *urrăciune*).

Mai precis, el foloseşte *formele lingvistice uzuale în zona Tîrgovişte-Braşov*, în locul celor din nordul Transilvaniei, Maramureş, Moldova etc. Observăm, din exemplele de mai sus, că multe dintre formele propuse de el sînt în uz şi astăzi, în limba română literară standard. Aceasta justifică aprecierile autorilor tratatului de *Istorie a limbii române literare*, amintiţi mai sus:

[13] Procedeele folosite de Coresi s-ar încadra în ceea ce un specialist în traducerile din epoca veche, Alexandru Gafton, numeşte „traducerea prin compilaţie", cf. Al. Gafton, 2012, pp. 239-252.

[14] Al. Rosetti, B. Cazacu, L. Onu, 1971, pp. 57-59; 61-74.

Astfel, Coresi şi ucenicii săi, prin munca de revizuire şi muntenizare a textelor maramureşene, au făcut ca tipăriturile lor să fie înţelese de un cerc mai larg de cititori şi să constituie totodată bazele pe care s-a dezvoltat limba română literară. La baza limbii române literare stă, deci, graiul din nordul Munteniei şi sud-estul Ardealului[15].

b) în morfologie:

- nu există prea multe fluctuaţii de gen, ca în textele precedente[16];
- neutrele au deja desinenţa *-uri*, ca în limba de astăzi (*trupuri, daruri*), deşi alternează cu destul de frecventele forme în -ure (*darure* etc.);
- formele de genitiv-dativ singular masculin sînt, deseori, cele pe care le folosim şi astăzi: *tatălui*, ca şi cele de vocativ: *diacone, doamne, Hristoase*;
- articolul posesiv (genitival) este folosit, în majoritatea situaţiilor, aşa cum apare şi astăzi în limba literară (*al treilea acoperământ*).

c) în sintaxă:

- apoziţia rămîne, deseori, în nominativ, ca în limba română literară actuală, chiar dacă determinatul este în alt caz:

vino în numele Domnului Dumnezeu;

- subordonatele atributive se introduc prin *ce, acela ce, ceia ce:*

cine mă întăreşte întru această slujbă ce e pusă înnainte; fiiul lui Dumnezeu, acela ce înviseşi den moarte;

- subordonatele completive directe şi indirecte, circumstanţialele cauzale sînt introduse prin *că*:

Crez, Doamne, şi spui că tu eşti Hristos, fiul Domnului viu; Să se împle rostul nostru de cîntarea ta, Doamne,... că spodobit-ai noi a ne împreuna cu sfînta taină.

d) în domeniul lexicului, domină elementul latin, în comparaţie cu cel slav sau maghiar. Multe cuvinte aveau la Coresi un alt sens

---

[15] *Ibid.*, p. 61.

[16] De fapt, specialiştii care cunosc în profunzime textele din sec. al XVI-lea afirmă că, încă de la primele traduceri religioase, de tipul *Codicele Bratul, Codicele Voroneţen, Praxiul Coresian, Apostolul Iorga*, se manifestă „un grad ridicat de stabilitate a mărcilor de gen şi a limpezimii opoziţiilor de la nivelele gramatical şi lexical", cf. Alexandru Gafton, 2001, p. 87.

decît astăzi, dar multe au rămas pînă acum în uz, în forma şi cu semantismul folosite de către el. Latinisme: *june* (tînăr), *acoperămînt* (pod), a împle *(a împlini)*, învăţătură *(poruncă)*, *a mări* (a slăvi), *vîrtute* (forţă, tărie) etc. Maghiarisme: *a chinui* (a trudi), *a socoti* (a fi atent). Slavonisme: *năpaste* (ispită), *obraz* (chip), *a sfîrşi* (a săvîrşi), *voinic* (ostaş).

Evident, multe alte fenomene sînt specifice secolului al XVI-lea, ţin de construcţiile din limbile de origine etc. De exemplu, inversiunea pronumelor reflexive, după tiparul slavon – *adunară-se, plecă-se, aşezară-se* – este un fenomen aproape general; de asemenea, se păstrează termeni slavi ca *ocnă* (fereastră), *besedui* (discuta) etc.

Am ales însă, în exemplele de mai sus, o parte dintre particularităţile fonetice, morfo-sintactice şi lexicale care pot fi recunoscute în româna actuală şi care dovedesc faptul că Diaconul Coresi a contribuit eficient la punerea bazelor limbii române literare.

Acest lucru a fost posibil prin marea răspîndire de care au avut parte cărţile lui Coresi în toate ţinuturile locuite de români. Am arătat, la începutul acestor însemnări, că el sintetizează şi valorifică tradiţia tipografică din Apus (Italia), din sud-vest (Serbia, Muntenegru), din Răsărit (Ucraina, Moldova), din nord (Polonia etc.). De asemenea, am arătat că tovarăşii şi ucenicii săi au provenit din, dar mai ales s-au răspîndit în diverse localităţi din Transilvania, Ţara Românească şi Moldova, precum şi în diverse alte ţări. Adăugăm la acestea o altă serie de informaţii care atestă larga răspîndire a textelor coresiene. Nicolae Iorga şi alţi istorici arată că tipăriturile lui Coresi s-au găsit la Mănăstirea Ciolanul (Buzău), apoi în Biblioteca lui Petru Şchiopul. Într-o listă de inventar realizată la Bolzano – Italia, în 1594, se precizează că printre cărţile domnitorului se aflau două ediţii ale *Psaltirei* lui Coresi (1570 şi 1577), precum şi *Praxiul* (*Apostolul*, 1563). În 1574, Radu de la Mănicești (Teleorman) realizează o copie a *Evangheliarului* coresian din 1561, la porunca lui Petru Cercel. Pe de altă parte, cărţile lui Coresi au circulat şi în Moldova, căci lingviştii au constatat numeroase muntenisme, tipice tipăriturilor coresiene, în scrierile mitropoliţilor Varlaam şi Dosoftei, consideraţi ei înşişi creatori de limbă română literară. Despre circulaţia cărţilor în Transilvania nu mai este cazul să vorbim, pentru că cele mai multe au

apărut aici şi au fost comandate pentru a fi răspîndite în comunităţile româneşti de aici.

Au existat cel puţin cîteva motive pentru care tipăriturile coresiene au devenit model, deci bază, pentru exprimarea îngrijită, literară, în limba română:

1. Autoritatea limbii bisericeşti; respectul faţă de textele sacre şi teologice;

2. Prestigiul pe care orice carte tipărită îl are în faţa oamenilor;

3. Poziţia centrală a zonei dialectale (Tîrgovişte-Braşov) din care Coresi şi-a selectat elementul lingvistic, cu caracter de sinteză supradialectală, supranormativă;

4. Numărul mare de tipărituri realizate într-o perioadă relativ scurtă, probabil cu un tiraj suficient de mare încît să ajungă în cele mai diverse ţinuturi româneşti;

5. Contextul social-politic şi spiritual favorabil; înseşi frămîntările politice şi reformele religioase, care păreau să pună în pericol tradiţia ortodoxă, s-au dovedit benefice, în cele din urmă, pentru limba şi cultura românească.

III.6. Concluzii

Coresi a conferit faptelor de limbă valoare culturală şi social-politică, formînd premisele unor criterii de structurare a acesteia, prin aceea că: 1. a receptat fenomenele lingvistice existente înainte de ele şi din contemporaneitatea sa, din diverse zone ale geografiei lingvistice româneşti (Maramureş etc.); 2. a elaborat o anumită formă de exprimare (eliminînd elementele prea arhaice, prea regionale, prea străine de tiparele fonomorfologice, sintactico-stilistice şi lexicale ale românei uzuale); a difuzat faptele de limbă astfel structurate, prin tipăriturile sale (Rosetti-Cazacu-Onu, *loc. cit.*).

Nicolae Iorga a analizat toate aceste trei aspecte privind meritele lui Coresi[17], dar şi-a concentrat aprecierile mai ales asupra ultimului dintre ele:

[17] Nicolae Iorga, 1977, cap. I, *Crearea limbii literare*, pp. 13-36.

Marele merit al acestor cărţi ale lui Coresi e poate acesta că, trecînd hotarele, au adunat sufleteşte prin viaţa culturală pe toţi românii laolaltă. Prin ele mai mult decît prin vechile manuscrise care circulau greu şi se copiau puţin, nedesăvîrşit, s-a întemeiat o viaţă literară comună a tuturor românilor. Prin ele, aceste cărţulii urîte, păstrate astăzi, în puţinele exemplare ferfeniţoase, prin găurile cărora se plimbă cariul, s-a întemeiat ceva nepreţuit pentru orice popor, căci cuprind în sine ceea ce va da formă gîndului şi simţirii generaţiilor care vor urma: limba literară.[18]

Bibliografie

CARTOJAN, N., 1996, *Istoria literaturii române vechi.* Prefaţă de Dan Horia Mazilu. Bibliografii finale de Dan Simonescu. Ediţie îngrijită de Rodica Rotaru şi Andrei Rusu. Editura Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti, pp. 97-108; 452-454.

CIOBANU, Ştefan, 1992, *Istoria literaturii române vechi.* Studiu introductiv şi notă asupra ediţiei de Dan Horia Mazilu, Hyperion, Chişinău, pp. 136-137; 177-197 et passim.

CHIVU, Gh., COSTINESCU, Mariana, 1974, *Bibliografie filologică românească. Secolul al XVI-lea.* Editura Academiei, Bucureşti, pp. 108-137; 176-178.

CORESI, 1969, *Liturghierul.* Text stabilit, studiu introductiv şi indice de Al. Mareş, Editura Academiei, Bucureşti, 1969.

GAFTON, Alexandru, 2001, *Evoluţia limbii române prin traduceri biblice din secolul al XVI-lea. Studiu lingvistic asupra* Codicelui Bratul *în comparaţie cu* Codicele Voroneţean, Praxiul Coresian şi ***Apostolul Iorga***, Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza".

GAFTON, Alexandru, 2012, *De la traducere la norma literară. Contribuţia traducerii textului biblic la constituirea vechii norme literare,* Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza".

IORGA, Nicolae, 1925-1933, *Istoria literaturii româneşti,* Bucureşti, „Paul Suru", Vol. I: *Literatura populară – literatura slavonă – vechea literatură religioasă. Întîii cronicari (1688),* Ediţia a II-a, revăzută şi larg întregită, 1925 (ed. I: 1904); Vol. II: *De la 1688 la 1780,* 1926; Vol. III: *Partea întîia (Generalităţi. Şcoala Ardeleană),* Editura Fundaţiei „Regele Ferdinand", 1933 (ed. I: 1901).

[18] Nicolae Iorga, *Istoria literaturii româneşti,* I-III, ed. a II-a, 1925-1926-1933, Bucureşti, vol. I, p. 192.

IORGA, Nicolae, 1977, *Istoria literaturii româneşti. Introducere sintetică.* Postfaţă de Mihai Ungheanu, Editura „Minerva", Bucureşti, 1977 (ed. I: 1929).

ROSETTI, Al.; CAZACU, B.; ONU, Liviu, 1971, *Istoria limbii române literare.* Vol. I: *De la origini pînă la începutul secolului al XIX-lea,* Bucureşti, Editura „Minerva".

BCUIAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

IV.
UDRIȘTE NĂSTUREL, ÎNTRE LATINĂ, SLAVONĂ ȘI ROMÂNĂ[1]

IV.1. Udrişte Năsturel – un spirit care şi-a depăşit veacul

Udrişte Năsturel a fost, fără îndoială, cel mai învăţat dintre cărturarii munteni din prima jumătate a secolului al XVII-lea, deschizător de drumuri în ceea ce putem numi „umanismul românesc". Cu toate acestea, nu se cunosc prea multe detalii despre viaţa sa, lucru explicabil, dată fiind lipsa unui corpus de acte originale referitoare la starea civilă, demografie, afiliere religioasă etc. în Ţara Românească şi în Moldova secolelor al XVI-lea – al XVII-lea[2]. Mai grav este faptul că

[1] Comunicare susţinută la „Prelegerile Academiei Oamenilor de Ştiinţă din România", 27-28 mai 2009, şi apărută în: *Curier. Revistă de Cultură şi Bibliologie*, Tîrgovişte, XV, 2 (29), 2009, pp. 3-8, sub titlul „Udrişte Năsturel, un spirit care şi-a depăşit veacul".

[2] Despre naşterea învăţatului muntean s-au pronunţat Petre V. Năsturel, în „Genealogia Năstureilor", studiu amplu publicat în *Revista pentru Istorie, Arheologie şi Filologie* (RIAF), X, 1909, p. 1-25; XI, 1910, partea I, p. 37-71; partea a II-a, p. 282-330, XII, 1911, partea I, p. 7-43, XIII, 1912, partea I-II, p. 46-90, XV, 1914, p. 81-119, XVI, 1922, p. 81-136, precum şi Dan Horia Mazilu, în monografia *Udrişte Năsturel*, Bucureşti, Minerva, 1974. Cu privire la data morţii au făcut cercetări, între alţii, acelaşi vlăstar al familiei Năstureilor, generalul Petre V. Năsturel, în *Prefaţa* la volumul *Viaţa sfinţilor Varlaam şi Ioasaf*, Bucureşti, Editura Universală, 1904, p. I-LXVII; autorii capitolului consacrat literaturii şi culturii române din sec. al XVII-lea, în *Istoria literaturii române*, I, Bucureşti, Editura Academiei, 1964, p. 346-349; Adolf Armbruster, în *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Bucureşti, Editura Academiei, 1972, p. 184-188, informaţiile fiind sintetizate în mai sus pomenita monografie datorată lui Dan Horia Mazilu. Ca persoană publică, Udrişte Năsturel este menţionat pentru ultima oară în documentele vremii la 12 iulie 1658, ca *vtori logofăt* „logofăt al doilea". Cunoscutul istoric Nicolae Stoicescu, specialist în genealogii româneşti, analizează ideea – bazată pe deducţii rezultate din studierea unor documente istorice – că, imediat după această dată, cumnatul lui Matei Basarab ar fi fost ridicat la rang de

personalitatea sa şi rolul pe care l-a avut în istoria spiritualităţii româneşti sînt pe cît de complexe, pe atît de puţin cunoscute de către generaţiile care i-au urmat. În paginile de faţă ne propunem să găsim posibile explicaţii ale acestei stări de fapt.

Receptarea defectuoasă a operei lui Udrişte Năsturel, pentru care nu se mai poate invoca „spaţiul alb", căci scrierile sale au avut şansa de a fi tipărite, în majoritate, încă din timpul vieţii autorului, se datorează, pe de o parte, dificultăţilor de difuzare (de „circulaţie") a textelor scrise, româneşti sau într-o altă limbă, în epocă. Pe de altă parte, motivaţia esenţială a fenomenului despre care vorbim aici rezidă tocmai în *nivelul înalt al demersurilor sale cărturăreşti, care au precedat spiritul veacului şi au depăşit posibilităţile de înţelegere ale contemporanilor şi chiar ale generaţiilor din imediata posteritate.*

IV.2. Cultul cărţii în familia boierilor „ot Hiereşti"

Născut într-o familie din aristocraţia autohtonă veche şi autentică, din Ţara Românească, Udrişte a beneficiat de studii pe măsura rangului său. Părinţii, logofătul Radu Năsturel ot Hereşti (în

„mare spătar", dregătorie de care nu a apucat să se bucure decît vreo zece-unsprezece luni, căci la 12 iunie 1659 s-a aflat printre victimele masacrului boierilor de la Mănăstirea Dealu, pusă la cale din ordinul domnitorului Mihnea Radu al III-lea, cf. N. Stoicescu, *Dicţionarul dregătorilor*, s.v. (p. 214-216).

În treacăt fie spus, cele două masacrări ale boierilor, care au marcat începutul şi sfîrşitul scurtei domnii a voievodului muntean (1658-1659), dovedit perfect omolog al moldoveanului Alexandru Lăpuşneanul, intrat în memoria publică prin nuvela omonimă a lui Costache Negruzzi, s-a scris mai puţin în literatura modernă. Mai degrabă conflictele pe care le-a avut cu boierii, în continuare, apriga sa soţie, Doamna Chiajna (fiica lui Petru Rareş şi nepoata lui Ştefan cel Mare), i-a inspirat pe scriitori (cf., între alţii, Al. I. Odobescu, *Doamna Chiajna*). În schimb, episoade similare mai vechi, precum cele două petrecute din ordinul voievodului Mircea Ciobanul (1545 şi 1552) au fost evocate prin pana lui Cezar Bolliac, în drama istorică (astăzi pierdută) *Tăierea boierilor la Mănăstirea Dealu*, şi a lui Dimitrie Bolintineanu, în poemul istoric *Sorin sau tăierea boierilor la Tîrgovişte*. Mai ales masacrul din 1552, în care au pierit, conform cronicilor, 47 de boieri, adică exact ca şi la curtea lui Lăpuşneanu, face obiectul acestor reconstituiri literare. Din păcate, romanticii munteni s-au dovedit mai puţin inspiraţi decît confratele lor moldovean, astfel încît, deşi tragismul faptelor trebuie să fi fost acelaşi, întîmplările de la Tîrgovişte nu au intrat în conştiinţa cititorilor cu atîta forţă precum cele petrecute în capitala Moldovei.

vechime, Fiereşti, din jud. Ilfov de astăzi) şi jupîneasa Despina (de asemenea, din neam de mari boieri munteni) au tocmit profesori particulari pentru cei patru copii ai lor – Udrişte, Şerban, Cazan, Elina –, intelectuali sosiţi atît din Occidentul catolic, cît şi din Răsăritul ortodox. Copiii dobîndesc solide cunoştinţe de umanioare (istorie şi literatură greco-latină, retorică, gramatică, limbile latină, slavonă, greacă etc.). De remarcat că părinţii i-au facilitat aceste studii inclusiv fiicei lor, dovadă a unei concepţii evoluate despre educaţie şi familie, căci, altfel, nu era în spiritul vremii ca fetele să înveţe carte, nici măcar în casele marilor dregători[3]. Setos de învăţătură, Udrişte a fost singurul dintre cei patru care şi-a continuat instruirea prin călătorii în străinătate, prin schimburi de cărţi cu alţi cărturari ai vremii şi prin ceea ce astăzi am numi „autoperfecţionare". Se crede că a fost unul dintre protectorii, dacă nu chiar profesorii Şcolii slavo-române de la Tîrgovişte, ce a funcţionat în capitala Ţării Româneşti pe la 1640[4].

Descendenţa ilustră şi înrudirea cu Matei Basarab, domnitorul care a reuşit să menţină cea mai lungă perioadă de pace şi stabilitate în zonă, i-au permis să-şi valorifice darurile native şi înclinaţiile spre studiu[5]. În calitate de sfetnic de taină al voievodului[6] şi de diplomat al

[3] Deşi n-a beneficiat mult timp de această concepţie luminată cu privire la educaţia fetelor şi de şansa educaţiei în familia de cărturari căreia îi aparţinea, căci a fost măritată devreme (la 16 ani) cu boierul oltean Matei Basarab, viitorul domn al Ţării Româneşti, Elina îşi va valorifica pe deplin roadele instruirii de care a beneficiat, susţinînd o intensă activitate culturală internă şi internaţională, cu efecte diplomatice directe asupra lungii şi înţeleptei domnii a soţului ei, cf. P. Gh. Bârlea, „Corespondenţa doamnei Elina Basarab", în: *Curier. Revistă de Cultură şi Bibliologie*, Tîrgovişte, VII, 2 (13), 2000, pp. 31-33.

[4] Despre studiile lui Udrişte Năsturel şi despre rolul său în istoria învăţămîntului românesc, cf. P.P. Panaitescu, 1926, pp. 36-48; Gh. Pîrnuţă, 1971, pp. 35, 54, 57-60, 70-73, 82, 88-89, 94-97, 103; D. H. Mazilu, 1974. Despre şcolile de nivel elementar şi mediu-superior din Tîrgovişte au scris documentate studii cercetătorii tîrgovişteni Gabriel Mihăescu şi Eugen Fruchter, precum şi Mihai Oproiu, Victor Petrescu ş.a.

[5] Deşi era foarte priceput în mînuirea armelor, Matei Basarab a ştiut să valorifice avantajele păcii. Întreaga sa domnie, de aproape 22 de ani, este marcată de paradoxuri, benefice pentru ţară, de altfel: descendent din neamul Basarabilor şi Brîncovenilor, nu favorizează întotdeauna partida marilor boieri (este adevărat, conflictele sale interne au avut ca ţintă mai ales categoria boierilor „venetici"); deşi el însuşi era puţin

Curţii Domneşti de la Tîrgovişte, are ocazia să cunoască o seamă de oameni de cultură din lumea întreagă, fie cu ocazia vizitelor acestora la Tîrgovişte, fie prin călătoriile diplomatice pe care el însuşi le întreprinde în marile oraşe din Europa şi din Orient[7]. Acelaşi context îi permite să îmbogăţească biblioteca pe care o va fi moştenit din familie, cu lucrări de mare valoare[8]. Această bibliotecă, precum şi contribuţiile sale ştiinţifice sînt considerate de către istorici „prefigurări" ale umanismului românesc întruchipat de către Constantin Cantacuzino Stolnicul[9].

IV.3. Exeget religios, poet şi traducător

IV.3.1. Activitatea cărturărească cu cel mai mare impact asupra contemporanilor a fost axată, cum era de aşteptat, pe *scrierile cu caracter cultural-religios.* Udrişte Năsturel se afirmă într-o epocă de puternice confruntări teologice, cu implicaţii politice şi culturale, între Biserica Răsăriteană şi Biserica Apuseană. Încercările papalităţii de a-şi extinde sfera de influenţă în sud-estul Europei, prin unirea bisericească cu Roma, s-a lovit de refuzul categoric al ierarhilor din Ţara Românească şi Moldova, ca şi al celor din Serbia, Bulgaria, Rusia,

---

instruit, a cultivat ştiinţa şi artele, prin intermediul celor îndrituiţi s-o facă, mai ales prin cumnatul său, Udrişte Năsturel, şi prin soţia sa, Elina.

[6] Cariera de „sfetnic de taină" şi-o începuse încă din 1628, cînd era doar diac la curtea lui Iliaş Vodă. Matei Vodă se încrede cu atît mai mult în el, ridicîndu-l la rang de vtori-logofăt, în 1632. Timp de 24 de ani, Udrişte Năsturel a fost, de fapt, şeful Cancelariei domneşti de la Tîrgovişte. Din epoca lui Matei Basarab s-au păstrat aproape 1300 de hrisoave originale, semn că aici se desfăşura a intensă şi complexă activitate, cu efecte în plan intern şi extern asupra istoriei Ţării Româneşti (cf. N. Stoicescu, 1982, p. 206).

[7] În calitate de şef al misiunilor de politică externă, Udrişte Năsturel s-a întîlnit cu regele Poloniei, cu împăratul de la Viena, cu principii maghiari din Ungaria şi din Transilvania, a rămas prieten cu solii ruşi şi ucraineni veniţi la Tîrgovişte, cu mitropolitul Varlaam al Moldovei, probabil cu Paisie, patriarhul Ierusalimului (1650), dar şi cu cărturarul catolic Rafael Levacovici, emisarul Papei Urban al VII-lea în ţările române.

[8] Teologul rus Arsenij Suhanov povesteşte că a găsit în biblioteca lui Udrişte Năsturel un exemplar din *Gramatica* lui Meletie Smotriţki, prima gramatică slavonă, ediţia 1619.

[9] R[odica] Ş[uiu], 1979, s.v. *Năsturel Udrişte.*

Ucraina etc. Strategiei difuzării tipăriturilor religioase în rîndurile ştiutorilor de carte – clerici şi mireni – apărătorii tradiţionalismului ortodox i-au răspuns cu aceeaşi strategie. Udrişte îl convinge pe voievod să aducă în ţară două tipografii – una instalată la Cîmpulung, iar cealaltă la Govora. Cea dintîi, obţinută de la Kiev, prin mijlocirea mitropolitului ucrainean de origine română, Petru Movilă, era dintre cele mai moderne din epocă: „întreagă, desăvîrşită, cu litere de cinci feluri... şi cu tipograf iscusit împreună cu ea, anume Timotei şi cu alţii" – se spune în predoslavia *Molitvelnicului* slavonesc de la Cîmpulung, editat în 1635. Între 1635 şi 1650 s-au tipărit aici, sub conducerea egumenului Melchisedec din Peloponez, patru cărţi şi mai multe hrisoave, ultima carte importantă fiind *Psaltirea* din 1650.

Cea de-a doua tiparniţă, la fel de performantă, a fost mutată de la Mănăstirea Govora, unde lucrările erau supravegheate de către egumenul Meletie Macedoneanul, la Mănăstirea Dealu, din marginea Tîrgoviştei. În 1646, este adusă în clopotniţa Mitropoliei din centrul Tîrgoviştei, unde se tipăreşte un *Slujbelnic* slavon, în 1647 este reinstalată la Dealu, iar în 1649 este readusă în oraş, funcţionarea ei fiind atestată pînă în anul 1652, cînd este consemnată imprimarea *Tîrnosaniei* slavo-române. De sub teascurile celor două tiparniţe[10] au ieşit, în total, 21 de cărţi religioase, pe lîngă alte categorii de cărţi, mai ales legiuiri (între care celebră a rămas *Pravila de la Govora*, primul text legislativ tipărit în Ţara Românească)[11].

[10] Unii cercetători, printre care şi istoricul literar Ştefan Ciobanu, consideră că este vorba despre o singură tipografie, strămutată de la Cîmpulung la Govora (cf. Şt. Ciobanu, 1992, p. 284). Ni se pare că, dacă am fi de acord cu acest punct de vedere, ar trebui să acceptăm prea multe tribulaţii pentru o astfel de instalaţie, mai ales că cea din Govora a avut parte, într-adevăr, de numeroase reinstalări la Dealu şi Tîrgovişte. Unele cărţi chiar reflectă soarta tiparniţelor: imprimarea *Evangheliei învăţătoare* a început la Govora, în 1642, şi s-a finalizat la Mănăstirea Dealu, Tîrgovişte, în 1644. Acelaşi Ştefan Ciobanu acceptă, totuşi, că în 1642 „se înfiinţase o nouă tipografie" la Cîmpulung, pe lîngă Mănăstirea Adormirea Maicii Domnului (*ibidem*, p. 284). Este vorba, evident, despre una şi aceeaşi „veche" tipografie, instalată la Cîmpulung încă din 1635.

[11] Dintre cele 23 de cărţi tipărite numai sub domnia lui Matei Basarab, deci legate, într-un fel sau altul, şi de Udrişte Năsturel, cărţi cu caracter teologic, moral-didactic, juridic, 12 sînt slavoneşti, 9 – româneşti şi 2 – slavono-române (cf. I.L.R., I, p. 338).

În procesul de editare al celor mai multe dintre aceste cărţi, Udrişte Năsturel a fost implicat direct şi în multe ipostaze: staroste de carte (ceea ce însemna coordonator, producător, redactor de carte – în terminologia actuală), traducător, prefaţator şi îngrijitor de ediţie, autor şi coautor al unor texte originale. Este vorba, practic, despre un act de „patronat cultural", exercitat alături de domnitor, parte componentă a unei politici împotriva expansiunii catolice şi reformate occidentale, pe de o parte, dar şi a influenţelor otomane, pe de altă parte. Cărţile erau selectate, prefaţate cu texte lămuritoare şi tipărite pentru uzul creştinilor valahi şi moldoveni, dar şi pentru cei din Transilvania, pentru ţările sud-dunărene şi pentru întreaga creştinătate ortodoxă, aflată în confruntare dogmatică desfăşurată pe multiple planuri. Unele texte originale sînt semnate de autor cu numele Udrişte, Uriil sau Orest Năsturel. Alteori, semnatarul convenţional este comanditarul cărţii – Doamna Elina, sora cărturarului, egumenul Melchisedec, voievodul Matei Basarab însuşi –, dar conţinutul de idei şi stilul textelor probează că ele aparţin, în fapt, aceluiaşi Udrişte Năsturel[12].

Întrucît cele mai *multe dintre aceste scrieri sînt redactate în slavonă*, mai precis, în varianta mediobulgară, cu elemente ucrainene şi ruseşti, limbă devenită „oficială" pentru tipăriturile religioase muntenești din această epocă, nu ne putem pronunţa asupra limbii şi stilului lor[13].

Predoslovia din *Evanghelia învăţătoare* din 1642, acea *Cazanie* care a trecut prin atîtea variante pînă la ediţia „definitivă" din 1644, este un exemplu de propagandă anticalvină, ca şi predoslovia din *Triodul Penticostal*, care apare sub semnătura surorii sale, Doamna

[12] Pe de altă parte, trebuie să precizăm că, în cazul multor cărţi din această perioadă, rolul de editor şi de prefaţator este asumat de către cei doi egumeni-tipografi, Melchisedec, respectiv Meletie, de către mitropoliţi, domnitor, domniţă sau, la fel de frecvent, de către tipografii-lucrători – Ioan Glebkovici, Proca Stancovici, Radu Stoicovici. Deseori cărţile aveau două precuvîntări, dintre care numai una îi aparţine lui Udrişte Năsturel, iar în unele cazuri, semnatarul prefeţei se schimbă de la un set de exemplare la altul (vezi: *Molitfelnicul* din 1635, cu unele exemplare prefaţate de către I. Glebkovici, iar altele de către Ivaşco Băleanu).

[13] Specialiştii afirmă că textele slavone care îi aparţin se caracterizează prin concizie, sobrietate şi artă savantă, semn că autorul a transpus modelele greco-latine în cealaltă limbă „soră", faţă de care îşi declarase dragostea în tinereţe.

Elina, dar îi aparţin cu certitudine lui Udrişte. Oricît de partizane ar fi aceste scrieri, ele evidenţiază disponibilitatea pentru dialog a intelectualului autentic. Există în rîndurile scrise o anumită deschidere spre problemele general-umane, un spirit irenic în tratarea chestiunilor dogmatice, în ale căror detalii preferă să nu intre, cum o va face Varlaam, căci Udrişte considera că nu avea pregătirea de specialitate a acestuia. În ceea ce îl priveşte, amestecul savant de citate biblice cu citate şi idei extrase din clasicii greco-latini – Homer, Teognis din Megara, Simonides din Keos, Aristofan, Platon, Aristotel, Strabo, Plutarh, Lucian din Samosata, Diogene Laerţiu – (mai ales în prefaţa la *Triodul Penticostal*)[14] – reprezintă mai degrabă opţiunea pentru idealul umanismului medieval de sorginte antică – al omului „bun şi frumos". Numai că este vorba despre o viziune creştină a *kalokathiei*, în sensul că pietatea, componentă esenţială a acestui ideal, este transferată din Pantheonul politeist antic în Cetatea lui Dumnezeu, văzută – şi aceasta – în spirit ecumenic, manifestat cu toată discreţia, date fiind vremurile.

De altfel, întreaga învăţătură sorbită din marile izvoare ale culturii universale este adaptată, după caz, condiţiilor concrete ale epocii sale şi este prezentată ca atare contemporanilor. În 1635, precuvîntarea la *Molitvelnicul* tipărit la Cîmpulung poartă semnătura lui Matei Basarab, dar ideile şi cuvintele îi aparţin lui Udrişte Năsturel. Dintre acestea, ideea „avuţiilor spirituale" spre care trebuie să rîvnească omul va reveni şi în textele semnate de cărturar însuşi, precum se întîmplă în prefaţa aceluiaşi volum[15].

Autorul nu dispreţuieşte nici agoniselile lumeşti, pămînteşti, dar le pune în legătură cu o mare calitate, *generozitatea*. Exemplul concret este, evident, domnul Ţării Româneşti, care s-a situat, în deplină

[14] Tocmai aceste referinţe constituie o dovadă a faptului că adevăratul autor al textului este Udrişte Năsturel.

[15] *Antologhion*, Cîmpulung, 1643, este o culegere de texte redactate în slavona de tip mediobulgară cu elemente ruseşti (ILR, I, 374). Cartea are o *Predoslovie*, închinată domnitorului Matei Basarab, ctitorul Mănăstirii, semnată cu numele lui Meletie Macedoneanul, dar şi o „prefaţă către cititori", semnată de către Udrişte Năsturel. Ambele au fost scrise de către acesta din urmă, după cum rezultă din ideile formulate şi din stilul textelor – aproape identic.

cunoştinţă de cauză, în fruntea programului cultural ce a dominat epoca.

O altă temă a acestor scrieri este aceea a *glorificării trecutului istoric*, mai precis, a *cultului strămoşilor*. Din nou, teoria generală este aplicată familiei domnitoare, în ultimă instanţă, familiei sale înseşi. Matei Basarab îşi cultiva cu multă rîvnă ascendenţele nobile autohtone, în numele cărora se şi ridicase pînă la cea mai înaltă demnitate în stat şi în siajul cărora înţelegea să promoveze o anumită politică, un anumit program social-economic şi cultural. Evident, retorica encomiastică[16], de sorginte bizantină, dar general-umană, în ultimă instanţă – trebuie să repetăm această constatare banală – nici nu putea lipsi din acest tip de scrieri. Este de presupus că învăţatul şi diplomatul subtil care a fost Udrişte Năsturel ştia să vadă şi calităţile, şi defectele celor din lumea în care trăia, iar efectele unora dintre cele din urmă avea să le suporte el însuşi, în ultimii ani de viaţă.

În sfîrşit, două idei-pivot care revin în aceste texte însoţitoare ale cărţilor tipărite între 1635 şi 1652 se referă la *latinitatea limbii române şi romanitatea poporului român*, pe de o parte, şi la *unitatea românilor* de pe teritoriul vechii Dacii, pe de altă parte. Ideea latinităţii româneşti este afirmată pentru prima dată în *Precuvîntarea* la *Molitvenicul* din 1635. Udrişte Năsturel (sau, în orice caz, autorul *Precuvîntării*) este printre cei dintîi cărturari români care afirmă că între latină şi română există o relaţie de filiaţie directă. Afirmaţia fusese deja făcută, de fapt, cu numai cîţiva ani înainte, de către cronicarul moldovean Grigore Ureche, dar în alţi termeni. Mai exact, acesta vorbea despre „derivaţie",

[16] Cf. P. Gh. Bârlea, „*Cu cinste mare şi cu izbîndă* – retorica encomiastică în *Letopiseţul Cantacuzinesc*", în: *Curierul. Revistă de cultură şi bibliologie*, B.J.D., Tîrgovişte, an XI, nr. 1 (20), 2004, p. 3-7. „Generozitatea", calitatea din tinereţe şi de la maturitate, pentru care îl gratula pe drept cuvînt Udrişte pe slăvitul său cumnat, se va transforma la bătrîneţe în *cumpătare*, iar apoi în *zgîrcenie*. Cronicile vremii relatează că răscoalele seimenilor de la Curtea Domnească, mişcări de la care i s-a tras şi sfîrşitul, au fost provocate, printre altele, de faptul că voievodul „uita" cu lunile să plătească solda cuvenită acestor mercenari din oastea ţării. În privinţa ascendenţelor ilustre, dacă filiaţia din neamul Brîncovenilor era în afară de orice îndoială, relaţia cu legendarul Neagoe Basarab este, după unii istorici, învăluită în volutele unui „mit genealogic" (cf. R. Ş., 1979, s.v.).

nu despre înrudire. Pe de altă parte, Udrişte Năsturel nu avea cum să fi citit cronica lui Ureche, rămasă în manuscris, avînd, deci, o circulaţie restrînsă zeci de ani, apoi copiată cu interpolări de către Simion Dascălul. Abia mai tîrziu, de la Miron Costin, ideea capătă consistenţă în conştiinţa intelectualilor epocii. Pînă atunci, Udrişte va reveni asupra acestei teme în prefaţa la traducerea cărţii *De imitatione Christi*, de Thomas a Kempis, dedicată lui Varlaam. În această prefaţă traducătorul vorbeşte despre dragostea munteanului faţă de „limba rîmlenească sau latinească, *nouă vădit înrudită*" (subl. noastră, P. Gh. Bârlea).

Preluată şi dezvoltată de către destinatar, ideea va prinde contur în scrierile vremii, dată fiind autoritatea lui Varlaam, mitropolitul Ţării Moldovei, în toate ţinuturile locuite de români.

IV.3.2. O altă componentă a activităţii cărturăreşti a lui Udrişte Năsturel ar fi cea *poetică*. Mai multe dintre tipăriturile vremii sînt însoţite, pe lîngă prefeţele despre care tocmai am vorbit, şi de aşa-numitele „stihuri închinătoare" sau „stihuri la stema ţării". Ele fac parte, încă mai vizibil, din aceeaşi specie encomiastică a dedicaţiilor către puternicii zilei, *recte*, către domnitor, care era şi principalul finanţator al cărţii (simbolul bunurilor spirituale), dar şi al tipografiei, ca şi al aşezămintelor monahale ce le adăposteau.

În principiu, putem vorbi despre Udrişte Năsturel, şi în această privinţă, ca despre un deschizător de drumuri. Delimitînd bine faptele şi menţinînd cu obiectivitate evaluarea făcută, autoarea „intrării" Udrişte Năsturel din *D.L.R. 1900*, s.v. afirmă:

N(ăsturel) este, înaintea lui Varlaam, cel dintîi versificator cult ale cărui stihuri se răspîndesc la noi prin intermediul slovei tipărite.

În fapt, ele se reduc la următoarele producţii, care totalizează cîteva zeci de versuri:

• *La prealuminata stemă a milostivilor domni Basarabi*

(Publicată în fruntea *Molitvelnicului*, Cîmpulung, 1635, şi reluată în *Pravila* de la Govora, 1640);

• *La prealuminata stemă a prealuminatei case a măriilor lor, domnilor Basarabi*

(Publicată în *Antologhion*, Cîmpulung, 1643);

• *Stihuri în stema domniei Ţării Româneşti, neam casei Băsărăbească*
(Publicată în *Evanghelie învăţătoare*, Mănăstirea Dealu, 1644);

• *Epigrama către doamna Elina*
(Publicată în *Triod Penticostar*, Cîmpulung, 1649);

• *A tot binecinstitoarei stăpînei noastre*
(Publicată în *Carte despre imitarea lui Hristos*, Mănăstirea Dealu, 1647);

• *Distihurile* introductive din romanul *Varlaam şi Ioasaf*
(Rămase în manuscris, pînă la publicarea traducerii, în 1904).

Din păcate, nici acest segment al operei lui Udrişte Năsturel nu poate fi analizat sub aspectul artei literare, căci stihurile sînt scrise tot în slavonă, ca şi predosloviile. Numai cele 6 versuri care apar sub stema ţării pe frontispiciul ediţiei din 1644 a *Evangheliei învăţătoare* sînt scrise în limba română. Ele reprezintă o traducere în rezumat după versiunea slavonă publicată în 1635 (*Molitvenic*) şi reluată în 1640 (*Pravila*). Mai grav este faptul că traducătorul nu este Udrişte însuşi, căci nu semnează versurile, ci o altă persoană, probabil vreun călugăr-tipograf slav, căci versiunea românească sună de tot căznit, cu construcţii gramaticale şi cu lexic nefireşti pentru un vorbitor nativ de limba română, care transformă „poezia" într-un text nu numai prozaic, ci de-a dreptul neliterar.

Nici conţinutul de idei nu poate fi analizat, căci toate versurile semnate de către Udrişte Năsturel reiau temele comune, motivele şi imaginile standard din tipăriturile ucrainene care au stat la baza celor realizate în Ţara Românească, în această perioadă[17]. Numai pe alocuri se simte cîte o notă personală, precum sentimentul de dragoste fraternă ce răzbate, discret, din *Epigrama* către Elina Basarab – Udrişte (*Triod Penticostar*, 1649). Specialiştii în filologie slavă au analizat, totuşi, acest corpus de texte, stabilindu-i locul cuvenit în conturarea

[17] Şt. Ciobanu dovedeşte, pe baza unor comparaţii pe text, că aproape toate tipăriturile munteneşti din această perioadă reproduc, destul de fidel, ediţii realizate la Kiev, la Lemberg sau în alte centre tipografice ucraineano-polone, aflate sub oblăduirea mitropolitului Petru Movilă (*op. cit.*, pp. 285-286).

personalităţii lui Udrişte Năsturel şi, respectiv, în istoria literaturii române[18].

IV.3.3. În sfîrşit, a treia componentă a activităţii literar-culturale a lui Udrişte Năsturel constă în *traducerile realizate din latină, din/în slavonă* etc.

O primă atestare a încercărilor de traducere pare să dateze din 1642, cînd învăţatul muntean s-a alăturat, în ultima clipă, echipei ieromonahului Silvestru, pentru „izvodirea" *Evangheliei învăţătoare* de la Govora. În prefaţă, Udrişte spune clar că s-a străduit să contribuie la realizarea acestui proiect „de o am primenit de în limba rusească prin limba rumînească...". Totuşi, nu se ştie cît a reprezentat contribuţia sa la alcătuirea versiunii româneşti, care nu este deloc lipsită de calităţi. În a doua ediţie (Dealu, 1644), care o completează pe prima (neterminată), cu pagini întregi preluate din *Cazania* lui Varlaam, apărută între timp (1643), numele lui Udrişte nu mai este menţionat.

Cea mai cunoscută operă de tălmăcire realizată de către Udrişte Năsturel are ca text-bază cartea *De Imitatione Christi*, o faimoasă lucrare cu caracter mistic şi moral, atribuită călugărului german Thomas Hamarken van Kempen (1379-1471)[19]. Cartea a circulat şi mai circulă şi astăzi, în sute de versiuni răspîndite în întreaga lume creştină, mai ales în Biserica Apuseană, dar şi în Răsăritul Ortodox. Este suficient să spunem că în spaţiul spiritual românesc cartea a avut parte de zeci de reeditări şi de numeroase versiuni diferite, în secolele

[18] Cf. Dan Horia Mazilu, „Umanistul român Udrişte Năsturel, autor de versuri în limba slavonă", în: *Analele Universităţii din Bucureşti*, seria Limbi slave, T. XXI, 1972. Acelaşi filolog a selectat şi a tradus versurile „Recapitulatio" (din *Varlaam şi Ioasaf*) în monografia *Udrişte Năsturel*, 1974.

[19] Operă de devoţiune modernă, cartea este reprezentativă pentru curentul de primenire spirituală manifestat în Ţările de Jos, încă de la sfîrşitul secolului al XIV-lea, sub numele de „devotio moderna". Născut la Kempen, o mică localitate din dioceza Köln, Germania, Thomas Hamarken, învăţat călugăr de la Mănăstirea „Sfînta Agnes de pe Munte" de lîngă Zwolle, ţinutul Overojsel, Ţările de Jos, şi-a expus ideile impregnate de această doctrină în mai multe cărţi. Scrise toate în limba latină, ele au fost publicate integral, în şapte volume masive, abia la începutul secolului al XX-lea, cf. Thomas a Kempis, *Opera omnia*, vol. I-VII, Freiburg am Briesgau, 1902-1922.

al XIX-lea – al XX-lea, interesul faţă de ea manifestîndu-se şi astăzi la fel de viu, după cum o dovedesc ediţiile şi studiile recente[20].

Pornind de la ediţia Sommalius (1615), după cîte se pare, pe care o va fi primit de la vreunul dintre cărturarii prieteni din Occident, Udrişte Năsturel nu o traduce în limba română, cum era de aşteptat, ci în limba slavonă, sub titlul *O Podrajanii Iisus Hristu*, Mănăstirea Dealu, 1647. Deşi versiunea este cunoscută sub numele românesc „Carte despre Imitarea lui Hristos", ea se adresa, ca şi alte lucrări datorate cărturarului muntean, întregii lumi creştine din Răsărit, căci acestuia i s-a părut că o lucrare de asemenea importanţă merită să fie cunoscută de un cerc foarte larg de cititori[21]. Patetismul cu care este prezentat conţinutul acestei lucrări de ascetism medieval, retorica bogată, imagistica şi simbolistica textului au solicitat, desigur, din plin calităţile de filolog ale lui Udrişte Năsturel, care echivala un text dificil, pretenţios, dintr-o limbă străină (şi moartă) într-o altă limbă

[20] Cf. Thomas a Kempis, *Devoţiunea lui Cristos*, Traducere de Andrei Bîrseanu, Bucureşti: Arhiepiscopia Romano-Catolică, 1995. Lucrarea originală a început să circule, sub formă de copii manuscrise, în secolul al XV-lea, încă înainte de apariţia tiparului. Chiar şi prima traducere atestată într-o limbă străină – engleza – precede forma tipărită. Prima versiune tipărită a apărut, de asemenea, în traducere – franceză, de data aceasta –, în 1462. În 1488 a apărut şi o versiune tipărită în italiană. Între timp, însă, este consemnată şi *editio princeps*, un incunabul latin din 1472 (acelaşi an din care datează şi prima ediţie a *Divinei Comedii*, a lui Dante Alighieri). Apoi cartea a beneficiat de atîtea traduceri şi ediţii, pe toate meridianele globului pămîntesc, încît nimeni nu a putut să pretindă că reuşit, practic, să le inventarieze pe toate. Ea a devenit un obiect de cult nu numai pentru slujitorii bisericii, ci şi pentru cele mai luminate spirite laice ale omenirii. Corneille, de exemplu, a dat o versiune franceză în versuri, iar Fontanelle afirma că aceasta este „cartea cea mai frumoasă scrisă de mîna omului". Şi în spaţiul spiritual românesc, ediţia lui U. Năsturel a fost urmată de altele. Foarte cunoscute sînt cele datorate cărturarilor iluminişti Samuil Micu, *A Thomii de la Cîmp: De urmarea lui Hristos, patru cărţi*, Blaj, La Tiparul Seminarului, 1812, respectiv Gavril Munteanu, *Thomas a Kempis, Urmarea lui Iisus Hristos*, Bucureşti, Tipografia I. Kopainig, 1845, reeditată în 1901, 1938, 1944 etc. Alte tălmăciri româneşti au apărut în 1902, la Bacău, semnată cu iniţialele P.N. şi editată de „Fraţii franciscani"; în 1932, la Iaşi, Institutul „Presa Bună", semnată, de asemenea, cu iniţiale – I.B. ş.a.m.d.

[21] ***Cartea despre Imitarea lui Hristos**, scoasă cu porunca şi cu cheltuiala prealuminatei şi dreptcredincioasei Doamne Elina, cu osteneala rudei sale, Orest Năsturel, al doilea logofăt, tradusă acum din latină în limba slavonă, v Dealscom monastiri, 1647* (216 p.).

străină (şi moartă!), limbi pe care le iubea deopotrivă, după cum mărturiseşte în *Prefaţă*, şi care în sufletul lui erau la fel de vii ca şi româna. Dar pentru cauza acesteia din urmă, imensul efort al traducătorului nu a însemnat mare lucru...

Un cîştig se poate să fi avut lunga şi trudnica zăbavă pe paginile latino-slavone chiar şi pentru limba română, totuşi.

Exerciţiul lingvistico-teologic finalizat în 1647 trebuie să-i fi folosit lui Udrişte în 1649, cînd încheie *prima traducere românească a romanului popular* ***Viaţa Sfinţilor Varlaam şi Ioasaf.*** Ne aflăm, aşadar, din nou în faţa unei premiere şi, încă o dată, în faţa unei scrieri de circulaţie universală. La origine, celebrul roman popular a fost o culegere de povestiri religioase indiene, reunite în cartea *Lalitavişţara*, cunoscută încă din sec. al VI-lea. a. C.[22], ca o popularizare legendară a vieţii lui Budha (cf. scr. *Badhisattva* „aspirant la demnitatea lui Budha"). Ajunsă în Persia, povestea a fost modificată în conformitate cu credinţa creştină răspîndită aici. Personajele capătă denumiri cu rezonanţe creştine, iar textul este împănat cu citate biblice. Tradusă în arabă, legenda a pătruns în Siria, apoi în Gruzia, Palestina şi în Ierusalim. Aici călugărul Ioan (de la M-rea Sfîntul Sava, dar confundat adesea cu Ioan Damaschinul) a alcătuit o versiune în limba greacă, după care s-a realizat şi prima versiune latină. Astfel a pătruns romanul în Europa şi în spaţiul creştin slavon. În ţările române s-a răspîndit prin aceste din urmă trei limbi.

Nu se cunoaşte vreun manuscris autograf, care să dateze chiar din timpul vieţii lui Udrişte Năsturel. Grămăticul domnesc Fota, care a copiat, între anii 1671-1673, traducerea românească a lui Udrişte în trei exemplare, susţine că acesta realizase mai întîi o traducere din greacă în slavonă şi abia după aceea a tălmăcit textul din slavonă în română. Nu există însă nicio dovadă în acest sens. Există, însă, la Biblioteca Academiei, două dintre manuscrisele vechi (BAR, Mss. 2470 şi Mss.

[22] Al. Piru, 1977, p. 84-85. De fapt, astăzi sînt inventariate la B.A.R. peste 40 de copii manuscrise, reprezentînd diferite traduceri, din diferite epoci, după ediţii greceşti, latineşti, slavone etc., cf. *D.L.R.1900*, s. v. *Varlaam şi Ioasaf.* Pentru alte aspecte şi detalii ale problemei, cf. D. H. Mazilu, *„Viaţa Sfinţilor Varlaam şi Ioasaf* în versiunea românească a lui Udrişte Năsturel (geneza traducerii)", în: RITL, XXII, 1973, precum şi vol. *„Varlaam şi Ioasaf" – istoria unei cărţi*, Bucureşti: Minerva, 1981.

588). După acestea, s-au mai realizat altele, care au circulat şi s-au multiplicat destul de mult, ca atare, dat fiind faptul că în aceeaşi colecţie de manuscrise ale B.A.R. existau, după informaţiile lui Al. Piru, circa 15 exemplare copiate de mînă, din diverse epoci[23].

Versiunea lui Udrişte Năsturel, păstrată destul de bine în cîteva copii din deceniile următoare, este un amestec de stiluri, care probabil că urmează caracterul eteroclit al originalului slav de la care a pornit[24], precum şi stilul obişnuit al oricărei lucrări populare de mari dimensiuni care reprezintă, de obicei, compilaţii din epoci şi redacţii diferite.

Unele pasaje sînt plate, greoaie, împănate cu citate biblice, introduse neinspirat în text, cu accente de predică şi de stil didactico-moral, iar altele reprezintă scene vii, parabole captivante (de exemplu, parabola Inorogului), descrieri plastice (precum descrierea Raiului, din visul lui Ioasaf) etc. Deşi prima ediţie s-a tipărit tîrziu, abia în 1904, şi în condiţii deloc favorizante pentru buna receptare a textului[25], lucrarea a circulat mult înainte şi după această dată, fiind valorificată din plin de către beneficiari. De fapt, încă din vechime, cărţi celebre includ în structura lor fragmente din *Varlaam şi Ioasaf*, în versiunea lui Udrişte Năsturel. În cartea, de asemenea foarte cunoscută în epocă, *Viaţa patriarhului Nifon*, se regăseşte scena Inorogului, preluată aproape fără vreo schimbare, ceea ce i-a făcut pe unii cercetători să considere că Udrişte este unul dintre coautorii acestei hagiografii. O altă carte de căpătîi din aceeaşi epocă, *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său, Teodosie*, include părţi întregi din *Varlaam şi Ioasaf*, fapt

[23] Al. Piru, *loc. cit.*

[24] Se pare că Udrişte a avut în faţă ediţia slavonă publicată în anul 1637 la Kuteinski, de către mitropolitul Kievului, Petru Movilă, aceeaşi personalitate de la care provin atîtea alte cărţi tipărite în Ţara Românească, în timpul lui M. Basarab şi U. Năsturel (cf. ILR, 374).

[25] P.V. Năsturel, un stră-strănepot al cărturarului umanist din secolul al XVII-lea, publică vol. Udrişte Năsturel, *Viaţa Sfinţilor Varlaam şi Ioasaf*. Îngrijire şi prefaţă de..., Bucureşti: Tipografia Universală, 1904.

După cealaltă versiune românească, anonimă, din sec. al XVIII-lea, nu s-a realizat nici o ediţie tipărită. În schimb, traducerile din italiană – una realizată de logofătul oltean Vlad Boţulescu, în 1764, alta de iluministul Samuil Micu, în 1812, la Blaj, au fost tipărite. Din aceste alte versiuni există la B.A.R. circa 25 de copii manuscrise.

care a determinat cam acelaşi tip de comentarii printre exegeţii textului. „Cîntecul lui Ioasaf", la intrarea în pustie, a devenit colind de stea, în numeroase variante, una dintre ele fiind inclusă într-o culegere a lui Anton Pann, *Versuri muziceşti ce să cîntă la naşterea Mîntuitorului...*, 1830. O copie din 1673, dintre cele trei datorate lui Fota Grămăticul, a ajuns la folcloristul G. Dem. Teodorescu, cel care i-a dat-o generalului Petru V. Năsturel, pentru ediţia tipărită sub „îngrijirea" acestuia, în 1904. Un alt exemplar vechi (Mss. BAR nr. 588) a fost cercetat de către Al. I. Odobescu, care a început să-l publice în serial, în paginile unei reviste. Aceeaşi copie a fost cunoscută de către Mihail Sadoveanu, care o valorifică în anul 1926, în romanul *Varlaam şi Ioasaf*, prelucrat împreună cu D. D. Pătrăşcanu. O altă prelucrare modernă a fost publicată de către I. Mihălcescu. O copie ceva mai recentă, din 1814, se afla în posesia lui Mihai Eminescu.

Este ciudat că singura lucrare cunoscută, dar *netipărită* a lui Udrişte Năsturel a avut un destin atît de frumos? Credem că nu. Este vorba, de astă dată, despre o lucrare *realizată în limba română*. Chiar dacă avem de-a face cu o simplă traducere, Udrişte şi-a valorificat din plin disponibilităţile lingvistice. Este adevărat că ediţia slavono-ucraineană avută la îndemînă – aceea a lui Petru Movilă, realizată la Mănăstirea din Rutein – i-a şi oferit un model lingvistic şi stilistic mai viu, mai viguros, dîndu-i tălmăcitorului prilejul să utilizeze elemente de limbă populară, expresii şi imagini viguroase, naturale, chiar dacă întreţesute de mai-sus amintitele pasaje oarecum catihetice.

IV.4. Concluzii

Acum putem înţelege mai bine şi de ce personalitatea lui Udrişte Năsturel nu a fost apreciată la justa valoare în epocă şi, de aici, în posteritate.

În plan teologic, s-a situat categoric pe poziţiile creştinismului pravoslavnic, dar a manifestat o viziune irenică şi ecumenică, pentru care veacul său nu era încă pregătit.

În plan lingvistic, literar şi cultural, Udrişte Năsturel a trecut destul de greu, alături de Matei Basarab, de la slavonismul pus în slujba întregului Răsărit Ortodox la românismul moderat, impus de

deşteptarea conştiinţei naţionale şi de constatarea unităţii românilor vorbitori de limbă neolatină. Este semnificativ faptul că, în timp ce în Ţara Românească se scot puţine cărţi în română (*Pravila de la Govora*, 1840, este una dintre ele), în Moldova lui Vasile Lupu apar (este drept, ceva mai tîrziu decît în Muntenia) *numai cărţi româneşti*, niciuna slavonă[26].

Viziunea panbalcanică, cultivată la Curtea Domnească din Tîrgovişte, nu a fost nici ea înţeleasă, în vechime, ca şi mai tîrziu. Cel de-al treilea curent cultural al epocii (alături de cel filoslavon şi de cel tradiţional românesc), şi anume, cel greco-bizantin, nu a fost luat în considerare de către Udrişte Năsturel. Cunoştea greaca veche şi bizantină, după cîte se crede, aprecia eforturile profesorilor, clericilor şi traducătorilor greci, dar nu colabora cu ei, dată fiind politica lui Matei Basarab.

Cunoscînd toate aceste condiţii istorice în care s-au putut afirma calităţile intelectualului de înaltă ţinută Udrişte Năsturel, putem găsi o justificare pentru dificultăţile de receptare a activităţii acestuia în contemporaneitatea lui şi chiar în posteritate. Cît priveşte importanţa demersurilor sale scriitoriceşti, ne putem ralia regretelor formulate de către Al. Piru: păcat că un asemenea mînuitor al condeiului nu a scris o operă originală în limba română!

Bibliografie

***, 1964, *Istoria literaturii române*, vol. I, Bucureşti: Editura Academiei.

CIOBANU, Ştefan, 1992, *Istoria literaturii române vechi*, Chişinău: Hyperion.

DUŢU, Alexandru, 1972, *Cărţile de înţelepciune în cultura română*, Bucureşti: Editura Academiei.

MAZILU, Dan Horia, 1974, *Udrişte Năsturel*, Bucureşti: „Minerva".

MAZILU, Dan Horia, 1976, *Barocul şi literatura română din secolul al XVII-lea*, Bucureşti: „Minerva"

MAZILU, Dan Horia, 1981, *„Varlaam şi Ioasaf" – istoria unei cărţi*, Bucureşti: „Minerva".

PANAITESCU, P. P., 1926, *L'Influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archêveque de Kiev, dans les Principautés roumaines*, Paris: Gamber.

[26] Şt. Ciobanu, 1992, p. 284.

PÎRNUŢĂ, Gheorghe, 1971, *Istoria învăţămîntului şi gîndirea pedagogică din Ţara Românească. Sec. XVII-XIX*, Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică.
PETRESCU, Victor, PARASCHIVA, Serghie, 1999, *Dicţionar de literatură al Judeţului Dîmboviţa (1508-1998)*, Tîrgovişte: Bibliotheca.
PIRU, Al., 1977, *Istoria literaturii române de la origini pînă la 1870*, Bucureşti: E.D.P.
SIMONESCU, Dan, PETRESCU, Victor, 1972, *Tîrgovişte – vechi centru tipografic românesc*, Tîrgovişte: M.J.D.
STOICESCU, Nicolae, 1971, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova*, Bucureşti: Editura Enciclopedică Română.
STOICESCU, Nicolae, 1982, *Matei Basarab*, Bucureşti: Editura Militară.
Ş(UIU), R(odica), 1979, „Năsturel, Udrişte", în: *Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900 (DLR 1900)*, Bucureşti: Editura Academiei, *s.v.*

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

V.
LATINA, CASTILIANA ŞI EVOLUŢIA ROMÂNEI LITERARE. ISTORIA UNEI TRADUCERI MULTILINGVE[1]

V.1. Lucrarea despre care ne propunem să vorbim aici confirmă încă o dată adevărul că traducerile din limbile vechi (ebraică, greacă, latină) ocupă un loc important în formarea şi dezvoltarea limbii literare a oricărui popor. Evident, primele traduceri sînt, de obicei, acelea din textele sacre, dar se întîmplă destul de frecvent ca textul-sursă să fie reprezentat de cronici istorice sau diverse alte tipuri de texte laice (lucrări cu conţinut moralizator sau chiar opere literare). În cazul limbii române literare, o sursă importantă pentru dezvoltarea acesteia o constituie, în afară de obişnuitele texte biblice şi exegetice (venite însă mai ales prin filieră bizantino-slavă), şi cîteva lucrări pe care le-am numit „diverse". După cum se ştie, cea mai veche traducere românească din literatura occidentală este romanul popular *Fiore di virtu*. Preluat din italiană, dar şi din franceză, iar mai tîrziu dintr-o traducere grecească, acest roman a circulat în numeroase versiuni româneşti între secolele al XV-lea – al XVII-lea. Din română, el a fost tradus apoi în limbile slave, în cursul unui proces care s-a derulat invers decît acela al literaturii religioase[2].

---

[1] Apărută în vol. *El Español. Lengua de cultura. Lengua de traduccion. Aspectuos teoricos, metodologicos y profesionales*, Ediciones de la Universidad de Castilia-La Mancha – ATRIO Editorial, Granada, 2005, pp. 157-168, sub titlul „Le latin, le castillan et l'evolution du roumain littéraire. L'histoire d'une traduction multilingue".

[2] Cf. N. Cartojan, *Les premiers éléments occidentaux dans la littérature roumaine*, în: *Revue de la littérature comparée*, Bucarest, XIV (1934), nr. 1, pp. 12-19. Idem, *Le modèle français de l'„Erotokritos", poème crétois du XVII-e siècle*, în: *Revue de littérature comparée*, XVI (1936), nr. 2, pp. 265-293. G. Ştrempel, *Romanul popular în colecţiile de*

Prima operă literară cultă din Occident a fost tradusă în româneşte abia la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea, cam între anii 1695 şi 1702. Este vorba despre romanul spaniol *Libro llamado Relox de principes en el qual va incorporado el muy famoso libro de Marco Aurelio auctor del un libro y del otro, que es el muy reverendo patre Fray Antonio de Guevara, predicator y coronista a su magestad y agora nuevamente electo en obispo de Guadix*, Valladolid, 1529, 319 f., 292 x 193 mm.

În cele ce urmează, ne propunem să prezentăm importanţa acestei traduceri în dezvoltarea limbii române literare şi a literaturii române vechi. Înainte însă de a analiza, prin cîteva exemple, transferul concret al lexicului, structurilor gramaticale şi stilistice din textul-bază în textul-ţintă şi de a urmări, mai departe, impactul temelor, leit-motivelor, ideilor şi imaginilor din aceste lucrări asupra literaturii române, în general, se cuvine să fixăm contextul în care s-a realizat această traducere.

V.1.1. Mai întîi, se remarcă întîrzierea cu care cultura română a receptat o carte de mare succes în Europa occidentală. Din motive istorico-geografice asupra cărora nu este aici locul să zăbovim[3], întreaga evoluţie a literaturii române şi, implicit, a limbii române literare se află cu cîteva secole bune în urmă faţă de celelalte limbi şi literaturi romanice. Astfel, dacă primele documente scrise din limbile romanice occidentale datează din secolele al IX-lea – al XII-lea, cel din limba română este atestat abia în secolul al XVI-lea[4]. Mult timp, între

---

manuscrise ale Bibliotecii Academiei, în: *Studii şi cercetări de bibliologie*, Bucureşti, XI (1962), p. 110.

[3] Este vorba despre izolarea geografică de restul lumii neolatine, dezvoltarea într-un mediu bizantino-slav, diferenţele în ceea ce priveşte substratul (traco-dac), superstratul (slav) şi adstraturile (maghiar, turc etc.). Cf. Carlo Tagliavini, *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna, Casa editrice Prof. Riccardo Pàtron, 1972[6] (cf. şi *Originile limbii neolatine*. Versiune românească de Anca Giurescu şi Mihaela Cîrstea Romaşcanu. Studiu introductiv de Al. Niculescu, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1977, p. 443).

[4] Cf. Carlo Tagliavini, *op. cit.*, cap. VII: pentru franceză, *Les serments de Strassbourg*, 841; pentru spaniolă, *Cantar de mio Cid*, 1140; pentru italiană, *Ritmo bellunese*, 1193 (cam din aceeaşi perioadă, poate chiar un pic mai de timpuriu, se

limba populară şi limba literară a existat o legătură mai strînsă decît în cazul altor limbi romanice[5]. Tocmai de aceea, traducerile unor opere culte din literaturile occidentale, mai ales din cele latino-romanice, precum este cazul romanului (romanelor) scris(e) de către episcopul spaniol Antonio de Guevara, au avut un rol foarte important în configurarea unei limbi literare naţionale.

Libro aureo de Marco Aurelio emperador y eloquentissimo orador aparţine literaturii parenetice, a cărţilor de învăţătură *ad usum delphini*, dar şi pentru uzul regilor, împăraţilor, marilor conducători de la curţile europene, un amestec de morală creştină, sfaturi practice cu caracter politico-diplomatic şi administrativ, istoric, filosofic, toate condimentate cu aluzii la viaţa publică a timpului şi spaţiului respectiv. Amestecul de stil erudit, predică religioasă şi anecdotică literară era foarte la modă în epocă, în întreaga Europă[6]. Autorul, Antonio de Guevara (aprox. 1480-1545), provenind dintr-o familie nobiliară castiliană, a fost călugăr franciscan la Valladolid, stareţ al mănăstirilor Soria şi Avila, episcop de Guadix, în Andaluzia, şi episcop de Mondoñea, în Galicia, devenind între timp (începînd din 1526) predicator al Curţii Imperiale şi cronicar oficial al lui Carol Quintul[7]. Folosind motivul convenţional al manuscrisului găsit întîmplător[8], el

---

păstrează şi „ritmurile" trubadurilor toscani şi genovezi); pentru portugheză, *Testamentul Elvirei Sanchez*, 1193; pentru dalmată, *Scrisoarea lui Todru din Zara*, 1325; pentru română, *Scrisoarea lui Neacşu din Câmpulung*, 1521.

[5] Cf. Marius Sala (coord.), *Enciclopedia limbilor romanice*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1989, s.v. *română*.

[6] Maria Rosa Lida, *Fray Antonio de Guevara. Edad media y siglo de oro español*, în: *Revue de filologie hispanique*, VII (1945), pp. 346-388. Cf., de asemenea, J. Garcia López, *Historia de la literatura española*, Barcelona, 1961[6], p. 174.

[7] René Costes, *Antonio de Guevara. Sa vie*, în: *Bulletin hispanique*, Heidelberg, XX (1923), pp. 305-360.

[8] Mai precis, s-a folosit „ficţiunea traducerii". Guevara pretinde, în prologul la *Cartea aurită a lui Marc Aureliu*, că a găsit o menţiune referitoare la o biografie a împăratului roman. După multe căutări, a descoperit (la Florenţa, printre cărţile rămase de la Cosma de Medicis) şi manuscrisul, redactat în greceşte (căci stoicul filosof-împărat folosea greaca în scrierile sale particulare). Cu ajutorul unor prieteni, l-a tradus în latineşte, apoi în castiliana literară, iar din aceasta, în spaniola vulgară. Precizînd că a realizat o traducere-liberă, „gîndire cu gîndire", autorul face şi o scurtă

realizează o operă de reconstituire „documentară" a vieţii şi operei împăratului-filosof Marcus Aurelius, cu numeroase comentarii referitoare la realităţile spaniole ale secolului al XVI-lea. Sursele sale documentare autentice au fost: biografia *Marcus Antonius philosophus*, din *Historiae Augustae scriptores sex* a lui Iulius Capitolinus[9]; J. Boccaccio (cu operele sale de istorie scrise în latineşte[10], în nici un caz cu *Decameronul*); lucrările unor eruditi umanişti italieni, precum Flavio Biondo[11] ori Sabelicus[12]. De asemenea, A. de Guevara a utilizat *Cyropedia*, a istoricului antic grec Xenophon; lucrarea din secolul al XIII-lea *De regimine principum*, a scolasticului creştin Thomas d'Aquino ş.a. Dintre modelele predecesorilor şi contemporanilor săi sînt citaţi: Juan Manuel (1282-1348), cu *Libro de los estados*; Diego de Valera (1412-1486), cu *Doctrina de principes*, şi Leon Batista Alberti (1404-1472), cu *Famiglia*. Desigur, i-au fost cunoscute, căci apăruseră recent, operele lui Thomas Morus, *Utopia*, Louvain, 1516, şi ale lui Erasmus de Rotterdam, *Institutio principes cristianes*, Venezia, 1518.

Trebuie să folosim însă ghilimelele cînd utilizăm termenii „ştiinţific", „documentar" etc. referitor la opera lui Guevara, căci autorul citează din memorie, neuzitînd de acest întreg erudit aparat bibliografic decît ca pretext pentru a descrie, ca un fin observator şi bun analist, moravurile de la Curtea lui Carol Quintul şi pentru a-şi exprima opiniile despre conducerea politică, administraţie, familie, educaţie, religie etc. Acesta a şi fost, de altfel, elementul care a asigurat succesul fulminant al lucrării. Episcopul A. de Guevara a scris, de fapt, două cărţi separate. Prima se numea *Viaţa lui Marc Aureliu*, avea 52 de capitole şi era concepută ca ghid de conduită

---

teorie a traducerii. Evident, contemporanii nu l-au crezut şi Guevara se preface supărat că aceştia îi neagă calităţile de traducător (cf. ed. lat. *Horologium principum*, f. 5).

[9] Confruntarea se poate face după ediţia de la Strassbourg, 1677, pp. 56-89.

[10] *De genealogiis deorum; De casibus illustrium virorum; De claris mulieribus*, citate de către Guevara.

[11] Flavio Biondo (1392-1463), secretar al familiei Sforza şi secretar al Vaticanului, este un învăţat italian foarte frecventat de către vechii cronicari, istorici, traducători şi scriitori români, datorită referirilor preţioase la războaiele romanilor cu dacii, în *Romae Instauratae*, libri III, Verona, 1482, şi *Romae triumphantis*, libri X, Brescia, 1482.

[12] Frecvent citat de către A. de Guevara, cu *Enneades sive Rapsodiae historiarum*, 92 de cărţi, 1498-1504.

princiară pentru uzul regilor spanioli şi în special al lui Carol Quintul, cel destinat să conducă „imperiul în care soarele avea să nu apună niciodată". Cea de-a doua, *Ceasornicul domnilor*, avea 144 de capitole, consacrate aceloraşi capete încoronate, dar cu accent pe latura didactică, educativă, cu referiri la viaţa privată etc. Aceasta, mai ales, este cartea în care stilul pedant şi erudiţia cedează locul imaginaţiei bogate, falselor trimiteri bibliografice, anecdotelor şi povestirilor spumoase, stilului colocvial, toate cu pronunţată tentă de cronică mondenă contemporană, abil integrată printre consideraţiile filosofiei morale, creştine, oficiale.

Autorul a lucrat la *Ceasornic* timp de 15 ani, iar *Viaţa lui Marcus Aurelius* a fost scrisă în 6 ani, între 1518 şi 1524, după cum singur mărturiseşte. Ceea ce nu spune, dar se înţelege cu prisosinţă din istoria lansării cărţilor, este faptul că eruditul vlădică, predicator şi cronicar imperial, a fost şi un excelent manager al operei sale, demn model pentru marketingul din industria editorială de astăzi. Încă de pe cînd era stareţ la mănăstire lucra cu asiduitate la carte, bine închis în cabinetul său de lucru, atît cît să trezească curiozitatea apropiaţilor, care îl porecliseră deja „Marc Aureliu". În carte sa va face, de altfel, elogiul celor trei ore de studiu individual necesare în programul zilnic al oricărui mare conducător, într-un birou personal, încuiat cu o cheie la care să nu aibă vreodată acces nici măcar soţia respectivului principe. De fapt, *Orologiul principilor* avea tocmai această semnificaţie: cum trebuie să-şi împartă un principe cele 24 de ore – pentru treburile statului, pentru familie, pentru sine.

Cînd împăratul Carol al V-lea s-a îmbolnăvit de friguri, i-a cerut manuscrisul, ca să-şi mai aline suferinţa cu lectura. Autorul nu-l putea refuza şi nici nu avea interesul s-o facă. I l-a oferit, cu rugămintea umilă de a nu-l arăta altcuiva. Bineînţeles că interdicţia a funcţionat exact în sensul contrar, adică în cel dorit, dar nemărturisit de autor. I. P. S. Padre Antonio cunoştea prea bine parabola biblică a fructului oprit. Din acel moment, manuscrisul a intrat într-un circuit mai larg (primul majordom, care l-a sustras din dormitorul împăratului, regina, care îl rugase să facă acest gest pentru ea, diverşi curteni favoriţi ş.a.m.d.). Copiile, parţiale sau integrale, s-au înmulţit rapid. A. de Guevara face cunoscute aceste întîmplări prin epistolele trimise unor

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI
LITERE

prieteni din afara graniţelor ţării (comunarzii Pedro Giron şi marchizul de Pescara, aflaţi în exil în nordul Africii ş. a.), cărora le parvin, totuşi, chiar din partea autorului, nişte cópii integrale ale lucrării. În sfîrşit, cînd manuscrisele copiate fraudulos ajung să se înmulţească printre cărturari, unele chiar sub numele unor plagiatori, Antonio de Guevara se grăbeşte să încheie lucrul, combinînd cele două cărţi într-un tot, destul de neunitar. Cerînd protecţia împăratului şi autorizaţia de a difuza lucrarea în exclusivitate, el tipăreşte cartea la Valladolid, primele exemplare ieşind de sub teasc în ziua de 8 aprilie 1529. Astfel pregătit, succesul lansării şi difuzării a fost strălucit. De fapt, ceea ce s-a realizat acum a fost alipirea *Ceasornicului domnilor*, într-o formă definitivă, la *Viaţa lui Marc Aureliu*. Aceasta din urmă începuse deja să circule printre cititori nu numai în zecile de cópii manuscrise neautorizate, cum spuneam, ci şi în variante editate. În 1528 a apărut o ediţie tipărită la Sevilla, fără numele autorului pe copertă, şi încă una, în limba portugheză, la Lisabona[13]. În anii următori au apărut alte ediţii, în spaniolă, portugheză, franceză, separat pentru cele două cărţi, chiar după ce autorul le contopise în ediţia oficială din 1529. În 1529 a apărut la Anvers o ediţie spaniolă a *Vieţii lui Marc Aureliu*, la tipografia lui Ioan Griphius. Între 1534 şi 1554 se vor tipări, tot aici, nu mai puţin de 10 ediţii, toate în spaniolă. Între timp, ediţii în spaniolă apăruseră şi la Paris (1529, la Tipografia universitară Sorbonne), la Roma (1531), la Venezia (1532).

În 1647 apare ultima ediţie separată a *Vieţii lui Marc Aureliu*, în spaniolă, la Barcelona. În limbi străine, seria a fost deschisă de amintita ediţie-pirat din 1528, apărută în portugheză, la Lisabona, şi continuată de o versiune franceză, realizată de René Berthaut de la

[13] L. Canedo, *Las obras de Fr. Antonio de Guevara*, p. 451, nr. 1 şi 2, *apud* Gabriel Ştrempel, *Introducere* la *Ceasornicul domnilor*, de Antonio de Guevara. Traducere din limba latină de Nicolae Costin. Ediţie critică şi studiu introductiv de....., Bucureşti, Minerva, 1976, p. XVI, n. 49 şi n. 50. La aceasta excelentă ediţie am făcut apel pentru exemple şi pentru sursele documentare. Pentru operele lui Guevara sînt de consultat: René Costes, *Antonio de Guevara, son ouvrage*, în: *Bibliothèque de l'École des Hautes-Études Hispaniques*, Bordeaux-Paris, fasc. X, f. 1926, nr. 2, pp. 1-217; Cf. şi studiul îngrijit de G. Cirot; R. Fouché-Delbosc, *Bibliographie espagnole de Fray Antonio de Guevara*, în: *Revue hispanique*, XXXIII (1815), pp. 1-301.

Grise, sub titlul *Livre doré de Marc Aurèle, empereur et eloquent orateur.* Traduit de vulgaire castilian en francoys par R. B. de la Grise, Paris, 1531. Au urmat multe altele. În Italia a apărut aceeaşi versiune, în acelaşi an, 1543, la Venezia şi la Roma, *Vita di M. Aurelio imperatore...* Apoi, pînă în 1821, vor apărea 25 de ediţii numai la Veneţia. În Olanda au apărut 11 versiuni, între 1565 şi 1640, la Utrecht, Amsterdam, Rotterdam, Anvers. Cu toată aversiunea olandezilor faţă de dominaţia spaniolă, se tipăreau chiar şi multe ediţii spaniole. În Anglia s-a creat o adevărată modă a stilului şi tematicii guevariene, după ce lordul Berners a realizat, în 1535, versiunea *The golden Booke of Marcus Aurelius. Emperorer and eloquent oratour,* dar nu după original, ci după o versiune franceză. În următorii 50 de ani au mai apărut 12 ediţii. *Ceasornicul domnilor* nu a fost mai puţin difuzat: 13 ediţii în Spania, în secolul al XVI-lea, 43 de ediţii în Franţa (Paris, Lyon, Rouen, Anvers), numai între anii 1540-1606. În Italia, acesta apare, cu titlul schimbat, începînd cu 1543 (o dată cu *Viaţa lui Marc Aureliu*), *Instituzione del Principe cristiano,* în patru ediţii. Abia din 1553 se respectă titlul original. În engleză, *Ceasornicul* este tradus întîi tot după o versiune franceză, în 1557, de către Thomas North. Alte 5 ediţii au apărut, tot la Londra, în anii următori. Nouă ediţii germane (secolele XVI-XVII), trei ediţii în Olanda (1617-1618), trei ediţii maghiare (secolul al XVII-lea), una armenească (Veneţia, 1738), zece ediţii poloneze (secolul al XVIII-lea) completează imaginea răspîndirii acestei cărţi. Este interesant că din *Viaţa lui Marc Aureliu* nu a apărut nici o ediţie în germană[14].

În schimb, în Germania şi Polonia au apărut cele mai multe ediţii în latină. Este de mirare cît de mult a întîrziat realizarea unei versiuni latineşti, limba diplomaţiei, limba de cult, limba de cultură a epocii după o operă de asemenea succes[15].

[14] Pentru traducerea cărţilor lui Antonio de Guevara în întreaga lume, cf. L. Canedo, *op. cit.*, pp. 452-497; Louis Clément, *Antoine de Guevara, ses lecteurs et ses imitateurs français au XVI-e siècle,* în: *Revue d'Histoire littéraire de la France,* t. VII (1900), pp. 530-602 şi t. VIII (1901), pp. 214-233; H. Vaganay, *Antonio de Guevara et son oeuvre dans la littérature italienne. Essai de bibliographie,* în: *La Bibliofilia,* XVII (1915), pp. 335-465; Louis Karl, *Note sur la fortune des oeuvres d'Antonio de Guevara à l'étrangère,* în: *Bulletin hispanique,* XXXV (1938), pp. 32-50.

[15] Gabriel Ştrempel, *op. cit.*, p. XXXII.

Dacă ar fi fost să credem în declaraţia convenţională din *Prologul* ediţiei oficiale spaniole din 1529, nici nu era nevoie de o asemenea traducere, căci el însuşi ar fi realizat una, înaintea celor spaniole, după un fictiv manuscris grecesc. În realitate, prima versiune latinească a apărut abia în 1601, la Torgau, sub semnătura eruditului umanist german Johann Wanckelius. Alte nouă ediţii vor apărea la Torgau, Leipzig, Frankfurt/Main, Raab, între 1606 şi 1746, apoi altele – în Slovacia şi Polonia, între 1612 şi 1745. Trebuie precizat că versiunile în limba poloneză, sus-amintite, realizate după 1750, se bazează pe cele latineşti, tipărite la Piotrkow şi Cracovia[16].

Într-un cuvînt, timp de două secole şi jumătate, opera lui Antonio de Guevara a fost cea mai răspîndită carte laică din Europa, egalînd Biblia în privinţa numărului de ediţii[17].

În româneşte, cartea a fost tradusă la sfîrşitul secolului al XVII-lea, de către Nicolae Costin, fiul unuia dintre cei mai mari cronicari români medievali, Miron Costin. El însuşi autor al unor cronici, Nicolae Costin a cunoscut textele lui Antonio de Guevara în Polonia, unde familia Costin a petrecut mulţi ani. Tot acolo a făcut solide studii umaniste, la şcolile iezuite, cît şi la colegiile din Lwov, Bar, Cameniţa. În provinciile româneşti – Moldova, Valahia, Transilvania, încă nereunite pe atunci – se găseau ediţii italiene şi latineşti[18]. Dar traducătorul român a cunoscut ediţiile poloneze şi pe cele latineşti care circulau în mediul academic din Polonia. Dintre acestea din urmă, a avut în faţă versiunea lui Johann Wanckelius, reimprimată, cum am arătat, în nu mai puţin de zece ediţii, între anii 1601 şi 1745. Este sigur că a folosit ediţia din 1615, reluată în 1636, deoarece aceasta conţine, pe lîngă textul propriu-zis al lui Guevara, şi extrem de multe note marginale care aparţin traducătorului Wanckelius[19]. Or, Nicolae Costin traduce,

---

[16] Karl Estreicher, *Polonische Bibliographie des XV-XVII Jahrhunderts*, Cracovia, 1883, p. LIX, nr. 151, 157, 216; N. Cartojan, *Ceasornicul domnilor, de Nicolae Costin şi originalul spaniol al lui Guevara*, Bucureşti, 1941.

[17] Cf. Angel Valbuena Prat, *Historia de la literatura española*, vol. I, Barcelona, 1957[5], p. 473.

[18] V. Mihordea, *Biblioteca domnească a Mavrocordaţilor...*, în: *Analele Academiei Române*, Mem. Secţ. Ist., s. III, XXII (1940), pp. 359-419.

[19] Karl Estreicher, *loc. cit.*; Gabriel Ştrempel, *op. cit.*, pp. XXXIV-XXXVIII.

selectiv, atît textul propriu-zis al *Ceasornicului domnilor*, cît şi notele suplimentare ale versiunii latineşti.

Literatura parenetică era foarte apreciată în mediul intelectual românesc al epocii. Exact în acelaşi timp cu *Orologiul* lui Antonio de Guevara s-a realizat cea mai de seamă operă filosofico-literară românească a Evului Mediu, datorată prinţului erudit Neagoe Basarab, *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său, Teodosie.* Comparată, de obicei, cu *Principele* lui N. Machiavelli, lucrarea românească a fost scrisă, din păcate, în limba slavonă, considerată pe atunci limba de cultură şi cult în ţările române. De aceea nu ea a contribuit la dezvoltarea limbii române literare, ci alte cărţi, mai puţin valoroase, precum şi traducerile din autori străini, cum este cazul lui A. de Guevara. O întreagă literatură bizantină pe tema educaţiei principilor circula în teritoriile de la gurile Dunării: *Versurile Diaconului Agapet*; *Învăţăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leo*; *Sfătuirile creştino-politice*, antologie realizată de mitropolitul român Antim din Iviria, *Theatrum mundi*, a lui Ambrosius Marilanus, tradusă din latineşte în greceşte ş. a. Ca şi eruditul şi talentatul său tată, Nicolae Costin a fost ministru, consilier al conducătorilor politici ai vremii, găsindu-şi, de altfel, sfîrşitul tocmai din cauza implicării în agitata viaţă politică românească a epocii. În plus, ca autor de opere istorice[20], a utilizat ca surse documentare atît scrierile lui Guevara, cît şi ale autorilor citaţi de acesta, Flavio Biondo *et alii.* În sfîrşit, lucrarea lui A. de Guevara conţinea, printre multe alte povestiri moralizatoare, ce au făcut deliciul cititorilor de-a lungul celor două secole de glorie a cărţii (secolele al XVI-lea şi al XVII-lea), şi una care îi interesa în mod deosebit pe români. Sub titlul *El vilano del Danubio* (III, 5, în ediţia latină, pp. 142-146, ediţia românească citată), A. de Guevara redă discursul de protest al unui ţăran daco-roman în faţa senatului roman, condus de împăratul Marcus Aurelius, faţă de guvernarea extrem de dură în Dacia. Desigur,

[20] *Letopiseţul Ţării Moldovei de la zidirea lumii pînă la 1601; Cronica oficială a domniei dintîi a lui Nicolae Mavrocordat.* Cf. Nicolae Costin, *Opere*, I. Ediţie îngrijită şi introducere de Const. A. Steriade şi I. Lăzărescu. Prefaţă de G. Ivănescu, Iaşi, Editura „Junimea", 1976; Cf. Nicolae Costin, *Scrieri*, I-II. Îngrijirea textului, postfaţă, indice, glosar de Svetlana Korolevschi, Editura Hyperion, Chişinău, 1991.

ţinta nemărturisită a Părintelui Antonio, episcop de Guadix, a fost guvernarea abuzivă şi nedreaptă a lui Carol Quintul în provinciile spaniole (din America etc.). Dar anecdota a plăcut enorm unor generaţii întregi de cititori, devenind subiect de sine stătător pentru piese de teatru, fabule, nuvele, inclusiv sub pana lui La Fontaine[21].

Toate aceste motive au fost suficiente pentru ca opera lui Antonio de Guevara să fie tradusă în română, fie şi prin intermediar latin. Traducătorul român preia cele două cărţi originale, *Libro aureo de Marco Aurelio Emperador* şi *Relox de principes*, sub un singur titlu, folosind, în fapt, procedeul din versiunea latină: *Horologium principum*[22], devenit în româneşte *Ceasornicul domnilor*[23]. Nicolae Costin a reluat şi a cizelat de mai multe ori versiunea sa, după cum o dovedesc cele cinci manuscrise păstrate pînă astăzi, dintre care cel mai valoros a fost conservat la Biblioteca Apostolică de la Vatican, în fondul *Vatican Rumeno*, 1. Faţă de versiunile spaniolă şi latină, traducătorul român şi-a permis şi o serie de modificări cantitative şi structurale: a redus materia de la 153 la 85 de capitole, pe care le-a organizat în aşa fel încît să dea unitate şi coerenţă versiunii sale, urmărind trei mari teme: filosofia şi etica personală; familia; statul. A înlocuit, firesc, dedicaţiile originale. Guevara se adresase lui Carol al V-lea, Wanckelius s-a adresat lui Cristian al Saxoniei, iar Nicolae Costin s-a adresat principelui său, Grigorie Ghika al II-lea. Traducătorul român renunţă mai ales la pasajele de comentariu dogmatic, prea speciale şi, în plus, nepotrivite cu concepţia teologică a cititorului român. De asemenea, a preluat doar o parte din notele suplimentare ale traducătorului german (latin), exagerate cantitativ (ocupau

[21] Don Juan de la Hoz y Mota, *El Vilano del Danubio*, piesă de teatru în versuri, cf. M. Menéndez Pelayo, *Origenes de la novela*, vol. II, p. 120, n. 1; Jean de la Fontaine, *La Paysan du Danube*, în: *Fables*, livre XI, Paris, ed. 1946, pp. 365-368; cf. M. Menéndez Pelayo, *Histoire du rouman et de ses raports avec l'histoire dans l'antiquité grecque et latine*, Paris, 1862[2], pp. 463-464.

[22] Titlul exact al versiunii lui J. Wanckelius era: *Horologii Principum sive de vita M. Aurelii imperatoris, libri 3, de lingua castellana... in latinam traducti.... Editio quarta*, Leipzig, 1615.

[23] De fapt, şi în româneşte cartea are un titlu foarte lung, fastidios, ce include şi un blestem adresat celui ce ar fura cartea.

aproape tot atîta spaţiu ca şi textul original al lui Guevara). A păstrat toate pasajele care confereau fluenţă, vivacitate, interes şi a adăugat, pe alocuri, mici comentarii personale. Rezultatul a fost o operă de maxim interes pentru cititorul român. Din păcate, deşi tradiţiile tipografice sînt foarte vechi în spaţiul cultural românesc, versiunea lui Nicolae Costin a circulat timp de un secol doar în cópii manuscrise, apoi a fost publicată fragmentar[24] şi abia în 1976 s-a bucurat de o ediţie ştiinţifică[25] pe măsura valorii ei, datorată eruditului cercetător Gabriel Ştrempel, membru al Academiei Române, directorul Bibliotecii Academiei Române.

În ce constă specificul acestei versiuni? Analiza noastră porneşte de la premisa că în evoluţia limbii române literare, aflată în întîrziere, cum spuneam, faţă de limbile apusene, traducerile, mai ales cele din latină şi din limbile romanice (franceză, italiană, spaniolă), au completat în mod fericit fondul popular şi fondul cult vechi (texte religioase, juridice, administrative etc.) care stă la baza oricărei limbi literare naţionale[26]. Asemenea modele latino-romanice au scos limba română, o limbă esenţialmente romanică, de sub influenţa slavă, impusă de poziţia geografică şi de istoria poporului român, de apartenenţa la biserica răsăriteană de rit bizantino-slav.

Ca să putem aprecia calitatea traducerii, trebuie să stabilim mai întîi specificul textului-bază. Johann Wankelius a folosit ca punct de pornire o versiune originală castiliană, într-o variantă pe care el o numeşte „vulgară". Dar cercetătorii moderni au căzut de acord că Antonio de Guevara a fost creatorul unei forme lingvistice şi stilistice „distinsă, cultă şi splendidă"[27]. Era un limbaj de echilibru între mode-

[24] M. Gaster, *Literatura populară română*, Bucureşti, 1883, pp. 559-570. Cf. şi Al. Duţu, *„Le miroir des princes" dans la culture roumaine*, în: *Revue des études sud-est européennes*, VI (1968), nr. 3, pp. 439-479.

[25] Cf. *supra*, n. 10.

[26] Petre Gheorghe Bârlea, *Rolul traducerilor din latină în dezvoltarea limbii române literare*, Editura Academiei, Bucureşti, 2005.

[27] Angel Valbuena Prat, *op. cit.*, p. 476.

lele greco-latine[28] şi exprimarea facilă, pretenţioasă şi strălucitoare de la curtea imperială spaniolă. Tocmai această îmbinare a plăcut atît de mult contemporanilor[29], care vor fi trecut mai uşor peste consideraţiile filosofico-teologice în stil scolastic. Numeroasele expresii, sintagme, sensuri speciale ale literaturii castiliene de la începutul secolului al XVI-lea nu vor fi încăput toate în latina utilizată de Wanckelius. Pe lîngă versiunea originală, Wanckelius a folosit şi o versiune franceză şi o alta, italiană (*ex lingua castellana adhibitis gallicis et italicis versionibus*, cf. *Horologium principum, Prologus* [p. XXX], *editio quarta*, Leipzig, 1615).

Din toate acestea a realizat o versiune latină, într-o latină clasică, dar marcată, evident, de gîndirea unui vorbitor de limba germană.

Pentru traducătorul român, problema nu se reducea la rezolvarea dificultăţilor textului-bază, ci şi la găsirea unor echivalente literare în limba-ţintă, în situaţia în care aceasta nu era încă normată. Apăruseră, desigur, mari monumente de limbă literară biblică, chiar şi în versuri, datorate unor episcopi şi mitropoliţi eruditi[30], apăruseră lucrări de retorică[31], lucrări juridice[32], istorice[33]. Apăruseră traducerile cărţilor populare din Occident şi Orient – *Fiore di virtu* (rom. *Floarea darurilor*) şi *Alexandria*, precum şi un roman original românesc, alegoric – Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică* (1701), un eseu filosofico-teologic – Dimitrie Cantemir, *Divanul sau gîlceava înţeleptului cu lumea* (tipărit la Iaşi, în 1698).

Aşadar, traducerea lui Nicolae Costin apărea în plină epocă de încetăţenire a unor neologisme şi structuri sintactico-stilistice savante

[28] Pentru *Cyropedia* lui Xenophon se pare că a folosit nu versiunea greacă, ci o traducere latină, realizată de Francesco Philelpho, la Roma, în 1474 (cf. Menéndez Pelayo, *op. cit.*, p. 109).

[29] Maria Rosa Lida, *op. cit.*, p. 379.

[30] *Cazania* lui Varlaam (1643), *Noul Testament de la Bălgrad* (1648), traducător Simion Ştefan; *Psaltirea în versuri* (1673), traducător Dosoftei; în sfîrşit, cel mai amplu document de limbă literară românească, *Biblia de la Bucureşti* (1688), traducere colectivă.

[31] *Didahii* [Învăţături], de Antim Ivireanul (1709-1712).

[32] *Pravila [Legea] lui Vasile Lupu* (1646); *Pravila [Legea] lui Matei Basarab* (1652).

[33] *Cronici (Letopiseţele)*, de Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce, Dimitrie Cantemir.

în limba literară, care încă nu se desprinsese de tradiţia arhaică, regională, populară a textelor religioase[34]. Tatăl său, Miron Costin, fusese un deschizător de drumuri în remodelarea vechiului idiom daco-roman după vocabularul şi morfosintaxa latinei savante. Dimitrie Cantemir şi-a scris unele dintre cărţile comandate de Academia din Berlin, *Incrementa atque decrementa Aulae Otomanicae* şi *Descriptio Moldaviae*, ambele datate între 1714 şi 1716, direct în latină. Fără un dicţionar şi fără modele anterioare, fără traduceri-martori în alte limbi moderne (căci nu se atestă contactul cu vreo ediţie în italiană sau poloneză, de exemplu, care i-ar fi fost accesibile), el a dat o versiune românească ce respectă perfect cele două cerinţe fundamentale ale actului echivalării lingvistice:

a) respectarea literei şi spiritului textului original (latin, în cazul acesta);

b) găsirea unor structuri naturale, fluente, expresive, în limba noii versiuni.

La nivelul sintaxei şi al topicii se remarcă:

- aşezarea complementelor directe şi indirecte înaintea verbului regent:

Lat.: *judices vestros crudeles timemus*
Rom.: *de cumpliţi judecătorii voştri ne temem*

Lat.: *qui tum republicam nostram perturbant*
Rom.: *carii aşia stăpîniia noastră o turbură*

Lat.: *tum existimationem nobis furantur*
Rom.: *cum cinstea noastră o fură*;

- folosirea unui singur verb, comun mai multor propoziţii, ori, dimpotrivă, repetarea retorică a unui verb-predicat, comun mai multor propoziţii principale din fraze exclamative, cu efect retoric de repetiţie simetrică:

Lat.: *Video te cavere justitia..., video te carere pace..., video te non esse divitem..., video te gloriam non habere...* etc.

[34] Al. Rosetti; B. Cazacu; Liviu Onu, *Istoria limbii române*, Vol. I. *De la origini pînă la începutul secolului al XIX-lea*, Bucureşti, Minerva, 1971², pp. 85-441.

Rom.: *Te vădzu*[35] *neavînd dreptate..., te vădzu că nu ai pace...; te vădzu că nu eşti bogat... te vădzu că nu ai odihnă... te vădzu... că nu ai laudă...;*

- ca şi tatăl său, Nicolae Costin încearcă să evite dubla negaţie (*nici am văzut, nici am auzit*), după modelul latin; dar înţelege că româna, spre deosebire de latină (şi, parţial de franceză, total faţă de engleză, germană etc.) acceptă dubla negaţie. Presiunea fondului balcanic, atît de bine sesizată de Kr. Sandfeld (*Linguistique balcanique*, Paris: Champion, 1930), a învins în această confruntare dintre logică şi limbă. În consecinţă, există destule pasaje în care dubla negaţie apare, pentru a nu denatura spiritul limbii române:

nici unile... n-au fost primite (f. 9, 5);

nice nu să cade...; nice n-au simţit (p. 570, ed. 1991).

În domeniul vocabularului, contribuţiile traducătorului sînt, desigur, spectaculoase:

- Deseori, este obligat să localizeze, cum se întîmplă în orice traducere, cînd este vorba despre obiceiuri, instituţii, funcţii ierarhice, plante etc. De exemplu, pentru diverse funcţii ierarhice echivalările se fac astfel:

Lat.: *princeps, dux, gubernator*

Rom.: *domn, hatman, otcîrmuitor.*

Pentru *principum* (G. pl.) foloseşte *domnilor* (G. pl.), care este însă un latinism moştenit în română (rom. *domn* < lat. tardivă *domnus* < lat. cls. *domĭnus*, cf. it., sp. *don*, ptg. *dom*), de aici – titlul românesc al romanului lui Guevara, *Ceasornicul domnilor.*

Celălalt termen din titlul textului-bază utilizat de Nicolae Costin, *horologium*, este tradus prin cuvîntul de origine slavă *ceasornic* (cf. sl. *čas* „oră"). Cu privire la acesta din urmă trebuie precizat că *orologiu* exista în română, dar cu un sens restrîns, „ceas montat în turnul unui palat, la primărie" etc., care i se va fi părut traducătorului prea specializat

[35] Remarcăm schimbarea operată de traducător asupra categoriilor gramaticale ale persoanei şi timpului – pers. I sg. devine pers. a III-a sg., iar prezentul indicativului devine perfectul simplu, în română.

şi, oricum, nepotrivit în contextul lingvistic şi extralingvistic al beneficiarilor textului rezultat[36].

- Alteori introduce termeni de origine latină chiar pentru aceleaşi noţiuni pe care le redase, în alte contexte, prin sinonime din fondul arhaic. Astfel, pentru *lex* foloseşte termenul curent în epocă, *pravilă*, de origine slavă. Există însă numeroase pasaje în care întîlnim cuvîntul românesc *lege* (cf. lat. Ac. *legem*), care se va impune definitiv în româna modernă. În situaţii oarecum similare se află cuvinte precum *academie, şcoală, guvernator, templu, cenzor, dictator* şi foarte mulţi alţii. Toţi au rămas definitiv în limba română literară şi, de aici, în limba română standard. Din păcate, unele dintre aceste cuvinte, precum *dictator*, vor căpăta o concreteţe mai dureroasă decît se putea crede, în istoria noastră...

Desigur, Nicolae Costin nu a fost singurul care a făcut acest efort de re-latinizare tîrzie a limbii române. El se înscrie în seria cărturarilor ctitori mai sus citaţi (episcopi, eruditi, prinţi, istorici): Dosoftei, Miron Costin, Dimitrie Cantemir. Dar, în multe cazuri, forma fono-morfologică aleasă de el a fost aceea care s-a impus definitiv în româna literară. De exemplu, pentru lat. *respublica*, Nicolae Costin foloseşte atît un termen local, tradiţional, *stăpîniia*, „l'État", cît şi neologismul *republica*, în cadrul acelei strategii a seriilor sinonimice, dubletelor lexicale arhaic/neologic, despre care am vorbit mai sus. În privinţa noului termen, aceasta este forma utilizată şi astăzi în româneşte şi nu variantele propuse de către congenerii săi (*răspublica, respublica*).

Dacă pentru opera sa originală, istorică, Nicolae Costin a fost etichetat „inimă de pergament" din cauza excesului de erudiţie seacă, în traducere a realizat o operă vie, datorată spiritului lui A. de Guevara, chiar dacă acesta a fost receptat printr-un intermediar de asemenea eclectic-erudit-sec, datorat unui latinist german, Wanckelius. Şi asta pentru că la cele două capete ale lanţului versiunilor s-au aflat doi reprezentanţi tipici ai ariilor laterale teoretizate de către Matteo Bartoli cu privire la România: extremitatea occidentală a latinei –

[36] Lăsăm la o parte faptul că o asemenea utilizare nu se încadra în realitatea social-economică a ţărilor române de la cumpăna secolelor al XVII-lea – al XVIII-lea...

spaniola/portugheza şi, respectiv, extremitatea orientală a latinei – româna.

Aşadar, avem în versiunea finală românească toate datele unei traduceri „în suveică". S-a plecat de la modele predominant latineşti, s-a realizat o versiune-bază castiliană, s-au utilizat versiuni-martor în franceză şi italiană, pentru a se ajunge din nou la latina clasică, dar în varianta unui erudit german din secolul al XVII-lea, de la care, în sfîrşit, se ajunge la versiunea-ţintă, românească. Excluzînd textele-martor, versiunile care reprezintă esenţa sînt: castiliană, latină, română. La începutul secolului al II-lea (105-106 p. C.), un spaniol (împăratul Traian) a făcut joncţiunea între lumea latină şi lumea traco-dacilor de la gurile Dunării. După paisprezece secole, latina s-a revanşat – „în mic", să spunem: a stabilit legături între o operă cu conţinut politico-administrativ şi filosofico-teologic în limba spaniolă literară şi receptorii ei din aceeaşi zonă danubiană, locuitori care aveau deja o limbă uzuală de origine latină, dar nu încă una literară. Printre cei care au contribuit eficient la constituirea acesteia a fost spaniolul Antonio de Guevara, cu al său *Relax de principes.*

Bibliografie

Surse

DE GUEVARA, Antonio, 1994, *Libro áureo de Marco Aurelio,* Sevilla, 1528. Versión de Emilio Blanco publicada por la *Biblioteca Castro* de la Fundación José Antonio de Castro: *Obras Completas de Fray Antonio de Guevara,* tomo I, páginas 1-333, Madrid. La versión del *Libro áureo de Marco Aurelio,* preparada por Emilio Blanco, ha sido publicada en papel por la *Biblioteca Castro.* Această ediţie poate fi accesată în versiune electronică, pe adresa: http://www.filosofia.org/cla/gue/guema.htm.

DE GUEVARA, Antonio, 1994, *Reloj de Príncipes,* Valladolid, 1529. Versión de Emilio Blanco publicada por la *Biblioteca Castro* de la Fundación José Antonio de Castro: *Obras Completas de Fray Antonio de Guevara,* tomo II, páginas 1-943, Madrid. La versión del *Relox de Príncipes,* preparada por Emilio Blanco, ha sido publicada en papel por la *Biblioteca Castro,* y se utiliza con autorización expresa de su editor y propietario, la *Fundación José Antonio de Castro.* Această ediţie poate fi accesată în versiune electronică, pe adresa: http://www.filosofia.org/cla/gue/guerp.htm.

DE GUEVARA, Antonio, 1976, *Ceasornicul domnilor.* Traducere din limba latină de Nicolae Costin. Ediţie critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel, Bucureşti: Editura „Minerva".

Referinţe

CARTOJAN, N., 1936, „Le modèle français de l'„Erotokritos", poème crétois du XVII-e siècle", în: *Revue de littérature comparée*, XVI, nr. 2, pp. 265-293.

CARTOJAN, N., 1941, *„Ceasornicul domnilor", de Nicolae Costin şi originalul spaniol al lui Guevara*, Bucureşti: Extras din *Cercetări literare*, IV.

CARTOJAN, N., 1934, *Les premiers éléments occidentaux dans la littérature roumaine*, în: *Revue de la littérature comparée*, Bucarest, XIV (1934), nr. 1, pp. 12-19.

CARTOJAN, Nicolae, 1980, *Istoria literaturii române vechi.* Prefaţă de Dan Zamfirescu. Postfaţă şi bibliografii finale de Dan Simonescu, Bucureşti: Editura „Minerva".

CIOBANU, Ştefan, 1989, *Istoria literaturii române vechi.* Ediţie îngrijită, note şi prefaţă de Dan Horia Mazilu, Bucureşti: Editura „Eminescu".

CIROT, G.; FOUCHÉ-DELBOSC, R., 1815, „Bibliographie Espagnole de Fray Antonio de Guevara", în: *Revue hispanique*, XXXIII (1815), pp. 1-301.

CLÉMENT, Louis, 1900-1901, „Antoine de Guevara, ses lecteurs et ses imitateurs français au XVI-e siècle", în: *Revue d'Histoire littéraire de la France*, t. VII, 1900, pp. 530-602 şi t. VIII, 1901, pp. 214-233.

CONSTANT, George, 1938, *În jurul versiunii latine a letopiseţului lui Miron Costin*, în: *RFR*, V, p. 7.

COSTES, René, 1923, „Antonio de Guevara. Sa vie", în: *Bulletin Hispanique*, Heidelberg, nr. XX, pp. 305-360.

COSTES, René, 1926, „Antonio de Guevara, son ouvrage", în: *Bibliotheque de l'Ecole des Hautes-Études Hispaniques*, Bordeaux-Paris, fasc. X, f. 1926, nr. 2, pp. 1-217.

ESTREICHER, Karl, 1883, *Polonische Bibliographie des XV-XVII Jahrhunderts*, Cracovia, 1883, p. LIX, nr. 151, 157, 216.

KARL, Louis, 1938, „Note sur la fortune des oeuvres d'Antonio de Guevara à l'étrangère", în: *Bulletin hispanique*, XXXV, 1938, pp. 32-50.

LIDA, Maria Rosa, 1945, „Fray Antonio de Guevara. Edad Media y Siglo de Oro español", în: *Revue de Philologie Hispanique*, VII, 1945, pp. 346-388.

LÓPEZ, José García, 1961/2009, *Historia de la literatura española*, Barcelona: Vicens-Vives.

IORGA, Nicolae, 1926[2], *Istoria literaturii româneşti*, vol. II, Bucureşti.

SALA, Marius (coord.), 1989, *Enciclopedia limbilor romanice*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

ŞTREMPEL, Gabriel, 1962, „Romanul popular în colecţiile de manuscrise ale Bibliotecii Academiei", în: *Studii şi cercetări de bibliologie*, Bucureşti, XI (1962).

TAGLIAVINI, Carlo, 1972/1977, *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna: Casa editrice Prof. Riccardo Pàtron, 1972[6]. Cf. *Originile limbii neolatine.* Introducere în lingvistica romanistică. Versiune românească de Anca Giurescu şi Mihaela Cîrstea Romaşcanu. Studiu introductiv de Al. Niculescu, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1977.

VAGANAY, H., 1915, „Antonio de Guevara et son oeuvre dans la littérature italienne. Essai de bibliographie", în: *La Bibliofilia*, XVII, 1915, pp. 335-465.

VALBUENA PRAT, Angel, 1957[5], *Historia de la literatura española*, vol. I, Barcelona: Gustavo Gili.

BCUIAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

VI.
TRADUCERILE LUI M. EMINESCU[1]

VI.1. Primele traduceri eminesciene

Activitatea de traducător a lui Mihai Eminescu trebuie explicată în primul rînd prin neobişnuita sa aspiraţie spre cunoaştere. Citea mult, „amestecat", urmărind ideile presărate în scris de valorile spirituale de circulaţie universală dintre cele mai diverse. Curînd a ajuns la concluzia că ceea ce descoperea el trebuie să rămînă, cumva, mai la îndemîna sa şi a conaţionalilor săi, în haina limbii române, aşa încît începuse a le trancrie şi a le traduce. În al doilea rînd, ca profund cunoscător al limbii române, al mentalităţilor poporului român, era curios să vadă cum apar acele nestemate ale culturii universale în limba pe care el însuşi o re-plămădea, în funcţie de geniul intern al acesteia. De aici decurge o a treia motivaţie a orientării spre tălmăciri. Orice om al condeiului simte imboldul confruntării cu marii creatori ai lumii, traducerile reprezintă o şcoală a cuvîntului foarte aspră, căci îl obligă pe cel care le practică să pătrundă în arcanele ambelor limbi în discuţie, găsind virtuţile compensatorii în toate segmentele limbii – fonetică, lexic şi semantică, morfologie, sintaxă, stilistică.

Traducerile dezvăluie particularităţi nebănuite nu numai în structura limbii donatoare, ci şi în a limbii primitoare, a propriei limbi, aşa cum te pun în faţa unor particularităţi de gîndire şi de simţire la care nu te-ai fi aşteptat nici măcar în propria comunitate etno-culturală. În plus, pentru un poet, *actul re-creării unor texte străine în română*, căci asta înseamnă, cum ştim, o traducere adevărată, reuşită,

[1] O parte din acest studiu a apărut în Petre Gheorghe Bârlea, 2005, *Rolul traducerilor din latină în evoluţia limbii române literare*, Bucureşti: Editura Academiei Române. Textul de faţă conţine unele modificări ale variantei din 2005, precum şi cap. 1 de aici, inedit.

din scrierile beletristice de înaltă ţinută estetică şi filosofică, constituie o şcoală şi în sensul că oferă modele de idei formulate memorabil, de imagini, expresii, tehnici literare etc. Într-un cuvînt, traducerea reprezintă un cîştig pe care un creator autentic îl sesizează imediat şi pe care îl şi valorifică, fără să-şi ştirbească din propria originalitate. După cum marii pictori sau sculptori ai lumii „îşi fac mîna" recompunînd detalii sau integralitatea capodoperelor înaintaşilor, după cum marii compozitori interpretează la nesfîrşit operele de referinţă din repertoriul internaţional, înainte să-l îmbogăţească cu propriile lor creaţii, tot aşa şi marii creatori de literatură se simt norocoşi cînd cunosc o altă limbă, pentru a-şi exersa pana în echivalări pe măsura modelelor. Şi chiar cînd nu cunosc bine limbile străine, se încumetă să stilizeze texte la mîna a doua, deseori cu rezultate strălucite (vezi cazul lui G. Coşbuc). Iar în final, cînd au devenit ei înşişi nume de răsunet naţional şi internaţional, aceştia rămîn, în principiu, personalităţile care pot da, în continuare, tălmăciri de valoare, căci funcţionează principiul emulaţiei valorilor.

Exemplele sînt frecvente în istoria literaturii. Ca să ne limităm numai la M. Eminescu, se spune că acel magnific distih, *Lună, tu, stăpîna nopţii, pe a lunii boltă luneci/Şi gîndirilor dînd viaţă, suferinţele întuneci,* considerat cel mai frumos din întreaga literatură română, provine de la Shakespeare, care l-a prelucrat, la rîndul său, de la poeta Sappho, iar aceasta din modelele orientale etc. Nici vorbă de pastişă, căci fiecare a remodelat imaginea în limba sa în maniera sa proprie şi l-a integrat în întregul creaţiei sale. Există studii ample despre aceste filiaţii[2] şi multe au la origini traduceri publicate sau numai în manuscris.

În sfîrşit, există şi o a patra raţiune a activităţii de traducător a lui M. Eminescu – aceea practică. Au existat episoade din zbuciumata sa viaţă, chiar din anii foarte tineri, cînd a tradus pentru că i se cerea să facă acest lucru şi era plătit pentru asta.

[2] Cf. Ştefan Avădanei, 1978, *Eminescu şi literatura engleză,* cap. *Eminescu şi Shakespeare.* Despre motivele şi imaginile poetice antice preluate de Shakespeare există mai multe teze de doctorat şi studii de specialitate, cunoscute în lume.

Cît priveşte *limbile străine cunoscute*, M. Eminescu stătea bine cu germana, pe care o învăţase la Gimnaziul din Cernăuţi, apoi şi-a perfecţionase citind enorm în germană, ulterior conversînd, audiind cursuri, la Universităţile din Viena, Berlin, Jena, scriind în germană şi chiar predînd germana. Ca autodidact, îşi însuşise cunoştinţele de limba franceză, engleză, indiană etc. La Viena urmase cursul de limbi romanice al lui A. Mussaffia. La Viena citise vechea literatură indiană, în traducere germană, în Berlin se înscrisese la cursul de sanscrită. Cu limbile clasice – lucrurile stau mai complicat. Cu latina şi greaca avusese probleme încă de la Gimnaziul din Cernăuţi. Pe lîngă absenţele care au făcut foarte dificilă încheierea situaţiei şcolare din sem. al II-lea al anului al II-lea, s-au adăugat corigenţele la matematică, dar şi la limba latină (Prof. Valentin Kermanner), urmată de repetenţia din anul al III-lea, datorată aceloraşi cauze. Mai exact, pentru a recupera clasa a III-a, tînărul a încercat să depună nişte examene la celebrul Gimnaziu din Blaj, „Roma cea Mică", în peregrinările sale transilvane din 1866. Se spune că profesorul Olimpiu Blăjan, lipsit de flexibilitate şi înţelegere superioară a contextului, l-a picat la examenul de greacă[3], aşa că problema studiilor preuniversitare se va fi rezolvat, cumva, mai tîrziu, de vreme ce în toamna lui 1872 s-a putut înscrie la Universitatea de la Berlin ca „student ordinar", cu un stipendiu acordat de Societatea „Junimea", după ce anterior, în anii 1879 (toamna) – 1882 (vara), la Universitatea din Viena, fusese înscris doar ca „audient". Oricum, cu limba, literatura şi cultura Antichităţii se va pune la punct în anii următori şi încă foarte bine.

O privire asupra cronologiei traducerilor eminesciene arată aceeaşi evoluţie în zig-zag, prezenţa în tot ce înseamnă existenţa poetului: studii, activitate profesională, iubiri, relaţii sociale etc.

Prima traducere a fost din nuvela scriitorului suedez Onkel Adam, *Lanţul de aur*, probabil prin intermediar german. Nu ştim în ce împrejurări a ajuns la acest pas, cert este că traducerea se numără printre primele sale texte publicate. A apărut în cinci numere consecutive din octombrie-noiembrie 1866, în paginile revistei *Familia*. Eminescu avea doar 16 ani. Publicase cunoscute poezia „La mormîntul

[3] Cf. *Istoria literaturii române*, II, 1973, p. 162.

lui A. Pumnul", în volumaşul comemorativ *Lăcrămioarele învăţăceilor gimnazişti din Cernăuţi*, în ianuarie, deci exact în luna cînd împlinise 16 ani. Apoi, la 25 februarie/9 martie acelaşi an, I. Vulcan îi publicase, în revista *Familia*, din Pesta, *De-aş avea...*, „botezîndu-l" Mihai Eminescu; din mai pînă în octombrie i s-au mai publicat patru poezii (*O călărire în zori*, *Din străinătate*, *La Bucovina* şi *Misterele nopţii*). Traducerea nuvelei a apărut concomitent cu ultima din şirul poeziilor de debut. Adolescentul poet-traducător întrerupsese şcoala, călătorise cu trupa de teatru Vlădicescu-Tardini prin Moldova şi prin Transilvania (la Braşov, în mod sigur), lucrase cîteva luni copist la Botoşani şi la biblioteca lui A. Pumnul şi citise tot ce era valoros acolo. Efectele se văd în traducere.

Drumurile din anii 1866-1868 la Blaj, Sibiu, Răşinari, cu tribulaţiile şcoală/teatru, îl conduc spre Bucureşti, de unde va pleca cu trupa M. Pascaly spre Lugoj, Arad, Oraviţa, Buziaş, dar va reveni la Bucureşti, unde este angajat sufleur 2 la Teatrul Naţional. Aceasta este perioada în care M. Pascaly, în casa căruia şi stătea, căci devenise de acum protectorul său, îi dă să traducă, în 1868, o lucrare teoretică din germană: *Arta reprezentării dramatice*, de N. T. Rötscher.

A treia traducere datează din 1874. Titu Maiorescu îl ajutase să rezolve, cumva, problema unui certificat de studii la Botoşani (în absenţa Bacalaureatului) şi l-a convins să se înscrie la doctorat la Berlin, în vederea ocupării unei catedre de filosofie la Universitatea din Iaşi. Eminescu ia totul foarte în serios, cum va face mereu, dar în stilul lui. Propunîndu-şi să susţină, cînd va fi cazul, prelegerile de logică şi o introducere în filosofie, se apucă să traducă din I. Kant, *Critica raţiunii pure...*

A patra traducere este pe cît de amplă, pe atît de eterogenă, în privinţa conţinutului, şi se realizează tot printr-un contract stabilit cu editorul. Eudoxiu Hurmuzachi strînsese cca 20.000 de pagini de documente şi texte originale (adică istoria scrisă de el, pe baza acestor documente), iar fraţii săi, întîi Gheorghe, apoi Constantin Hurmuzaki, au dorit publicarea lor, mai ales în anul agitat în care Curtea de la Viena pregătea sărbătorirea unui secol de la anexarea Bucovinei. S-a constituit un comitet de editare, al cărui secretar era I. Slavici, bun cunoscător de germană, conştiincios, organizat şi harnic în tot ce

făcea. El îi încredinţase lui M. Eminescu primul volum din celebra colecţie de *Documente...* De fapt, se hotărîseră să înceapă cu vol. al VII-lea din colecţie, tocmai pentru că acesta conţinea documente despre realităţile anexării. În paralel, s-a tipărit o broşură pe această temă, răspîndită în Bucovina inclusiv prin mijlocirea lui M. Eminescu. Cît priveşte decizia de a i se încredinţa lui sarcina dificilă a traducerii, ea este justificată prin împrejurările statutului său la *Timpul* şi sănătăţii sale (cererea lui I. C. Cantacuzino către Maiorescu ca Eminescu să fie îndepărtat, cumva, fără să-i fie lezat orgoliul, din redacţie, măcar temporar etc.). În 1878 primise deja onorariul pentru această muncă. Era şi el la capătul puterilor, după multele necazuri din anii de la Iaşi – episoadele de la Biblioteca Centrală Universitară, experienţele revizoratului, profesoratului, redacţiei, gazetăriei la *Curierul de Iaşi.* S-au adăugat cei şapte ani de la Bucureşti, cu munca epuizantă de gazetărie la ziarul *Timpul.* În sfîrşit, efortul creator pentru opera sa poetică, plus primele semne ale bolii – 1878, explică starea în care se afla în momentul cînd Ioan Slavici i-a propus asumarea acestei sarcini. Cu banii pe traducere îşi permitea 2 luni de concediu la moşia junimistului N. Medrea, din Floreşti-Dolj. Documentele vechi din acel prim volum erau scrise în slavo-română, ucraineană, germană, maghiară, latină etc., iar textul de istorie a românilor, de E. Hurmuzaki, în germană. Volumul a fost publicat în 1879, fără semnătura traducătorului[4], dar cu reviziile sale şi sub atenta sa îngrijire redacţională. A rămas, de altfel, singura carte din viaţa sa tipărită pînă la capăt sub îngijirea lui.

Alte traduceri – publicate de Perpessicius, în: M. Eminescu, *Opere*, Bucureşti: FRLA, 1931 şi în volumele din *Opere*, IV-V, Bucureşti: Editura Academiei, 1952-1958, merită aproape fiecare cîte un studiu separat. Ar fi vorba despre texte traduse ori adaptate din Lenau, Schiller, Chr. Werike, Homer, Ovidius, Horatius, Hieronymus Lorm, Hoffmann von Fallersleben, V. Hugo, G. A. Bürger, Goethe.

[4] Cf. *Fragmente din Istoria Românilor,* de Eudoxiu Cavaler de Hurmuzaki. Ediţiunea Ministerului Cultelor şi al Ănvăţăturilor Publice. Tomul Ăntîiul, cu portretul lui Eudoxiu Hurmuzaki, Bucureşti: Din Stabilimentul pentru Artele Grafice Socec, Sander P. Tedu, 1879.

VI.2. Mihai Eminescu între latină şi română

Mihai Eminescu reprezintă o sinteza a epocii sale şi a culturii române inclusiv în dificilul, dar fertilul domeniu al traducerilor din latină. El reprezintă o culme a rostului complet pe care îl au operele antichităţii greco-latine tălmăcite în limbile moderne ale lumii: acela de cunoaştere a esenţei mesajului şi de modelare în limba proprie a expresivităţii textului original, spre propăşirea şi perfecţionarea limbii literare moderne.

Preocuparea lui M. Eminescu pentru antici a început foarte devreme, încă din perioada studiilor la Gimnaziul clasic din Cernăuţi, sub influenţa lui A. Pumnul, el însuşi traducător din latină. În casa acestuia, cei doi ucenici găzduiţi de maestru au cunoscut textele anticilor, cu traduceri în germană etc. De altfel, colegul de cameră din acea epocă al lui Eminescu, Vasile Bumbac, va ajunge chiar profesor de latină şi traducător din latină în română. În privinţa lui Eminescu, am arătat mai sus cum s-au desfăşurat primele etape ale apropierii de limbile clasice. Perioada şcolarităţii propriu-zise nu a fost fastă acestor studii. Apoi, însă, a făcut mari eforturi de autodidact, încît prietenii din perioada Viena (1869-1871) şi Berlin (1873-1874) spun că poetul declama cu plăcere din anticii greci şi latini, cf. T. V. Stefanelli, I. Slavici ş. a. *Analectele...* profesorului lor, A. Pumnul, care antologa inclusiv versiuni româneşti din latină, au fost, cum se ştie, cartea de căpătîi a elevului şi adolescentului Eminescu. Mai tîrziu, A. Schopenhauer, cel mai influent maestru filosof al poetului român, l-a condus, indirect, spre valorile clasice. Admiraţia declarată a filosofului german pentru cultura antică era susţinută de nenumărate citate în original şi în traducere. Versurile şi maximele presărate în opera sa pot alcătui o adevărată antologie de literatură clasică[5]. În sfîrşit, atmosfera de la „Junimea", mai ales de la *Convorbiri Literare*, era stimulatoare, în acest sens. Se publicau aici, cum ştim, traduceri datorate lui V. Pogor, A. Naum, D. Ollănescu-Ascanio ş. a. Ele veneau

[5] Cf. N. Sulică, *Clasicismul greco-german şi literatura noastră.* (În special *Eminescu*, în: *Anuarul liceului „Al. Papiu Ilarian"*, Tîrgu-Mureş, 1919-1929, Tip. Ardeleană, 1930, pp. 1-71; idem, *Eminescu şi clasicismul latin*, în: *Anuarul...*, 1930-1931), Tg. Mureş, Tip. Ardeleană, 1932, pp. 21-56.

în întîmpinarea progresului ideologic şi estetic al grupării, formulat de către T. Maiorescu: adevărul în artă şi perfecţiunea formală. Epoca de maxim interes a lui Eminescu faţă de cultura clasică se situează prin anii 1877-1880. Ca un şcolar întîrziat, îşi aşternea pe caietele rămase în arhivă declinări, conjugări, liste de cuvinte, expresii etc. Îşi planificase acum să-l traducă pe Homer în română şi îl cultiva, evident, pe Horaţiu. Era un refugiu spiritual în atmosfera senină, pură, a anticilor, refugiu necesar în acei ani agitaţi (de la *Timpul* etc.), dar era şi manifestarea conştiinţei rolului formator al textelor clasice în desăvîrşirea poetului care se afirmase deja cu forţă în peisajul literar al naţiei sale.

Printre multe alte judecăţi formulate cu genială intuiţie, aproape în alb, despre Eminescu, T. Maiorescu a sesizat şi acest aspect al personalităţii tînărului poet:

De la Domnia sa [Eminescu], cunoaştem mai multe poezii publicate în Convorbiri, *care toate au particularităţile arătate mai sus, au însă şi farmecul limbajului (semnul celor aleşi), o concepţie înaltă şi, pe lîngă aceasta (lucru rar între ai noştri), iubirea şi înţelegerea artei antice*[6].

Într-adevăr, încă din 1866, deci la 16 ani, cu cîţiva ani buni înainte de a fi plecat la Viena, unde avea să audieze cursuri despre cultura antică şi să-i citească pe antici în marile biblioteci, Eminescu dădea ca titlu uneia dintre creaţiile sale originale: *Os magna sonaturum*, „Glasul care va cînta lucruri măreţe". Titlu emblematic!

[6] În T. Maiorescu, *Direcţia nouă în poezia şi proza română*, 1872, cf. N. I. Herescu, *Eminescu şi clasicismul*, în: *Milliarium*, II, „Cugetarea-Georgescu Delafras", Bucureşti, 1941, p. 127; Cf. Traian Diaconescu, *Eminescu şi clasicismul greco-latin*, „Junimea", Iaşi, 1982, pp. 155-171. De asemenea, exerciţiile de rime pot fi consultate direct de pe manuscrisele facsimilate în vol. I din Academia Română, *Manuscrisele Mihai Eminescu*, Ediţie coordonată de Eugen Simion, Preşedintele Academiei Române, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2004. Manuscrisele nr. 2277 şi 2282 conţinînd traducerile din Horaţius, *Ad Mercurium*, pot fi studiate în volumele XV şi XVI ale acestei ediţii. În vol. V-XVII se regăsesc variante ale *Odei (în metru antic)*. Exerciţiile de gramatică latină, exerciţii de vocabular, metrică şi prozodie, file din amplul dicţionar de rime, maxime ş.a.m.d.

Ca traducător propriu-zis din latină, Eminescu ne-a lăsat patru încercări, mai mult decît meritorii, „constituind o versiune exactă şi poetică a textelor latine" (N. I. Herescu, *loc. cit.*, p. 130).

1. Horaţiu, cu *Oda*, III, 11, *Ad Mercurium*, se regăseşte printre manuscrisele lui M. Eminescu, în trei variante – două traduceri complete, datînd din 1872, şi una fragmentară. Toate sînt realizate în metru original, greu de apreciat de către cititorii moderni, dar care l-a sedus pe un poet de geniu, ca Eminescu, şi l-a mobilizat în căutarea echivalenţelor fidele şi literare, în acelaşi timp, printr-o muncă titanică, dezvăluită doar parţial de către cele trei versiuni finale, transcrise „pe curat", în Mss. 2282, f. 96-99, respectiv Mss. 2266, f. 5 şi Mss. 2277, f. 65-68[7].

Pentru a ilustra reuşita traducerii, pe de o parte, şi efortul făcut în acest scop, pe de altă parte, ne limităm la mult citata strofă finală:

Fugi oriunde ochii te duc or vîntul
Pînă-i noapte, pînă veghează Venus
Mergi cu bine, ţine-mă minte, sapă-un
Vers pe mormîntu-mi[8].

2. Horaţiu, *Oda*, I, 38, *Ad puerum*, apare întîi în cîteva variante intermediare, în Mss. 2277 şi în Mss. 2308, f. 85, apoi într-o variantă integrală în Mss. 2279, f. 2 şi, în sfîrşit, într-o altă variantă integrală, ce pare definitivă, în Mss. 2306, f. 99. Iată cele două variante:

A.

Lux persan ***urîi, băiete****, şi cum voi*
Cu făşii de ***tei*** *ca să legi cununa-mi.*

---

[7] Cf. Mihai Eminescu, Horaţiu, cu *Oda*, III, 11, *Ad Mercurium*. Forma din Mss. 2282, f. 96-99 a fost reprodusă întîi, cu unele greşeli de transcriere, de către N. Laslo, „Din Eminescu inedit (traduceri din clasici", în: *Buletinul M. Eminescu*, II, 1931, nr. 6, p. 90-91. Este ciudat că N. Lascu (N. Laslo) nu mai dă alte traduceri din latină ale lui Eminescu, în *Clasicii antici în România*, *ed. cit.*, *s. v.* Eminescu. Versiunea este reprodusă sub sigla A şi adnotată cu varianta B (Mss. 2277) şi cu cea fragmentară (Mss. 2266) de către D. Murăraşu, în *Eminescu şi clasicismul greco-latin*, reluat în Tr. Diaconescu, *loc. cit.*

[8] *I, pedes quo te rapiunt et aurae, / dum favet nox et Venus, I secundo, / omine et nostril memorem sepulcro / scalpe querelam.*

Nu căta-n zadar ***să descoperi*** *unde-i*
Ultima roză!

Simplu mirt ***cu flori*** *să* ***mi-l*** *mai adaogi...*
Nu te-ar prinde rău pe tine paharnic,
Şi nici mie rău nu-mi şade cînd beau la
Umbra de viţă.

B.
Lux persan, ***urăsc, copile,*** *şi nu voi*
Cu făşii de ***coajă*** *să legi cununa-mi,*
Nu ***cerca-n zadar*** ***să mai afli*** *unde-i*
Ultima roză!

Simplu mirt ***cu nimic*** *să* ***nu-l (mai)*** *adaogi*
Bine-ţi şade-astfel, paharnice, ţie,
Rău nu-mi şade nici mie *cînd beau* ***sub***
Bolta de frunze.

Ca să putem aprecia versiunea lui Eminescu prin comparaţie cu alta, dintr-o epocă nu foarte îndepărtată de cea a marilor clasici români, dăm mai întîi textul de referinţă, originalul latin:

Persicos odi, puer, apparatus
displicent nexae philyra coronae...
mitte sectari rosa quo locorum
sera moretur.

Simplici myrto nihil ad labores
sedulus, curo: neque te ministrum
dedecet myrtus neque me sub arta
vite bibentem.

Dintre puţinele versiuni româneşti existente, Traian Costa, dascălul de vrednică amintire, poate cel mai avizat cunoscător român al operei lui Horaţiu, o alege nu pe a lui Eminescu, ci pe a lui Titu Dinu[9]:

[9] Horatius, *Opera omnia. 1. Ode. Epode. Carmen saeculare.* Ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi indici: Mihai Nichita. Ediţie critică, stabilirea textului şi selecţia traducerilor din *Ode, Epode şi Carmen saeculare* de Traian Costa; *2. Satire. Epistole.*

1. *Urăsc, copile, pompele persane,*
cununile de flori de tei nu-mi plac;
iar trandafiri, rămaşi tîrziu în floare,
nu te sili să afli unde zac.

5. *Mirt simplu numai cer ca să îmi cauţi:*
cu mirt să-ncingem frunţile aş vrea
cînd, tu servind la umbra de sub viţă,
eu vinul scos din amfore voi bea.

Traducerea lui T. Dinu este corectă şi, cu cîteva excepţii, mai melodioasă în rima modernă. Dar a lui Eminescu este o adevărată creaţie[10].

Diferenţele vin din necesitatea adaptării metrul safic horaţian la textul poeziei. Între rigorile prozodice şi cele lexicale, Eminescu le sacrifică pe cele din urmă, fără a denatura însă mesajul. Spiritul frazei este respectat întocmai, dar nu şi litera, căci Eminescu a înţeles dintru început inutilitatea traducerii lineare.

3. Horaţiu, *Oda*, III, 30, *Exegi monumentum aere perennius...*, faimosul epilog horaţian la primele trei din cele patru cărţi ale *Odelor*, l-a atras pe traducătorul-poet, prin mesajul tulburător al unui creator cu valoare de zeu tutelar, de mentor, în destinul său.

Arta poetică. Ediţie critică. Ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi indici: Mihai Nichita, Bucureşti, Editura Univers, 1980. *Oda*, I, 38 este dată în original la p. 134 şi 136, iar versiunea românească, la p. 135 şi 137. Titu Dinu a fost unul dintre tinerii studenţi care a cîştigat concursurile de traduceri organizate în prima decadă a sec. al XIX-lea de către Academia Română şi Societatea Studenţilor în Litere. La editura acesteia din urmă a apărut, în 1910, volumul Horaţiu, *Satirele*, Traducere din latineşte în metru original şi însoţite de note explicative de Pompiliu Păltenea şi Titu Dinu, Bucureşti, 112 p. Volumul a fost elogios recenzat de către V. V. Haneş şi Cezar Papacostea, în presa vremii, şi premiat de Academia Română în urma referatului întocmit de I. C. Negruzzi, în 1912, cu o parte din Premiul Adamachi, cf. N. Lascu, 1974, p. 342, nr. 449. *Idem*, p. 90.

[10] Traducerea lui Eminescu, *Oda*, I, 38, *Către sclav*, a apărut în *Viaţa Nouă*, XI, 1915, p. 186. De data aceasta, traducătorul renunţă la metrul original, în favoarea versului rimat. Aceasta era şi orientarea mai nouă impusă la Academia Română de către Iacob Negruzzi (cf. *ibidem*, p. 89).

În consecinţă, Eminescu respectă întocmai mesajul, respectă ritmul asclepiadului minor, pe care îl transpune într-o formă modernă, simplificată, dar desăvîrşită în versiune românească. În ceea ce priveşte textul, pare că se abate încă mai puţin de la litera originalului. Nu s-a păstrat decît un fragment, într-o singură variantă, aşa că nu ştim cît de mult se va fi canonit şi cît mai avea de gînd să migălească pînă să dea această bijuterie de tălmăcire, la nivelul expresiei:

Mi-am zidit monument decît acel de fier
Mult mai trainic şi nalt cu piramizi cereşti;
Ploaia nu-l va muia, nici Aquilonul slab
Nici al anilor şir, vremile cari fug
Nu de tot voi muri, partea mai bună a mea
Va scăpa de mormînt[11].

Confruntînd textul eminescian cu originalul latin, constatăm că libertăţile lexico-gramaticale sînt reduse la minimum. Este vorba despre o traducere în toată regula şi nu despre o adaptare, cum s-a spus, modificările faţă de original fiind chiar sub limitele acceptate în orice traducere. Iată textul original din Horaţiu, *Carmina*, III, 30, *Epilogus*:

Exegi monumentum aere perennius,
Regalique situ pyramidum altius
Quod non imber edax, non Aquilo impotens
Possit diruere aut innumerabilis

Annorum serie sed fuga temporum.
Non omnis moriar, multaque pars mei
Vitabit Libitinam...

Remarcăm traducerea lui *aes, -ris* „aramă, bronz" cu *fier*, în limba română. Înlocuirea este explicabilă prin silaba în minus pe care o are acest din urmă cuvînt, dar echivalenţa putea fi salvată prin vocabula *bronz*, monosilabică, la fel ca „fier". Nici problema rimei nu se pune,

[11] M. Eminescu, Mss. 2306, f. 99, publicat întîi de către D. Murăraşu, în *Eminescu şi clasicismul greco-latin*, în: *Făt-Frumos*, Suceava, 1932, apoi de către Perpessicius, în: Mihai Eminescu, *Opere. IV. Poezii postume*, Bucureşti, Editura Academiei, 1952, şi V, 1958 [note şi variante].

pentru că Eminescu foloseşte versul alb, în favoarea metrului antic. Care este atunci explicaţia opţiunii traducătorului? Înainte de a răspunde, să examinăm alte particularităţi ale versiunii eminesciene, în comparaţie cu o altă versiune reuşită, cea a lui N. I. Herescu, bun traducător şi, totodată, avizat exeget al lui Eminescu, precum şi cu alte cîteva versiuni[12].

Explicaţia pentru toate aceste selecţii personale (*fier* pentru *bronz*; *cereşti* pentru *regeşti*; *bună* pentru *multă*) este una singură: adaptarea la „firea" limbii române. Căci în limba română se spune mai natural: „tare ca fierul" nu „tare ca bronzul"; „partea *mai bună* din mine" nu „partea *mai mare*"; „înălţimi *cereşti*" nu „înălţimi *regeşti*" ş.a.m.d. Eminescu învăţase bine lecţia lui Schopenhauer (adoptată, programatic, de altfel, de întregul curent junimist): ca să gîndeşti corect şi să te exprimi frumos în limba ta naţională trebuie să foloseşti: a) modelul scriitorilor antici; b) modelul limbii vii populare a naţiei tale.

Aşadar, abaterile de la original sînt minime, perfect încadrabile între limitele libertăţilor pe care şi le poate permite orice traducător. Fiecare din traducători a avut un scop, o concepţie, în demersul său: respectarea ritmului original, la Eminescu; versul modern, cu rimă, la Herescu. Fiecare a trebuit să sacrifice cîte ceva pentru a-şi atinge scopul. Ceilalţi 3-4 traducători din intervalul luat în calcul de noi au tradus în versuri corecte, dar fără har, au tradus în proză, au tradus linear, şcolăreşte, şi nici nu merită luaţi în calcul, pentru că sacrifică şi ei pe alocuri originalul, fără a oferi ceva în schimb limbii şi poeziei româneşti. Între toţi, Herescu este un traducător eminent, Eminescu este un traducător bun, dublat însă de un creator genial[13]. Cu

[12] *Oda*, III, 30 a lui Horaţiu a mai fost tradusă de către D. C. Ollănescu-Ascanio, în vol. *Ode, epode, carmen saeculare*. Traducţiune în versuri [cu rimă] de..., vol. I, Bucureşti, Socec, 1891; de către B. Creangă, sub titlul *Din Horaţiu: Carmina, III, 30*, în *Floarea Darurilor*, vol. II, 1907, p. 262 (în versuri albe); de către Gavril Pop, *Odele lui Quintus Horatius Flaccus*, Traduse în românesce în proză..., Balázsfálva (Blaş), Tipografia Seminarială Arhidiecesană, Fasciculul VI, 1909; de către Slugerul Mihnea, *Horaţiu. Lui însuşi despre opera sa*, cu versuri rimate, în CL, XLV, 1911, p. 568; de către E. Lovinescu, traducere în proză, în vol. *Horaţiu. Odele şi epodele*, Bucureşti, „România Mare", 1923.

[13] Din varianta transmisă pentru prima dată posterităţii de către D. Murăraşu („Eminescu şi clasicismul greco-latin", în: *Făt-Frumos*, Suceava, VII, 3-4, mai-august,

modificarea discretă, explicată mai sus, el opreşte traducerea pe cele două emistihuri de la v. 6-7, cu 9 versuri şi jumătate mai înainte de finalul horaţian. Este cea mai mare dintre libertăţile pe care şi le-a permis, dacă a făcut-o deliberat. Şi credem că a făcut-o, căci aceste v. 5-6 din versiunea românească sînt emistihurile care alcătuiesc fraza-cheie a poemului:

Nu de tot voi muri; partea mai bună a mea
Va scăpa de mormînt.

4. În sfîrşit, Eminescu a tradus şi din *Epistolele* lui Horaţiu, şi anume *Epistularum liber* I, 11, sub titlul *Către Bullaţiu.* Există pentru această poezie horaţiană trei versiuni eminesciene manuscrise. Pentru prima şi singura dată în viaţa lui Eminescu, există două fragmente tipărite de traducătorul însuşi în articolele redactate ca ziarist la organul partidului conservator. În articolul *Tendinţe de cucerire,* publicat la *Timpul,* 7 aprilie 1878, este citat un fragment din Mss. 2282, iar în articolul *Polemica cu Steaua României, Timpul,* 13 iulie 1880, autorul utilizează un fragment din traducerea rămasă în Mss. 2260, cu cîteva schimbări. Iată cîteva mostre, care dovedesc laborioasa decantare cronologică a formei finale:

V.1: ***Quid tibi visa Chios, Bullati, notaque Lesbos...***
A. *Cum ţi se par o Bullaţiu, Chio şi insula Lesbos...*
B. *Chio cum îţi place, o Bulaţiu, falnicul Lesbos...*
C. *Cum ţi se pare, Bullatiu, Chio, falnicul Lesbos...*

V. 24: ***ut, quocumque loco fueris, nixisse libenter***
A. *Să te cunoşti că trăieşti fericit oriunde în lume*

1932), s-ar putea deduce că Eminescu şi-a permis o schimbare majoră de frazare, oprind enumerarea cu un element, respectiv cu un emistih, mai devreme decît Horaţiu. În felul acesta, ultimul emistih din v. 4, modificat esenţial şi el, din „anii cari fug" în „anii ca să frîngă", ar fi alcătuit împreună cu emistihul iniţial din v. 5 (şi ultimul, în tălmăcirea rămasă de la Eminescu) o nouă frază, cu totul diferit structurată decît în original, dar nu lipsită de farmec subtil: „vremile ca să frîng / nu de tot voi muri". Din păcate, este vorba doar de lecţiuni greşite ale lui Murăraşu, la v. 3 şi 4. Ele au fost corectate în consecinţă de către Perpessicius, în M. Eminescu, *Opere,* vol. IV, Editura Academiei, Bucureşti, 1952, p. 518 şi menţinute în vol. V, 1958, p. 601.

B. *Să te alegi trăind fericit pretutindene-n lume*
C. *Şi te vei şti trăind fericit oriunde în lume*

V. 28: ***Strenua non exercet inertia: navibus atque...***
A. *Lenea făr de astîmpăr zbuciumă. Duşi de corăbii...*
B. *Harnica noastră lene ne zbuciumă. Duşi de corăbii...*
C. *Oţiul fără-de-astîmpăr ne zbuciumă. Duşi de corăbii...*

Evident, munca de traducător nu putea fi, în concepţia lui M. Eminescu, decît o etapă, foarte dificilă, dar, în aceeaşi măsură necesară, de ucenicie la clasici. Lecturile sale din aceştia sînt, vizibil, mult mai întinse şi, într-o a doua fază a contactului cu literatura greco-latină, a reţinut teme, leit-motive, expresii, structuri frazeologice şi, nu în ultimul rînd, elemente de metrică şi prozodie.

Este, desigur, o fază intermediară între traducerea fidelă şi creaţia originală. Ca o paranteză necesară, vom reaminti că, nu întîmplător, în acelaşi manuscris eminescian se găsesc încercările de traducere în româneşte din *Iliada* lui Homer, dar şi *Luceafărul*. Pe deplin conştient de ceea ce înseamnă „a homeriza", căci defineşte termenul într-o însemnare din Caietul mss. 2276, f. 231[14], Eminescu receptează şi valorifică creator o seamă de *homerisme* în opera sa. Numai din *Luceafărul* cercetătorii reţin:

Cobori încet luceafăr blînd
Alunecînd pe-o rază
***
Venea plutind în adevăr
Scăldat în foc de soare
***
Răsare luna liniştit
Şi tremurînd din apă.

[14] „Homerismul consistă în atribute. A homeriza consistă în a atribuit unui substantiv un atribut care să-l izoleze de toate celelalte, în toată frumuseţea lui: luna răsăritoare din valuri, lună stăpînitoare de ape, zorii prevestitori de ziuă, corăbii străbătătoare de ape, corăbii lunecătoare pe ape, corăbii împingătoare de valuri, luceafăr răsăritor din *noapte*" (*apud* D. Muăraşu, *loc. cit.*, p. 130).

BCU CLUJ CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Locul lui Homer în dezvoltarea simţului artistic al lui Eminescu şi în geneza *Luceafărului* este comparabil cu cel ocupat în scrierile oricărui alt mare creator, căci în toate capodoperele literaturii universale, filologii clasici au detectat şi inventariat „homerisme" din care se alcătuiesc liste întregi[15].

În ceea ce priveşte „horaţianismele" din opera lui M. Eminescu, ele s-ar putea grupa în cel puţin trei mari categorii:

a) *Schemele tehnice ale versificaţiei antice* sînt exersate cu insistenţă, prin transcrierea repetată a unor versuri latine şi demontarea lor în picioare metrice. Cel mai mult i-au plăcut *versurile adonice*, pentru care a făcut o adevărată pasiune[16]: *Filia solis*; *Marmura mării*; *Marmura rece-i*; *Singurătatea-i*; *Undele sta-vor*; *Întuneca-voi*; *Mare de lacrimi, Scutură lumea*; *Întunecînd-o...* (Mss. 2308, f. 85); *Pasărea Phoenix, Singurătăţii, Nemuritoare, Undele mării.* Urmează nişte exemple de asclepiazi, apoi din nou ritmuri adonice: *Stelele lucii* etc.

Se vede clar o evoluţie în aceste exemple. Primele exerciţii, din 1876-1878, creează adonicul oarecum stereotip, din viitor simplu inversat (*întuneca-voi, stele sta-vor*); din dativ posesiv (*singurătatea-i*) şi mai puţin din atribut genitival + determinat. În exerciţiile din 1878-1879 (Mss. 2276), aceste din urmă structuri se înmulţesc, ca şi formele simple, adjectivale polisilabice (5 silabe) la N sau substantive, de asemenea, cu 5 silabe în G: *nemuritoare, singurătăţii* ş. a.

b) *Structuri morfosintactice şi lexicale latineşti, cu mari efecte stilistice*, sînt creator preluate în română[23].

---

[15] De exemplu, imaginea *Lună tu, stăpîna mării...* (din cele mai frumoase versuri în limba română, M. Eminescu, *Satira*, I) se regăseşte şi la Shakespeare, în *Visul unei nopţi de vară*, act, I, sc. 2, Titanic, a 3-a vorbire: *The moon, the governess of flood* („luna, stăpîna valurilor"), ambii poeţi „moderni" inspirîndu-se din lirica greacă (Simonide, *Fragmente* ş. a., cf. Al. Philippide, *Coincidenţe*, în Tr. Diaconescu, *op. cit.*, p. 1-11. Pentru influenţele antice asupra lui Goethe, cf. N. I. Heller, F. Bronner, D. Riemer, *apud* Al. Philippide, *loc. cit.*

[16] Pasiunea din aceşti ani se va transforma în manie. Primele simptome ale alienării începute în 1883 au constat în înşiruirea de vorbe fără înţeles pe care se căznea la nesfîrşit să le grupeze în pentametri şi hexametri, în rime etc. Cf. Gh. Teodorescu Kirileanu, *apud* Tr. Diaconescu, *op. cit.*, p. 19; p. 66, n. 8.

[23] N. I. Herescu, *loc. cit.*

➢ Celebrul oximoron *dureros de dulce* (*suferinţa ta...*) a fost identificat în trei izvoare antice: Sappho (γλκύπικρος „dulce-amară" şi chiar ἀλγεσίδωρος „dăruitoarea durerii"); Posseidipos (secolul III, a. C.) (ὁ γλυκύπικρος Ἔρος „Eros cel dulce-amar"); Catul, 67, 17-18 (*Quae dulcem curis miscet amaritiem* „care amestecă în iubire o dulce-amărăciune").

Intuind rapid, cu dăruirea-i divină, valoarea acestei construcţii antonimice, Eminescu a folosit-o în nu mai puţin de şase variante, plasate în şase contexte diferite din opera sa: *dureros de dulce (Odă în metru antic)*; *Şi durerea mea cea dulce (Scrisoarea a III-a)*; *fioros de dulce (Scrisoarea a IV-a)*: *şi, înveninat de-o dulce şi fermecătoare jale (Scrisoarea a V-a)*; *ochii-ţi ucigător de dulci (Strigoii)*; *...dulce, dulce tainic / Cîntul jalnic (O călărire în zori)*.

➢ Altă construcţie celebră în poezia lui Eminescu, *...pe mine /Mie redă-mă*, are ca modele:

1) pe Catul, 76, v. 26 (*O dii, reddite mi hoc pro pietate mea*);

2) pe Horaţiu, *Epistulae*, I, 14 (*Vilice silvarum et mihi me reddentis agelli* „Vechile al pădurii şi al ogorului care **mă redă pe mine mie însumi**").

➢ Şi celebra opoziţie din *Te duci*, de Eminescu, *Şi te uram cu-nverşunare / Te blestemam, căci te iubesc*, a fost culeasă din antici: în primul rînd din celebrul distih al lui Catul, *Odi et amo* (85); dar şi din alte versuri ale aceluiaşi latin: *deprecor illam / Assidue, verum dispeream nisi amo* (Catrenul 92).

c) *Idei, cu valoare de maximă generalitate*, turnate în asemenea expresii de bronz, etern vibrînde în conştiinţa cititorilor, sînt valorificate din cultura greco-latină, după cum s-a văzut deja: *mi-am zidit monument; pe mine mie redă-mă*; ideea *iubirii / ură*; ideea *nil admirari* (care ţine de filosofia horaţiană...; cf., la Eminescu, *Şi de nimic nu mă mirai în viaţă... / N-admiram nimic*); idei *ca visul unei umbre şi umbra unui vis* (din *Pythica a VIII-a* a lui Pindar) şi multe altele[17].

Toate aceste trei mari componente ale împrumuturilor eminesciene din poezia greco-latină, exemplificate cu totul fragmentar aici,

[17] Se adaugă aici motivul „Romei eterne", precum şi motivele greceşti, cf. Gh. Ceauşescu, „Eminescu şi antichitatea clasică", în: Tr. Diaconescu, *op. cit.*, pp. 227-258.

mai ales prin relaţie la traducerile din Horaţiu[24], se topesc şi se decantează în materia poeziei originale a poetului român. Eminescu a avut însă o ambiţie mai înaltă, iarăşi recurentă la marii poeţi ai lumii moderne, mai ales la reprezentanţii titanismului de tip renascentist şi ai demonismului romantic: să scrie el însuşi o odă în maniera înaintaşului său. Aşa cum lectura şi traducerile din Homer i-au dat ideea scrierii originalului *Mitologicale* (cu însemnarea „Nişte exametri, dragă doamne", Mss. 2259, f. 283), lectura şi traducerile din Horaţiu i-au indus ideea unei creaţii proprii în metru antic. Exerciţiile din ce în ce mai lungi şi mai dificile, care au urmat descompunerii versurilor latineşti în schemele corespunzătoare, dovedesc faptul că acest gînd îi încolţise în minte încă de prin 1876 (cf. Mss. 2277, f. 18).

Şi, dintr-o dată, tot ce acumulase prin aceste lungi şi laborioase exerciţii se revarsă în magma fierbinte care ţîşneşte din vulcanul-faur al fiinţei sale poetice. 11 strofe măiestrit strunjite apar la fila 26 a preţiosului manuscris. Titlul: *Odă (în metru antic).* Tema: o sinteză între *nil admirari* + „tristeţea singurătăţii" + „dispreţ faţă de vulgul mărginit". „Metrul antic": este metrul safic. Prima strofă: un catren cu dublă adresare – primul distih este un omagiu adus lui Horaţiu, la care, ucenicind cu sîrg, găsise căile nelimitate ale exprimării poetice şi-şi găsise propriile posibilităţi; al doilea distih – un omagiu limbii române:

Cum pe dulcea-i liră Horaţ cîntat-au,
Astfel eu cercai să cînt pe tine
Încordînd un vers tînguios în graiul
Traco-romanic.

Ultima strofă: încrederea în „steaua nemuritoare" a geniului său:

Dar sătul de ea şi de mine însumi,
Am să urc din nou părăsita treaptă,
Ochii nemişcaţi ridicînd la steaua-mi
Nemuritoare.

[24] Horaţiu, la rîndul său, a prelucrat idei, imagini, expresii, figuri stilistice de la înaintaşii săi, mai ales de la Homer, Sappho etc., dîndu-le forma ideală a spiritului latin.

Şi aceasta nu a fost decît o primă variantă. Nu mai puţin de şase variante au rămas între filele caietului manuscris cu nr. 2277, filele 26-45, Mss. 2260, f. 270-271 şi Mss. 2282, f. 91-92 din fondul Manuscrise româneşti ale BAR. Fiecare dintre aceste variante se compunea, la rîndul ei, din zeci de încercări succesive, ce cuprindeau un cuvînt, o formă a cuvîntului, o expresie, un vers, o strofă, un grup de strofe, cu adăugiri şi suprimări, cu schimbări şi combinaţii etc.

Între timp, poetul trăise episoadele iubirii cu Veronica Micle (urmate de interludiile cu Mite Kremnitz şi altele), experienţe care n-au făcut decît să-i sporească sentimentul singurătăţii, pentru o clipă luminat de eternul feminin şi decantat în alte strofe adonice dintr-o altă odă safică:

Exilat aci pe pămînt de jale,
Viaţa-mi pare ostrov răsărind din valuri,
Un pribeag mă văd dominînd pustiul
Mijloc al mării.[18]

Dar de-odată tu răsărişi în viaţa-mi
Mai frumoasă-ai fost de cum este Venus
Prin dureri mi-ai dat voluptatea morţii
Ne-ndurătoareo!

Cele cîteva poeme născute din aceste experienţe se vor topi în materia *Odei în metru antic*, la care lucra fără încetare.

Iar strofa dedicată modelului horaţian aplicat în mlădierea limbii naţionale revine aici, cu mici schimbări, dar mutată în finalul poemului. O redăm, în noua formă, pentru că această strofă ilustrează esenţa studiului nostru de astăzi: efortul conştient al făuritorilor de limbă română literară de a valorifica moştenirea antică. Cele două distihuri au suferit, printre altele, o schimbare de tonalitate, fraza enunţiativ-declarativă, cu accent de imn, de omagiu, devine interogativă, exprimînd neliniştea, dubiile creatorului de artă:

[18] Iată, aşadar, şi echivalarea românească (subst. în Ac. etc. + subst. G.) a construcţiei tipic latineşti *in media mari* (adj. + subst. Abl.).

Cum pe dulcea-i liră Horaţiu cîntă
Astfel eu să-ncerc să te cînt pe tine?
Cum s-o fac eu barbarizînd în graiul
Traco-romanic?

După ce, în varianta a 3-a (filele 30-32) renunţă la interogaţie, revenind la tonul afirmativ, în varianta a 4-a (filele 44-45) combină cele două strofe (tăind primele două versuri din prima şi ultimele două, cele cu „barbarizarea în traco-romanică" din a doua) şi obţine o nouă strofă, a 3-a, în care mai apar şi alte modificări din versurile reţinute:

Cum pe dulcea-i liră Horaţiu cîntă
Înfigînd în versul adonic limba-i
Merit fruntea-mi să-ncununez cu laurul
Pururea verde.

A rămas aici, după cum se vede, numai geniul tutelar, Horaţiu, modelat, la rîndu-i, de predecesorii greci. Limba română este personificată, cu tot curajul, cu conştiinţa deplină a geniului propriu, de Eminescu însuşi.

De altfel, Eminescu devine din ce în ce mai mult conştient de el însuşi şi, în varianta penultimă, redusă la numai şapte strofe, nici umbra lui Horaţiu nu mai este invocată (Mss. 2260, f. 270-271). Alte selecţii de versuri, variante lexicale, fonetico-ritmice, cu suprimări şi prefaceri, corespund unei concentrări progresive a fondului ideatic. Varianta a şasea, şi ultima, a *Odei în metru antic* este sintetizată în numai cinci strofe (din unsprezece, cîte avusese iniţial şi după combinarea şi selectarea succesivă cu alte ode compuse între timp):

Nu credeam să-nvăţ a muri vr-odată,
Pururi tînăr, înfăşurat în manta-mi,
Ochii mei nălţam visători la steaua
Singurătăţii.

Cînd de-odată tu răsărişi în cale-mi,
Suferinţă tu, dureros de dulce...
Pînă-n fund băui voluptatea morţii
Ne-ndurătoare.

Jalnic ard de viu chinuit ca Nessus,
Or ca Hercul înveninat de haina-i,
Focul meu a-l stinge nu pot cu toate
Apele mării.

De-al meu propriu vis mistuit mă vaiet,
Pe-al meu propriu rug mă topesc în flăcări.
Pot să mai re-nviu luminos din el ca
Pasărea Phoenix?

Piară-mi ochii turburători din cale,
Vino iar la sîn, nepăsare tristă,
Ca să pot muri liniştit, pe mine
Mie redă-mă.

Şi încă trebuie să spunem că autorul nu şi-a trimis nici această variantă, transcrisă pe curat la f. 91-92 ale Caietului Mss. 2282, la tipar, spre publicare. O variantă a fost publicată de către T. Maiorescu, în singurul volum antum de *Poesii* ale lui Eminescu, în 1883, sub titlul *Odă (în metru antic)*. Varianta iniţială a *Odei pentru Napoleon* a fost publicată de către Perpessicius, N. Iorga vedea aici o probabilă influenţă din Manzoni. Variantele au apărut în M. Eminescu, *Opere*, III, ed. Perpessicius, 1964. La trei ani după moartea poetului, N. Hodoş a dat publicităţii prima variantă a *Odei*, în: Mihai Eminescu, *Poezii postume*, Bucureşti, „Minerva", 1902. Varianta ultimă, cu adnotările de rigoare, cu publicarea tuturor celorlalte variante, a fost publicată de către D. Murăraşu.

În această ultimă variantă, amintirea anticilor s-a sublimat cu totul. Triumfă, în compensaţie, limba poetică românească. Aşa cum a lăsat-o, ea constituie forma supremă de asimilare creatoare a lecţiilor anticilor în limba română literară. Cel care declarase, în articolele sale, că spiritul antichităţii reglează inteligenţa şi sensibilitatea omenirii, a dat, prin această *Odă (în metru antic)*, o capodoperă a sa, a literaturii române şi, fără îndoială, a literaturii universale. Întreaga lui operă, în frunte cu *Luceafărul*, în care tehnicile şi expresiile antice sclipesc ca stelele pe bolta înaltă a spiritului românesc, reprezintă un triumf al

artei antice în limba noastră „în una din formele ei cele mai pure" (D. Murăraşu, *loc. cit.*, p. 150).

Lecţia lui Eminescu, traducător din latină şi din alte limbi, creator de limbă poetică românească, dovedeşte ceea ce el însuşi afirmase, altădată: antichitatea nu este un timp trecut, ci un prezent etern.

Bibliografie

Ediţii utilizate:

Academia Română, *Manuscrisele Mihai Eminescu,* Vol. I-XVII. Ediţie coordonată de Eugen Simion, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2004.

M. Eminescu, *Scrieri pedagogice.* Ediţie îngrijită de Mihai Bordeianu şi Petru Vladcovschi. Prefaţă de Mihai Bordeianu, Iaşi: Editura „Junimea", 1977.

M. Eminescu, *Opere.* Vol. IV. *Poezii postume.* Ediţie îngrijită de Perpessicius. Bucureşti: Editura Academiei, 1952.

M. Eminescu, *Opere.* Vol. V. Ediţie îngrijită de Perpessicius. Bucureşti: Editura Academiei, 1958.

M. Eminescu, *Opere.* Vol. XIV. *Traduceri filosofice, istorice, ştiinţifice; Hurmuzaki, Rötscher, Kant, Leskien, Bopp; articole şi excerpte.* Ediţie îngrijită de Perpessicius. Studiu introductiv de Al. Oprea, Bucureşti: Editura Academiei, 1989.

M. Eminescu, *Opere.* Vol. XVI. *Corespondenţă. Documentar.* Ediţie critică îngrijită de Dimitrie Vatamaniuc, Petru Creţia, Oxana Busuioceanu, Bucureşti: Editura Academiei, 1989.

M. Eminescu, *Opere alese.* Vol. 8. *Traduceri, transcrieri, excerpte.* Ediţie critică de Aurelia Rusu. Note şi comentarii de Aurelia Rusu şi Dan Petroveanu, Bucureşti: Editura „Minerva", 1986.

M. Eminescu, *Articole şi traduceri. I. Articole literare – cronici dramatice – E. Th. Rötscher: Arta reprezentării dramatice (traducere).* Ediţie îngrijită de Aurelia Rusu. Introducere de Aurel Martin, Bucureşti: Editura „Minerva", 1974.

Horatius, *Opera omnia.* 1. *Ode. Epode. Carmen saeculare.* Ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi indici: Mihai Nichita. Ediţie critică, stabilirea textului şi selecţia traducerilor din *Ode, Epode şi Carmen saeculare* de Traian Costa; 2. *Satire. Epistole. Arta poetică.* Ediţie critică. Ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi indici: Mihai Nichita, Bucureşti, Editura Univers, 1980.

Referinţe

AVĂDANEI, Ştefan 1978, *Eminescu şi literatura engleză*, Iaşi: Editura „Junimea".

BÂRLEA, Petre Gheorghe, 2005, *Rolul traducerilor din latină în evoluţia limbii române literare*, Bucureşti: Editura Academiei Române.

CĂLINESCU, George, 1969, *Opere*. Vol. XI. *Viaţa lui M. Eminescu*. Ediţie îngrijită de Andrei Rusu, Bucureşti: Editura pentru Literatură.

CĂLINESCU, G., 1932, „Eminescu traducător al lui Shakespeare", în: *Adevărul literar şi artistic*, nr. 605, 10 iulie 1932.

DIACONESCU, Traian, 1982, *Eminescu şi clasicismul greco-latin*, Iaşi: Editura „Junimea".

***, 1964-1973, *Istoria literaturii române*. Vol. I-III. Bucureşti: Editura Academiei.

HERESCU, N. I., 1941, *Milliarium*. Vol. I-II, Bucureşti: Editura „Cugetarea – Georgescu-Delafras".

IORGA, N., *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. I-II, Bucureşti, 1901, ediţia a II-a, îngrijită de B. Teodorescu, Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică, 1969.

KANT, Imannuel, 1975, *Critica raţiunii pure* (fragment), în M. Eminescu, *Lecturi kantiene*. Ediţie îngrijită de Constantin Noica şi Al. Surdu, Bucureşti: Editura Univers.

LASCU, N., 1974, *Clasicii antici în România*, „Dacia": Cluj.

ROSETTI, Al; CAZACU, B.; ONU, Liviu, 1972[2], *Istoria limbii române literare*. Vol. 1: *De la origini pînă la începutul secolului al XIX-lea*, Bucureşti:„Minerva".

ŞTEFAN, Mircea, 1956, *Mihai Eminescu – revizor şcolar*, Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică.

ŞTREMPEL, Gabriel, 1978-1992, *Catalogul manuscriselor româneşti, B. A. R.*, vol. I-IV, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

Anexa 1. Traduceri publicate

Guilom Yerwitz, *Histrion*, în: *Convorbiri Literare*, L, XL, 1906, nr. 1-2.

E. A. Poe, *Morella*, în: *Arhiva*, XVIII, 1907.

Emile Augier, *Laïs*. Prefaţă de Ion Scurtu, Bucureşti: Socec, 1908.

Mark Twain, *Obsesive*, în: *Mişcarea*, Bucureşti, 1911, pp. 83-84.

Onkel Adam, *Lanţul de aur. Novelă svediană*. Ediţie îngrijită de N. Jugănaru. Prefaţă de G. Bogdan Duică, Cluj: Editura „Viaţa", 1927.

Homer, *Iliada*, Cîntul I. Publicat de D. Murăraşu, în: *Făt-Frumos*, Suceava-Cernăuţi, VII, 1932, pp. 117-118. Traduceri în metru original, datate în anii 1877-1878. [Mss 2308]

Homer, *Odiseea*, C. I, v. 1-21. Publicat de D. Murăraşu, în: *Făt-Frumos*, Suceava-Cernăuţi, VII, 1932, pp. 117-118. Traduceri în metru original, datînd din anii 1877-1878. [Mss 2281, 7677]

Goethe, *Tasso*, fragment. Publicat de G. Bogdan-Duică, în: Buletinul „Mihai Eminescu", Cernăuţi, Rîmnicu Vîlcea, nr. VIII, 1937, p. 15.

Anexa 2. Traduceri rămase în manuscris

W. Shakespeare, *Timon din Atena* (fragment), B.A.R., Mss 2254, cf. M. Eminescu, *Manuscrise.*

N. Machiavelli, *Il principe* (fragment), B.A.R., Mss 2257, cf. M. Eminescu, *Manuscrise.*

BCUIAS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

VII.
ROLUL TRADUCERILOR DIN CLASICII LATINI ÎN FORMAREA LIMBII ROMÂNE LITERARE[1]

VII.1. Despre traduceri, prelucrări şi imitaţii

VII.1.1. Motivaţie

Lucrarea de faţă îşi propune să analizeze evoluţia traducerilor din limba latină în limba română, sub două aspecte:

a) modul în care aceste versiuni au facilitat contactul cititorilor români cu marile capodopere ale Antichităţii latine, considerate aici surse inepuizabile de formare şi dezvoltare a vieţii spirituale moderne, prin conţinutul de idei şi prin valorile lor estetice;

b) contribuţia traducerilor la formarea şi dezvoltarea limbii române literare.

În ambele privinţe, vom lua în considerare:

- corectitudinea traducerii, prin raportare la natura originalului, pe de o parte, şi la normele gramaticale ale limbii române ale momentului realizării acesteia, pe de altă parte;

- performanţa utilizării resurselor fonetice, gramaticale şi lexico-semantice ale limbii române în versiunile realizate;

- valorificarea ideilor, imaginilor, a expresiei, a structurilor

---

[1] Studiu realizat în cadrul proiectului „Rolul traducerilor în formarea limbii române literare", desfăşurat în cadrul Academiei Române, în perioada 2001-2003. Părţi din textul rezultat au fost publicate astfel: „Traducerile Şcolii Ardelene şi instrumentele de lucru ale traducătorilor" sub titlul „O poartă spre Europa: traducerile româneşti din latină în epoca Şcolii Ardelene", în: *Diversitate şi identitate culturală în Europa*, II, Editura Bibliotheca, Tîrgovişte, 2005, pp. 128-137; „Introducere" şi „Traducerile din latină în epoca marilor clasici", în: *Rolul traducerilor din latină în evoluţia limbii române literare*, Conferinţele Academiei Române. Ciclul „Limba română şi relaţiile ei cu istoria şi cultura românilor", Bucureşti: Editura Academiei Române, 2005, pp. 5-10; 10-18.

retorico-stilistice, a elementelor de compoziţie, frază, versificaţie etc., în creaţii originale româneşti;

- impactul unor asemenea opere, născute din asimilarea creatoare a valorilor antice, asupra publicului larg, asupra tinerelor generaţii, respectiv, capacitatea traducătorilor şi a scriitorilor români de a crea „şcoli", tendinţe, curente; reprezentativitatea lor în publicaţii, în periodice, în manuale şi programe şcolare; transferul expresivităţii beletristice în limba română literară standard şi chiar în limbajul uzual.

În funcţie de aceste criterii, vom selecta numele de traducători, respectiv creatori români şi vom acorda spaţii mai mari sau mai mici unor reprezentanţi ai fenomenului, ca şi unor iniţiative, instituţii, curente, epoci, în contextul respectiv. De exemplu, pentru epoca paşoptistă şi pentru cea a marilor clasici, vom acorda o atenţie deosebită lui Vasile Alecsandri, neglijabil ca traducător propriu-zis, respectiv, lui Mihai Eminescu, traducător a doar patru poezii (dintre care una – neterminată) din latină – dar a căror operă, impregnată de spiritul anticilor greco-latini, împinge hotărîtor înainte, în sus, limba română, în componenta beletristică a stilurilor sale funcţionale şi nu numai. În schimb, vor fi lăsaţi la o parte umanişti precum Nicolaus Olahus, care a scris în latineşte, dar nu a tradus şi nici nu a creat în româneşte. Într-o situaţie particulară se află Udrişte Năsturel, care a tradus din latină, dar nu în română, ci în slavonă. Pentru meritele sale în stimularea modernizării culturii române, l-am integrat într-un studiu separat. De asemenea, ne-am mulţumit să enumerăm, în trecere, autorii unor traduceri strict tehnice, lineare, destinate exclusiv cercetării mecanismelor gîndirii şi exprimării latineşti, chiar dacă aceasta presupune obligatorii echivalenţe care au contribuit, fie şi indirect, la disciplinarea gîndirii şi rostirii în limba română. Dată fiind perspectiva cultural-lingvistică a analizei noastre, am luat în calcul nu numai textele latineşti antice clasice, ci şi pe cele tîrzii, medievale şi chiar moderne (iluministe, în orice caz), cu atît mai mult, cu cît unele sînt redactate în latina clasică. Din punctul nostru de vedere, impactul asupra limbii şi culturii române a unor asemenea traduceri a fost la fel de important ca şi cel al scrierilor marilor clasici ai Antichităţii.

Se înţelege că un prim mare nivel de ordonare a materialului de studiu a fost cel diacronic. Am analizat contribuţia traducerilor din

latină la formarea şi dezvoltarea limbii române literare, urmînd, în principiu, periodizarea stabilită în tratatele de istorie a limbii române literare şi de istorie a literaturii române, pentru perioada 1669-1920, respectiv: 1532-1640; 1640-1780; 1780-1836; 1836-1881; 1881(90)-1920)[2]. De fapt, în paginile din acest grupaj vizăm activitatea de traducere doar din anumite perioade, determinate din perspectiva istoriei cultural-literare, respectiv Iluminismul românesc, Paşoptismul, Epoca Marilor Clasici, Epoca de Tranziţie, şi numai sub anumite aspecte ale teoriei şi practicii traducerilor în interiorul acestor perioade istorice. Activitatea unor personalităţi care au ilustrat epoca veche (Diaconul Coresi, Udrişte Năsturel, Nicolae Costin) sau chiar epoci tratate aici (Mihai Eminescu) este menţionată, parţial, în alte capitole ale prezentei culegeri.

Am urmărit specificul traducerilor pe epoci, de la primele atestări (cca. 1670 – Miron Costin şi Valentin Frank, cu traduceri şi adaptări din Ovidius, din Curtius Rufus etc.), pînă după primul război mondial, mai precis, pînă în anul 1920. Primele dintre aceste analize nu au fost reţinute în grupajul de faţă. Pentru realizările ulterioare, am schiţat doar direcţii, iniţiative, „cazuri" particulare de traduceri şi traducători, în măsura în care aveau o legătură oarecare cu fapte mai vechi: continuarea sau reluarea unor iniţiative şi programe anterioare, revizuirea unor vechi traduceri, obişnuita trecere prin epoci a unor traducători care au avut fericita şansă a longevităţii biologice şi intelectuale, editarea şi comentariul unor traduceri din epocile anterioare ş.a.m.d.

În cadrul fiecărei epoci, am luat în considerare problemele specifice şi problemele generale ale activităţii de traducere, organizînd informaţia după o structură relativ coerentă:

- o introducere mai succintă sau mai detaliată în istoria social-economică şi culturală a epocii respective, mai degrabă o încercare de

[2] Cf. Ion Gheţie (coord.), *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*, de Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, Constantin Frîncu, Ion Gheţie, Alexandra Roman Moraru şi Mirela Teodorescu, Bucureşti: Editura Academiei Române, 1997, pp. 52-53, respectiv, *Istoria literaturii române*, vol. I-III, Bucureşti: Editura Academiei, 1964-1973 (periodizarea este discutată în vol. I, pp. 6-7, şi reluată în celelalte volume).

definire a epocii, cu eventuale referiri la alegerea limitelor cronologice ale acesteia;

- menţionarea unor proiecte şi programe de traducere, dacă acestea au existat; date succinte despre personalităţile şi instituţiile care le-au lansat şi/sau le-au pus în practică; grupări şi reviste care au susţinut în mod programatic actul traducerilor;

- consemnarea unor date despre traducătorii români, autorii latini şi operele lor tălmăcite în română, cu referiri la eventualele discuţii provocate în epocă pe seama versiunilor româneşti;

- descrierea instrumentelor de lucru specifice perioadei: a) textele latine şi provenienţa lor; b) gramatici ale limbii române şi ale limbii latine; c) dicţionare.

Am continuat analiza cu diverse comentarii generale asupra problemelor traducerii, respectiv:

- posibilităţile limbii române în epocă, adică particularităţile limbii române literare în contextul evoluţiei acesteia;

- opţiunea vizibilă pentru un anumit autor, o anumită operă, un anumit gen literar, o anumită specie, eventual, detectarea tematicii care a interesat în mod precumpănitor respectiva generaţie de traducători şi cititori ai textelor propuse, din perspectiva istoriei mentalităţilor;

- posibilităţile de valorificare în epocă a versiunilor realizate, prin publicare în periodice, în volume de sine stătătoare, în antologii, culegeri, manuale etc.

Am insistat, acolo unde s-a impus, asupra formulei alese în cazul tălmăcirii textelor poetice: metru antic, vers rimat, vers liber, proză; alte modificări faţă de original (restructurare compoziţională, traducere parţială etc.).

Analiza comparativă a versiunilor realizate după cel(e) mai frecvent(e) text(e) în perioada respectivă a fost întocmită sub sub mai multe aspecte, specifice traductologiei:

- fidelitatea faţă de originalul latin;

- înţelegerea elementelor de *realia* integrate în textul original şi capacitatea de redare corespunzătoare a aluziilor, imaginilor, metaforelor, a ideilor bazate pe asemenea informaţii;

- rezolvarea dificultăţilor morfo-sintactice şi lexico-semantice ale textului original;

- sesizarea subtilităţilor logico-lingvistice, retorico-stilistice şi abilitatea de redare în română a acestora;

- corectitudinea şi valoarea estetică a versiunii româneşti: elemente fonetice, prozodice şi metrice; elemente morfo-sintactice; echivalenţe lexico-sematice.

Am avut în vedere, măcar în treacăt, cum spuneam, şi textele secundare rezultate din contactul cu marea literatură clasică:

- traduceri, prelucrări, imitaţii după autori latini; aspecte ale procesului asimilării motivelor, ideilor, imagisticii şi a structurilor lingvistice latine în limba română; detectarea echivalenţelor creatoare în limba şi literatura română;

- creaţii originale româneşti în spirit clasic; sublimarea germenului antic în limba literară şi în literatura română; impactul asupra generaţiilor de cititori, imitatori, creatori din epocile ulterioare: cazul Mihai Eminescu.

VII.1.2. Consideraţii metodologice

Este de la sine înţeles că o cercetare care are ca finalitate analiza unei componente a „formării" şi „evoluţiei" limbii române, în varianta ei literar-beletristică, valorifică în primul rînd o *perspectivă istorică*, altfel spus, o *analiză diacronică*.

În al doilea rînd, pentru stabilirea valorilor estetice şi de conţinut în versiunile româneşti ale operelor clasice, se impune, cum am arătat deja, *metoda contrastiv-tipologică*, dublată de evaluarea comparativă a traducerilor din acelaşi text, în succesiunea lor istorică. O asemenea abordare obligă la o detaliere specifică. În principiu, analiza unei traduceri presupune buna cunoaştere a particularităţilor celor două limbi – a textului-bază şi a textului-ţintă – pînă la cele mai profunde mecanisme fono-lexicale şi gramaticale, precum şi a semantismului vocabularului celor două limbi, cu toate implicaţiile logice, psiholingvistice, estetice ale acestuia. Acest din urmă aspect înseamnă, de fapt, şi o bună cunoaştere a elementelor de *realia*, cu privire la cele două culturi şi civilizaţii implicate în procesul echivalării lingvistice. Numai aşa se pot aprecia performanţele sau scăderile în redarea limbajului

figurat, în translatarea referinţelor, sugestiilor, aluziilor cu caracter istoric, geografic, politic, social, economic etc., încifrate în imaginile şi expresiile literare ale originalului, pentru care traducătorul a găsit sau nu echivalentul potrivit. La nivel strict lingvistic, un text beletristic poate conţine forme arhaice, populare, regionale, precum şi expresii specifice, frazeologisme, întorsături, cuvinte şi expresii rare, *hapax*-uri, creaţii proprii ale autorului respectiv, toate acestea ţinînd de natura limbii-bază şi fiind, practic, intraductibile. În aprecierea modului în care au fost rezolvate dificultăţile de acest gen, exegetul face apel, pentru nivelul lingvistic propriu-zis, la metoda contrastiv-tipologică. Pentru detectarea particularităţilor ideatice, de conţinut, criticul, ca şi traducătorul, trebuie să cunoască mentalităţile, mitologia, religia poporului respectiv. Altfel spus, demersul exegetic implică o *abordare antropologică* şi *structurală*.

În sfîrşit, judecarea unei traduceri presupune cunoaşterea „din interior" a mecanismelor şi particularităţilor acestui act cognitiv şi creativ, totodată. Este, acesta, un adevăr valabil pentru orice alt domeniu de activitate umană, de altfel. Ideal ar fi ca cel care judecă tălmăcirea unui text să fi realizat el însuşi o versiune proprie. Este cazul fericit al unor exegeţi precum G. Coşbuc, G. Murnu, N. I. Herescu, G. Popa-Lisseanu, T. Naum şi alţi cîţiva, foarte puţini, dacă ne raportăm la scară istorică naţională. Desigur, acest lucru se poate realiza cînd este vorba despre o poezie, un volum, un autor. Cînd analizezi o întreagă literatură transpusă într-o limbă străină, dublarea demersului exegetic cu cel concret, de tălmăcitor propriu-zis, nu este posibilă. În această situaţie, soluţia este aplicarea specială a metodei comparative, în sensul larg al termenului, prin combinare cu toate celelalte. Practic, trebuie puse în paralel cît mai multe versiuni din limba-ţintă şi judecat separat fiecare detaliu de echivalare, în toate versiunile, prin raportare permanentă la textul-bază. Numai aşa se poate înţelege dacă traducătorul a avut o concepţie proprie, coerent structurată şi consecvent aplicată asupra actului tălmăcirii, dacă a pornit de la nişte principii şi a încercat să atingă anumite obiective operaţionale prin versiunea realizată în limba sa maternă. Unele obiective sînt tipice, generale: redarea literei şi spiritului originalului; transmiterea cît mai fidelă a mesajului şi, pe cît posibil, a expresivităţii limbii-bază etc. Altele sînt

însă opţiuni care ţin de concepţia personală a traducătorului. De aici decurge orientarea spre o anumită variantă de echivalare: traducerea lineară, traducerea liberă, adaptarea etc. De aici vin, de asemenea, redarea metricii şi prozodiei, a formulelor compoziţionale şi de versificaţie ale originalului sau re-crearea unor forme specifice. Numai cunoscînd toate acestea, poţi să apreciezi ce s-a sacrificat din original şi ce s-a valorificat; cît din traducere este transpunere mecanică şi cît este creaţie, în contul limbii şi literaturii tălmăcitorului.

VII.1.3. Stadiul cercetărilor

Există puţine studii privind istoricul traducerilor româneşti din limba latină şi, în orice caz, nu există nici un studiu care să fi tratat problema traducerilor din latină din perspectiva contribuţiei acestora la dezvoltarea limbii române literare şi a impactului asupra culturii române.

O primă menţiune despre studierea traducerilor datează din anul 1910 şi se referă la un istoric al traducerilor din scriitorii latini realizate în limba română începînd cu Şcoala latinistă şi pînă la 1910. Autorul, Const. T. Stoika, trebuie să fie aceeaşi persoană cu traducătorului *Odei*, I, 31 (*Ad Apollonem*) a lui Horaţiu, publicată (în vers liber) în *Curierul Liceului*, 1911-1912, 5, p. 6: Const. Stoika-Delazilişte. Studiul a rămas în manuscris şi s-a pierdut în timpul primului război mondial, cînd însuşi cercetătorul-traducător a căzut la datorie (cf. N. Lascu, 1974, p. 7). Alte consemnări s-au făcut în revistele de specialitate, *Orpheus*, *Favonius*, *Revista Clasică*, *Studii Clasice*, sub semnătura unor specialişti precum Paul I. Papadopol, N. I. Herescu, N. Marinescu, M. Marinescu-Himu ş. a. Apoi, *Bibliografia clasică în România (1928-1939)*, începută la *Revista Clasică*, 1943, de către N. I. Herescu, în colaborare cu M. Marinescu-Himu, E. Condurachi, G. Baiculescu, N. Sulică ş.a., a furnizat un instrument esenţial pentru astfel de cercetări. Autorii îşi propuneau să meargă şi în urmă, de la începuturi, pînă în 1928, şi să continue, pe de altă parte, cu aducerea la zi a informaţiei. *Bibliografia* a fost reluată, din 1947, de către I. Fischer şi colaboratorii săi, pînă prin anii 1995, de cînd *Studii Clasice*, în care aceasta apăruse cu regularitate, sub egida Editurii Academiei, devine

tot mai greu vizibilă[3]. Oricum, toate aceste sînt mai ales *surse bibliografice*, necesare (cu tot caracterul lor lacunar şi, uneori, greşit – cînd este vorba despre perioadele vechi), dar nu suficiente pentru un studiu ca acela propus aici.

Contribuţii ale traducătorilor la dezvoltarea limbii şi literaturii române semnalează mai degrabă lingviştii şi istoricii literari: G. Bariţiu, Al. Odobescu (cu un solid studiu de specialitate), O. Densusianu, N. Iorga, Al. Philippide, G. Pascu ş. a.

Cîteva studii mai aplicate se datorează, totuşi, clasiciştilor. Este vorba, în primul rînd, despre cercetările lui Nicolae Lascu (N. Laslo) asupra activităţii de traducător a unor cărturari români ca S. Micu, V. Aron, Alecu Beldiman, M. Eminescu, G. Coşbuc ş. a., realizate între anii 1930 şi 1974. În anul 1947, distinsul clasicist primeşte chiar premiul Academiei Române pentru lucrarea *Academia Română şi traducerile din clasicii antici*, Cluj, 1947. Este însă vorba, mai ales, despre organizarea administrativă a concursurilor pentru traduceri din clasicii greco-latini. O parte din materialul publicat aici, precum şi studiile ulterioare (*Ovidiu în România*, Bucureşti, 1957; *Eminescu şi marii poeţi antici*, Cluj, 1964; *Coşbuc şi literatura greco-romană*, Cluj, 1966) constituie substanţa părţii I, teoretice, a lucrării *Clasicii antici în România*, Cluj, 1974. Traian Diaconescu, David Popescu şi alţi cîţiva, consemnaţi mai jos, în paginile lucrării de faţă, completează galeria cercetătorilor care au consacrat analize valoroase studiilor clasice, în general, şi traducerilor din clasici, în special.

Toate acestea, însă, au avut ca scop relevarea receptării clasicismului în română, ca act de cultură, ca valoare formativă generală. Referirile la limba română revin, în mod implicit, desigur[4], dar nu au constituit o preocupare expresă, sistematic organizată. Or, din punctul nostru de vedere, tocmai acest aspect, al impactului traducerilor din

[3] Astăzi, apariţia revistei a fost reluată cu apreciabilă regularitate, prin eforturile colectivului de cadre didactice de la Departamentul de Filologie Clasică şi Neogreacă al Universităţii din Bucureşti, în asociere cu personalităţi ale vieţii academice româneşti.

[4] Merită reţinută, în acest sens, lucrarea de licenţă a Elenei Scrădean, care a întocmit, sub îndrumarea prof. dr. Lucia Wald, o analiză comparativă a versiunilor româneşti realizate de-a lungul vremii după *Ars Poetica* a lui Horaţiu.

clasicii antici asupra limbii române literare, constituie unul dintre marile cîştiguri ale contactului cu textele latine, mai ales cu cele antice, dar şi cu cele medievale etc.

Utilitatea cunoaşterii contribuţiilor acestor traduceri la dezvoltarea limbii şi literaturii române se poate verifica prin consultarea marilor tratate, dicţionare, instrumente bio-bibliografice privind istoria limbii române literare şi istoria literaturii române. Contactul cu tezaurul gîndirii antice a fost şi continuă să fie benefic pentru cultura modernă.

Este în afară de orice îndoială că acele culturi şi civilizaţii care au avut posibilitatea şi au ştiut să se adape mai devreme şi mai din plin la izvorul miraculos al antichităţii au progresat mai rapid, în plan spiritual şi material.

VII.2. Traducerile Şcolii Ardelene şi instrumentele de lucru ale traducătorilor

VII.2.1. Cadrul istoric şi cultural

Mişcarea de receptare a literaturii clasice presupune, practic, trei aspecte concrete:

a) cultivarea teoretică a limbii naţionale, prin elaborarea de gramatici, manuale, lucrări de lingvistică descriptivă şi aplicată;

b) dezvoltarea lexicografiei, prin elaborarea de dicţionare, lexicoane, enciclopedii etc.;

c) traducerile propriu-zise, prin selecţie operată cu gust sigur.

Or, cărturarii ardeleni tocmai aceasta au făcut, dincolo de alte preocupări (istorie, politică, învăţămînt, gazetărie, editare de lucrări practice pentru agricultură, meşteşuguri etc.).

Niciodată pînă atunci şi, mult timp, nici după aceea, nu au fost şi nu vor fi alcătuite atîtea lucrări de lingvistică istorică şi descriptivă cu referire la limba română.

Cel puţin 12 gramatici şi tratate de istorie a limbii, ortografie, retorică etc. au fost elaborate între anii 1757 (*Gramatica românească* a lui D. Eustatievici) şi 1822 (*Gramatica românească* a lui Constantin

Diaconovici-Loga)[5], fără să mai punem la socoteală studiile introductive, precum *Prefaţa* episcopului Ioan Bobb la *Lesiconul român-latin-maghiar*, 1822, articolele, notele, comentariile şi alte însemnări, răspîndite prin publicaţiile periodice, în anuarele instituţiilor şcolare etc.

Au făcut şcoală cărţile lui S. Micu şi Gh. Şincai, mai ales *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* (Viena, 1780; Buda, 1805), *ABC sau Alfavit*, a lui Gh. Şincai (1783); Radu Tempea, cu *Grammatică românească*, 1797; Paul Iorgovici, cu ale sale *Observaţii de limbă românească*, 1799; I. Budai-Deleanu, cu *Fundamenta grammatices*, 1812; P. Maior, cu *Dialog pentru începutul limbii române*, 1819, şi, în acelaşi volum, *Ortographia romana sive latino-valachica*, 1819; I. Molnar-Piuariu, cu *Retorica*, 1798, dar şi cu *Manualul german-român*, din 1780, îmbogăţit cu numeroase consideraţii sintactico-stilistice şi semantice, apoi lucrările lui Grigore Maior (*Brevis historica notitia*), Gh. Lazăr ş.a. Se pot adăuga aici traducerile în română din latina medievală tîrzie şi din epoca premodernă (secolele al XVII-lea – al XVIII-lea), manualele, culegerile, catehismele, ghidurile practice, tratatele ştiinţifice scrise în latină, care au reprezentat, toate, prilejuri de exersare a cunoştinţelor şi abilităţilor dobîndite în şcoală, pe de o parte, şi a intuiţiei traducătorilor, pe de altă parte, în crearea lexicului românesc de specialitate în diverse domenii.

Cele mai importante sînt operele filosofice scrise în latină de către Christian Wolff şi de către elevul său, H. Chr. Baumeister[6], traduse şi prelucrate în română de către S. Micu (cf. *Loghica*, Buda, 1799, ş. a.). Tot aici pot fi incluse însă şi numeroasele lucrări cu caracter practic-aplicativ, precum *Cultus apium*, a unui anonim german care scria în latină, traducere realizată în română de către Ioan Tomici

[5] Între aceste realizări ale epocii trebuie menţionată şi prima gramatică a limbii române redactată în limba latină, probabil prin anul 1770, cf. *Institutiones linguae valachicae. Prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină*. Ediţie critică de Gheorghe Chivu. Revizia şi traducerea textului latin de Lucia Wald, Bucureşti: Editura Academiei Române, 2001.

[6] Cf. Friedrich Christian Baumeister, *Elementa Philosophiae Recentioris usibus scholasticae*, Cluj, 1771.

(*Cultura albinelor*, Buda, 1823). Nu mai vorbim despre modelele latine ale gramaticilor lui D. Eustatievici ş. a.[7].

Cît priveşte lexicografia şi lexicologia, dacă afirmăm că a fost o pasiune comună a iluminiştilor este încă puţin spus. Poate mai potrivit ar fi să zicem: *patimă*, dacă nu chiar *obsesie*.

După precursorii Nicolaus Olahus, cu lista de cuvinte în cele opt capitole destinate Daciei, în lucrarea *Hungaria*, 1536, şi Mihail Halici, cu *Dictionarium valachico-latinum*, cca. 1669[8], ş. a., urmează S. Micu (*Dictionarium valachico-latinum*, 1775); Gh. Şincai (*Vocabularium pertinens ad tria Regna Naturae*, 1800); P. Iorgovici (*Glosar în patru limbi* – manuscris de prin 1800, azi pierdut); I. Budai-Deleanu (*Lexicon latino-romanicum seu valachicum*; *Lexicon latinesc-românesc*, fragmente rămase în manuscris, datînd de pe la 1815; *Lexicon român-latin-german*); Ioan Popp (*Dicţionar rumănesc, latinesc şi unguresc*, vol. I-II, Cluj, 1822). Trebuie adăugate aici *Lista de cuvinte* şi mai ales capodopera lexicografică a Şcolii Ardelene, aşa-numitul *Lexicon de la Buda*, 1825. Operă colectivă, autorii fiind S. Micu (care a inclus aici *Dicţionarul* său din 1775, cu tot cu studiile introductive – gramaticale şi ortografice), Gh. Şincai, P. Maior, V. Coloşi, I. Corneli, T. Theodorovici şi A. Teodori, acest *Lesicon românescu-lătinescu-ungurescu-nemţescu*, cu titlu dublat în latineşte, este încununarea muncii de 30 de ani, cum rezultă şi din titlu, a cărturarilor vremii. Este o lucrare modernă, cu indicaţii gramaticale, fonetice, ortografice şi lexicografice pentru fiecare cuvînt. Este, de asemenea, o lucrare obiectivă, care nu şi-a propus purificarea artificială a limbii, ci selectarea formelor uzuale din limbă, considerate foarte rezistente, şi a neologismelor viabile (doar 1/3 din cuvinte sînt de origine latino-românească; nu sînt excluse deloc cuvintele de origine slavă, turcă, maghiară, dacă ele erau confirmate de uzul general; pe de altă parte, este bine valorificat

[7] N. A. Ursu, „Modelul latin al gramaticii lui D. Eustatievici Braşoveanul", în: *Limba Română*, Bucureşti, XVI, 1967.

[8] Cf. Mihail Halici, *Dictionarium valachico-latinum (Anonymus Caransebiensis)*. Ediţie îngrijită de Francisc Király şi Alexandru Metea, Timişoara: Editura First, 2003; *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicţionar al limbii române*. Studiu introductiv, ediţie, indici şi glosar de Gheorghe Chivu, Bucureşti: Editura Academiei Române, 2008.

elementul popular). În sfîrşit, se cuvine precizat meritul că acest dicţionar poate fi considerat prima lucrare lexicografică normativă din cultura română.

VII.2.2. Traducerile din clasici şi din alţi autori latini

Dintre clasicii antici traduşi în româneşte de către reprezentanţii Şcolii Ardelene, preferinţele s-au îndreptat spre Virgilius şi Ovidius. Există, de asemenea, traduceri din scriitorii epocilor tîrzii şi eclectice ale culturii latine: un fragment din Josephus Flavius şi, deloc neobişnuit, o traducere parţială după o variantă bilingvă greco-latină din Lucian de Samosata.

În ordine cronologică, cea dintîi a fost tocmai aceasta, datorată lui ***Samuil Micu.*** Manuscrisul de 34 de pagini datează din anii 1800-1803, cf. *Mss 47,* BAR – Filiala Cluj, Fond Oradea, dar a fost semnalată abia în 1937 de către Nicolae Lascu (N. Laslo, pe vremea aceea) şi publicată de acelaşi în anul 1942[9]. Nu ştim ce anume l-a îndemnat pe Samuil Micu să-l aleagă pe Lucian, retorul-scriitor de origine siriană, reprezentant al epocii romane a culturii greceşti, şi nici de ce anume a selectat, din tot ce s-a păstrat sub numele ilustrului reprezentant al „celei de-a doua sofistici" (peste 50 de manuscrise, din 82, cîte i-au fost atribuite), tocmai o parodie a „invenţiunilor fanteziste" ale scriitorilor[10].

Titlul românesc dovedeşte utilizarea unei ediţii greceşti şi, în egală măsură, a uneia latineşti[11]:

A lui Lucian Samosăteanu a istoriei ceii adevărate, cartea I, cartea a doua. Traducere de Samoil Micu.

Numele proprii, precum Iraclie, Omir, numele comune de tipul *pil* (pop.) „fildeş", < *fil* < gr. *elephantinos,* precum şi forme traduse neglijent, cf. *Calipsul,* un G sg. impus de la *Calipso,* se datorează folosirii variantei eline. Dar există destule alte nume proprii care sînt

[9] N. Laslo, „Samuil Micu traducător din Lucian", în: *Gînd românesc,* V, 7, 1937, pp. 337-345. Cf. şi extrasul Lucian din Samosata, *Istoria adevărată.* Traducere de Samuil Micu. Text publicat după manuscriptul de la Oradea. Notiţă introductivă de Nicolae Lascu, în: *Cultura Creştină,* XXII, Blaj, 1942, pp. 39-52; 257-277.

[10] Cf. Maria Marinescu-Himu, Adelina Piatkovski, *Istoria literaturii eline,* Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1972, pp. 616-621.

[11] Cf. Florea Fugariu, 1983, I, pp. 705-713.

redate după varianta latină: *Plato* (şi nu *Platon*); *Achileus, Theseu, Egeu, Arin* etc.

Pe de altă parte, acolo unde i se pare că echivalentul românesc nu este destul de clar, în loc să caute un alt echivalent, o perifrază, în loc să utilizeze o creaţie proprie, traducătorul oferă, eventual între paranteze, termenul sau expresia din latină, convins că aceasta este, oricum, mai accesibilă lectorului român. Astfel, în cartea a II-a, cap. 17, îl traduce pe *eíron*, din original, cu *pizmă*. Conştient că termenul românesc, găsit cu dificultate, nu îl acoperă semantic pe cel grecesc, Samuil Micu îl reproduce în paranteză direct pe cel din varianta latină, aşa cum era în text, la cazul Abl. sg, în cazul de faţă: *disimulatione omisa*, respectiv, *ironia*[12]. Asemenea situaţii se repetă în text: *al vîrtutei (virtutis)*; *chizeş* „chezaş" (*obses*) etc. Rareori dubletul este utilizat în sens invers, forma grecească sau chiar slavă fiind folosite pentru a explica un latinism: *prînzul* („ospăţul", II, 14); un *hîns* („sau ostrov"), II, 6, arhaism şi regionalism românesc.

În privinţa domeniilor lexico-semantice dificile prin natura lor, în procesul echivalărilor terminologice din/în orice limbă – numele de instituţii, titulatura ierarhiilor social-politice, numele de plante, numele abstracţiunilor –, soluţia găsită de Samuil Micu este în mod invariabil apelul la limba latină. În principiu, el foloseşte în text un cuvînt neaoş românesc, dar de origine latină, sau propune direct cuvîntul latinesc. Astfel, cărţile lui Platon sînt numite cu substantive comune, „cu *îndreptariul* (este vorba despre tratatul intitulat *Republica*) şi cu *legile* (*Leges, Nomoî*) care el le-a scris" (II, 17); „mătrăgună" (< *mandragora*) este numită *steregoae* (< lat. *elleborum* „aducătoare de nebunie")[13]. Dintre numele de plante, revin frecvent în text *nalba* şi *lupini* (II, 26-28). Traducătorul pune alături, în paranteză, *lupinos*, pentru care avem însă, în româneşte, „iarba lupului", „iarbă roşie" sau „cafeluţă". În treacăt, observăm că toate sînt plante din mitologia antică a persuasiunii.

[12] În pasajul respectiv este vorba despre *ironia socratică*.

[13] De fapt, lat. *helleborus, -i* (*helleborum, -i*) înseamnă „elebor, „spînz", „iarba-nebunilor", plantă folosită în medicina populară tocmai ca leac contra nebuniei, eventual, ca andidot al efectelor mătrăgunei, cf. DELL, s.v.; Guţu, s.v.

În general, editorii constată că Samuil Micu traducea rapid, fără reveniri, pentru că lucra mult şi pentru că textul i se părea foarte uşor. Ştia foarte bine latineşte şi bine – greceşte. Mai greu era de găsit calea spre română. Topica, mai ales în relaţiile determinat-determinant, regimul verbelor şi utilizarea cazurilor în construcţiile comparative (complementul comparativului) ţin, adesea, mai mult de presiunea originalului decît de firea limbii române, îngreunată suplimentar de caracterele chirilice pe care S. Micu încă le folosea în acel început de secol al XIX-lea. Cu toate acestea, textul românesc are cursivitatea dorită:

Iar către miezul nopţii [,] deşteptîndu-se Menelau şi văzînd că muierea nu este în pat, a strigat [,] şi luînd pe frate-său, au mers la împăratul Radamant; după ce s-a făcut ziuă, ziceau privitorii că departe văd o corabie. Deci, puind cincizeci de viteji într-o ***luntre*** *dintr-un lemn* ***scobită*** *le-au poruncit să alerge după fugători...* (II, 26, p. 711, Ş. A., 1983)

Contribuţia cea mai importantă a lui S. Micu se evidenţiază în domeniul traducerilor din textele filosofice, asupra cărora vom reveni, poate, cu un alt prilej.

Puţin mai tîrziu, în 1804-1805, ***Vasile Aaron*** (1770-1822) îl va traduce pe Ovidius, *Alese istorii din Cartea Mutărilor*, 1804 (*Mss.* BAR 4072) şi pe Virgilius, *Istoria lui Virghilio Maro. Despre stricarea Troiei prin greci şi rădicarea neamului rîmlenesc după merjerea lui Eneas cu soţiile sale în Italia, acum de pe limba latinească întoarsă pre românie prin Vasile Aaron*, 1805 (Mss. 517 şi 518, BAR – Filiala Cluj).

Dacă în rezumate („Cuprinderi pe scurt"), inversiunile, verbul predicat pus la sfîrşitul enunţului şi anumite echivalenţe (*venit* pentru *venetic* sau *străin*) par uneori stridente (prea personale – creaţiile; prea specializate – neologismele; prea neaoşe – adaptările, de tipul *jalbă*, pentru „plîngere"), textul poetic propriu-zis este neaşteptat de cursiv şi de natural. Am spune că arată un pic cam sprinţar pentru o epopee, căci traducătorul a ales versul scurt, de factură populară, în versiunea românească, pentru a reda desfăşurarea amplă, gravă din hexametrul dactilic, ilustrat, de exemplu, magistral în acest fragment din *Eneida*, I, 118:

Dido acum se gătește
Și prin cetate pornește
Cu Eneas împreună
Povestind cu voie bună...

Tonalitatea amintește, mai degrabă, de creațiile autohtone de tip baladesc, precum *Meșterul Manole:* „Ana se uita / Și nimic zicea / Numai ce zîmbea", sau de urări ritualice „S-au sculat mai an / Bădica Traian...", ceea ce nici nu este de condamnat, avînd în vedere epoca. Este clar că traducătorul a avut de ales între fluența exprimării românești în versuri, pe de o parte, și respectarea regulilor clasice de metrică și prozodie, pe de altă parte. A ales rezolvarea primei obligații, oferind de departe cea mai netedă cale de lectură publicului românesc. Chiar traducătorii de mai tîrziu, din secolul al XX-lea (E. Lovinescu, de pildă), vor sacrifica aspectul prozodic în favoarea echilibrului între respectarea *ideii din originalul latin* și *a specificului limbii române.*

Scena finală a cîntului al IV-lea din *Eneida* – sinuciderea Didonei – nu este deloc impropriu redată în românește prin versuri scurte, de baladă sau colind, căci și acestea au, ca în exemplele date mai sus, finaluri tragice, cu nimic denaturate de scurtimea și vioiciunea versului popular.

Traducerile lui Vasile Aaron au fost mult comentate în posteritate. Publicate cu cel puțin trei sferturi de secol după data realizării lor (ca și în cazul *Țiganiadei* lui I. Budai-Deleanu), de către G. Barițiu[14] și D. Popovici-Barcianu[15], ele au atras atenția lui Timotei Cipariu, Al. Philippide (*Introducere în istoria limbei și literaturei române*, Iași, Șaraga, 1888, p. 192), G. Guțu, G. Bărbulescu, N. Lascu, L. Gáldi, Virgil Cîndea ș. a.[16].

[14] Virgiliu, *Despre stricarea Romei...*, în: *Transilvania*, X, 1877, p. 24; XI, 1877, pp. 1-7; 9-12.

[15] Ovidius, *Dafne, Io, Aghenor, Acteon se mută într-un cerb. A lui Narcis iubire și perire*, în: *Programă a Institutului Pedagogic-Teologic*, Sibiu, XV, 1898-1899, și XVI, 1899-1900.

[16] Cf. N. Lascu, 1974, pp. 395-396; Fl. Fugariu, 1983, cap. *V. Aaron*; M. Gherman, pp. 136-144.

Acelaşi Virgilius, în mod evident cel mai cultivat poet latin de către iluminiştii transilvăneni, beneficiază de traducerea lui ***Vasilie Popp*** (1789-1842), unul dintre primii bibliografi români şi primul doctor român în medicină, înaintea lui Ioan Molnar-Piuariu, cu o teză scrisă şi susţinută în latineşte, la Viena, în 1817. Încă de la 14 ani începuse să publice nişte elegii originale, scrise în latineşte (primele patru publicate la Cluj, între anii 1803 şi 1810; ultimele două publicate la Viena, între 1813 şi 1814). Lui Vasilie Popp i se mai atribuie o traducere în versuri rimate din Fedru, *Cerbul la izvor* (*Fab.*, I, 2), semnate P., în: *FMIL*, I, 1838, p. 79. În general, a fost norocos în privinţa tipăririi operei, o singură monografie bisericească, scrisă tot în latină, rămînînd în manuscris.

Vasilie Popp alege spre tălmăcire *Bucolicele* lui Virgilius, care vor avea apoi şi ele o lungă carieră în istoria receptării literaturii latine pe teren românesc. Despre limbă şi despre corectitudinea traducerii nu sînt de spus multe lucruri. Puţine echivalenţe ne-ar deranja astăzi (*lăţit*, în loc de *întins*, *semenătură*, în loc de *semnătură* etc.). Cele mai multe forme considerate astăzi „mecanice" au fost impuse de necesităţile metrice şi de rimă (*melşor* pentru *mieluşel*, *semuiam* pentru *asemuiam*), căci, în alte contexte, traducătorul foloseşte formule „normale" azi (*miei* etc.)[17]. La fel, *piatră săcătie* trebuia să rimeze cu „moşie", pentru că altfel *lapis condus* îşi avea echivalentul românesc natural: *piatră seacă*.

Medicul etnolog şi bibliograf stăpînea fără reproş latina şi, nu mai puţin, româna literară. Singura rezervă s-ar putea formula, din nou, cu privire la versificaţie, dar explicaţia este mereu aceeaşi. În epocă, era imposibil de redat metrul original sau de găsit un metru echivalent, fără sacrificarea limbii române. Or, preţul ar fi fost mult prea mare şi folosul mult prea mic[18].

---

[17] Vergilius, *Egloga* I-III, în: FMIL, XVI, 1853; 31, 48, 49; *Egloga* V-X, în: FMIL, XVII, 1854, 4-5, 14;

[18] Totuşi, încă din 1674, caransebeşeanul Mihail Halici a dovedit că hexametrul şi pentametrul antic pot fi valorificaţi nu numai în compuneri latineşti, ci şi în româneşte. Cît priveşte scrierile în latină, istoricii consemnează o *Odă* a lui Halici-fiul (cf. *Vota solemnia*, 1700, Basel) considerată de către specialişti foarte reuşită, din punct

Celebra *Ecloga I* (*Tityre, tu patulae recubans sub tegmine fagi/Silvestrem tenui musam meditaris avena*), unul dintre modelele perfecţiunii la care Virgilius dusese hexametrul dactilic (perfect este cel din *Bucolicele* III, 65), sună astfel, în versiunea lui V. Popp:

Supt umbră de fag lăţită
Titire se odihneşte,
Răsunînd cu fluera
Dulci cîntece păstoreşti...[19]

Tiparul autohton presează fără putinţă de scăpare. Este acelaşi în toate ţinuturile locuite de români, căci îl găsim, chiar într-un tablou comparabil cu cel de mai sus, pe versantul celălalt al Carpaţilor, în intervalul de timp cuprins între activitatea lui Ienăchiţă Văcărescu şi cea a lui I. H.-Rădulescu:

Se deschide o cîmpie
Pe sub poale de Carpaţi,
Loc ales de omenie
La românii lăudaţi.
(Ion Heliade-Rădulescu)

De altfel, şi motivul „amărîtă turturea", preluat de către I. Văcărescu din poezia anacreontică, dar frecvent întîlnit în întreaga poezie muntenească şi moldovenească, îşi are un punct de reper în chiar versurile din aceste egloge traduse de V. Popp (pp. 133-134).

Problemele de echivalare metrică şi prozodică în românește îşi vor găsi artizanul, şi încă unul de geniu, mult mai devreme decît neam aştepta, peste doar o jumătate de secol.

Deocamdată, constatăm că traducerile iluministe din clasicii latini se încheie sub semnul implacabil al versului popular, deja depăşit, totuşi, în primele decenii ale secolului al XIX-lea.

Utilizarea lui este greu de explicat la ***Ioan Barac*** (1776-1848), traducător fecund şi polivalent, care a trăit pînă în epoca paşoptiştilor.

---

de vedere literar, comparabilă cu compoziţiile aparţinînd aceleiaşi specii literare din alte limbi.

[19] Cf. *Şcoala Ardeleană*, 1983, pp. 328 *sqq.*

Considerat primul traducător român din W. Shakespeare, I. Barac şi-a încercat puterile şi pe texte din Homer, Xenofon, Chateaubriand, devenind însă cunoscut mai ales prin versiunile româneşti din literatura populară europeană şi orientală: *Til Buhoglindă, Arghir şi Elena, O mie şi una de nopţi* ş. a. Este, de altfel, ca şi Ioan Budai-Deleanu, unul dintre puţinii traducători români profesionişti din Epoca Luminilor, căci era încadrat oficial ca „maghistratual translator al Braşovului" (1805-1848), cum rezultă dintr-o declaraţie a sa din anul 1821, inclusă în volumul ce cuprinde singura sa traducere din latină, la care tocmai ne referim.

Nedumerirea cititorului modern cu privire la formula versificată şi populară aleasă pentru traducerea unui asemenea text este cu atît mai mare, cu cît cartea originală fusese scrisă în proză şi aparţine celei mai răspîndite specii a genului epic – naraţiunea istorică – în varianta reconstituită şi cu adăugiri autobiografice. Titlul dat de către traducător sună astfel: *Risipirea cea de urmă a Ierusalimului carea s-a împlinit după cuvîntul ce s-au zis că nu va rămîne piiatră pe piiatră, scoasă din cartea lui Iosif Flavie, pre scurt şi în 9 căutări, în stihuri alcătuită de...*, Bucureşti, 1821, 245 p.; reeditată la Sibiu, Closius, 1852.

Este vorba despre prima dintre cele patru lucrări ale lui Josephus Flavius, sacerdotul, conducătorul politic-militar şi scriitorul născut la Ierusalim, în anul 37 p. C., şi mort la Roma, în 96 p. C., inamic, prizonier, apoi protejat şi elogiator al împăraţilor Flavieni (Vespasian şi Titus). Întrucît nu cunoaştem originalul utilizat, căci I. Barac lucra adesea după ediţii maghiare sau germane cu juxtă, s-ar putea pune întrebarea dacă discutarea traducerii îşi are locul în aceste pagini. Cît priveşte limba textului original, chiar dacă a fost comandată de către casa imperială, cartea a fost scrisă în aramaică, limba cea mai la îndemîna autorului şi foarte răspîndită în epocă, pe cuprinsul Palestinei Imperiului Roman. A fost tradusă, apoi, în greceşte de către buni cunoscători ai ambelor limbi şi, imediat după aceasta, în latină, de către Rufinus din Aquileea. O altă versiune latină, datorată lui Ambrosius (335-397), a circulat mult în Evul Mediu, sub numele de Hegésipos, alterare evidentă a numelui lui Josephus Flavius[20]. Credem

[20] M. Marinescu-Himu; A. Piatkowski, 1972, p. 595.

că o ediţie a acestei din urmă versiuni a stat la originea textului[21] tradus de Ioan Barac, altfel – traducător din greacă, după cum o dovedesc cele menţionate mai sus.

Multe dintre echivalenţe, precum şi glosările din subsol, care abundă în traducerea sa, trimit la un original latin. De exemplu, expresia „a slobozi această cărticică înaintea lumii", din *Cuvînt înainte*, redă latinescul *ad lumen ferre (ederе) libellum*. Într-o notă de subsol la versul *Tunul cel de lemn răsună*, traducătorul spune *expressis verbis*:

„Tun de lemn am tălmăcit, unealta Romanilor ce o numea *tormentum*" (nota continuă cu detalii tehnice).

Problemele de limbă sînt inspirat rezolvate, atît în ceea ce priveşte fidelitatea faţă de textul-bază, cît şi în ceea ce priveşte firescul limbii-ţintă. Singura rezervă care se poate formula rămîne aceea deja enunţată mai sus: opţiunea pentru forma versificată şi încă pentru una populară, deja vetustă în epocă, după cum spuneam. O expunere eminamente narativă, cu pasaje descriptive, dinamice, grave (este vorba despre răscoala iudeilor din Galileea, înăbuşită în sînge de către Vespasian – pe atunci, doar general al lui Nero, şi apoi de către Titus), cu scene tragice, este redată în rime, este adevărat, nu chiar facile, dar în metrică săltăreaţă, improprie subiectului. Explicaţia poate fi una singură, propusă, de altfel, de editorii moderni: rima de tip „frunză verde" asigura accesibilitatea publicului larg al epocii, format din cititorii clasei de mijloc, în ascensiune socială, dar nu foarte instruiţi, majoritatea[22].

În sfîrşit, unii cercetători îi atribuie şi traducerea unor fragmente din *Metamorfozele* lui Ovidiu[23] (*Dicţionar 1900*, s.v.).

Alţi cărturari ardeleni sînt mai puţin cunoscuţi astăzi ca traducători din latină, deşi fuseseră foarte activi în epocă.

Nicolae Stoica de Haţeg, 1751-1833, preot, protopop, istoriograf, tălmaci, a tradus *Viaţa lui Alexandru cel Mare*, de [Curţiu Rufu], rămasă în manuscris [datat 1825] şi semnalată abia în 1969, de către

[21] Cercetătorii cred, totuşi, că textul românesc se bazează „pe o prelucrare a lui Nagy Ferencz după originalul grecesc", cf. *Dicţionar 1900*, s.v. *Ioan Barac*.

[22] Florea Fugariu, 1983, p. 544.

[23] *Dicţionar 1900*, s.v.

D.Mioc[24]. Este cazul să ne reamintim că opera lui Q. Curtius Rufus constituie prima traducere datată sigur în limba română, căci realizatorul ei, cronicarul Miron Costin, notează pe manuscris anii în care a lucrat, 1671-1672[25].

Teodor Racoce, 1780-1822, a tradus tot din Curtius Rufus: *Cfintus Curtius, din care au scos Alexandriia cea adevărată: Graiul solului tătărăsc către Alexandru Machedon...* (*De gestis Alexandri Magni, regis Macedonium*, cartea VIII, cap. VIII). Traducere de Teodor Racoce, în: *Crestomaticul românesc din anul 1820*, ed. T. Bălan, Cernăuţi, 1930, p. 43-46. Textul a fost retipărit în *Lepturariul* lui Aron Pumnul (1), Tom IV (1865), partea 1, pp. 101-103. Teodor Racoce a fost şi el „translator gubernial" la Lemberg, din anul 1815 pînă în 1822, anul morţii sale. Înainte de aceasta, lucrase ca funcţionar, „cancelist" la Lemberg şi Cernăuţi (1803-1815), aşa încît profesia sa de bază a fost, de fapt, aceea de traducător, ca şi a lui I. Budai-Deleanu sau a lui I. Barac.

Un ***D. Meciu*** lasă tot în manuscris un text intitulat *A lui Publie Ovidie Naso: „Despre iubire"*, întoarsă în Beiush prin..., cf. Mss. 787 f. a. [1816], BAR – Filiala Cluj, Fond Oradea. Este vorba despre cîteva texte din Ovidius, şi anume, *Amores*, I, 1-15; 15; II, 3, 4, 10; III, 1, 4, 11.

În aceeaşi categorie, a traducătorilor asupra cărora merită să se revină în studii de detaliu, intră şi preotul ***Moise Sora Noac*** (1806-1869), cu o activitate impresionantă pentru condiţiile date:

- *Publ. Ovid. Nason, „Tristele", Lib. IV, Eleg. 6*, traducere de ..., în *„Foaie"*, II, 1839, p. 135-136, în metru original;
- *Virgiliu, „Bucolica" II*, Tradusă de..., BAR, Mss. 1000 f. 16, f. a. [1844];
- *Operile poetice alui Publie Virgilie Naron, din latinesce în românesce traduse de...*, f. a. [1845-1846];
- *Bucolicele* şi *Georgicele* – traduse în versuri rimate;

[24] N. Stoica de Haţeg, *Cronica Banatului*. Studiu şi ediţie de D. Mioc, Timişoara: Facla, 1969, p. 59, Col. *Cronicile medievale ale României*, VII.

[25] Cf. Miron Costin, *Opere complete*, vol. II, ediţie V. A. Urechia, Bucureşti, 1888, pp. 145-149. Dintre reeditările moderne, rămîne valabilă Miron Costin, *Opere*. Ediţie critică, studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice şi glosar de P. P. Panaitescu, Bucureşti: Editura Academiei, 1958.

↳ *Eneida* – în versuri albe. Mss. În Biblioteca Liceului Beiuş, publicate fragmentar: *Eneida*, II, v. 1-30, în *Lepturariu* (2), tom IV (1865), 2, p. 39; *Georgica*, IV, p. 1-50 şi *Eneida*, II, v. f. 789-794; VI, v. 1-23, în „Observatorul", V, 1932, 2, p. 80 şi 82; *Bucolica*, I şi IV, *Georgica*, II, *Eneida*, V, de N. Lascu, *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, II, 1933-1935, p. 58-70. Cf. şi N. Laslo, *Traduceri româneşti din Vergiliu*, AISC, I, 1928-1932, partea a II-a, 17-19; II, 1933-1935.

VII.2.3. Traduceri, prelucrări şi lucrări teoretice

Ca să încheiem, totuşi, aceste notaţii despre versiunile iluministe ardeleneşti din scriitori clasici latini (sau greco-latini sau iudeo-greco-latini, ca în cazurile textelor abordate de Samuil Micu şi Ioan Barac), trebuie să adăugăm că nu a existat de la început un program propriu-zis de traduceri sistematice. A existat doar factorul politic şi monarhismul luminat al Mariei-Tereza şi, mai ales, al fiului ei (Franz Josef); a existat factorul religios (dorinţa de impunere a creştinismului catolic, protestant etc.); a existat contextul european. Acestui context i se datorează studiile tinerilor români în şcolile austriece, în a căror programă limbile clasice ocupau 6-8 ore/săptămînă, precum şi în universităţile din Viena, Berlin, Roma, cu predare în latină. Acestei politici culturale iluministe i se datorează înfiinţarea şcolilor româneşti de la Cluj, Alba-Iulia şi, mai ales, a celei de la Blaj (1754-1831) – numită şi „şcoală latină", pentru că absolut toate materiile, inclusiv matematica, se predau în latină –, apoi a şcolilor grănicereşti de la Năsăud şi Orlat (1770-1777) – şcoli latino-germane de foarte bună calitate, cea dintîi fiind precursoarea aceleia în care avea să înveţe latina şi greaca G. Coşbuc (după reînfiinţare, în 1863). Acelorași monarhi luminaţi li s-a datorat accesul românilor la Tipografia Universitară din Buda.

Dar toate acestea nu ar fi fost îndeajuns, fără imboldul interior, care a declanşat, raţional, dar şi emoţional, instinctiv, acţiuni mai sistematice decît ar fi făcut-o cel mai convingător act programatic.

Şi încă aceste enumerări sînt incomplete. Nu am inclus aici iluminiştii tîrzii, ca C.-G. Roja, cu *Măestria ghiovăsirii româneşti cu litere latineşti*, Buda, 1809, nici pe Toma Costin, cu *Discussio descriptionis Valachorum Transylvanorum*, Pesta, 1812, ş. a. m. d. Titlul istoric citat mai în urmă nu trebuie să ne deruteze: argumentările lingvistice

ocupă un loc mai important, în această lucrare, decît zugrăvirea războaielor. Exemplele de acest fel pot continua la nesfîrşit. În 1783, apare un *ABC sau Bucoavnă* (sic!), *român-german*, Hermanstadt (Sibiu). Este, de fapt, ceea ce am numi astăzi „Partea a 2-a" a abecedarului, adică al doilea manual pentru clasa I, care cuprinde lecturile pentru fixarea alfabetului, cu conţinutul instructiv-formativ, *recte* de informare şi formare moral-civică, adecvat vîrstei respective. Din precizările de pe copertă s-ar înţelege că autorul sau traducătorul era neamţ, ceea ce ar justifica traduceri ca cele din *Paul und Franz*, devenit în română *Paul şi Frăţilă*, în care se spune că Paul era „zburat la cap", în timp ce Frăţilă era atent la tot ce se întîmplă în jurul lui. Ortografia etimologizantă, însă, şi mai ales glosarul de la pagina 96 par a indica un traducător român. După obiceiul locului şi al vremii, echivalenţele se stabilesc pentru trei limbi – română, maghiară şi germană: *Dumnezeu – Isten – Gott*; *Stea – Tzilly – Stern*. Cu totul întîmplător, absolut toate cuvintele româneşti selectate sînt de origine latină.

În anul 1820, protopopul Radu Tempea, autorul *Grammaticii* din 1797, publică nişte *Scurte învăţături pentru creşterea şi bunăpurtarea tinerimei române* (Buda, 1820). Cartea cuprinde, nu-i greu de ghicit, şi o listă de cuvinte. Şi nu de oricare: sînt cuvinte neolatine (româneşti), pentru care se dau echivalentele în latină. Codul bunelor maniere (sau al bunului creştin?) nu putea face abstracţie de o asemenea informaţie în educaţia tinerilor.

Nici chiar o lucrare cu un titlu precum *Scurt cuvînt despre altuirea vărsatului de vacă*, Sibiu, 1804, de M. Neustädter, nu trebuie să-l descurajeze pe filolog. Ţăranul român de la începutul secolului al XIX-lea, declarat beneficiar al broşurii (mai precis, o foaie volantă), avea parte de generoase lecţii de semantică şi etimologie, măcar în subsolul paginii, dacă nu chiar în text:

*...**obiectum** să zice orice lucru despre care să poate zice ceva; **experienţie** îi cuvînt latinesc şi se înţelege prin el cunoştinţa prin simţuri, adecă... prin vedere, auzire, pipăire şi celea lalte dobîndite;*

*...**conductorul** este o unealtă de fier sau de aramă, rotundă ca un sul, care trage la sine materia electrică, din care-i fulgerul şi trăsnetul.*

Era cît pe-aci să căutăm mai jos explicaţia ***electricităţii*** pentru uzul ţăranului român de la 1800, cînd ne-am dat seama că fusese deja

dată; autorul profitase de neatenţia cititorului, pentru a-i servi două definiţii lexicografice într-una. De tot savuroase sînt glosările noţiunilor *fizică* (*fizicii*), *institutum*, *preiudiţium* ş.a.[26].

În sfîrşit, să observăm că multe dintre dicţionarele citate mai sus sînt româno-latine (germane, maghiare etc.). Altfel spus, lucrările lexicografice ale epocii erau instrumente de lucru pentru traducerile de care ne ocupăm aici, dar şi instrumente de cunoaştere şi popularizare a limbii şi culturii române în străinătate.

Despre traducerile propriu-zise din epocă am putut să ne facem o imagine din titlurile comentate mai sus. Dar acestea reprezintă numai parţial contribuţiile perioadei iluministe la istoria domeniului în discuţie. Se cuvine să adăugăm aici că unii autori, aproape anonimi, au lucrat o viaţă întreagă la tălmăciri, este adevărat, nu atît din latină, cît din greacă, nu atît laice, cît bisericeşti.

În paginile de mai sus, am analizat mai ales traducerile din clasicismul latin antic. Alte categorii de traduceri ar trebui să fie consemnate, măcar cu titlu de informare. Nu am luat în considerare traduceri şi prelucrări trecute prin mai multe filiere, precum *fabulele*, creaţii care, prin natura lor s-au perpetuat cu puţine schimbări prin mai multe epoci, specie în care şi-au exersat competenţele de traducători Ioan Tomici, Dimitrie Ţichindeal, Ioan Barac ş. a. De asemenea, am lăsat la o parte culegerile de texte, compilaţiile savante, specifice sfîrşitului tuturor marilor curente cultural-literare (v. scrierile erudite alexandrine sau ale epocii romane tîrzii etc.). Şi mai tîrziu, în clasicismul european, ca şi în epoca luminilor, „culegerile de înţelepciune", de uz general, de uz personal sau *ad usum delphini*, erau foarte cultivate. Notaţiile marginale ale lui N. Costin (de fapt, ale modelului său latin) reprezintă genul, în epoca respectivă. Dintre exemplele iluminismului transilvănean, merită menţionată acea *Collectio rerum spectantium ad Gentem daco-romanam*, t. 1-3, Mss. 461-463, BAR – Cluj, scrisă în latină de către Gh. Şincai şi utilizată în traducerea românească peste tot în opera sa, începînd cu *Hronica românilor*. Conţinea nu mai puţin de 450 de izvoare citate. Traducerea integrală şi editarea ştiinţifică s-au realizat abia în zilele noastre (cf.

[26] *Şcoala Ardeleană*, 1983, pp. 567-571.

Scurtă cunoştinţă a istoriei românilor, traducere de I. Micu, ediţie de C. Cîmpeanu, Bucureşti, 1963).

Traducerile din alte limbi în latină sau din română în latină dovedesc, dacă nu altceva, măcar înaltul nivel de cunoaştere a limbii latine. Dar cînd este vorba despre traducerile din română, scopul era mai generos: „Că mulţi oameni... vor dobîndi un foarte mare cîştig din cunoaşterea limbii şi istoriei românilor" (cf. Gh. Şincai, prefaţa la *Elementele limbii romane în Dacia*, de S. Micu, 1780). *Gramatica* lui I. Budai-Deleanu, scrisă în latină, la 1822, are chiar în titlu justificarea *„usui tam domesticarum quam extraneorum accomodata"*. Uneori îşi traduc propriile lor lucrări şi nu ştim chiar întotdeauna care a fost varianta primă (*Elementa linguae* şi *Elementele limbii* etc.). Alteori, traduc din germană în latină, ca în cazul manualului de latină al lui Gh. Şincai (*Prima principia latinae grammatices*, Blaj, 1783; 1785[2]). Dar mai ales au tradus cronici şi istorii ale românilor. Aşa cum Nicolae Costin a tradus în latineşte *Letopiseţul Ţării Moldovei* al tatălui său, Miron Costin (*Chronicon Terrae Moldaviae*), pentru uzul istoricilor occidentali[27], şi Gh. Şincai a tradus *Letopiseţul* lui Gr. Ureche[28] la cererea lui S. A. Sulzer (Engel?) etc. Aceste istorii, în versiune latină (precum *Brevis historica notitia nationis daco-romanae*, 1778, a lui S. Micu), explică citatele şi referirile din lucrările date de istoricii străini, contemporani cu românii în discuţie (*Dicţionar 1900*, s.v.).

Traducerile religioase constituie un capitol important, asupra căruia merită să revenim, de asemenea, într-o analiză separată.

În sfîrşit, de adăugat sînt creaţiile originale în latină ale cărturarilor ardeleni – devenite subiecte pentru traducătorii din latină de mai tîrziu. De la Mihail Halici (cca. 1700), pînă la Gheorghe Lazăr (+1872), avem mostre valoroase de compuneri în latină. Perioada în care aceste creaţii erau la modă se situează în primul deceniu al secolului al XIX-lea. Acum apar cele şase *Elegii* în latină ale lui Vasilie

[27] Cf. G. Pascu, *Miron Costin... „Letopiseţul Ţării Moldovei". Scrierea românească şi traducerea latinească*, Iaşi, Lumina Moldovei, 1921, şi mai ales G. Constant, „În jurul versiunii latine a letopiseţului lui Miron Costin", în: *RFR*, V, 1938, p. 7.

[28] Cf. Ştefan Pascu, „Sur la version latine de la chronique d'Ureche", în: *Révue Roumaine d'Histoire*, Bucureşti, III, 1969, p. 3.

Popp (publicate la Cluj, între 1803 şi 1810, şi la Viena, între 1813 şi 1814), *Elegiile* şi *Epistolele* lui Gh. Şincai (tipărite la Buda şi Blaj, între 1804 şi 1806). De atunci datează şi *Versurile de laudă* (către Francisc I) scrise de către Gh. Lazăr în 1808, în perioada studiilor sale vieneze. O primă variantă a fost compusă în româneşte, apoi au fost realizate, în acrostih, versiuni în latină, dar şi în germană şi maghiară. Competenţele dovedite mergeau atît de departe, încît se scria în metru antic, cu imagini din vechea retorică şi poetică, deşi subiectele erau ale vremii alcătuirii respectivelor versuri.

Este interesant că unele dintre aceste producţii au devenit ele însele materie de lucru, probe deloc uşoare pentru traducătorii români din limba latină. Astfel, George Murnu, redutabil traducător din greacă (versiunile sale din Homer au făcut istorie în cultura românească!), dar şi din latină (Virgilius, Horatius etc.) dă, în 1940, o versiune românească din *Elegia XXV a Nobilului Transilvan* a lui Gh. Şincai, publicată în revista *Graiul Românesc*, nr. VIII, 1940.

Toate aceste aspecte completează imaginea epocii iluminismului românesc, marcată de mari traducători şi de merituoase traduceri din latină.

VII.2.4. Codificarea concepţiilor traductologice ale epocii

În sfîrşit, este cazul să adăugăm aici că aceasta este perioada istorică şi culturală în care a apărut şi prima teorie a traducerilor. Spre sfîrşitul acestei epoci, George Bariţiu (1812-1893), născut din neam de preoţi luminaţi (ardeleni după tată, moldoveni după mamă), în plin avînt al activităţii iluminiştilor traducători din latină, nu s-a mulţumit doar să publice majoritatea manuscriselor acestor traduceri, care altfel s-ar fi pierdut, cu siguranţă, ca atîtea altele. Între 1838 şi 1850, a publicat în *Gazeta de Transilvania, Foaie pentru minte, inimă şi literatură* articole ce se intitulau *Traducerea, Cărţi, cititori, Măiestria de a traduce.*

Întreaga sa concepţie este pusă sub semnul celor două deziderate fundamentale ale actului traducerii, în genere:

Traducerile sînt utile pentru cunoaşterea tezaurului gîndirii înaintaşilor, dar şi pentru mlădierea limbii noastre.

Pentru atingerea lor însă, spunea G. Bariţiu, trebuie îndeplinite cîteva obligaţii:

a) selectarea unor opere de valoare;

b) traducerea „cugetului" scriitorului, nu a literei sale;

Traducerea *literală* are dublu efect nociv: sărăceşte originalul şi nu dezvoltă limba-ţintă. Trebuie să se ţină cont de specificul fiecăreia dintre cele două limbi: latina este o limbă sintetică, în timp ce româna – nu; ca urmare, traducerile „la înţeles" sînt „aspru răsunătoare şi nesuferite"; preferabilă este, în multe cazuri, „traducerea slobodă";

c) adecvarea traducătorului la genul şi specia abordată: pe poeţi să-i traducă numai poeţii, căci li se pot substitui mai uşor;

d) teoreticianul este conştient de soliditatea achiziţiilor de latină pe care trebuie să o dovedească un traducător; cel puţin în Ardeal, oameni bine instruiţi în acest sens existau cu siguranţă, date fiind circumstanţele istorice şi culturale: „niciodată nu vor şti mai bine limba latinească decît tocmai acum";

e) în sfîrşit, nu există limbă românească săracă, ci numai traducători săraci cu duhul; dacă i s-ar cunoaşte toate formele dialectale, arhaice etc., s-ar „putea lucra destul de binişor cu dînsa".

În anul 1845, George Bariţiu va da ca mostră de aplicare a principiilor sale chiar o versiune românească proprie din *Cicero*, prin fragmentele intitulate *Discurs împotriva proconsulului Piso*[29].

Au avut efect toate acestea asupra evoluţiei limbii române literare, pe măsura eforturilor? În bună măsură, răspunsul este afirmativ. Dincolo de exagerările latiniste care au provocat năruirea din interior a unei bune părţi a solidului eşafodaj spiritual, ştiinţific, moral, construit cu atîta neobosită trudă şi atîta merituoasă cerbicie naţională, cu privire la evoluţia limbii române, roadele bune se văd şi astăzi.

De altfel, în domeniul cultivării limbii române literare nu trebuie confundate realizările Şcolii Ardelene cu mai tîrziul curent latinist al lui Laurian şi Massim, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. O spun autorităţile în materie, de la T. Cipariu (*Gramaticii şi ortografiştii români*, 1869-1870) şi Al. I. Philippide (*op. cit.*), pînă la cei de astăzi. Nu

[29] Cf. *FMIL*, VIII, 1845, p. 33. pentru întreaga discuţie, cf. *Dicţionar 1900*, s.v. *Bariţiu, George*, precum şi N. Lascu, 1974, p. 37.

numai că iluminiştii transilvăneni au îmbogăţit limba cu elemente noi, dar au şi codificat, pentru prima oară în istoria cercetării limbii române, „principalele norme de vorbire corectă". Realizările lor înseamnă, în fapt, mult mai mult: „au contribuit efectiv la modernizarea limbii şi literaturii române" şi la crearea unei atitudini active şi creatoare faţă de aceasta. Lucrările de specialitate analizează detaliat contribuţiile cărturarilor epocii în toate aceste privinţe, asupra cărora nu este cazul să zăbovim aici[30].

Ideile şi cărţile iluminiştilor transilvăneni au avut asupra contemporanilor şi asupra generaţiilor ulterioare un impact mai puternic decîtputem bănui. Există atestări despre circulaţia manuscriselor, despre pasiunea cu care cunoscătorii citeau, adnotau şi transmiteau mai departe *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, a lui P. Maior, după interzicerea ei de către autorităţi ş.a.m.d. George Bariţiu povesteşte că o citea pe furiş, ceea ce nu înseamnă că nu existau congeneri care să o cunoască foarte bine...

Dar ideile lor sănătoase s-au răspîndit mai larg chiar pe cale oficială. Scrierile unor oameni cărora le erau familiare cele mai dificile texte greco-latine, dar care, în acelaşi timp, iubeau şi cultivau folclorul naţional şi limba vie a poporului nu aveau cum să nu placă tuturor. Spirite enciclopedice, dublate de firi întreprinzătoare ca Samuil Micu, Gheorghe Şincai, Petru Maior, Ioan Barac, Ioan Molnar-Piuariu, Vasilie Popp scriau tratate şi elegii în latineşte, dar erau îndrăgostiţi de poezia populară românească. Şi aceasta este una dintre explicaţiile utilizării ritmurilor şi vocabulelor populare româneşti în transpunerile din marea literatură universală ale lui I. Barac. Nu se potriveau întotdeauna, dar aveau efect, iar cititorii îşi luau fiecare ce găsea mai bun. I-au citit tinerii de la gimnaziile chezaro-crăieşti, i-au citit oamenii simpli, cu şcoala elementară făcută în satele lor, i-au citit ardelenii, dar şi moldovenii şi muntenii, care începuseră să schimbe între ei publicaţii şi să-şi trimită reciproc producţiile: T. Cipariu, I. H.-Rădulescu, Gh. Asachi, C. Negruzzi, Vasile Alecsandri, Gr. Alexandrescu, Ion

[30] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, 1971, pp. 447-481; Mircea Seche, 1966, pp. 21-33 ş. a.

Ghica şi, puţin mai tîrziu, Aron Pumnul, Mihai Eminescu şi contemporanii acestuia.

Prin toţi aceşti beneficiari, efortul traducătorilor din latină a avut un efect de lungă durată, care s-a manifestat cu asupra de măsură asupra limbii şi culturii româneşti.

VII.3. Traduceri din latină în Epoca Paşoptistă

VII.3.1. Programe şi organizaţii cultural-literare

Am putea caracteriza pe scurt epoca romantismului românesc prin trei trăsături definitorii:

a) programe ambiţioase şi realizări modeste;

b) concurenţa traducerilor din „literatura plîngîndă" a romantismului european;

c) prelucrările creatoare şi progresul limbii şi literaturii române.

Epoca romantică a culturii româneşti, de fapt, amestecul de clasicism, iluminism, romantism etc. care caracteriza spaţiul spiritual românesc în acea primă jumătate de secol al XIX-lea, a debutat prin cîteva mari proiecte de transpunere a valorilor literaturii universale în româneşte, după o concepţie coerentă, cu demersuri sistematice şi, oarecum, oficiale.

În 1827, se reorganizează la Bucureşti, sub conducerea lui Dinicu Golescu şi a lui I. Heliade-Rădulescu, „Societatea literară"[31], cea care fusese întemeiată la Braşov, în 1822, de către intelectualii români refugiaţi acolo, împreună cu cei transilvăneni. Prevederile statutare ale Societăţii sunau raţional şi optimist: „încurajarea literaturii naţionale şi, pentru început, traducerea operelor reprezentative ale literaturii universale". În colecţia prefigurată de I. H.-Rădulescu, „Biblioteca Universală", Antichitatea greco-latină ocupa un loc important. Mai mult chiar, în 1836, numele organismului se schimbă în „Societatea Literară pentru tipărirea scriitorilor clasici"[32], iar din 1840 există ştiri

[31] „Societatea" secretă, din 1822 (N. Văcărescu, G. Băleanu, C. şi I. Cîmpineanu, Em. I. Florescu, D. Golescu, Ilarian – episcopul Argeşului ş. a.) avea mai mult scopuri politice, cf. *Dicţionar 1900*, s.v.

[32] G. Bogdan-Duică, *Istoria literaturii române moderne. Întîii poeţi munteni*, Cluj, Ardealul, 1923, p. 209, *apud* N. Lascu, 1974, p. 37.

despre „Societatea pentru traducerea autorilor clasici"[33], care pare diferită de cea dintîi, aşa cum o alta, numită „Asociaţia literară"[34], a fiinţat în 1844, în organizarea adversarilor lui Heliade-Rădulescu. Indiferent de grupările organizatorilor, scopul acestor societăţi era identic: traducerea marilor autori clasici, pentru a servi ca model de inspiraţie tematică, filosofică, lingvistică şi stilistică tinerei literaturi moderne româneşti.

Şi în interiorul arcului carpatic, preocupările devin mai sistematice. Acelaşi G. Bariţiu, care teoretizase importanţa traducerilor pentru generaţia tîrzie a Şcolii Ardelene, revine acum pentru noua generaţie, a revoluţionarilor de la 1848, cu articolele intitulate „Măiestria de a traduce" (*Foaie pentru Minte, Inimă şi Literatură*, XIII, 1850, p. 140-144) şi „Traducerea scriitorilor clasici în limba română" (*Foaie pentru Minte, Inimă şi Literatură*, XXI, 1858, p. 78-79 şi 87). De data aceasta, pe lîngă un istoric al traducerilor, pe lîngă consideraţiile privind condiţiile unei bune traduceri (cu sfaturi privind lexicul de largă circulaţie, cu evocarea modelului vechii traduceri a *Bibliei*), autorul lansează ideea amplificării şi sistematizării demersului traducerii, propunînd chiar un plan concret, cu etape şi liste de priorităţi[35]. Din păcate, cu excepţia traducerii lui C. Aristia din Homer („*Iliada*, Tomul I, Rapsodiile I-VI", Bucuresci, Tipografia lui Eliad, 1837) şi a cîtorva încercări fragmentare, aceste ambiţioase proiecte au rămas literă moartă.

Cauzele nereuşitei acestor măreţe şi utile proiecte sînt uşor de reconstituit astăzi. A lipsit, în primul rînd, susţinerea oficială, din partea statului şi a instituţiilor abilitate în acest sens. Nici nu avea cum să se manifeste această susţinere, pentru că nu exista cadrul legal constituit. O asemenea întreprindere nu intra în planul strategic al diriguitorilor societăţii româneşti din epocă. I. Heliade-Rădulescu tocmai acest lucru l-a încercat: să suplinească sprijinul oficial prin contribuţie publică. A preluat de la occidentali nu numai modelul colecţiei „Biblioteca universală", ci şi sistemul precomenzilor *pro*

[33] Cf. *Albina Pindului*, 1 mai 1875, p. 1.
[34] G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 210.
[35] Cf. şi G. Bariţiu, *Articole literare*. Ediţie îngrijită şi prefaţă de Vasile Netea, Bucureşti, E.S.P.L.A., 1959.

forma şi al abonamentelor. Din păcate, societatea românească nu era suficient de maturizată şi de cultivată pentru a se integra într-un asemenea sistem. Nici puterea materială şi nici gusturile potenţialilor consumatori de literatură nu cadrau cu eforturile Societăţii Literare. Ca în atîtea alte domenii, ca în atîtea alte etape ale istoriei, pătura subţire de intelectuali a reacţionat, mai degrabă, la producţiile contemporane, romantice, şi nu la cele de cea mai bună calitate, ci la cele mai accesibile, bineînţeles.

Dimitrie Bolintineanu ar fi exclamat:

Poezia clasică greacă fusese uitată; şi se adoptă poezia plîngîndă după malurile Senei[36].

Istoricii limbii, literaturii şi ai culturii româneşti, precum Ovid Densusianu, de exemplu, confirmă fenomenul în aceiaşi termeni:

Asemenea lucrări au rămas izolate şi prea puţin apreciate, pentru că influenţa din Apus, în special cea franceză, a venit să copleşească întreaga noastră literatură şi să ne arunce în vîrtejul mişcării romantice... Dacă influenţele din Apus ar fi fost contrabalansate de la început de cultura clasică, spre care voia să ne îndrume şcoala latinistă, sîntem îndreptăţiţi să credem că scriitorii noştri ar *fi scăpat de mult de greşelile de care s-au lăsat să fie seduşi...*[37].

Traducerile care s-au realizat, totuşi, în aceşti ani, au reprezentat iniţiative personale, roade ale pasiunii pentru cutare autor, cu garanţii minime ale găsirii unui editor sau a unor pagini generoase de revistă. Şi în acest caz, formaţia şcolară a avut un cuvînt greu în selecţia şi calitatea materialului (de) tradus.

Într-o generaţie bogată în tineri care au cochetat cu literele, abia dacă se pot inventaria cincisprezece-douăzeci de nume de traducători din latină, unele de tot necunoscute, abia salvate de la totala uitare prin acribia unor istorici literari sau bibliografi ca V. Popp, Const. T. Stoika, N. Lascu ş.a. Ceea ce se remarcă, încă de la început, este faptul

[36] În G. Bogdan-Duică, *op. cit.*

[37] Ovid Densusianu, *Literatura română modernă*, vol. I, Ediţia a doua, Bucureşti: Librăria Alcalay & Co., 1925, pp. 18-19.

că aproape toţi traducătorii din latină sînt ardeleni sau bănăţeni, formaţi în spiritul iluminist al epocii anterioare, ajunşi la maturitate după 1870 şi afirmaţi în egală măsură în Transilvania şi România Mare.

VII.3.2. Iluminişti, preromantici şi romantici clasicizanţi

Timotei Cipariu (1805-1887) poate fi considerat deschizător de serie, evident, în continuarea preocupărilor sale filologice şi literare, în care se remarcase deja în cadrul generaţiei anterioare, a cărturarilor Şcolii Ardelene. Este, însă, mai ales un paşoptist, nu numai pentru că a slujit noile idei la o vîrstă a deplinei şi celei mai fertile maturităţi, ci şi pentru că el a participat concret la evenimentele politico-sociale ale vremii, ca membru al Comitetului Revoluţionar din Transilvania, la 1848. Fiul ţăranului Iacob Ţipar, din Pănadele de Alba, a făcut studii universitare exact cîte îi erau necesare pentru hirotonirea ca preot şi încadrarea ca profesor la Blaj[38]. A ajuns să ştie, însă, 12 limbi străine: greacă, latină, ebraică, arabă, turcă, siriană, persană, spaniolă, italiană, engleză, germană, maghiară. Teolog deschis la ideile progresiste, viitorul vice-preşedinte al Academiei cunoştea pe dinafară operele lui Voltaire, Jules Michelet, L. Fenerbach; a avut cea mai bogată bibliotecă românească din Transilvania epocii sale[39].

A tradus relativ mult şi variat, din Goethe, Lessing, E. Sue, Tasso, Manzoni, a citat mult din poezia arabă în tratatele sale de lingvistică şi poetică, dar a debutat ca traducător cu *Metamorfozele lui Ovidiu* (I, 1-7). Versiunea sa, în versuri rimate, datează din 1832-1835[40]. Deşi, începînd din 1833, preotul-profesor era deja ierarh, director al Tipografiei Seminarului din Blaj şi responsabil al foilor periodice, nu a încredinţat

[38] A învăţat carte mai întîi acasă, cu tatăl său şi cu unul dintre cei cinci fraţi pe care îi avea. A continuat la Blaj toate treptele învăţămîntului: şcoala elementară, gimnaziul (1814-1820), studiile superioare de filozofie şi teologie (1821-1825), cf. Maria Protase, „Timotei Cipariu. Copilăria şi anii de studii", în: *Studia Universitatis „Babeş-Bolyai"*, Philologia, VII, 1962, fasc. 1. În acelaşi oraş, „Mica Romă", a activat ca profesor, director de gimnaziu şi inspector pentru şcolile blăjene, înainte şi după ce a fost hirotonit preot.

[39] G. D., în *Dicţionar 1900*, s.v.

[40] N. Lascu, 1974, p. 396, nr. 894.

tiparului această lucrare, rămasă între manuscrisele BAR, Filiala Cluj, Fond Blaj. Întemeietorul filologiei româneşti a înţeles foarte devreme că o literatură valoroasă depinde de nivelul limbii literare naţionale, iar aceasta se formează prin frecventarea marilor modele universale.

A depăşit etimologismul extrem al tinereţii (cînd cerea înlocuirea cuvintelor nelatineşti cu cuvinte vechi româneşti, de pînă la 1700, din toate dialectele), datorită preocupărilor pentru folclor şi texte vechi româneşti[41]. A sesizat pericolul franţuzismelor cultivate în Ţara Românească şi al provincialismelor, cultivate în Moldova, al neologismelor inutile cultivate de poeţii veleitari[42].

Toate aceste idei, expuse în studiile sale de lingvistică şi poetică în articolele publicate în revistele conduse[43], se pot constata, practic, în scurtele fragmente traduse şi în creaţia poetică originală, între care, nu întîmplător, cea mai importantă este o amplă eglogă, specie narativă atît de dragă ardelenilor[44].

Gheorghe Asachi (1788-1869) este, de asemenea, un deschizător de drumuri în cultura românească, considerat întemeietorul poeziei moderne româneşti (la concurenţă cu Ienăchiţă Văcărescu, căci istoricii şi criticii literari nu au căzut de acord căruia dintre ei să-i atribuie acest titlu). Asachi venea şi el dintr-o lume veche, aproape cronicărească, dacă ne gîndim la tradiţiile intelectuale ale familiei sale

---

[41] Cf. şi Victor O. Grecu, „Timotei Cipariu şi latinismul", în: *Limba Română*, XIX, 1960, 6.

[42] Un articol programatic din 1854 precede cu mai bine de un deceniu seria de articole ale lui Titu Maiorescu, *Despre poezia română*, 1867 (devenit, în volum, *O cercetare critică asupra poeziei române de la 1867*), *În contra direcţiei de astăzi în cultura română*, 1868, ş. a.

[43] *Elemente de limba română după dialecte şi monumente vechi*, 1854; *Crestomaţia seau Analecte literare...*, 1858; *Principia de limbă şi de scriitură*, 1860, ş. a. fac din Timotei Cipariu întemeietorul filologiei şi lingvisticii româneşti, ca şi întîiul folclorist profesionist. *Elemente de poetică, metrică şi versificaţiune*, 1860, este primul tratat mai amplu de poetică românească. Şi în privinţa publicisticii a fost un deschizător de drumuri, căci *Organul luminării / Organul naţionalei* (1847-1848) a fost primul ziar românesc tipărit cu litere latine, iar *Archiva pentru filozofie şi istorie* (1867-1872) a fost prima revistă de specialitate în filologia românească.

[44] Tipărită întîi în 1833, a fost reluată *doar în unele exemplare* din tratatul *Elemente de poetică...*, 1860.

şi, mai ales, la studiile de la Lwów, cetate universitară umanistă, care ni-i evocă pe Grigore Ureche, Budai-Deleanu ş. a. Studiile universitare în străinătate s-au prelungit mult (8 ani la Lwów, 3 ani la Viena, 4 ani la Roma), cu evoluţie de la inginerie la ştiinţe umaniste.

Deşi îndrăgostit de literatura italiană (Dante, Ariosto, Tasso, Petrarca, Metastasio, Ugo Foscolo, Alfieri ş. a.), studiile sale solide de filologie clasică îl fac mai întîi un traducător din scriitorii latini, cu preferinţe declarate pentru Horaţiu. „Traducător" este un fel de a spune, pentru că, cel puţin în cazul lui Horaţiu, textul original nu este neglijat total, dar nici urmat fidel: *La vasul lui Virgilius* (imitaţie după Oraţius), [*Ode*, I, 3], inclus în volumul *Poesii a lui Aga G. Asaki*, Eşii, Tipografia Albinei, 1836, p. 17-19, reprezintă o prelucrare nu foarte liberă, într-o manieră care va deveni caracteristică pentru epoca pe care o deschide Asachi. Versurile rimate spun exact ceea ce declară autorul, o *invitaţie*, în stil neoclasic, dobîndit în urma frecventării saloanelor literare italiene, însoţit de muza sa milaneză, Bianca Milesi, prototipul personajului Leuca (nume din onomastica erotică a lui Horaţiu, Marţial etc.) din sonetele originale. De fapt, la Asachi şi la succesorii săi noţiunea de „original" şi cea de „traducere" sînt foarte relative.

În acelaşi volum de *Poesii...*, găsim şi *Asupra Licei, cochetă bătrînă* (1836, pp. 81-82). Este vorba despre *Oda* IV, 13, însoţită de aceeaşi precizare, *„despre* Oratius" (subl. noastră, P. G. B.). Autorul le considera importante pentru opera sa, căci le reia în ediţia a doua a volumului *Culegere de poezii* (ed. a II-a, Jassy, Tipografia Institutului Albina, 1854, pp. 16-17, respectiv 121-122). Între timp, publicase în *Alăuta românească*, 1838, nr. 2, p. 23, *Epigrama* VII, 43, de Marţial, sub titlul *Să cuvine au a împlini îndată, au a refuza îndată cererea.* Versurile, în rimă românească, nu sînt semnate, dar „traducătorul" poate fi identificat cu autorul volumului din 1854, amintit mai sus, unde regăsim textul respectiv, la p. 206, cu titlul un pic schimbat: *Către unul care juruea mut şi nu-mplinea nimică.*

Aşa stînd lucrurile, nu trebuie să ne mirăm că Fedru nici nu este semnalat în bibliografia traducerilor româneşti din latină. Specificul genului, fabula, implică mai puţină rigoare în stabilirea similitudinilor, astfel încît „originalul" este mai greu de identificat. Întrucît G. Asachi,

şi el poliglot, chiar dacă nu de talia lui T. Cipariu[45], tradusese şi din Esop, şi din La Fontaine, cu libertăţile obişnuite, numele lui Fedru nu trebuie exclus din lista sa lungă de tălmăciri[46], dar nici nu trebuie luat ca reper al „idealului traducerilor". Şi asta, în ciuda faptului că Asachi îşi formulase, în scris, o teorie foarte sănătoasă, în domeniu. Limba este un bun al întregului popor, spune teoreticianul, în *Referat asupra „Gramaticii" lui Gh. Saulescu*, 1833. Ea asigură unitatea neamului. În consecinţă, principiul fonetic, după model italian, este cel mai potrivit în ortografie (cf. articolului *Cîteva observaţii filologice*, 1861). În privinţa vocabularului, dacă nu se găsesc termeni potriviţi în româna contemporană, trebuie valorificat fondul arhaic popular, oral, fondul bisericesc (cf. *Omul literat*) şi numai dacă aceste surse nu sînt suficiente, se pot face împrumuturi din latină, italiană, franceză.

Dar, zice Asachi, nu este cazul să ne plîngem prea mult de sărăcia limbii române. Ea este capabilă să redea simţirile cele mai înalte, dacă ştii să o foloseşti şi dacă ai geniul limbii şi har literar necesar. Gheorghe Asachi a contribuit şi practic la dezvoltarea acestor sănătoase idei, ca toţi congenerii săi, nu numai prin propria operă, ci şi prin lucrări lexicografice, în buna tradiţie iluministă (*Lexicon de conversaţie*, Iaşi, Institutul Albinei, 1842; *Rimario moldavo*, un dicţionar de rime ş.a.m.d.).

Din păcate, toate aceste contribuţii nu s-au concretizat în realizări lingvistice pe măsură. Asachi este primul literat din cultura românească în care modelul tradus se răsfrînge vizibil, constant şi total în creaţia originală[47]. Seria va culmina cu M. Eminescu. Din păcate, în cazul lui Asachi, lucrurile nu au evoluat în sensul aşteptat. În creaţiile literare cu priză la public, a căzut victimă ereziilor lingvistice pe care

[45] G. Asachi ştia „numai" 8 limbi străine: latină, polonă, germană, italiană – foarte bine; greacă, franceză, engleză, rusă, la un nivel avansat.

[46] G. Asachi a tradus din limbi, epoci, genuri şi stiluri foarte diferite, în acord cu preocupările epocii sale: I. Kaidanov, F. Romani, A. von Kotzebue, Florian, V. da Filicaia, Th. Gray, Petrarca, Anacreon, Moschos din Siracuza, Bian din Smirna, M. Bouquet, I. Krosicki, T. Tasso, V. Hugo, Boileau, Mickiewicz, Schiller, Metastasio, Lamartine, Dante ş. a.

[47] M. Marinescu-Himu, „Din izvoarele poeziei lui Gh. Asachi", în *Limbă şi Literatură*, X, 1965.

le combătuse în intervenţiile teoretice: ortografie italo-latină, şi consecventă, pe deasupra; lexic, de asemenea, italo-latin, nepurificat de grecisme arhaice, cu supărătoare regionalisme ş.a.m.d. Toate acestea, conchid specialiştii, „nu fac din Asachi un creator de limbă literară"[48]. Rămîn valabile îndemnurile teoretice adresate generaţiei tinere.

Traducătorii mărunţi, în sensul că prin activitatea lor generală – literară, culturală, politică – abia dacă sînt cunoscuţi specialiştilor, reprezintă epoca prin tălmăciri de bună calitate, deseori.

Nicolae Pauletti (1816-1848), preot şi cărturar, susţinut de Timotei Cipariu şi G. Bariţiu, mort însă de tînăr, a tradus prin 1839 fragmente din Ovidiu, rămase în manuscris (BAR, Mss. 459, f. 2-55 şi f. 56-58). În rimă relativ inspirată, dă fragmente din cărţile I, II, III, V, IX, X ale *Metamorfozelor*, subtitlul românesc *Oare chite fabule din a lui P. Ovidie Metamorphoseon*. Traduse „shi numai din înseş a întaea compositie descrise de...". Din *Tristia*, I, 3, traduce în versuri rimate *Elegia 3, lib. I*: „Pornirea lui Ovid din cetate în exilu", fragment semnalat de I. Bianu, în 1931[49].

Cea mai veche traducere din Eutropius aparţine lui **D. Stoica**: *„Scurtă istorie*, a lui Flavie Eutropie. Tradusă de..., la anul 1841". Manuscrisul 93 de la BCU Iaşi a fost semnalat şi studiat de către Emil Condurachi, în 1938[50]. O altă traducere, a aceluiaşi D. Stoica, din

[48] A[lgeria] S[imota] în: *Dicţionar 1900...*, s.v. *Asachi Gheorghe*. Pentru activitatea de traducător din latină, cf. G. Guţu, „Gh. Asachi şi traducerile din latineşte", în: *Orphaeus*, IV, 1928, 4. Pentru sursele fabulelor, cf. *Fabule alese*, Iaşi, Institutul Albinei, 1836, ed. a 3-a; *Fabule versuite*, Iaşi, Institutul Albinei, 1844; *Fabule... adăugită cu Viaţa lui Esop*, Iaşi, Institutul Albinei, 1862; *Fabule*, I-II, Bucureşti, Socec, 1895, ed. a 2-a, 1905. Pentru traducerile din literatura universală, cf. Gh. Asachi, *Opere*, I, ediţie îngrijită şi introducere de N. A. Ursu, Bucureşti: Editura Minerva, 1973.

[49] I. Bianu, „N. Pauletti, popă românesc unit de sat şi om de litere în Ardeal (1830-1849), în: *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, Editura Institutului de Istorie Universală, 1931, pp. 38-41; cf. N. Lascu, 1974, p. 396, nr. 895-6.

[50] E. Condurachi, „Cea mai veche traducere românească a lui Eutropiu", în: *Însemnări Ieşene*, III, 1938, 10, p. 62-68.

Pliniu cel Tînăr, este tocmai *Epistola IX*, 70 p., cu consideraţii „despre folosul traducerei" şi despre „rezoanele ecsercitărei stilului"[51].

S-ar părea că traducătorul este una şi aceeaşi persoană cu col. Ştefan Stoica (1816-1878), bănăţean din Lipova, devenit discipol al lui I. Heliade-Rădulescu, coleg cu N. Bălcescu la şcoala lancasteriană, înfiinţată de el pentru gradele inferioare, ajuns senator şi primar al Capitalei, în timpul liber traducător din literatura universală (prin intermediar francez)[52]. Deşi preocupat de teoria traducerii, echivalenţele româneşti găsite de veleitarul traducător sînt tare căznite. Iubitor de forme cu parfum arhaic şi popular, vrea, totuşi, să scoată slavismele din limbă; întrucît nici neologismele pomenite din limbile moderne nu-i plac, propune nefericite creaţii personale, pornind de la baze latineşti, cf. *ceretoriul*, pentru „solicitant" ş.a.m.d.

Un ***Andrea(s) Liviu*** traduce pe Cornelius Nepos, într-un volum de 196 de pagini publicat la Lugoj, în anul 1863: *Corneliu Nepote. Tradusu şi esplicatu în limba română de...* Lugosiu, cu tiparulu lui Tranfelderer-Vencely, 1863, 98 p. S-ar putea ca aceluiaşi traducător să-i aparţină cele cîteva pagini anonime publicate în FMIL, 1846, pp. 301-303, „Probe de traducere în româneşte din autorii clasici latini, anume din Corneliu Nepotu" (identitatea redării numelui latin este semnificativă!), precum şi fragmentul destul de consistent, rămas în manuscris, „Cornelius Nepos, *Viaţa unor bărbaţi ilustri*", datat 1869, dar nesemnat, cf. BAR, Mss. rom. 5863, sec. XIX, 617.

Din aceeaşi categorie de traducători mărunţi pe ogorul mănos al literelor latine face parte ***Al. Zanne (1821-1880)***. Inginer, de formaţie, coleg de liceu cu D. Bolintineanu şi de profesie cu I. Ghica, a împărtăşit cu aceştia preocupările culturale şi politice. După eşecul şi întemniţările de rigoare de la 1848-1849, îşi va împărţi timpul între inginerie, administraţie şi publicistică (preocupări pe care le va transmite şi fiului său, inginerul şi folcloristul Iuliu A. Zanne). Ca

[51] *Din Pliniu cel Tînăr, cartea a IX-a, epistola a 7-a*: „Despre folosul traducerei, unde cercetătorul seu amicu descrise rezoanele ecsercetărei stilului", Traducere de..., în: *Zimbrul*, I, 1850-1851, pp. 171-172, retipărit în *Foaia Literară*, XIV, 1851, pp. 87-88.

[52] Lui i se datorează prima traducere integrală tipărită în româneşte din *Iuliu Caesar* a lui Shakespeare, cf. *Dicţionar 1900*, s.v. *Stoica, Şt.*.

traducător, este cunoscut prin versiunile din Herder, P. Raynal şi mai ales din V. Hugo[53].

Din latină, a publicat o primă tălmăcire în 1840, pe vremea cînd era elev la Colegiul Sfîntul Sava (absolvit în 1842): *„Războiul catilinar sau conjuraţia lui Catilina şi a soţilor săi,* de C. Crispu Salustie. Tradus din latineşte în româneşte de..., şcolar...", Bucureşti, Tipografia Colegiului Sfîntul Sava, 1840, 66 p.[54]. Revine la textele latineşti tîrziu, după pensionare, dar constant în preferinţele tematice, traducînd *Catilinara I,* de Cicero: *„Catilinarele seu oraţiunile lui Cicero contra lui Catilina.* Traducţiune după ediţiunea lui J. Thibault, de... Cu annotaţiuni istorice, archeologice şi geografice pentru înţelegerea testului", Bucuresci, Typografia Naţională, 1875, 36 p., colecţia Autori Clasici, Cicirone (sic!)". Semnalată elogios în *Albina Pindului,* IV, 2, 1875, p. 15-16, lucrarea este semnificativă în primul rînd prin mesajul revoluţionar, care cadrează, de altfel, cu preocupările din tinereţe ale traducătorului.

Ideologia schimbării ordinii social-politice explică şi opţiunea pentru *Mizerabilii* de V. Hugo, traducere care i-a adus celebritatea lui Zanne, după cum aceasta rămîne mesajul central şi în modestele-i meditaţii politico-moralizatoare originale. Traducerea din latină este corectă, în raport cu originalul, dar nu strălucită, ca limbă română literară. Notele suplimentare ţin de mai vechea pasiune a traducătorului pentru istorie şi geografie.

Se pare că aceasta este epoca în care notele biografice, comentariile istorice, explicaţiile privind *reacţia,* necesare înţelegerii testului original, încep să capete importanţă pentru traducătorii români,

---

[53] Împreună cu D. Bolintineanu şi N. Costinescu, Al. Zanne publică în volume, V. Hugo, *Mizerabilii,* I-IV, Bucureşti, Ioanid, 1862-1864. Faptul că primul volum a apărut, practic, în acelaşi an cu originalul (1862) justifică aprecierea că versiunea românească este, probabil, prima traducere a romanului francez într-o limbă străină (*Dicţionar 1900, s.v. Zanne, Al.*).

[54] N. Lascu, 1974, p. 437, nr. 1257, dă ca an al apariţiei 1848, cînd traducătorul tocmai întemeia *Poporul suveran,* împreună cu fostul său coleg, D. Bolintineanu; traducerea avea imprimată pe copertă precizarea „fost şcolar", după numele traducătorului. Pentru traducerea din Cicero, cf. nr. 237 din lucrarea lui N. Lascu, precum şi indicele de la p. 438.

desigur, sub influenţa ediţiilor străine folosite. Unele edituri, care începuseră să lanseze colecţii de specialitate, impuneau, se pare, asemenea abordări, dovadă fiind cărţile tipărite la George Ioanid ş. a.

Iată tot un Cicero, cu opera filosofică însă, *Tusculanae Disputationes*, I, a unui semianonim de la 1858, G. A., probabil Antonescu[55]: „M.-T. Cicerone, *Din Questiunile Tusculane*: Dispreţiulu morţii. Culese şi traduse de pre cei mai celebri comentatori, mai ales germanii; adausu cu note istorice, analitice şi explicative, precum de viaţa autorului, succesu de mai multe escursuri de G. A.", Librariu editoriu Georgiu Ioanide, 1858 (Imprimeria Naţională a lui Iosif Romanescu et. Comp.[56]), 187 p.

Efortul lingvistic pe care l-a făcut traducătorul, atît pentru textul propriu-zis, cît şi în notele explicative se poate deduce din formularea lungului titlu. Asemenea traducători făceau acte de eroism mărunt şi anonim în haosul luptelor pentru impunerea unui sistem ortografic unitar şi a unei limbi literare supradialectale, supranormative.

Dr. At.(anasie) Şandor şi un alt iluminist întîrziat, ***Ioan Antonelli***, completează lista acestora, pe lîngă mulţi alţii, ale căror lucrări sînt, eventual, consemnate în bibliografiile de specialitate, cu menţiunea „traducător necunoscut"[57]. Atanasie Şandor şi-a consacrat clipele de răgaz din zbuciumata sa viaţă de medic *Eneidei* lui Vergiliu. Cîteva fragmente au apărut în FMIL şi în *Concordia*, prin anii 1859-1861[58].

Cînd tălmăcitorul nu era sigur de puterea de receptare a lectorilor săi, dădea în paranteze echivalentul uzual al neologismului selectat iniţial, considerat cel mai apropiat de original. De exemplu, ca să

---

[55] *Ibid.*, nr. 237.

[56] Iosif Romanov, pe numele său adevărat, a pus pe picioare prima mare companie editorială din spaţiul românesc, un adevărat imperiu, cu sucursale şi surse de aprovizionare nu numai în Occident, ci şi la Cairo, Constantinopol ş.a. Prieten cu Timotei Cipariu, el a fost librarul care i-a furnizat o mare parte din ediţiile academice ale scriitorilor latini, dar şi multe dintre raritătile bibliofile ce au alcătuit celebra bibliotecă a părintelui filologiei româneşti.

[57] Cf. N. Lascu, 1974, p. 371, nr. 714; p. 394, nr. 881, 882; p. 439, nr. 1174-1175 ş.a.; „Fără numele traducătorului".

[58] Virgiliu, *Eneida*, cartea I; *idem*, cartea II, p. 1-5, Traducere de Dr. At. Şandor; în FMIL, XXII, 1859, p. 81-83, respectiv 89-31; Virgiliu, *Faima (Vestea)* [Aen., IV, p. 174-188], Traducere: Din Aradu, în: *Concordia*, I, 9, 1861.

traducă episodul *Fama (refert)*, din *Aen.*, IV, pp. 174-188, traducătorul scrie: *Faima (Vestea)*. Altfel, traducerea este realizată într-o cuminte limbă românească, autorul asumîndu-şi, în plus, sarcina de a reda textul în metru original, ceea ce nu era deloc puţin lucru în epocă. Primele două fragmente sînt semnate, al treilea apare cu un modest pseudonim *Din Aradu*. Textul integral al epopeii române zace însă şi astăzi nepublicat, la BAR, Mss. rom. nr. 676, sub titlul: „*Eneida lui P. Virgiliu M.* Din latină tot în versuri hexametre tradusă pe românie de Dr. At. Şandor" (1860, 1527).

Ioan Antonelli, din lumea lui G. Bariţiu, publica în aceeaşi perioadă şi într-o limbă la fel de dramatic „ciumpăvită" proza istorică latină, mai precis, *Ab Urbe Condita*, de Titus Livius. Întîi apare doar cap. 25, sub titlul „*Versiune din Liviu*, Traducere de...", în FMIL, XXIII, 1860, pp. 279-280. Apoi se publică primele două cărţi în volumele intitulate *Istoria poporul roman*, de T. Liviu Patavinu. Cartea I, Tradusă şi esplicată de Ioane Antonelli", Blasiu, În tipariulu Seminariului diecesanu, 1860, 130 p.; Cartea a II-a ...., 1861, 120 p.

Se vede clar că aceste contribuţii făceau parte din planul mai vechi şi proiectele mereu înnoite ale lui G. Bariţiu.

Din aceeaşi stirpe şi în cadrul aceluiaşi program, cel mai bun traducător din latină pare a fi ***Gavriil Munteanu (1812-1869)***. Pedagog şi cărturar ardelean[59], numit să predea în Ţara Românească, precum atîţia alţii, a fost profesor la „Sf. Sava" din Bucureşti, inspector şi profesor la Buzău, Rîmnic, la Mănăstirea Bucovăţ, pentru a-şi încheia cariera la Gimnaziul Român Ortodox din Braşov. Apropiat al lui Petrache Poenaru şi văr cu Florian Aaron, a fost participant activ la mişcarea revoluţionară din 1848 şi, apoi, pînă la sfîrşitul vieţii, militant pentru introducerea limbii române în şcolile din Transilvania, pentru unitatea limbii române, adept al curentului purist latinizant, în ortografie, lexic etc.

[59] Născut la Vingard, Alba, a urmat Şcoala Normală şi Liceul din Alba-Iulia (1823-1830), apoi Facultatea de filosofie şi drept din Cluj (1831-1834).

În paginile publicaţiilor la care a colaborat[60] şi în cărţile pe care le-a scris, s-a împărţit între deschiderea spre valorile universale şi apărarea autohtonismului latin, dar ortodox. În *Gazeta de Transilvania* semnează cronica străină, în *Revista Română* (II, 1862, pp. 443-461) publică un articol intitulat „Purismul în limba română".

În FMIL, *Telegraful român* şi în *Vestitorul Ortodox* (întemeiat de el, împreună cu ierodiaconul Dionisie Roman), propunea tradiţionalismul naţional în moravuri, limbă, cultură, pe cînd în volume publica traduceri din August von Kotzebue, la modă în epocă, dar şi din Goethe (*Suferinţele tînărului Werter*, Bucureşti, Kalbaum, 1842, traducere de bună calitate). Ştia bine germană (alcătuise şi un dicţionar german-român, 1853-1854, în colaborare cu G. Bariţiu). Dar mai bine se simţea în faţa textelor latineşti.

Proza istorică latină îl va preocupa mulţi ani, cu o marcată preferinţă pentru Tacit şi Suetoniu: *Din scripturile lui Tacitu, Viaţa lui C. J. Agricola*, Brasistu Tip. lui Römer şi Krammer, 1858; *Din scripturile lui Tacitu, Germania sau Situaţiunea, datinele şi popórele ei*, Sibiu, Tip. Filtoch, 1864, 72 p. Ambele lucrări vor fi reluate în volumul postum, „sub auspiciile Societăţii Academice", *Operile lui Caiu Corneliu Tacitu*, cu o prefaţă de G. Bariţiu, *Gavriil I. Munteanu*, Tip. Filtoch-Kraft, Sibiu, 1871. Ne-am întrebat care va fi fost raţiunea acestei opţiuni pentru opera lui Tacit. Pentru moment, pare mai explicabil interesul lui Tacit faţă de Agricola şi faţă de războiul din Germania, decît al lui G. I. Munteanu pentru istoricul latin. Răspunsul poate sta în formaţia traducătorului (germano-latină), în faptul că programele editoriale germane, de pe urma cărora se puteau găsi texte latineşti în oraşele din Transilvania, acordau un mare preţ informaţiilor oferite de Publius Cornelius Tacit, în celebra monografie *De situ ac populis Germaniae*. De fapt, cartea este nu numai o descriere istorico-geografică bine documentată, ci şi un comentariu elogios al campaniei militare de cucerire a Germaniei antice de către trupele Imperiului Roman, conduse de socrul istoricului, generalul Iulius Agricola. Acestuia,

[60] „Traducţiune asociată de testulu latinu, de o notiţie asupra lui Tacitu şi note [de]..., VI + 44 p.". Manuscrisele traducerilor din Tacit se află la BAR, Mss. rom. sec. XIX, nr. 329; 237 f. [an 1871].

Tacitus îi dedică, de altfel, în acelaşi an, 89 p.C., o monografie, *De vita Iulii Agricolae*, căci marele om decedase între timp, iar istoricul-ginere, plecat în misiune, nu a putut rosti elogiul cuvenit la funeraliile naţionale care i s-au organizat. Nu trebuie să vedem în aceste lucrări numai interese de familie, care ar impune un subiectivism pe măsură. Istoricul latin descrie cu toată obiectivitatea buna organizare, raţionalismul vieţii democratice, simplitatea, hărnicia şi vitejia populaţiilor germanice cucerite de romani (se pare că Tacitus însuşi a participat, o vreme, la respectiva campanie militară). Acest lucru explică extrem de frecventele ediţii de text, comentarii şi traduceri din Germania modernă. Dar Tacitus elogiază, în egală măsură, şi înţelepciunea, simplitatea, moralitatea, vitejia conducătorilor societăţii romane din vremea lui Iulius Agricola, acelaşi mare om de stat şi de arme care a desăvîrşit şi cucerirea Britanniei antice – calităţi puse în contrast cu decăderea din vremea tiranicului împărat Domiţian. Textele lui Tacitus reprezintă, aşadar, sursa fertilă şi sănătoasă a ideilor traducătorului român, el însuşi devenit persoană publică, la vremea lui, pentru ideile de primenire morală a societăţii româneşti.

În sfîrşit, ştiind că G. I. Munteanu a fost primit în Societatea Academică Română în 1867, putem înţelege de ce una dintre primele cărţi scoase la concurs pentru traducere din latină, în cadrul tînărului, pe atunci, for academic, a fost *Germania* lui Tacit.

Şi din Suetoniu a dat o traducere masivă, curată, cu bune comentarii, chiar în anul alegerii în Academie: „Caiu Suetoniu Trancuillu, *Viaţa a XII imperatori*, Traducere din Latină în limba Rumanesca, ilustrată cu notiţe de Gavrilu I. Munteanu şi premiata... de D. Conte Sc. Rosetti, Brasiovu, Römer şi Krammer, 1867, XII + 517 pagini". Lucrarea a fost bine primită de către cunoscătorii de pe ambii versanţi ai Carpaţilor, dovadă fiind prezentările elogioase din reviste ca *Transilvania*, I, 1868, p. 36, sau *Convorbiri Literare*, II, 1868, p. 72-75. În acesta din urmă apare o lungă recenzie semnată de N. Ch. Quintescu, devenit el însuşi traducător din latină şi academician, în baza acelor traduceri. Din însemnările de pe pagina de titlu a cărţii realizate de G. Munteanu se deduce că tălmăcirea a fost premiată încă înainte de tipărire, „de D. Conte Sc. Rosetti".

Şi tipăriturile anterioare ale lui G. Munteanu avuseseră parte de recenzii favorabile[61]. Devenise deja foarte cunoscut ca traducător din latină. În penultimul an de viaţă, 1868, junimiştii îi publică la Iaşi tălmăcirile dintr-un alt gen, neaşteptat la G. I. Munteanu: *Odele şi epodele lui Horaţiu* [traducere şi prefaţă], Iaşi, „Junimea", 1868. Sîntem în plin clasicism al literaturii române şi *Convorbirile Literare*, ca şi Editura „Junimea", îşi făcuseră o datorie de onoare din publicarea anticilor greco-latini, între care Horaţiu se bucura de întîietate absolută.

Activitatea de traducător din latină a început, însă, cu un text pastoral din Evul Mediu occidental. Teologul şi moralistul care avea să dea o primă *Geografie biblică* (1854) în spaţiul spiritual românesc, o traducere a biografiei „fericitei Macrina" din textul grecesc al lui Grigorie de Nyssa, a dat şi o versiune a celebrei scrieri a lui Thomas a Kempis: *Imitatio Christi*: „Thomas a Kempis, *Urmare lui Iisus Hristos*, Bucureşti, Tip. Copainig, 1845. Era a treia oară cînd opera misticului renan[62] se răspîndea în cultura română, după versiunile lui Udrişte Năsturel (în slavonă), şi Samuil Micu (1803, Mss. 430, BAR Cluj). De data aceasta, şi în versiune tipărită, şi în româneşte, şi încă într-o română accesibilă.

Prin realizările practice şi prin demersurile teoretice, G. I. Munteanu a fost un traducător în toată legea. Era foarte preocupat de limba latină, căci dăduse o *Gramatica latină* în 1863 (probabil în calitate de profesor la Gimnaziul Ortodox din Braşov)[63]. Era încă mai preocupat de limba română. Pe lîngă articolele, dizertaţiile, discursurile în

[61] V. A. Dimitroviţa, în: *Foiia Societăţii pentru literatura poporului român*, Bucov, I, 1865, pp. 141-142, cu referiri la traducerea *Germania*...

[62] Thomas Hemerken, zis Kempen (1380-1471), scriitor mistic german, de la M-rea St. Agnietenberg. Principal reprezentant al mişcării ascetice şi mistice *Devotio moderna*, apărută la sfîrşitul sec. al XIV-lea, în Ţările-de-Jos, el a încercat să promoveze o spiritualitate accesibilă celor mulţi, îndemnînd la meditaţie pe tema patimilor lui Cristos. *Imitatio Christi*, sec. al XV-lea, care îi este atribuită, fără garanţia totală a paternităţii, constituie un ghid spiritual al acestei mişcări, foarte influent în Biserica creştină occidentală, dar şi orientală.

[63] Mircea Păcurariu, „Profesori transilvăneni la şcolile teologice din Ţara Românească şi Moldova în secolul al XIX-lea", în: *Mitropolia Moldovei*, XLIV, 1968, 1-2; Maria Marinescu-Himu, „Contribuţii la istoricul învăţămîntului limbii latine", în: *Studii Clasice*, XII, 1970.

favoarea ortografiei etimologice, a alcătuit manuale (*Carte de lectură românească...*, 1857) şi, mai ales, o *Gramatica română* (1860-1861), pe care specialiştii o consideră de „multă însemnătate". Ca toţi ardelenii muntenizaţi (iluminişti, romantici şi clasici, în acelaşi timp), are o concepţie clară şi fermă despre mersul culturii româneşti:

1) O cultură naţională trebuie să se sprijine pe clasicismul antic;

2) Traducătorul trebuie să încerce să se substituie autorului tradus şi să scrie cum ar fi scris acesta, dacă ar fi cunoscut româna.

G. I. Munteanu este unul dintre primii care dau textul original în paralel cu versiunea sa, tocmai pentru a dovedi că s-a ţinut bine şi corect de text, dar şi pentru a conferi dublă utilitate cărţilor editate. Apoi, cunoştea bine cărţile vechi bisericeşti, înţelepciunea populară şi preocupările contemporane pentru limbă. Ar fi putut dobîndi renumele de cel mai bun traducător român, în epocă. Din păcate, purismul şi etimologismul pe care le-a practicat cu toată convingerea scad mult din valoarea traducerilor. Acestea sînt corecte, sînt accesibile, dar sînt lipsite de strălucirea artistică meritată, căci echivalenţele fireşti sînt ucise de formele savante, artificiale, latinizante (*musai* sau *obligatoriu* sau *neapărat* – înlocuite cu *neopăravera*; *sau/ori* apare în trei grafii: *sèu, seau, seu* ş.a.m.d.).

Celălalt nume, ceva mai cunoscut între traducătorii epocii, este ***Grigore H. Grandea (1843-1897).*** Medic, gazetar, scriitor, protejat de D. Bolintineanu, fondator al „Societăţii Orientul", în cadrul căreia el, dar şi M. Eminescu şi alţii demaraseră o acţiune sistematică de culegere a folclorului, Grigore H. Grandea a publicat incredibil de multe traduceri din literatura universală, avînd ambiţii heliadeşti în această privinţă. Inegal şi eclectic, ca în tot ce a făcut, a dat, totuşi, bune versiuni din poezia germană. A compilat din Platon, Aristotel, Sf. Augustin, în articolele sale de estetică şi teorie literară, a tradus din Safo, Anacreon, Teocrit, Lucian de Samosata. În privinţa versiunii din ultimul autor enumerat aici, nu se ştie dacă a fost realizată după un text grecesc, latinesc sau după un intermediar modern.

Din literatura latină l-au interesat Seneca şi marii clasici din epoca lui Augustus. Un fragment din Seneca, *Scrisori către Lucilius*, CXIV, apare în *Albina Pindului*, I, 1865, 5, una dintre cele peste douăzeci de publicaţii pe care le-a întemeiat (dar nu le-a putut

menţine)[64]. Din Virgilius publică un fragment în versuri, în volumul eclectic *Poesii. Miosotis*, Bucureşti, Tipografia Lucrătorii Asociaţi, 1865, pp. 255-260: *Melibeus, Tityrus. Ecloga Publii Vergilii Maronis I*, reluat în *Albina Pindului*, I, 1868-1869, pp. 359-360. În aceeaşi publicaţie apar fragmente din Horaţiu, *Epoda XV*, cu titlul *La Neera* (I, 1868-1869, p. 304; alte fragmente din *Ode şi Epode*, în I, 1868, 12 şi I, 1869, 14). Primul fragment este nesemnat, de fapt, iar traducerea a fost atribuită lui Gr. H. Grandea mai mult în baza similitudinilor lexico-stilistice cu traducerile sale anterioare. Din Ovidiu publică o traducere în versuri rimate a *Metamorfozelor*, VIII, 183-235, sub titlul *Ovidiu, Dedal şi Icar*, în revista *Bistriţa*, Bucureşti, I, 1887. În revista *Lupta*, din Iaşi, nr. V, 1888, p. 663, apărea un anunţ despre tipărirea traducerii *Arta amorului*, de Ovidiu. Volumul nu a mai apărut vreodată.

Traducerile sînt mai limpezi decît creaţiile originale ale lui Gr. H. Grandea, care abandonează complicaţiile lingvistice ale vremii sale şi se exprimă fluent. Nici rima nu este facilă la acest iubitor de balade româneşti şi universale, nici ritmul nu lipseşte. Scara cosmică la care a lucrat în domeniul traducerilor nu i-a permis să-şi cizeleze tălmăcirile, iar influenţele în proza şi poezia originală, reprezentînd texte dezlînate ale acestui paşoptist întîrziat[65], nu au putut fi benefice limbii române literare.

Contribuţii efective la evoluţia limbii române literare au avut traducătorii care au reuşit să dea şi creaţii originale de bună calitate. Din grupul de paşoptişti întîrziaţi pînă după epoca de tranziţie se detaşează, în Muntenia, Dimitrie Bolintineanu şi Grigore Alexandrescu, iar în Moldova, V. Alecsandri.

Traducător propriu-zis a fost numai ***Dimitrie Bolintineanu (1819-1872).*** Îl găsim în versuri rimate după Horaţiu, risipite în puzderia de reviste ale timpului: *„Odă la ţară sub numele de corabie* (*Ode*, I, 14). Tradusă de pe Horaţiu de Dim. Bolintineanu", în: *Reforma*,

[64] Numărul publicaţiilor la care a colaborat, adăugat efemeridelor pe care le-a întemeiat, este de ordinul zecilor, întrecut, poate, doar de numărul traducerilor din literatura lumii.

[65] M. Bogdan, „Un ecou întîrziat al paşoptismului: romanele lui Gr. H. Grandea", în: *Revista de Istorie şi Teorie Literară*, XXIV, 1975, 1. Cf. şi Pavel Ţugui, 1977, *Grigore H. Grandea*, Craiova: Scrisul Românesc.

V, 1863, p. 85; „*La Diana şi Apolon* (*Ode*, I, 21), traducţiune de pe Horaţiu...", în: *Buciumul*, I, 1863, p. 315, precum şi deja cunoscutele, de acum, cititorilor români, *Oda* III, 9, *Dialog între Horaţiu şi Lidia*[66], II, 13. *La Lidia*, fără semnătura traducătorului, în: *Albina Pindului*, I, 1868-1869, p. 344.

Traducerile lui D. Bolintineanu sînt oneste, dacă nu şi strălucite[67]. Ceea ce a reuşit, în marginea traducerilor, reprezintă, însă, mult mai mult. În proză şi mai cu seamă în versuri, fraza barocă este salvată de frumuseţea epitetelor simple, dar pregnante, astfel încît multe dintre enunţurile lui D. Bolintineanu au rezonanţe aforistice. Acesta este rodul învăţăturilor primite de la clasicii antici. Asemenea versuri anticipau cadenţele lui M. Eminescu, „orizonturile clasice" din poezia lui Duiliu Zamfirescu şi, poate, lirica lui Ion Pillat, cel din *Visări păgîne* sau din *Eternităţi păgîne*[68].

H.-Rădulescu, Gr. Alexandrescu ş. a. prelucrează prin intermediar francez[69], constant şi util pentru literatura română, autori care îi ajută să întemeieze pe teren românesc genuri şi specii tipice melanjului de curente literare al primei jumătăţi a secolului al XIX-lea: epistola, fabula, meditaţia.

---

[66] *Oda*, III, 9 – fusese tradusă şi de reprezentanţii Şcolii Ardelene (cf. *supra*), iar în epocă au dat versiuni proprii Vasile Pogor, *Dialog între Horaţiu şi Lidia*, în: *Lumina (Din Moldova)*, II, 1863, pp. 59-60 (în versiuni rimate), Al. Odobescu (rămasă în manuscris, cf. *infra*) şi mulţi alţii.

[67] Cf. D. Bolintineanu, *Scrieri alese*. Ediţie şi prefaţă de D. Popovici, Craiova: Scrisul Românesc, 1942; G. Baiculescu, „Contribuţii la cunoaşterea operei lui Dimitrie Bolintineanu, Al. Odobescu şi V. Alecsandri. Horaţiu în România", în: CL, LXXII, 1939, 10-12; Tr. Diaconescu, „D. Bolintineanu şi poezia antică", în: *Anuar de Lingvistică şi Istorie Literară*, t. XXI, 1970.

[68] Cf. *Dicţionar 1900*, s.v. V. Vîrcol, „Poeziile lui Bolintineanu din punctul de vedere al limbii", în: *Revista idealistă*, V, 1907, 4; *D. Bolintineanu interpretat de...*. Ediţie şi prefaţă de D. Păcurariu, Bucureşti: Editura „Eminescu", 1974; D. Cruceru, „Despre stilul scrierilor lui D. Bolintineanu", în: *LL*, X, 1965.

[69] Cf. Petre Gheorghe Bârlea, „Grigore Alexandrescu şi clasicismul greco-latin", în: *Valachica. Studii şi cercetări de istorie şi istorie a culturii*, Tîrgovişte, XVI, 1998, pp.103-109.

VII.3.3. Între traducere şi creaţie originală: cazul Vasile Alecsandri

O sinteză a epocii paşoptiste de care ne-am ocupat în acest capitol o reprezintă ***Vasile Alecsandri (1818-1890)***, „regele" literar al epocii, întemeietorul de necontestat al literaturii române moderne. În ultimul deceniu de viaţă, decepţionat de tot ce se întîmpla în jurul său, uitat de lume, poetul îşi găseşte alinare în studiul autorilor clasici: Virgiliu, Horaţiu, Ovidiu. Idealurile paşoptiste din tinereţe, ca şi frămîntările vîrstei senectuţii pe care o trăia, se regăsesc în drama *Ovidiu*, Bucureşti: Socec, 1880. Tema poetului renegat pentru uneltirile împotriva ordinii sociale şi politice, confruntarea dintre libertăţile individuale şi autoritatea dictatorială îi prilejuieşte dialoguri în care înţelepciunea, resemnarea, înţelegerea superioară a destinului poetului în lume iau forme de mare virtuozitate. Din punctul nostru de vedere, acesta este cîştigul cel mare al poeziei lui Alecsandri. Armonia generală, muzicalitatea versurilor ating un asemenea grad de rafinament, încît la un moment dat s-a ridicat problema transformării textului într-un libret care să fie pus pe note muzicale de către compozitorul Charles Gounod.

Preocupat în continuare de soarta lui Ovidiu, în care îşi vede îndepărtatul model biografic (căci se simţea el însuşi un exilat), dar pe de altă parte, horaţian prin temperament şi opţiuni tematice şi estetice, după cum bine se vede în *Pasteluri*, Vasile Alecsandri îşi va decanta rodul lecturilor din poezia latină în piesa *Fîntîna Blanduziei* (1883), publicată un an mai tîrziu (Bucureşti, Socec, 1884), capodoperă a dramaturgiei româneşti din acea epocă, scriere de mare emulaţie spirituală[70].

Piesa porneşte, evident, de la *Oda III*, 13, a lui Horaţiu, intitulată de către editori *Fons Bandusiae*, căci fusese închinată izvorului dătător de răcoare (lat. *fons, -tis* „izvor, fîntînă"), simbol al vieţii, în arşiţa ucigătoare a cîmpiilor italice. Am consemnat deja traduceri care dovedesc interesul pentru odele lui Horaţiu în literatura română. O

[70] V. Alecsandri, *Opere*, I-V. Ediţie îngrijită de G. C. Nicolescu şi Georgeta Rădulescu-Dulgheru, Bucureşti: Editura pentru Literatură – Minerva, 1966-1977. Cf. şi V. Alecsandri, *Teatru*. Ediţie îngrijită de G. Pienescu. Prefaţă de Const. Ciopraga, Bucureşti: Editura pentru Literatură, 1965.

primă versiune românească, în versuri albe, a *Odei* III, 13, se află printre cele trei manuscrise din tinereţe, din 1803, ale lui Al. Odobescu, păstrate în fondul BAR, pînă la publicarea lor în CL, XXXVI, 1932.

Totuşi, una dintre ele a fost publicată, tot postum, în 1899 (Odobescu murise în 1895), în *Epoca*, seria a II-a, V, nr. 95, în *versuri rimate*, şi sub titlul, ciudat pentru cunoştinţele solide şi sistematice ale lui Odobescu, *La fîntîna Blanduziei*. Credem că este vorba, mai degrabă, despre o intervenţie a editorului de la periodicul respectiv, căci Odobescu ştia că poetul latin cînta izvorul (adică atît locul „de piatră" din care ţîşnea apa, cît şi *unda pîrîului* format), precum şi faptul că toponimul şi hidronimul latin era *Bandusia*, nu *Blandusia*, chiar dacă şi al doilea cuvînt este tot de origine latină. Între timp însă, se declanşase un adevărat val de versiuni româneşti ale bijuteriei lirice horaţiene. D. C. Ollănescu publica „Horatius, *Poesii. Ad fontem Bandusium* (III, 13)", în CL, XII, 1878, pp. 186-187, în versuri rimate (retipărită peste un an în *Almanahul Societăţii Academice „România Jună"*, Viena, 1888, vol. II, pp. 115-116)[71] (şi apoi în volumul „Q. Horatius Flaccus, *Ode, epode, carmen saeculare*, Traducţiune în versuri de D. C. Ollănescu, p. 7, Bucureşti, Socec, 1891).

În 1907, B. Creangă dă o versiune în versuri albe: „Din Horaţiu: *Fîntîna Blanduziei* (Carmina III, 9[13])", publicată în *Floarea Darurilor*, vol. II, 1907, p. 292, iar în 1908, Slugerul Mihnea publica în *Convorbiri Literare*, XLII, vol. II, p. 150, versiunea în versuri rimate, cu titlul corect, de astă dată, *Horaţiu, La izvorul Blanduziei* (*Ode*, III, 13). A urmat N. Arbore, care transpune oda tot în versuri cu rimă, sub titlul latin *Horatius, Ad fontem Bandusiae*, în publicaţia *Căminul Nostru*, I, 1911, pp. 315-316.

Epoca traducerilor moderne începe în 1923, cînd apare volumul lui Eugen Lovinescu, „Horaţiu, *Odele şi epodele*", Bucureşti, Tipografia „România Nouă"[72]. Numai *Oda III*, 9 (Dialogul Horaţiu-Lydia) s-a mai

[71] Acelaşi volum în care M. Eminescu şi-a tipărit *Luceafărul*.

[72] Volumul se încadra în colecţia lansată de Casa Şcoalelor, „Biblioteca autorilor clasici greci şi romani", făcînd parte din numeroasele traduceri şi ediţii de texte ale lui

bucurat de un asemenea constant interes din partea traducătorilor români ai odelor lui Horaţiu. Aceasta din urmă a avut parte chiar de mai multe traduceri[73] decît *Oda* III, 13. Nu însă şi de un ecou similar în prelucrările literare.

Ca sursă tipărită, V. Alecsandri a avut în faţă versiunea lui D. C. Ollănescu, din 1878. Dar este sigur că a avut acces şi la manuscrisul lui Al. Odobescu, de unde a preluat forma coruptă a numelui propriu *Blanduzia*[74]. Nu este exclusă nici o traducere proprie, poate rămasă în manuscris, poate uitată printre numeroasele tălmăciri anonime din publicaţiile vremii.

Identificarea textului de la care a pornit Vasile Alecsandri este oarecum importantă în contextul discuţiilor cu privire la anacronismul faptelor relatate în piesă. Profitînd de preţuirea de care se bucura în faţa lui Augustus, Horaţiu îi cere împăratului clemenţă pentru poetul Ovidiu. Or, Horaţiu a murit în anul 8 a. C., pe cînd Ovidiu a fost renegat la sfîrşitul anului 8 d. C. (ajungînd la Tomis în anul 9 d. C.). Comentatorii au văzut aici o scăpare involuntară, mai precis confuzia dintre anul 8 dinainte şi de după Cristos[75]. N. I. Herescu şi alţii, după el, au dovedit că nu era vorba despre ignoranţa lui V. Alecsandri (vezi supra, nota 39). În chiar volumul princeps, V. Alecsandri, *Fîntîna Blanduziei*, Piesă în 3 acturi şi în versuri. Bucureşti: Socecŭ, 1884 (la BAR poate fi consultat un exemplar cu semnătura autografă a autorului) există, la început, pp. 5-10, o *Notiţă biografică*, semnată de Dumitru Constantin Ollănescu (acesta este motivul pentru care

---

E. Lovinescu şi ale contemporanilor săi. Cf. şi Horaţiu, *Fîntînei Banduzia*. Traducere de T. Ulmu, în *Adevărul Literar*, V, 1924, nr. 201, p. 4 (în versuri rimate).

[73] Cf. Nicolae Lascu, 1974, la Horatius, pp. 334 sqq (nr. 353-679).

[74] G. Baiculescu, *Contribuţii*, cf. *supra*, n. 34; Elena Văcărescu, „Vasile Alecsandri, expresie a latinităţii româneşti", în: *Calendarul femeii*, Cluj, III, 1929; N. I. Herescu, „Alecsandri *Fîntîna Blanduziei* şi Horaţiu", în: *Mélanges d'histoire littéraire et de littérature comparée offerts à Charles Drouhet*, Bucureşti, 1940, reluat în: N. I. Herescu, *Millenarium*, II, „Cugetarea-Georgescu Delafras", Bucureşti, 1941, pp. 147-154; Traian S. Diaconescu, „Alecsandri şi antichitatea", în: *Iaşul Literar*, XVI, 1965, 7; Ioan Micu, „Motive horaţiene şi ovidiene în dramaturgia lui Alecsandri", în: *Limbă şi literatură*, XIII, 1967.

[75] St. Bezdechi, „Horaţiu şi Ovidiu", în: *Gînd Românesc*, III, 1935, nr. 10-12, pp. 518 sqq.

spuneam că Alecsandri s-a bazat pe tălmăcirea lui Ollănescu), iar la sfîrşit sînt inserate nişte *Note* care par să-i aparţină chiar dramaturgului-poet, de vreme ce nu poartă o altă semnătură. Mai mult chiar, în lista de personaje de la pagina 12 autorul dă indicaţii atît cu privire la data desfăşurării acţiunii („în timpul împărăţiei lui August, 10 ani înainte de Cristos"), cît şi cu privire la vîrsta personajelor. Toate acestea dovedesc că acest anacronism, ca şi includerea unor personaje din alte opere şi epoci erau voluntare. Ele constituie licenţe poetice, pe care şi le permite orice mare creator.

O dată lămurit acest lucru, rămîne să dovedim că limba şi stilul lui Vasile Alecsandri, adevăratele contribuţii originale la evoluţia spiritualităţii româneşti, au ca izvor de inspiraţie, pe de o parte, creaţia vie, populară, aspect asupra căruia nu mai este cazul să stăruim aici, pe de altă parte, textele poeţilor antici, evocaţi în opera sa.

Despre preocupările teoretice ale lui V. Alecsandri pentru limbă şi stil s-a vorbit îndestul[76].

Puţini mai ştiu astăzi că „bardul de la Mirceşti" a scris la maturitate o gramatică a limbii române, în franceză (*Grammaire de la langue roumaine*, Paris, 1863, semnată cu pseudonimul V. Mircesco, cu prefaţa lui A. Ubicini şi cu sprijinul lui J. A. Vaillant şi al lui Al. Papadopol-Callimah), că a susţinut, prin articole teoretice şi scrieri beletristice, punctele de vedere moderate ale unor C. Negruzzi şi M. Kogălniceanu, împotriva exagerărilor ortografice şi filologice de tot felul. A combătut aberaţiile şi platitudinile puriste, latiniste, italieniste ale lui I. Heliade-Rădulescu, A. Pumnul, T. Cipariu, apărînd principiul fonetic (în *Dicţionar grotesc*) ş. a. m. d.

Dar susţinerea cea mai eficientă a echilibrului în evoluţia limbii române literare o face prin opera sa beletristică. În ceea ce priveşte

[76] I. Iordan, „Preocupările lingvistice şi gramaticale ale lui V. Alecsandri", în: *Revista Fundaţiilor Regale*, VII, 1940, 1; Ion Diaconescu, „Vasile Alecsandri şi problemele limbii române literare din vremea sa", în *Analele Universităţii din Bucureşti*, Seria Ştiinţe sociale-filologie, t. IX, 1960, 18; Ştefan Munteanu, „Limba literară în opera poetică a lui Vasile Alecsandri", în: *Orizont*, XVI, 1965, 10; B. Cazacu, L. Ionescu, M. Mărdărescu, M. Zamfir, „Limba şi stilul operei lui Vasile Alecsandri", în: *Studii de istoria limbii române literare. Secolul al XIX-lea*, II, Bucureşti, F. L., 1969, pp. 163-220; G. Ivănescu, „Limba lui Vasile Alecsandri", în: *Convorbiri Literare*, 1972, 6; 7.

cele două piese cu subiecte antice şi de inspiraţie stilistică antică, specialiştii folosesc aprecieri de genul „armonie", „rafinament", „capodopere de limbă şi stil". Şi comentatorii lui Horaţiu şi Ovidiu folosesc aceiaşi termeni axiologici: „artă desăvîrşită", „culmile talentului", „model de rafinament şi ales gust artistic", „virtuozitate", „varietatea şi eleganţa ritmurilor", „cel mai ingenios dintre toţi poeţii antichităţii" ş. a. m. d.[77]. Se întemeiază, într-adevăr, pe frecventarea atentă a anticilor, măiestria limbii şi stilului lui V. Alecsandri? Categoric, da! Cercetătorii au descoperit echivalenţe care merg de la traducere la prelucrare şi înapoi la traduceri în toată legea[78]. Din fericire pentru noi, rezultatul final a fost o operă românească cu mare putere de reverberaţie în limba şi literatura română. Citim, spre exemplu, în piesa lui Alecsandri, „de *amfora sabină* ce zac de mult pe coate" (Act II, Sc. 9). Alergăm la textul lui Horaţiu (*Ode*, III, 9, p. 7-8), şi găsim: „*Sabina aliata*". *Graţiile* „fără cingătoare" din Actul II, Sc. 12, sînt cele care respectau ritualul descingerii din *Ode*, I, 30, v. 56: *salutis Gratiae zonis.*

Cînd Alecsandri vorbeşte despre *vinul de massic* şi despre *un vin din timpul lui Bibul*, cu care se vor face „trei libaţii, în modul cel antic" (Act II, Sc. 12), ne apare în minte scena închinării pocalului, din Horaţiu, *Ode*, I, 12, 9; III, 28, 8; III, 21, 5: *veteris pocula Massici*, respectiv, *cessantem Bibuli consules amphoram.*

Uneori, similitudinile ilustrează mai degrabă o traducere, cum spuneam, decît reminiscenţe creatoare.

Zice Horaţiu, în *Ode*, I, 4, 15:

Vitae summa brevis spem nos netat inchoare longam;

Zice şi V. Alecsandri, în finalul actului II, din *Fîntîna Blanduziei*:

N-avem în scurtul vieţii nici timpul de sperat.

Zice Horaţiu, în ultima strofă din *Oda* III, 13, v. 13-16:

Fies nobilium tu quoque fontium
Me dicente cavis impositam ilicem

[77] Pentru V. Alecsandri, cf. *Dicţionar 1900*, s.v.; pentru Horaţiu şi Ovidiu, cf. Gabriela Creţia, *Antologia poeziei latine*, Bucureşti: „Albatros", 1973, pp. 91-93; 152-154.

[78] N. I. Herescu, *loc. cit.*

Saxis unde loquaces
Lymphae desiliunt tuae.

Zice şi V. Alecsandri, chiar la începutul piesei, care preia titlul convenţional al *Odei* horaţiene, „ca un fel de *ex...* tutelar" (N. I. Herescu):

Fîntînă Blanduzie! Vei deveni tu încă
Celebră-ntre izvoare, cînd voi cînta stejarul
Ce-nfige rădăcina-i adînc în alba stîncă
Din care ieşi vioaie şi dulce ca nectarul.

Este în mod clar vorba despre o traducere destul de exactă după Horaţiu, traducere care nu-i aparţine nici lui Ollănescu, nici lui Al. Odobescu; ea poartă amprenta geniului poetic al lui Alecsandri, care co-rezonează cu înaintaşul antic de care se simte atît de ataşat. Astfel de echivalări se recunosc peste tot în text, frumos dăltuite în limba primitoare:

Fies tu quoque > *Vei deveni tu încă*;
nobilius fontium > *celebră-ntre izvoare*;
me dicentem ilicem > *Cînd voi cînta stejarul*;
cavis saxis > *adînc în alba stîncă* etc.

Acolo unde versul modern, în metri şi rime moderne, nu i-au permis păstrarea exactă a originalului, poetul român recurge la mici operaţii de comutabilitate, luînd expresiile din acelaşi text[79]. Hemistihul al doilea din ultimul vers al strofei citate, „nu respectă rîndul", cum ar fi zis G. Bariţiu (care nici nu recomandă traducerea lineară), dar preia construcţia, foarte frumos plasată în vers, *...şi dulce ca nectarul*, dintr-un vers anterior al aceleiaşi ode: *Dulci digne mero...* (*Ode*, III, 13, v. 2).

Personajele din poeziile lui Horaţiu *Glykera, Calais, Lydia, Neera, Venus, Canidia*, cu tot cu epitetele lor, cu tot cu atributele lor, populează piesa lui Vasile Alecsandri. Dinspre elementele de *realia*, care dau culoare locală piesei, nu numai vinurile, cu speciile

[79] Procedeul este comparabil cu împrumuturile neologice din latină, pentru completarea fondului vechi latin moştenit.

respective, cu pocalele şi amforele de rigoare, ci şi plantele (*verbina, mirtul*), vieţuitoarele marine (*stridiile*) sînt preluate, de asemenea, cu contextul lor cu tot, în piesa dramaturgului român. Importantă este forma românească rezultată.

VII.4. Selecţia textelor latine în Epoca marilor clasici

VII.4.1. Direcţii generale

Şi în deceniile 7-9 ale secolului al XIX-lea, curentele culturale se întîlnesc şi se suprapun, ceea ce face imposibilă o delimitare cronologică foarte riguroasă a ceea ce se cheamă „Epoca marilor clasici". Din raţiuni strict metodologice, am preluat sistemul periodizării din tratatul academic de *Istorie a literaturii române*, unde, în volumul al II-lea (Bucureşti: Editura Academiei Române, 1973), p. 34, epoca respectivă este fixată în etapa ei „esenţială", între anii 1867 şi 1893, anii elaborării doctrinei „spiritului critic" a lui T. Maiorescu, la Societatea „Junimea" şi la revista *Convorbiri Literare* şi, mai ales, perioada conducerii acestei reviste de către Iacob Negruzzi[80]. În linii mari, epoca poate fi stabilită între 1860-1900, ani de mari prefaceri în viaţa politică, socială, materială, spirituală a românilor.

La şedinţele „Junimii", chiar în perioada premergătoare întîlnirilor amicale şi „prelecţiunilor" (începute din 1863), se strîngeau, în spirit democratic, întărit apoi de guvernarea lui Al. I. Cuza, tinerii Iacob Negruzzi, Marinescu, Pogor, Rosetti etc., cu doctorate în Germania şi Franţa, dar şi „întîneritul V. Alecsandri" şi alţii: „spaniolul Vîrgolici", „horaţianul Ollănescu-Ascanio", „rafinatul Naum (Anton)", „înaltul visător Eminescu". Epitetele descriptive îi aparţin lui Titu Maiorescu. Membrii grupării proveneau din generaţii diferite, aveau formaţii şi specializări diferite, dar slujeau scopuri comune: spiritul critic, ceea ce voia să zică respectul adevărului, disocierea valorilor autentice de false valori, adaptarea ideilor la realităţi şi posibilităţi (I. L. R., III, p. 34). Sînt respinse, în creaţia literară şi ştiinţifică, falsa erudiţie, pedanteriile, limba artificială.

[80] *Istoria literaturii române. II. De la Şcoala Ardeleană la Junimea*, 1973, Bucureşti: Editura Academiei.

Evident, într-o asemenea luptă, sprijinul modelelor antichităţii greco-latine era absolut indispensabil. Practic, toţi cei pe care i-am enumerat mai sus sînt traducători din greacă şi din latină. În *Convorbiri Literare* se publică, aşa cum am avut deja prilejul să arătăm, traduceri mai vechi, dar şi traducerile realizate în anii de glorie ai „Junimii". În această privinţă, revista de la Iaşi şi editura Societăţii „Junimea" continuă în mod eficient eforturile *Gazetei de Transilvania* şi ale *Foii pentru Minte, Inimă şi Literatură*, ale lui George Bariţiu şi Andrei Mureşianu şi, într-o oarecare măsură, pe ale *Curierului Românesc*, al lui I. Heliade-Rădulescu, şi *Albinei Româneşti*, a lui Gh. Asachi.

Nivelul este însă, evident, mult mai înalt, în conformitate cu spiritul critic al curentului cultural creat aici. Creşte, oarecum, numărul de traducători, dar, ca şi în epoca romanticilor şi spre deosebire de epoca „Luminilor", limbile moderne sînt cel mai mult cultivate şi traduse în româneşte. Se formulează şi acum proiecte grandioase, în care traducerile din limbile clasice ocupă un loc privilegiat, dar şi acum realizarea concretă a acestora rămîne la latitudinea individuală a unor „iubitori ai literaturii şi ai ştiinţei, de iubitori sinceri", cum îi caracterizează acelaşi Titu Maiorescu. Astfel, în 1872 este atestată înfiinţarea Societăţii „Renaşterea", la Bucureşti, autodefinită drept „un cuib de conspiratori în contra ignoranţei". Principala armă a acestor luptători pentru ştiinţă şi artă, pentru frumos şi adevăr era traducerea: „a presenta celor ce ştiu şi voiesc a ceti traducţiunile din opere alese, *latine, grece* (subl. noastră, P. G. B.), franceze, germane". Nobila întreprindere a rămas consemnată într-un paragraf din *Transacţiuni literare şi scientifice*, a lui D. A. Laurian, I, 1872, p. 120. În afară de traducerea directorului D. A. Laurian din Horaţiu (*Poema seculară*) şi a lui Gr. G. Păucescu din Vergiliu (*Eneida*), mai poate fi identificat un studiu al lui G. Dem. Teodorescu despre literatura latină. După un an (15 februarie 1872-28 februarie 1873), revista (de sorginte iluminist-muntenească, revendicată din Gh. Lazăr, dar imitînd publicaţiile lui B. P. Hasdeu şi polemizînd cu junimiştii de la *Convorbiri Literare*), precum şi societatea care a generat-o s-au pierdut în masa mare a efemeridelor vremii.

Din cei peste o sută de traducători ai epocii[81] din germană, franceză, spaniolă, italiană, rusă etc., cam douăzeci se manifestă în aceste patru decenii benefice ale limbii şi literaturii noastre prin preocuparea pentru latină. Desigur, unii „vin" din epocile anterioare, iluministă şi romantică, alţii vor ajunge la apogeu la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea, în aşa-numitele „decenii de tranziţie" (drept pentru care îi vom trata într-un alt capitol). Oricum, avînd în vedere scurtimea intervalului luat în considerare, putem afirma că numărul traducerilor din latină a crescut faţă de perioada anterioară.

Rămîne să stabilim calitatea traducerilor, sub cele două aspecte pe care le-am urmat constant în lucrarea noastră:

a) corectitudinea faţă de textul original;

b) corectitudinea faţă de limba română, respectiv, contribuţia la dezvoltarea limbii române literare.

VII.4.2. Selecţia textelor

Dintre scriitorii latini, **Horaţiu** rămîne cel mai frecventat. Constant în admiraţia faţă de opera sa a fost cel mai activ traducător al epocii, ***Dumitru C. Ollănescu-Ascanio (1849-1908).*** Magistrat, diplomat de carieră, gazetar şi prozator, traducător „înzestrat" (calificativ care nu i se potriveşte în creaţia proprie: poezii şi teatru), a fost un admirator al lui V. Alecsandri şi colaborator constant al *Convorbirilor Literare*, între 1878 şi 1895, după care îşi întemeiază propria grupare literară.

Admiraţia pentru Horaţiu s-a transformat într-un stil propriu nu numai literar, ci şi de viaţă, de unde şi epitetul clasificator de „horaţian"[82], utilizat de Titu Maiorescu. Era, într-adevăr, caracterizat prin calm, echilibru, sensibilitate alimentată de preferinţa pentru valorile tradiţionale; se remarcă un tainic rusticism convenţional, desigur, la

[81] Numai *Junimea*, din anii 1882-1883, număra 72 de membri, cei mai mulţi fiind buni traducători; li se adaugă acestora junimiştii „tîrzii", mai ales din perioada bucureşteană, nejunimiştii sau antijunimiştii de la diverse reviste şi grupări, apoi traducătorii izolaţi.

[82] După ruptura cu conservatorii de la „Junimea", T. Maiorescu îi va da o nouă caracterizare: „secătură de caracter".

rafinatul vicepreşedinte al Secţiei Literare a Academiei Române, care, ca ambasador, frecventa saloanele diplomatice din Viena, Istanbul, Atena etc.

Ollănescu-Ascanio a consacrat mulţi ani operei lui Horaţiu. L-a studiat întîi la Bruxelles şi Paris, cu autorităţi recunoscute ale domeniului[83]; apoi şi-a propus să-i traducă integral opera în româneşte. A finalizat tălmăcirea odelor, epodelor (inclusiv *Carmen saeculare*), a epistolelor (inclusiv *Arta poetică*, realizînd prima traducere completă a acesteia în română, în 1891). Din *Satire* nu a terminat decît trei piese (I, 4; I, 9 şi II, 8). Cu aceste traduceri a colaborat Ollănescu-Ascanio la *Convorbiri Literare*, între 1878 şi 1906. Altele au apărut în *Telegraful Român* (XXVIII, nr. 150, 1880), *România Liberă* (I, 1884, pp. 1-2; 22, 88), *Ţara Noastră* (I, 1887, p. 37, 81) ş. a.

Din Catul a tradus *Carmina*, VII (*Ad Lesbiam*) şi *LXX*, cu titlul ciudat redat în latină *De inconstantia faeminei*, în CL, XII, 1878, p. 463, prima fiind reluată în *România liberă*, I, 1884, p. 89.

Şi-a strîns traducerile în volume: *„Arta poetică a lui Oraţiu.* Tecstu latinu cu note în faţă cu traducere română în versuri, şi ca prefaţă un studiu literariu de Aron Densusianu. Iassi, Tipo-Litografia Buciumului Românesc, 1882 (XII + 51 p.); Quintus Horatius Flaccus, *Ode, epode, Carmen saeculare.* Traducţiune în versuri de..., Vol. I, Bucureşti, Socec, 1891 (XV + 411 p.), recenzată de Titu Maiorescu (CL, XXV, 1891, p. 688-704); Quintus Horatius Flaccus, *Ad Pisones (Ars poetica).* Traducere în versuri de..., Ediţiunea I, Bucureşti, Lito-Tipografia Carol Göbl, 1891, XXI + 58 p.". O parte din *Ode* şi *Epode* au apărut şi în *Antologia...* lui I. Manliu, 1891, iar mult discutata *Odă* III, 13, *Ad fontem Bandusiae*, apăruse şi în *Almanahul „România Jună"*, din Viena, 1888 (cf. *supra*)[84].

Relaţiile lui Dimitrie C. Ollănescu-Ascanio cu Vasile Alecsandri, evocate cu ocazia comentariului pe tema avatarurilor *Odei* III, 13, a lui Horaţiu, au fost ceva mai complicate. Am stabilit că maestrul a folosit traducerea protejatului său în scrierea piesei *Fîntîna Blanduziei.* Dar şi

[83] N. Petraşcu, *D. C. Ollănescu (Ascanio)*, Bucureşti: Cultura Naţională, 1926 (ediţia a II-a, 1934); Nicolae Laslo, „Horaţiu în literatura română", în: *Gînd Românesc*, III, 1935, p. 11.

[84] Cf. N. Lascu, 1974, p. 336, nr. 374 şi următoarele.

ucenicul l-a imitat, cum era şi firesc, pe maestru, atît în stilul de viaţă (horaţian), cît şi în stilul scrierilor. Cînd vorbim despre unele piese, ca cea de mai sus, apoi despre *Carmen saeculare* sau *Ars poetica*, putem constata calităţile de înzestrat traducător ale lui Ollănescu-Ascanio. Cînd vorbim despre alte scrieri, trebuie să avem în vedere mai ales talentul de poet al traducătorului. Căci acesta, ca şi Alecsandri, a creat pe marginea textelor latine, imitînd, prelucrînd etc. A inovat, în primul rînd, în privinţa prozodiei şi a metricii, folosind ritmul modern şi rima în toate piesele horaţiene publicate în volumele din 1891 (*Ode, Epode, Cîntecul secular* şi *Arta Poetică*, versiunea din CL, XXV, 1891), în Satira I, 6, din acelaşi nr. XXV, 1891, al CL (p. 1024-1025) şi I, 4, din CL, XXVII, 1893, sau versul alb (în versiunea primă a *Artei poetice*, tipărită în volumaşul din 1882 ş. a. În toate acestea, ca şi în pastelurile, satirele originale, în poeziile de dragoste ale lui D. C. Ollănescu-Ascanio, se simte spiritul lui Horaţiu, dar „în maniera Alecsandri" (cf. *Amori*, 1896; *Satire. Pe malul gîrlei*, 1908).

Or, Alecsandri a avut şi în alte cazuri o influenţă mare asupra contemporanilor. De adăugat este că şi în proza sa, mai ales în nuvele, Ollănescu-Ascanio cultivă un stil clasic. Proprietatea termenilor, sobrietatea, dar în special claritatea frazei şi echilibrul, cu desfăşurări de perioadă latină, îl fac comparabil cu Al. Odobescu şi urmaş demn al stiliştilor eruditi, din stirpea lui Miron Costin, D. Cantemir ş.a. Din păcate, nu a avut puterea de influenţă a acestora.

• Este, însă, aceasta, categoric, o epocă a poeziei. Nu întîmplător, cei mai mulţi traducători abordează opera lui Horaţiu. În afară de proiectul integralei horaţiene ambiţionat de către mai sus-amintitul Ollănescu-Ascanio, au mai dat bune traduceri ***Vasile Pogor (1833-1906)***, cu *Dialog între Horaţiu şi Lydia*, în *Dimineaţa*, III, 1863, şi *Adio la amor*, în CL, V, 1871, 6; ***Al. Odobescu***, asupra căruia vom reveni; ***Al. Phillippide***, care, în 1872, a lăsat în manuscris versiunea în proză după mai multe piese şi fragmente din *Ode, Satire, Epistole* (BCU, Iaşi)[85]. Trebuie adăugat aici ***Mihai Eminescu***, despre care vom

[85] Cf. M. Bordeianu, „Alexandru Philippide – filologul traducător al lui Quintus Horatius Flaccus", în: *Iaşul literar*, III, 1962, nr. 11, pp. 73-75; N. Lascu, 1974, p. 335, nr. 356.

discuta într-un studiu separat, de asemenea. Dintre numele care apar cu insistenţă în istoria traducerilor din latină, merită reţinut ***G. Murnu***, care îşi începe activitatea de traducător la sfîrşitul acestei epoci, în 1892, cu o versiune în rime moderne a mult citatei *Ode* I, 13, *La Lydia* (în *Tribuna*, IX, 1892, nr. 61, p. 1); ***V. Porumbac*** (*Ode*, în *Aurora română*, Pesta, I, 1862, p. 3; *Albina* şi *Arena*, Pesta, IV, 1869, pp. 54-55; *Aurora română*, Cernăuţi, II, 1882, p. 5) ş. a.

Au completat tabloul horaţienilor un ***Tatalău*** (Horaţiu, *Satira* I, 4), în *România Literară*, seria II, an I, 1893, pp. 263-267 (traducere în vers liber), un ***Giorgio***, tot cu vers liber românesc din Horaţiu, *Epistola* II, 2, *Ad Numicium* şi I, 2, *Ad Lolium*, în acelaşi număr din *România Literară*, dar la pp. 555-557, respectiv 620-622; precum şi ***Gr. N. Lazu*** (1845-1899), cu contribuţii rimate proprii din „Oraţiu..., *Eheu fugaces*", adică *Ode*, II, 14, dar numai versurile 1-4 şi 21-28, precum şi din *Carmina*, I, 9, v. 13-24, în antologia cuprinzătoare pe care o realizează: *451 de traduceri...*, cf. *infra*.

În sfîrşit, cercul admiratorilor lui Horaţiu se închide cu *prima femeie tălmăcitor din latină*, atestată pînă acum în bibliografiile şi repertoarele de specialitate: ***Elena Ocrida***, dacă nu cumva este un pseudonim năstruşnic, ca atîtea altele în epocă[86]. În *Tribuna*, XV, nr. 18 din 1899, ea dădea o traducere în versuri cu rimă din *Oda* I, 11, „Horaţiu, *Ad Leuconoen*"[87].

• **Catul** a exercitat şi el o atracţie pentru traducătorii epocii. Acelaşi ***V. Pogor***, întemeietorul *Junimii* şi al *Convorbirilor Literare*, care invita la lepădarea de poeticele lui Homer şi Horaţiu, dar îl recitea în fiecare an pe primul (într-un an *Iliada*, în altul, *Odiseea*) şi traducea din al doilea, găsea delicii şi în Catul. A rămas încă în manuscris o versiune din tinereţe, probabil, din *Carmina*, XCII, sub titlul românesc „Din Catul: *Vorbe rele*", în versuri cu rimă (Mss. Rom. 3769, BAR). Spre sfîrşitul perioadei la care ne referim, îl vor relua Ascanio (care semna chiar aşa, în CL din 1878 şi în *România Liberă* din

[86] Mihail Straje, *Dicţionar de pseudonime, alonime, anagrame, asteronime, criptonime ale scriitorilor şi publiciştilor români*, Bucureşti, Minerva, 1973, nu îi înregistrează numele.

[87] N. Lascu, 1974, p. 340, nr. 423.

1884 – aceleaşi numere în care publicase şi traducerile din Horaţiu), precum şi ***I. Bîcu*** (cu *Carmina* I-V, în CL, XXIII, 1889, p. 621-623, în versuri rimate).

Ceilalţi buni traducători din Catul (***Hildebrand Frollo***, un alt antologator de literatură latină, ***G. Coşbuc***, ***N. Basilescu*** ş. a.) aparţin mai degrabă epocii de tranziţie propriu-zisă.

• Din **Vergiliu** traduc în această perioadă ***Vasile Bumbac (1837-1918)***, fostul coleg al lui Eminescu, devenit latinist acum, care lasă în manuscris (nr. 5283, Fond Mss. Român. BAR), 355 file, adică versiunea integrală „în formule originale" a epopeii lui „Virgiliu. *Aeneida*" (sic!) – a doua, în hexametri româneşti, a 4-a încercare, în general, din cultura românească[88]. I se adaugă ***V. Pogor*** (*Crîşmăriţa*, id est: *Copa*, din *Appendix Vergiliana*, în CL, VI, 1872, pp. 358-359).

Dintre colaboratorii *Convorbirilor Literare*, ***M. Străjeru*** a publicat *A X-a Ecloga* de Vergiliu, în nr. V, 1871, pp. 183-184; *Nis şi Eurial*, adică *Aen.*, IX, 159-497; în nr. VI, 1872, pp. 272-278 şi *Turta* (*i. e.*: *Moretum*, din *Appendix Vergiliana*), în nr. VII, 1873, pp. 246-247.

Grigore C. Peucescu (Păucescu) (1872-1897) (care tradusese şi din Horaţiu, *Ode, către Sextiu*, în *Columna lui Traian*, III, 1872, p. 115), dă o versiune în vers liber a cîntului I din *Eneida*, în *Columna lui Traian*, III, 1872, p. 57 şi în mai multe pagini din *Transacţiuni Literarie şi Scientifice*, I, 1872, pp. 169... 396.

Dintre ceilalţi poeţi ai epocii lui Augustus, **Tibul** şi **Propertiu** sînt traduşi de către ***Ştefan C. Vîrgolici***[89], în CL, XXIII, 1889, pp. 178-179

[88] V. Bumbac a fost elevul lui A. Pumnul, la Gimnaziul din Cernăuţi, împreună cu M. Eminescu şi cu Gr. Lazu. V. Bumbac i-a fost chiar coleg de cameră lui Mihai Eminescu, în casa lui A. Pumnul. Ca şi Lazu, s-a mai întîlnit şi ulterior cu Eminescu la Viena, de exemplu, şi cu ocazia pregătirii serbării de la Putna (1871). Doctor în litere şi filozofie la Viena, a fost profesor de limbi clasice la Suceava. Din cele 12 cînturi traduse din *Eneida* a publicat, totuşi, trei, în *Aurora română*, Pesta, 1882, p. 7. În 1906 va publica în *Junimea literară*, Suceava, III, p. 1, un fragment din *Metamorfozele* lui Ovidiu.

[89] Cel numit de T. Maiorescu „spaniolul Vîrgolici", Ştefan Vîrgolici, 1843-1897, era hispanist, într-adevăr, cu apreciate lucrări despre Cervantes, Lope de Vega, Calderon de la Barca. A fost proprietar, împreună cu alţi junimişti (N. Gane, Iacob Negruzzi, Anton Naum) al *Curierului de Iaşi*, „foaia vitelor de pripas", la care şi-a început M. Eminescu (1876) cariera de gazetar. Mai era numit „Vîrgolici cel mic şi

(Propertiu, II, 8 – *La un prieten*) şi pp. 180-181 (Tibullus, III, 6, *Către Bacchus*), ambele în versuri rimate.

• **Proza** tradusă în această epocă pare a se reduce la Sallustiu şi numai fragmentar la Cicero şi Pliniu cel Tînăr.

După o primă traducere românească din **Sallustius**, aceea a paşoptistului ***Al. Zanea***, cum semna în broşura tipărită la Colegiul „Sf. Sava", în 1848 (v. *supra*), alte patru traduceri au rămas mult timp în manuscris. Primele trei datează din 1872 şi se datorează lui *C.* ***Copăcineanu*** (C. Cr. Salustiu, *Iugurta*, LXXXIV – CII, cf. BAR, Mss. rom. nr. 4924, f. 47-63), lui ***Teodor Dumbravă*** (G. C. Salustiu, *Iugurta*, LXXXIV – CII, cf. BAR, Mss. rom. nr. 4924, p. 89-96), respectiv, lui ***Aron Densusianu*** (*Resboiulu Iugurtin* de C. Salustiu Crispu – LXXXIV – CII, cf. BAR, Mss. rom. nr. 4924, f. 67-83). În acelaşi colligat, BAR, Mss. rom. nr. 4924 f. 3-38, este inclusă şi traducerea din 1874 a lui ***D. F. Caian***, *Iugurta de Caiu Crispu Salustius eau Belulu Iugurtinu* – cap. XXIV-XLVIII[90].

• Din **Aulus Gellius**, *Noctes Atticae*, a tradus, în toată epoca veche, premodernă şi modernă, doar ***Vasile Pogor*** şi doar o proză, XIX, 9, intitulată, în versiunea românească, *Versuri erotice*. Textul a rămas pînă astăzi inedit, la BAR, Mss. Rom. Nr. 3769, f. 9.

În realitate, au fost relativ mult traduşi în epocă **Caesar**, **Cicero**, **Pliniu cel Tînăr** ş. a., numai că lucrările respective fie că au rămas în manuscrise nedatate, în fondurile BAR, fie că au fost tipărite ceva mai tîrziu, cu ocazia primelor concursuri de traducere organizate de către Societatea Academică Română. Vom reveni asupra acestui aspect şi îi vom regăsi pe aceşti Caian[91], Copăcineanu ş. a.

Cît despre ***Aron Desusianu (1837-1900)***, în acelaşi an, 1872, depunea la Societatea Academică Română nu numai amintita traducere din Sallustiu, ci şi *„Cartea întîia a Filipicelor lui Marcu Tuliu Cicerone contra [lui] Marcu Antoniu.* Traducere de Arone Densusianu".

---

gras", iar V. Pogor l-a poreclit, din cauza înfăţişării (?), „negustor de porci" (cf. G. Panu, *Portrete şi tipuri parlamentare*, Bucureşti, 1892).

[90] Cf. N. Lascu, 1974, nr. 1253-1257.

[91] D. F. Caian a scris *Istoricul oraşului Focşani*, 1906, în care, printre alte informaţii preţioase, a dat amănunte despre strămoşii lui Duiliu Zamfirescu (cf. I. L. R., p. 664, n. 14).

Întrucît şi aceasta apare alături de alte versiuni ale aceluiaşi text, păstrate în acelaşi set de manuscrise de la BAR, mai precis cel care poartă nr. 4924, *Fond Mss. româneşti*, presupunem că este vorba, de asemenea, despre participarea la un concurs organizat de sus-numita instituţie academică. Textul lui A. Densusianu este cuprins între filele 191-207. De aceleaşi dimensiuni, căci cuprindeau aceeaşi carte I a *Filipicelor*, sînt: *Prima oraţiune Philippică a lui M. T. Cicerone încontra lui M. Antoniu.* Traducere de ***Dem. I. Papilian***, f. 134-153; *Întîia cuventare filipică a lui M. T. Cicerone contra lui M. Antonius*, f. 159-174, traducţiune de ***Şt. Ştefurea***; *Prima filipică a lui Marcus Tullius Cicero contra lui Antoniu*, nesemnată, f. 191-207[92].

Doi ani mai tîrziu, în 1874, Densusianu va publica tălmăcirea versurilor 1-8 din Cartea a IV-a a *Eneidei* lui Vergiliu, în revista *Orientul Latin*, I, nr. 4, în structură modernă, cu versuri rimate. Manuscrisul 2735 de la BAR arată că traducătorul abordase integral epopeea lui Vergiliu. De tipărit însă, în afară de cele 8 versuri, apărute în propria-i revistă (efemerida amintită mai sus, scoasă împreună cu T. Frîncu şi Al. A. Lapedatu, 1874-1875), a mai tipărit doar versiunea în rime din Horaţiu, *Arta poetică*, Iaşi, Tipografia Buciumul român, 1882.

Cum se face că un om cu o platformă intelectuală atît de largă a rămas cu traducerile în manuscris? A. Densusianu nu era un traducător oarecare, între mulţii anonimi (profesori pe la şcoli din provincie, majoritatea) care au răspuns apelului lansat de revistele literare, de societăţile culturale şi mai ales de către Societatea Academică Română. Fiu al preotului cărturar Vizantie Pop din Densuş, elev la şcolile din Haţeg şi Blaj, apoi la Sibiu, unde a terminat Academia de Drept, A. Densusianu a devenit cunoscut de tînăr ca bun avocat, bun profesor şi la fel de bun gazetar. Ca traducător din literatura universală, poet, comentator politic s-a afirmat întîi la Făgăraş şi Braşov, apoi la Iaşi, unde ocupa catedra de limba latină, la Universitate, din anul 1881, iar din 1883, catedra de limba română. Prin articolele şi studiile adunate în volumul *Cercetări literare*, 1887, pune bazele criticii profesioniste în ţara noastră, poziţia de autoritate în materie fiind întărită de editarea primului periodic de specialitate,

[92] N. Lascu, 1974, p. 319, nr. 228-231.

Revista critică literară, fondată în 1893, împreună cu fratele său, istoricul şi folcloristul Nicolae Densusianu şi cu fiul său, filologul Ovid Densusianu. Din păcate, în cazul său, înalta şcoală a anticilor clasici şi moderni pe care i-a tradus şi i-a imitat (Horaţiu, Vergiliu, Dante, Leopardi, Tasso, Camões ş. a.) nu l-a ajutat în cizelarea intuiţiilor şi a gusturilor. Aşa a ajuns să supraevalueze, pînă la dimensiuni de genialitate, opera unor D. Bolintineanu şi, mai ales, pe a lui Andrei Mureşanu şi, dimpotrivă, să minimalizeze meritele unor Gr. Alexandrescu sau Vasile Alecsandri. Ba, mai mult, ediţia a II-a, 1894, din *Istoria limbei şi a literaturii române* (ediţia I, 1885) rămasă, totuşi, ca un reper în evoluţia criticii şi istoriei literare româneşti, include un neinspirat şi infamant studiu despre M. Eminescu, intitulat *Poezia bolnavă*, pe care îl va relua, în pofida tuturor punerilor la punct ale contemporanilor[93].

De fapt, atacurile la adresa lui Eminescu începuseră de mai mult timp şi fuseseră deja sancţionate de către T. Maiorescu, prin articolul *În lături!*[94]. Cunoscînd toate acestea, avem o primă explicaţie a ignorării versiunilor propuse de către A. Densusianu la Societatea Academică Română, în cadrul concursurilor naţionale de „traducţiuni" din clasicii antici. De altfel, deşi avea susţinători la Academie – pe fratele său, Nicolae Densusianu, devenit „nemuritor" în 1880, pe fostul său coleg de la *Orientul latin*, Al. I. Lapedatu, şi pe alţii –, toate scrierile sale vor fi respinse, sistematic, de către forul academic, după discuţii, rapoarte şi studii pro şi contra, semnate de către N. Quintescu, T. Maiorescu, B. P. Hasdeu, Ioan Bogdan ş.a.[95].

---

[93] Cf. *Revista critică literară*, II, 1894, 5; IV, 1896, 9, 10. Printre cei care i-au răspuns, cu argumente judicioase, a fost G. Ibrăileanu, în articole semnate cu pseudonimul Verax, „Eminescu judecat şi condamnat de d. Aron Densusianu", în: *Revista de critică literară*, şi apoi prin articolul „D. A. Densusianu nu s-astîmpără!" în: *Evenimentul literar*, I, 1894, nr. 33, 34, 36 şi respectiv, 39 al socialiştilor Nădejde, Ionescu-Rion, Stere ş.a.

[94] Cf. T. Maiorescu, *Critice*, III, Bucureşti, Socec, 1930, pp. 109-127.

[95] N. Quintescu, *Ar. Densusianu, „Negriada"*, în: Analele Academiei Române, partea administrativă, t. II; T. Maiorescu, *Ar. Densusianu „Negriada"*, loc. cit., t. VII, 1884-1885; B. P. Hasdeu, *Raport despre „Istoria limbei şi a literaturii române" de D. Aron Densusianu, loc. cit.*, t. VIII, 1885-1886; cf. şi Ioan Bogdan, *„Istoria limbei şi literaturii române" de D. Aron Densusianu*, în: *Convorbiri Literare*, XIX, 1885, 8.

Al doilea motiv ar fi acela că, într-adevăr, traducătorul era la fel de lipsit de har lingvistic şi artistic, pe cît era lipsit de gust criticul din el. Cam toate traducerile sale sînt calificate drept corecte, dar inexpresive[96].

Şi, din păcate, creaţia poetică şi dramatică originală, rod al lecturilor sale întinse şi sistematice, sufereau de acelaşi păcat al lipsei de talent. Or, unul dintre rosturile traducerilor sale tocmai acesta ar fi fost. A. Densusianu a fost unul dintre acei harnici şi meticuloşi oameni de cultură care s-a străduit să dăruiască contemporanilor săi conţinutul şi forma operelor tutelare ale literaturii universale, oferind, în acelaşi timp, exemple proprii de cîştig naţional, în planul limbii literare şi al speciilor literare cultivate. În acest sens, epopeea *Negriada* (I-II, 1879-1884), consacrată întemeierii Ţării Româneşti de către Negru Vodă, ar fi trebuit să faciliteze aceste transferuri fertile dinspre clasicii antici spre cultura naţională românească. Aron Densusianu ştia bine ce însemnătate au asemenea creaţii, căci el a fost unul dintre descoperitorii *Ţiganiadei* lui Budai-Deleanu. Ca şi acesta, a valorificat din plin modelele lui Vergiliu, Tasso, Dante, a inclus personaje mitologice latine printre cele autohtone, a folosit expresii, imagini, structuri retorico-stilistice din generoasa limbă latină. La fel a procedat în tragedia în versuri *Optum*, 1897, scrisă în manieră antică. Zadarnic! Fără harul personal, nici chiar marile genii tutelare nu pot fi de vreun folos.

VII.4.3. Traducerile din clasicii antici în antologiile româneşti de texte

Epoca lui M. Eminescu are şi meritul de a fi dat şi primele[97] antologii în care găsim literatură latină tradusă în româneşte.

---

[96] L(eon) V(olovici), „Densusianu, Aron", în: *Dicţionar 1900*, s. v.

[97] De fapt, cea dintîi antologie a apărut cu mai bine de patru decenii înainte. Este însă o culegere de dimensiuni mai mici şi nu cuprinde autori latini: *Chrestomaticul românescu sau adunare a tot feliul de istorii, şi alte făptorii, scoase din autorii dipe osebite limbi.* S-au tălmăcit de cătră Theodor Racoce, K.K. tălmaci a Guberniei din Galiţia. Cernăuţi, Cf. şi Teodor Racoce, *Crestomaticul românesc din anul 1820*, ediţie critică îngrijită de Teodor Bălan, Cernăuţi: Institutul de Arte Grafice şi Editură „Glasul Bucovinei", 1930.

Deschizător de drumuri, în acest sens, este chiar profesorul de limba română şi latină al lui M. Eminescu de la Gimnaziul din Cernăuţi, primul său maestru şi prima „muză" a poeziei sale, ***Aron Pumnul (1818-1866).*** De fapt, este vorba despre prima mare antologie de *scriitori români,* în care însă sînt incluse şi două traduceri din literatura latină. În *Lepturariu rumînesc cules din scriptori rumîni,* I-IV, Viena, Editura Cărţilor Scolastice, 1862-1865, au apărut fragmente din Q. Curtius Rufus şi din Vergiliu, în vol. IV, partea I, pp. 101-103, traducător Th. Racoce, respectiv, partea a II-a, p. 39, traducător Moise Sora Noacu (cf. *supra, Şcoala Ardeleană*).

După douăzeci de ani, a apărut, în îngrijirea lui I. Manliu, *Antologie română. Modele literare din scriitorii secolului al XIX-lea. B. Poesia,* Bucureşti, Lito-Tipografia Carol Göbl, 1891, cu traduceri din Ovidiu, Horaţiu, Vergiliu, realizate de Ştefan Vîrgolici, D. C. Ollănescu (cf. *supra*) şi G. Coşbuc.

În sfîrşit, o antologie propriu-zisă de literatură universală, care cuprinde şi traduceri libere, chiar imitaţii, cum arată titlul culegerii din aceiaşi trei poeţi, este realizată de către Grigore N. Lazu: *451 traduceri libere şi imitaţii de poezii antice şi moderne din Orient şi Occident.* Cu o prefaţă de A. D. Xenopol, Vol. I-II, Iaşi, Editura Librăriei Şcoalelor, Fraţii Şaraga, f. a. Anul apariţiei este, de fapt, 1894, ceea ce ar însemna includerea lucrării mai sigur în perioada de tranziţie decît în cea clasică, dar traducerile, aparţinînd antologatorului, sînt mai vechi. Tălmăcirile propriu-zise sînt corecte, dar fără calităţi deosebite. Multe dintre versiuni sînt preluate din surse de mîna a doua, mai ales din antologia germană a lui Fr. M. von Bodenstedt[98].

[98] Antologia a apărut ca sursă de referinţe pentru susţinerea acuzaţiilor de plagiat, lansate de către Lazu, cu ocazia apariţiei volumului lui G. Coşbuc, *Balade şi idile,* 1893. Broşura *Adevărul asupra poeziilor d-lui. G. Coşbuc. Răspuns „Românului literar"*, Iaşi, Tip. Popovici, 1893, a declanşat un adevărat scandal în epocă, prin insinuarea unor abile tehnici de preluări nedeclarate de către Coşbuc, din autori latini şi orientali, din lirica ruteană şi germană. Pe Coşbuc l-a apărat, elegant şi aplicat, D. Evolceanu. De partea lui G. N. Lazu s-au situat A. D. Xenopol, Al. Vlahuţă (prin art. „Procesul Lazu-Coşbuc", în: *Viaţa*), Al. Macedonski (prin articolul „Forţa morală").

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI
LITERE

VII.5. Perioada de tranziţie şi instituţionalizarea activităţii de traducere

VII.5.1. Conturarea unor direcţii şi tendinţe în activitatea de traducere

Pentru perioada de tranziţie şi începuturile perioadei interbelice, analiza fenomenului traducerilor trebuie să ţină seama de cristalizarea unor direcţii şi tendinţe proprii ale activităţii de traducere, ca o componentă tot mai bine individualizată a manifestărilor lingvistico-literare în spaţiul culturii româneşti.

Pe de altă parte, în cadrul acestor direcţii sau chiar la originea lor se manifestă personalităţi puternice, încă mai bine conturate decît au fost în epocile anterioare traducători de talia unor Timotei Cipariu, Gavril Munteanu, D. C. Ollănescu-Ascanio, prin opţiuni stilistice, tematice. Este vorba despre traducători-creatori care au devenit „cazuri" speciale în cultura noastră: Al. I. Odobescu, B. P. Hasdeu, George Coşbuc, Eugen Lovinescu. În paginile următoare ne vom ocupa numai de primul din această listă restrînsă. E. Lovinescu aparţine în mai mare măsură epocii interbelice, prin mentalitate şi prin situarea în timp a majorităţii traducerilor sale, aşa încît îi vom acorda un spaţiu separat, în afara capitolului de faţă.

Aceasta este perioada în care s-a concretizat, deseori cu rezultate spectaculoase, organizarea instituţiilor culturale – private sau guvernamentale, a instituţiilor academice, a întreprinderilor editoriale şi s-au demarat proiecte de anvergură în domeniul traducerilor, cu o durată de funcţionare şi cu o eficienţă mai mari decît oricînd, în istoria de pînă atunci a ţării. Se remarcă, în primul rînd, implicarea Societăţii Academice Române, devenită în scurt timp Academia Română, în politica şi strategia traducerilor din clasicii greco-romani. Planurile şi regulamentele elaborate în cadrul tinerei Academii, precum şi obiectivele urmărite prin traduceri, la scară naţională, au contribuit hotărîtor la normarea limbii române literare, supradialectale. Premiile Academiei Române au stimulat un avînt fără precedent în activitatea de traducere. În toate aceste iniţiative s-au afirmat personalităţi academice implicate, în general, în ştiinţele umaniste, în educaţie şi în viaţa politică, dar şi personalităţi *create* ca atare, pur şi simplu, prin

traducerile valoroase: Ion Heliade-Rădulescu, George Barițiu, Timotei Cipariu, Ion C. Massim, August Treboniu Laurian, Alexandru I. Odobescu, Alexandru I. Lapedatu, Nicolae Quintescu, Titu Maiorescu, Iacob Negruzzi, Dumitru C. Ollănescu-Ascanio ș. a.

Rolul traducerilor în fixarea ortografiei și a normelor limbii române literare a fost mai mare decît s-ar putea crede. Exagerările latiniste și puriste, versiunile autohtonizante, lupta cu provincialismele moldovenești și cu franțuzismele muntenești utilizate în versiunile românești ale scrierilor marilor clasici antici au declanșat o dezbatere care a dublat-o cu folos pe aceea consacrată în mod special opțiunii pentru un sistem ortografic al limbii naționale.

Traducerea ca știință și artă este o problemă reluată acum în cadru organizat, în aula Academiei Române, dar și în amfiteatrele universitare sau în coloanele publicațiilor periodice mai mari sau mai mici. A rămas celebră afirmația formulată într-un raport al Academiei Române: „... dacă nu pe Iulius Caesar, măcar o carte românească bună de cetit". Expresia reda, în sinteză, relația fertilă care se stabilea acum între cele trei componente de bază ale activității academice: traducerile din capodoperele omenirii – dicționarul Academiei – gramatica Academiei.

Deloc lipsit de însemnătate este faptul că acum încep să fie donate/achiziționate manuscrise ale traducerilor românești din latină, organizate apoi în Fondul B. A. R. din București și, ulterior, în filialele din Cluj, Iași etc.

În aceeași ordine de idei, aceasta este perioada în care se pun bazele unor colecții, serii, proiecte editoriale privind scriitorii clasicismului antic. Cu această ocazie, se operează revizuiri, reluări, reeditări ale unor traduceri mai vechi și se discută necesitatea refacerii integrale a unor traduceri, obligatorii în orice cultură modernă, cel puțin o dată la o generație de cititori.

Mulți dintre traducătorii perioadei 1870-1920 au reprezentat, de fapt, etape diferite ale literaturii și culturii românești, ilustrînd fiecare în felul său fenomenul „arderii etapelor". Interesant este faptul că atît atitudinea față de traduceri, cît și stilul traducerilor chiar reflectau aceste prefaceri.

Primul exemplu este cel al lui G. Bariţiu, contemporan, în tinereţe, cu ultimii cărturari ai Şcolii Ardelene, cărora le-a publicat antum sau postum traducerile şi creaţiile originale, descoperite prin arhivele şcolilor din Blaj, Oradea, Cluj etc., apoi cu paşoptiştii din cele trei provincii româneşti, apoi, în sfîrşit, cu reprezentanţii curentului academic concentrat la Bucureşti, după Unire, prin absorbţia vîrfurilor intelectuale de la ASTRA, de la Junimea etc. A ştiut să se ţină departe, însă, de exagerările şcolii latiniste a transilvănenilor săi, abia acum manifestată prin prolificii academici Massim şi Laurian, aşa cum a ştiut să fie prudent şi echilibat şi în cursul evenimentelor politice din 1848-1864. Cînd Societatea Academică Literară, respectiv Societatea Academică Română, respectiv Academia Română, în avatarurile instituţiei dintre anii 1827/1866/1879 şi-a început activitatea tocmai prin proiectul care cuprindea elaborarea gramaticii, a dicţionarelor şi a traducerilor, G. Bariţiu a făcut parte din prima Comisie de elaborare a statutelor, aducînd cu sine ideile şi experienţa pe care le împărtăşise la Braşov, cu ultimii iluminişti şi cu generaţia paşoptiştilor de după ei[99].

VII.5.2. Academia Română şi traducerile din clasicii greco-latini

Organizarea celor trei concursuri pentru obţinerea subvenţiilor necesare unor traduceri din scriitorii antici în limba română – rezultat al unor iniţiative particulare – a prilejuit redactarea unor regulamente şi formularea unor principii de evaluare a traducerilor. Acestea au devenit apoi primele documente oficiale ale Academiei Române, atunci cînd înaltul for academic a decis să coordoneze ştiinţific şi să susţină material eforturile de traducere în română a tezaurului literar antic.

Societatea Academică Română a preluat, încă de la înfiinţare, în anul 1866, cele trei donaţii particulare consacrate traducerilor din autori clasici, precum şi unui dicţionar românesc:

- donaţia E. Zappa (februarie 1860);

[99] Întemeietor de partide politice şi societăţi culturale în Transilvania – ASTRA, 1861; PNR, 1881, G. Bariţiu va participa la întemeierea Societăţii Academice Române la Bucureşti (1866), fiind membru în Comisia de elaborare a statutelor, preşedinte al Secţiei de istorie (1868), vicepreşedinte al acesteia (1876) şi chiar preşedinte al Academiei Române, timp de cîteva luni, înainte de moartea sa, survenită în 1893.

- donaţia E. Zappa (septembrie 1860);
- donaţia Al. I. Cuza (martie 1863).

Deoarece unii dintre membrii Consiliului Superior al Instrucţiunii Publice, instituit prin Decret de Stat, semnat de către Principele Al. I. Cuza, la 14 iunie 1863, au devenit membri fondatori ai Societăţii Academice Române, era normal ca cele două direcţii ale cercetării să meargă împreună, în continuare:

a) realizarea de instrumente lexico-gramaticale;

b) realizarea de traduceri.

Între aceşti membri se aflau: Al.I. Odobescu – cel care, în calitate de ministru *ad interim* al cultelor şi instrucţiunii, semnase în 1863 decretul lui Al.I. Cuza, apoi G. Bariţiu, I. Massim, A.T. Laurian, V.A. Urechia ş.a.

Cu o asemenea componenţă, este de înţeles că încă de la a patra şedinţă a Societăţii Academice Române, desfăşurată la 4/16 septembrie 1867, pentru stabilirea bugetului instituţiei, problema traducerilor revine în atenţia celor interesaţi cu toată seriozitatea. În *Analele* SAR, Tom III, 1870, pp. 163-164, sînt consemnate sumele prevăzute pentru trei mari proiecte, discutate în prima zi a reuniunii proaspeţilor academicieni:

1. Un premiu de 100 de galbeni – pentru *tratatul de ortografie* despre care se discutase încă din primele şedinţe ale forului academic;

2. Un premiu de 300 de galbeni – pentru cea mai izbutită şi mai cuprinzătoare *descriere a ţărilor române*;

3. Un premiul de 150 de galbeni – *pentru „literatură"*, termen pe care academicienii îl nuanţează, precizînd că este vorba despre o *traducere din lucrarea lui Tacitus, „Germania"*.

În ziua următoare, 5/17 septembrie 1867, şedinţa a continuat cu propunerea altor premii care aveau menirea să susţină iniţiative fundamentale pentru cultura românească:

4. Un premiu de 300 de galbeni – *pentru cel mai bun tratat de gramatică românească*, „partea etimologică";

5. Un premiu de 1500 de galbeni – pentru *Dicţionarul românesc*[100];

[100] Comisia academică de specialitate îşi rezerva dreptul de a alcătui un plan al acestui dicţionar.

6. Un premiu de 150 de galbeni – pentru *o traducere dintr-un autor clasic*, altul decît Tacitus[2].

Partea referitoare la aspectele administrative ale organizării concursului pentru traduceri din clasicii antici a fost studiată de către clasicistul Nicolae Lascu, în extrem de utila sa carte despre traducerile clasicilor antici în România, în care este valorificată o lucrare mai veche. Rezultatele cercetării sale, bazate pe procesele-verbale ale vechii forme de organizare a Academiei Române, au fost publicate într-un volum ce a obţinut, la rîndul său, un premiu al Academiei, în anul 1947[101]. Ceea ce ne interesează aici, însă, este contribuţia forului academic la formarea limbii române literare prin mijlocirea acestor traduceri. Aşa încît, utilizînd datele strict administrative, vom încerca să stabilim procesul de cristalizare a unui program coerent privind selecţia tuturor textelor traduse, pe de o parte, precum şi principiile echivalărilor într-o limbă română literară exemplară, pe de altă parte.

Prima observaţie care se impune se referă la relaţia indestructibilă dintre traducerile (din latină, în primul rînd) în româneşte şi lucrările fundamentale de normare a limbii române literare. Academia a pornit la drum cu scopul de a oferi naţiunii o gramatică de bază, un dicţionar-tezaur, o istorie a românilor, un tratat de geografie a ţinuturilor româneşti, dar a avut în vedere, în toate aceste decenii de început, şi modelul pe care bunele traduceri din textele latineşti l-ar fi putut oferi filologilor români. N. Lascu subliniază, în studiul care însoţeşte ampla şi utila sa *Bibliografie* privind tălmăcirile româneşti din clasicii antici, importanţa pe care cei din anii 1860-1890 o acordau relaţiei traducere/creaţie originală[102]. Practic, în primele anunţuri pentru organizarea concursurilor de traduceri se reluau ideile formulate în motivaţiile sponsorilor particulari Zappa şi, mai ales, Al.I. Cuza:

[101] Nicolae Lascu, *Clasicii antici în România*, Cluj: Editura „Dacia", 1974, p. 44-102. Lucrarea anterioară, *Academia Română şi traducerile din clasicii antici*, Cluj, 1947, a fost premiată de Academia Română.

[102] Din nou, Comisia îşi rezerva dreptul de a stabili o listă de autori din ale căror opere puteau fi făcute traducerile. Cf. *Annalele Societăţei Academice Române*, Tom I, 1867-1869, pp. 104-105.

- Traducerile să fie făcute „într-o limbă curentă, naturală şi uşoară (sic!) de înţeles, fără însă a pierde din energia cerută de demnitatea obiectului";

- „O limbă românească curată şi elegantă, căutîndu-se a se reproduce în traducere calităţile originalului".

Textul Decretului Domnesc din 14 iunie 1863 va fi reluat în *Monitorul* din 19/31 octombrie 1867 şi, încă o dată, în numărul din 27 noiembrie/9 decembrie 1868, semn că membrii Consiliului însărcinat cu îndeplinirea vechiului decret erau acum membrii Comisiei de specialitate din cadrul Societăţii Academice Române. De asemenea, menţinerea acestui text era dovada clară că relaţia traducere/cultivarea limbii române literare constituia axa principală a preocupărilor noului forum academic.

Din anul 1869, sînt consemnate în procesele verbale ale Societăţii Academice Române aspectele strict organizatorice ale concursurilor de traduceri. Pornind de la durata care putea fi acordată pentru depunerea manuscriselor de către traducătorii înscrişi la concurs (1 an – propunerea lui I. Massim, pînă la 2 sau chiar 3 ani – propunerea lui G. Bariţiu[103]), se ajunge, încetul cu încetul, la problemele de conţinut. Iniţial, acestea au fost formulate în diverse articole cu caracter teoretic, în paginile publicaţiilor coordonate sau ale celor la care erau doar colaboratori G. Bariţiu, Al. Odobescu ş.a. Încă din anul 1871 însă, chestiunile legate de teoria traducerii au început să fie inserate în textele *Regulamentului* publicat de către Secţiunea Filologică a Academiei.

Prima propunere concretă a aparţinut lui V.A. Urechia, care, în şedinţa plenară din 1871, a cerut să se instituie o comisie de specialitate capacitată să regleze toate problemele privind concursurile şi premiile pentru traducerile din clasicii antici. Mai precis, el cerea alcătuirea unui program de traduceri, precum şi redactarea unui raport amănunţit pe care viitoarea comisie să îl prezinte Plenului Societăţii. Se înţelege, din documentele vremii, că responsabilul acestei comisii ar fi fost numit chiar propunătorul. Dar, pentru că în şedinţele ulterioare, acelaşi gen de propuneri au fost formulate de

[103] Cf. *Annalele Societăţii Academice Române*, Tom IV, 1871, p. 13.

către August Treboniu Laurian, care se arăta tot mai preocupat de această latură a activităţii academice, V.A. Urechia a cerut să fie degrevat de sarcina respectivă. Timp de un an, 1871-1872, problema traducerilor a fost gestionată, în conformitate cu propunerile formulate, de către A.T. Laurian. Acestea vizau, în primul rînd, o listă orientativă de autori care ar trebui redaţi în versiune românească: Sallustius, Titus Livius, Cicero, Polybius, Dionyssius din Halicarnas, Dio Cassius şi Plutarchus. În al doilea rînd, se stabileau etapele realizării traducerilor. Candidaţii ofereau o mostră din versiunea lor, de circa 20 de pagini, pentru care premiul era de 10 galbeni, urmînd ca, ulterior, cîştigătorul concursului să realizeze traducerea integrală, în ritm de 200 de pagini pe an, iar textele mai mari de 500 de pagini să fie repartizate mai multor traducători. În al treilea rînd, se stabilea că dreptul de proprietate asupra traducerii aparţine Societăţii Academice, întrucît aceasta plătea atît traducerea, cît şi tipărirea cărţii româneşti.

Propunerile lui A.T. Laurian au constituit baza unor ample dezbateri, într-o altă şedinţă plenară a SAR. George Sion, Al.I. Odobescu, Al. Papiu Ilarian şi alţii au adus amendamente pe care N. Lascu le prezintă detaliat în cele două lucrări menţionate, astfel încît nu este cazul să le reluăm aici. Reţinem doar faptul că, în locul raportului pe care ar fi trebuit să-l redacteze nou înfiinţata Secţiune Filologică, în urma acestor discuţii, aceasta a prezentat, la 13 septembrie 1871, un *Regulament pentru traducerea şi publicarea autorilor clasici în limba română.* Reluînd unele aspecte de ordin tehnic, administrativ şi financiar, acesta constituie o sinteză a preocupărilor anterioare academice şi extra-academice privind traducerile, precum şi o bază oficială pentru strategia traducerilor şi ediţiilor academice, mulţi ani de atunci înainte[104].

De exemplu, s-a definitivat lista de autori propuşi spre traducere, fiind eliminaţi din aceasta Tacitus, Suetonius şi Caesar, care făcuseră sau făceau deja obiectul altor contracte. De asemenea, se preciza care

[104] Am luat drept termen *ab quo* anul 1871, cînd s-a redactat *Regulamentul* ce concentrează dezbaterile acelei epoci, iar ca termen *ad quem* anul 1898, cînd N. Quintescu – devenit membru al Academiei Române tocmai pentru meritele sale de traducător, îşi vede încununate eforturile din ultimii doi ani (1897-1898) de a da un nou impuls acestor preocupări ale Academiei, printr-un şir de rapoarte cu mare ecou în epocă.

opere, anume, din fiecare autor puteau fi traduse. Este de remarcat aici că autori greci sau care au scris în limba greacă, precum Herodot şi Lucian din Samosata, au fost incluşi pe această listă – la propunerea lui Odobescu – „pentru interesul istoric", în afară de modelul de clasicitate şi pentru virtuţile educative ale respectivelor texte.

În altă ordine de idei, tendinţa Academiei de a institui monopolul asupra traducerilor din clasicii antici a fost combătută de către unii dintre contemporani, care ţineau cont de faptul că înaltul for ştiinţific trebuie să încurajeze perfecţionarea continuă a traducerilor, în permanentă concordanţă cu evoluţia limbii române literare. Din acest punct de vedere, N. Lascu afirmă, cu privire la articolul 18 din *Regulament*:

Autorii articolului îşi vor fi dat seama că, nu peste mult timp, limba română va avea alte posibilităţi de a reda un clasic antic (*op. cit.*, p. 49).

Într-adevăr, dincolo de prevederile de ordin administrativ-financiar, Regulamentul conţine idei care vizează în mod direct efortul pentru perfecţionarea limbii române literare. Prin litera şi spiritul său, *Regulamentul* Societăţii Academice Române reprezintă nu numai *primul document oficial elaborat de către Secţiunea Filologică*, ci şi *temelia edificiului modern al limbii române literare*, construit de către Academia Română prin raportare la cei doi parametri pe care textul respectiv îi stabileşte *expressis verbis*: modelul clasicismului antic, pe de o parte, valorile limbii române vechi şi populare, pe de altă parte. În al treilea rînd, acest document reprezintă *una dintre primele contribuţii semnificative la istoria traductologiei româneşti*. Academicienii epocii erau pe deplin conştienţi de însemnătatea micului document oficial. Mărturie stă faptul că Secretarul General al Societăţii Academice Române, Ioan C. Massim[105], include aprecieri legate de acest *Regula-*

[105] Ioan C. Massim (1825-1877) a fost elevul lui August Treboniu Laurian la Colegiul „Sf. Sava" din Bucureşti, între anii 1844-1847. Institutor la Brăila (1847-1856), el obţine o bursă de studii în domeniul filologiei, la Paris (1856-1860). Întors în ţară, a fost director la gimnaziile „Matei Basarab" (1862) şi „Sf. Sava" (1862-1864), profesor de română şi latină la „Sf. Sava" (1864-1877) şi la Şcoala Normală Superioară din Bucureşti (1877). Membru fondator al Societăţii Academice Române (1867), a reprezentat curentul latinist, făcînd însă concesii lui I.H.-Rădulescu, elaborînd împreună cu acesta şi cu Al. Roman proiectul ortografiei româneşti bazate pe

ment în raportul pe care l-a redactat cu privire la activitatea Societăţii Academice Române în sesiunea 1870-1871:

Faţă cu marea importanţă ce au traducerile din autorii clasici pentru cultură, în genere, şi pentru formarea limbii în specie, şi mai vîrtos pentru formarea limbii noastre româneşti, căreia, în vederea marei dezvoltări a altor popoare şi al (sic!) *repedelui mers de azi al civilizaţiei, nu-i este permis a-şi face evoluţiunile sale cu secolele, şi care fără direcţiunile cuvenite ce s-ar putea da mai ales prin bune traduceri din clasici, ar putea, în precipitarea dezvoltării, lua forme şi întorsuri împiedicătoare flexibilităţii ce limba caută să poseadă spre a fi aptă a exprima cugetarea şi simţirea în toate nuanţele lor: Societatea nu putea să nu-şi facă un obiect de cele mai serioase cercetări şi desbateri asupra celui mai bun mod de a căpăta, în cel mai scurt timp, cele mai bune traduceri din autorii clasici.*

(Ion Massim, „Raport de activitate", în: *Analele S.A.R.*, Tom IV, 1871, p. 177)

Care au fost, în principiu, ideile expuse în *Regulament* şi, ulterior, în celelalte documente emise de către forul academic, cu privire la traducerile propriu-zise?

1. Elementul de bază a constituit, de la început, armonizarea celor două valori puse în ecuaţie: limba română şi limbile clasice. Întotdeauna era invocată întîi *acurateţea redării în limba-ţintă (româna)*, pentru a se adăuga imediat amendamentul cu privire la *respectarea valorilor lingvistice şi ideatice ale originalului.* În *Regulamentul* academic din 1871, acest principiu este formulat chiar în articolul 1:

Traducerea va fi într-o limbă românească cît se poate de curată şi elegantă, căutînd a se reproduce în traducere calităţile autorului tradus.

Celelalte documente, adică *rapoartele generale*, precum şi *fiecare raport individual* realizat pe seama unui text tradus, a unui set de

principiul etimologic, adoptat de către S.A.R., în 1869. În colaborare cu A.T. Laurin, fostul său dascăl şi ulterior coleg la Societatea Academică Română, a elaborat celebrul *Dicţionar al limbii române*, 3 vol., 1873-1877, primul dicţionar român de nivel academic.

tălmăciri din acelaşi text – luate comparativ, pe seama unui concurs, apoi *constatările* şi *îndrumările* formulate în diverse publicaţii periodice se organizează – toate – în jurul acestui principiu, constituindu-se treptat, cum s-a remarcat, într-o adevărată teorie a traducerii – emanată din activitatea Societăţii Academice Române (18718-1879), Academiei Române (1879-1898).

2. Pentru realizarea dezideratului de la art. 1, se cereau cele două condiţii necesare traducătorului; *cunoaşterea limbii-bază şi cunoaşterea limbii-ţintă.* Ideea este expusă în termeni clari în cel mai vechi raport de concurs păstrat în analele Academiei Române. Este vorba despre evaluarea singurului manuscris care a fost prezentat în urma concursului lansat în şedinţa din 13/25 septembrie 1867 pentru traducerea lui Caesar, *De bello Gallico.* Termenul iniţial a fost prelungit cu încă un an, astfel încît, în şedinţa din 2 august 1869, cei trei raportori, I.C. Massim, I.C. Sbierea şi I. Caragiani, pot da un verdict asupra raportului română-latină în manuscrisul analizat. Se apreciază că traducătorul nu cunoaşte bine nici limba latină, nici limba română, deoarece stilul lui Caesar şi ordinea construcţiilor sintactice din textul original au fost neglijate, echivalenţele româneşti fiind astfel lipsite „nu numai de viaţă, ci şi de înţeles". S-ar părea că textul incriminat este Mss. rom. 263 (266 + CIII + 417 f.), păstrat la Biblioteca Academiei Române, sub titlul *Memorialele lui Caiu Iulius Cesare despre resbelulu galicu.* Traducere de Dr. Gregoriu Silasi. Comisia academică a decis că acest manuscris nu merită premiul propus şi a hotărît să organizeze un nou concurs, stabilind însă ca termenul de predare să fie peste doi ani. Decepţia a fost cu atît mai mare, cu cît Caesar este considerat un autor uşor de tradus, cu o sintaxă clasică, cu vocabular expurgat de termeni arhaici, neologici, străini etc.

3. *Relaţia formă-conţinut* a fost un criteriu mult discutat în cadrul şedinţelor academice din următorii ani. Din fericire, la al doilea concurs organizat pe tema „Caesar – *De bello Gallico*" s-au înscris patru candidaţi. Manuscrisele lor, depuse în 1871, au fost „espicate de către comisiune fără cruţare", cum se spune în raportul final, prezentat de către Al. Odobescu, în şedinţa din 12 august, şi publicat în Tomul IV, 1871, p. 1-2 al *Annalelor.* Ceilalţi raportori au fost: G. Bariţiu, N. Ionescu, I. Massim şi I. Hodoş. S-a procedat la compararea textului

latin cu fiecare versiune românească în parte, apoi la compararea între ele a celor patru versiuni. S-au constatat trei mari tendinţe, în traducerile româneşti:

a) Franţuzomania – manifestată mai ales de către traducătorii munteni. Turnura frazelor, utilizarea unor locuţiuni şi neologisme inutile fac ininteligibilă traducerea şi, în plus, denaturează spiritul limbii române;

b) Latinomania – manifestată mai ales de către traducătorii integraţi în curentul latinist, format din transilvăneni, în majoritate, dar şi din unii munteni şi moldoveni;

c) Provincialismul lingvistic – manifestat mai ales la traducătorii moldoveni, dar şi la unii transilvăneni sau, mai puţin, la munteni. De exemplu, manuscrisele notate convenţional cu C şi D, dintre cele patru prezentate la concursul de traduceri din Caesar, au păcătuit prin frecventa utilizare a unor forme locale, dialectale. Pe de o parte, spun raportorii, un asemenea procedeu nu poate reda stilul înalt al originalului, căci „nu susţine stilul la gradul curent de nobleţe". Pe de altă parte, scopul traducerilor este, în mod declarat, nu numai cunoaşterea tezaurului de gîndire şi de exprimare al anticilor, ci şi cultivarea limbii române literare supradialectale, stabilirea unei limbi literare standard; or, în această privinţă, nu trebuie acceptate în versiunea realizată provincialismele „pe care un scriitor care lucrează la purificarea limbii române trebuie să le înlăture din scrierea sa".

În concluzie, Massim, Odobescu şi ceilalţi evaluatori ai Academiei constată că spiritul şi litera textului lui Caesar nu au fost respectate în niciuna dintre versiunile prezentate juriului. Chiar acolo unde s-a obţinut un text românesc satisfăcător, „care face lectura facilă şi plăcută", cu fraze curgătoare etc., se poate constata doar o vagă apropiere „de simpla şi plăcuta scurgere a textului latin". Manuscrisul A, cel mai izbutit dintre cele care au participat la concursul din anii 1869-1871, dă mai curînd impresia că este „o istorie a războiului galic scrisă româneşte, într-o limbă uşoară şi foarte citeaţă, dar din care se pierde o parte mult prea însemnată din caracterul propriu al scrierii lui Caesar". În sfîrşit, deşi reproşurile sînt numeroase, comisia a constatat „o umbră de progres" faţă de concursul precedent, drept

pentru care a decis premierea primelor două versiuni (A şi B)[106] şi publicarea primului manuscris (A) pe cheltuiala Academiei[107].

4. *Raportul limbă română/limbă latină* este frecvent invocat în aprecierile teoretice şi în exemplificările practice ale campaniei academice de traduceri din această epocă. Astfel, în manuscrisele prezentate la concursul „Caesar", unele expresii, fraze, particularităţi stilistice ar fi avut echivalenţe româneşti provenite chiar din latină. Cu toate acestea, traducătorii le-au evitat. A rezultat o versiune românească nenaturală, neverosimilă, cu sintaxă îndepărtată de cea latină, „chiar şi acolo unde spiritul limbii uzuale a românilor i-ar fi condus de sineşi drept pe calea bătută de istoricul roman". Se revine la vechea problemă a adecvării stilului. Cînd traducătorul optează pentru „expresiuni fericite, ziceri şi forme curat româneşti, culese din gura poporului şi din vechii scriitori, se obţine o traducere vioaie, cu termeni şi întorsături de stil care sună natural, chiar energic, dar cu o sintaxă care nu o respectă nici pe cea latină, nici pe cea românească".

În cele din urmă, comisia hotărăşte, prin dezbaterile consemnate într-un proces verbal al Societăţii Academice Române, să se insiste pe cele două componente principale ale procesului traducerilor:

a) „Formarea limbii şi literaturii române"; în această privinţă, se constatase că unul dintre meritele generale ale versiunilor prezentate la concurs era preocuparea traducătorilor pentru „cultivarea limbii noastre". Sacrificînd cel de-al doilea aspect esenţial al unei traduceri – redarea literei şi spiritului textului original – comisia hotărîse – prin vocile lui I. Massim, Al. Papiu Ilarian şi Al. Odobescu – să tipărească textul manuscrisului A, pe cheltuiala Societăţii Academice (dar din fondul Al.I. Cuza), pentru a da publicului „dacă nu pe Iulius Caesar, dar cel puţin o carte românească bună de citit";

---

[106] Acestea aparţineau lui C. Copăcineanu, profesor de latină şi română la Liceul din Roman şi, respectiv, lui Aron Densuşianu, avocat în Făgăraş. Despre realizările celui din urmă am discutat în capitolul consacrat traducătorilor din epoca Şcolii Ardelene.

[107] Cartea a apărut în 1872, cf. *Comentariile lui Caiu Juliu Cesare de Belulu Gallicu.* Traduse de C. Copacineanu. Tipărite şi premiate din fondulu Cuza de Soc. Academica Romana, Bucuresci, Noua Typographia a laboratoriloru romani, 1872, XIX + 192 p. O recenzie a apărut în *Convorbiri Literare*, VII, 1872, pp. 305-309.

b) Continuarea traducerilor pentru *cunoaşterea valorilor culturii universale*, cu respectarea principiului a), pe cît posibil; în anii următori, acest deziderat a fost îndeplinit în bună parte. Raportul general de evaluare, precum şi dezbaterile pe marginea lui, au fost considerate, încă din acel moment, o bază teoretică pentru practica traducerilor din autorii greco-latini. Al. Papiu-Ilarian a felicitat oficial comisia de evaluare şi, în special, pe raportorul principal (Al. I. Odobescu) şi a propus ca, pînă la publicarea în *Annale*, acest raport să apară în paginile unei publicaţii de cît mai largă circulaţie, pentru a putea fi util celor interesaţi.

Al. Odobescu avea să revină însă asupra acestui text, cum am arătat deja, îmbogăţindu-l şi nuanţîndu-l cu ocazia concursurilor din anii 1872-1874. Rezultatul a fost un studiu foarte concentrat şi foarte aplicat la realităţile româneşti, publicat sub titlul *Condiţiile unei bune traduceri*. El a apărut în *Annale*, Tom VII, 1874, pp. 121-133, de unde a fost preluat în revista *Columna lui Traian*, condusă de B.P. Hasdeu, în acelaşi an – 1874, pp. 177-181. În 1887, cînd apăreau *Scrieri literare şi istorice ale lui Odobescu*, studiul este inserat în vol. al II-lea, pp. 359-383, iar în ediţia de *Opere complete*, Bucureşti, 1908, textul se regăseşte, de asemenea, în vol. al II-lea, pp. 378-408. Sub formă de broşură, studiul a apărut în colecţia „Biblioteca Căminul" (sic!), nr. 149-150. În sfîrşit, dintre ediţiile moderne, el este integrat în Al. I. Odobescu, *Opere*. Ediţie îngrijită de T. Vianu, Bucureşti, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă (ESPLA), f.a. (1955), în vol. I, pp. 299-312.

Atît traducătorii, cît şi raportorii au ţinut seama de principiile teoretice cristalizate prin dezbaterile din aceşti ani. Însuşi G. Barițiu, care se remarcase, cum am avut ocazia să arătăm, prin propriile-i teorii cu privire la traducerile româneşti din clasicii latini, arată, într-un raport făcut în anul 1873 pe marginea unor tălmăciri româneşti din Sallustius şi Titus Livius, că a ţinut cont, în evaluarea sa[108], de principiile generale formulate de către comisiile din anii 1871-1873, mai ales de ideile lui Al. Odobescu.

Dezideratul b) – accesul la valorile greco-latine, combinat cu dezideratul a) – cultivarea limbii române literare şi-au găsit concre-

[108] *Analele S.A.R.*, Tom VI, 1873, pp. 43-53, *apud* N. Lascu, 1974, p. 52. Cf. şi n. 16.

tizarea în anii următori, prin publicarea unui număr relativ mare de traduceri din textele greco-latine. După încă un Caesar, cu *De bello civili*, au urmat Cicero (cu două dintre *Filipice*), apoi Sallustius, cu *De Catilina*, apoi un *De bello Jugurthino* ş.a. De exemplu, Academia Română s-a ocupat de traducerea istoriei lui Titus Livius, *Ab Urbe condita*, timp de 45 de ani. Din 1871, cînd Al. Roman respingea trei probe de traducere „ca nişte încercări primitive şi cu totul afară de condiţiunile Regulamentului", pînă la sesiunea din 1915-1916 a Academiei Române, cînd s-a anunţat publicarea vol. V din traducerea premiată cu cîţiva ani înainte[109], aproape că nu a existat şedinţă a Secţiunii Filologice a Academiei Române în care să nu se discute problema traducerilor[110]. Între timp, se făcuseră şi alte propuneri de autori latini: Plinius Minor, Ammianus Marcellinus ş.a. În plus, se traducea şi din autorii greci: Dio Cassius, Polybius, Plutarchus, Dionyssius din Halicarnas, Herodotus (folosim grafia latinizantă a lui N. Lascu).

De asemenea, tot în intervalul scurs, apăruseră şi alte premii, pe seama cărora au fost traduşi Herodot, Anacreon, Horaţiu ş.a. Este vorba despre premiul Năsturel-Herescu, premiul Heliade şi premiul Gh. Lazăr. Primul dintre acestea viza, în principiu, creaţii originale, dar printr-o „interpretare largă" s-au admis şi traduceri, cu condiţia ca acestea „să aibă merite literare deosebite". Discuţii aprinse, în această privinţă, s-au purtat în sesiunea 1890 a Academiei Române, pe marginea unor traduceri din Anacreon. Art. 4 din Regulamentul Premiului Năsturel (cf. *Analele Academiei Române*, Tom XI, 1878, p. 283) prevedea clar excluderea de la concurs a traducerilor din limbi străine. Se acceptau excepţii, dacă textele propuse „prin dificultăţile învinse ale unei perfecte reproduceri în versuri româneşti vor constitui

[109] Titus Livius, *Istoria romană*. Tradusă de N. Barbu. Publicată de Academia Română sub privegherea Domnului G. Sionu. Tomu I: cărţile I, II, III, IV, V şi VI, Bucuresci, Tipografia Academiei Române, 1884, XII + 364 p. Au urmat volumele II-V, în anii 1901, 1904, 1911, 1915, în versiunile continuate de N. Barbu şi, după moartea neaşteptată a acestuia, de către N. Locusteanu şi I.S. Petrescu, sub supravegherea academicianului Nicolae Quintescu (cf. N. Lascu, 1974, titlurile 720-723 şi prezentarea de la pp. 70-76).

[110] N. Lascu, *op. cit.*, p. 70.

adevărate opere literare ale limbii româneşti". Au luat parte la discuţii B.P. Hasdeu, N. Quintescu, A. Ştefănescu, D.A. Sturdza şi alţi membri ai Academiei Române.

De fapt, cele mai aprinse dezbateri privind acordarea Marelui Premiu Năsturel pentru o traducere avuseseră loc în sesiunea Academiei Române din anul 1897. În acel an, poetul George Coşbuc prezentase Academiei tălmăcirea sa din *Eneida* lui Virgilius. Ea făcea parte din amplul proiect coşbucian de traducere integrală a marilor clasici antici Homer, Aristofan, Plaut, Terenţiu şi Virgiliu. Iniţial, B.P. Hasdeu, raportorul Comisiei de traduceri a Academiei Române, respinge traducerea, printr-un referat scurt şi sec, iar comisia specială aprobă această hotărîre în unanimitate. Cînd s-a redactat, însă, Raportul general asupra tuturor lucrărilor prezentate în vederea obţinerii Marelui Premiu Năsturel, raportorul – istoricul şi clasicistul Gr. Tocilescu – a criticat atît justificarea severă şi superficială a lui Hasdeu, cît şi modul pripit în care comisia şi-a însuşit acea apreciere. În şedinţa plenară a Academiei au luat cuvîntul N. Quintescu, D.C. Ollănescu, Al. Roman, N. Kalinderu, P.S. Aurelian, A. Ştefănescu, I. Maniu ş.a. Încălcîndu-se o prevedere a Regulamentului, care preciza că plenul nu poate trece peste hotărîrea unei minorităţi a comisiei de specialitate, Academia Română a hotărît, totuşi, să acorde Marele Premiu Năsturel, pentru prima dată în istoria acestuia, unei traduceri din Antichitatea greco-latină[111].

În anul 1912, un alt premiu al Academiei avea să fie acordat tinerilor traducători Pompiliu Păltenea şi Titu Dinu, pentru excelenta versiune din *Satirele* lui Horatius. Raportor pentru Premiul Adamachi[112], acordat (parţial) acestora, a fost Iacob Negruzzi, cel care arată că un literat precum N. Ollănescu-Ascanio a fost primit în Academia Română nu atît pentru opera sa originală, cît pentru traducerile din Horaţiu.

Premiul Năsturel, în varianta parţială şi, în cele din urmă, sub forma Marelui Premiu, a fost acordat şi lui George Murnu, pentru

[111] *Analele Academiei Române*, Tom XX, 1896-1897, pp. 28, 193-195, 303, 309-313 şi 321.

[112] *Analele Academiei Române*, Tom XXXIV, 1911-1912, p. 217.

traducerea în română a *Iliadei* lui Homer, între anii 1908-1913. Primul raportor, Ion Bianu, arată că vechile traduceri (realizate de Aristia şi Şeulescu) au avut de înfruntat dificultăţile limbii române, căci pe atunci aceasta se afla într-un stadiu încă incompatibil cu asemenea probe de virtuozitate:

Limba (română) nu-şi cîştigase, printr-o viaţă literară proprie, elasticitatea şi bogăţia de forme necesară pentru acestea. Nu era adunate atunci, din graiul viu al poporului, comorile de expresii trebuitoare poetului traducător.

Traducerea lui G. Murnu este, în opinia raportorului, nu numai exactă, ci şi artistică, pentru că s-au găsit echivalenţe fericite pentru celebrele epitete homerice, pentru imaginile vechi etc. În ciuda raportului favorabil, ceilalţi membri ai Comisiei au respins această primă jumătate a textului *Iliadei* în româneşte, care nici nu a mai intrat în discuţia şedinţei plenare. Totuşi, Murnu a perseverat în curajoasa şi dificila sa întreprindere, astfel că, în sesiunea academică din 1912-1913, raportorul Duiliu Zamfirescu are prilejul să facă o prezentare elogioasă, dar corectă:

Marele merit al acestei lucrări este limba. Nu este vorba aici de o limbă neaoş românească, ci de o limbă nouă, parcă făurită pentru epopée, plină de suflu eroic, de viaţă şi de tinereţe şi, mai mult decît atît, e vorba de singura limbă în care ar fi putut vorbi Homer[113].

Comisia şi apoi Plenul Academiei au aprobat raportul, precum şi propunerea de acordare a Marelui Premiu Năsturel, cu recomandarea ca traducătorul să-şi continue munca, pentru a oferi culturii româneşti versiunile potrivite din *Odiseea* aceluiaşi Homer, precum şi din opera filosofică a divinului Platon.

Activitatea Academiei Române s-a desfăşurat în acelaşi fel chiar şi după perioada cercetată de noi, adică după 1920. Desigur, au existat sincope, perioade de recul, dar şi perioade de realizări excepţionale. Între acestea din urmă, trebuie menţionate discuţiile privind realizarea

[113] *Analele Academiei Române*, Tom XXXV, 1912-1913, pp. 303-315. Referiri la traducerea lui Murnu găsim şi la pp. 42, 163, 193. Cf. N. Lascu, 1974, p. 95.

unui dicţionar academic latin-român, urmare firească a preocupărilor Academiei pentru traducerile din clasicii latini, pe de o parte, dar şi pentru lexicografia românească, pe de altă parte. În sesiunea din anul 1876 a Academiei, lingviştii A.T. Laurian şi I. Massim propun confraţilor academicieni proiectul unui *Dicţionar latin-român*, în aceleaşi condiţii în care realizaseră *Dicţionarul limbii române* (cf. Lascu, 1974, p. 99). În mod ciudat, cel care s-a opus proiectului a fost V.A. Urechia, care a apreciat că „Societatea Academică nu este chemată să umple asemenea goluri din literatura noastră". În cele din urmă, se hotărăşte crearea unei comisii speciale, care a propus un concurs pentru asemenea proiecte.

Se completa astfel vechiul şi eternul deziderat al Academiei Române de slujire a limbii şi literaturii române pe toate căile posibile. Înzestrînd cultura română cu lucrări reprezentative ale spiritualităţii universale, marii cărturari din cadrul Academiei Române, împreună cu truditorii mai mari sau mai mici de pe ogorul limbii şi literaturii române, au ridicat edificiul acesteia din urmă la nivelul pe care îl merita, prin vechimea şi prin istoria sa.

VII.6. Alexandru Odobescu – exerciţii de traducere din clasicii latini

Un caz oarecum atipic de traducător din latină şi de teoretician al traducerilor din epoca de tranziţie a fost ***Alexandru Odobescu (1834-1891)***. Rolul său în domeniul pe cere îl analizăm aici este cu atît mai important, cu cît Odobescu a fost cultivator al limbii române literare de cea mai bună calitate, un creator de stil literar, care a străbătut etapele culturii concentrate în acel important secol.

Judecînd după perioada primelor traduceri din clasici (Homer şi Horaţiu), 1847-1851, Al. Odobescu poate fi considerat paşoptist. Avea însă, pe atunci, doar 13-17 ani şi legăturile cu intelectualii paşoptişti erau stabilite mai ales prin tatăl său, generalul I. Odobescu, în calitate de şef al oştirii Guvernului Provizoriu din 1848, devenit ulterior complotist contrarevoluţionar. Puţin mai tîrziu au avut loc şi întîlniri

directe cu foştii revoluţionari, exilaţi la Paris[114] tocmai în timpul studiilor sale liceale, iar apoi s-a bucurat de prietenia şi de colaborarea profesională cu unii dintre ideologii moderaţi ai Revoluţiei, mai ales cu George Bariţiu – din Transilvania (şi el un călător prin epoci, curente, ideologii, cum am văzut) şi cu Mihail Kogălniceanu – din Moldova. Aşadar, considerat romantic[115], dar revendicat de junimişti[116], se manifestă mai degrabă ca un clasic[117], ca stil. Totuşi, avînd în vedere preocupările sale, tematica abordată în opera sa şi activitatea academică, Al. Odobescu aparţine perioadei de tranziţie. Istoricii literari spun despre el că a stabilit „puntea de legătură între M. Kogălniceanu şi T. Maiorescu", că a fost o „sinteză" între criticism şi paşoptism, o „îmbinare" între „paşoptism şi umanism".

Al. Odobescu a studiat sistematic limbile clasice la secţia de umanioare a Colegiului „Sf. Sava" din Bucureşti, în liceul terminat la Paris, iar apoi, în timpul studiilor de la Sorbona, unde a făcut greacă, de exemplu, cu E. Egger, celebrul elenist, epigrafist şi arheolog[118]. În biblioteca sa, fondul clasic, achiziţionat la Paris, dar şi moştenit, în bună parte, de la părinţii şi bunicii din familiile de cărturari Odobescu, Caracaş, Filitti, ocupa un loc important.

După traducerile din 1847-1851, rămase în manuscris pînă în 1930, urmează seria de traduceri din 1853, pe care, de asemenea, le păstrează nepublicate: Horaţiu, *Ode*, I, 4 (*Ad Sestium*), versiune românească în proză, *Ode*, III, 9 şi III, 13; precum şi un fragment din *Satire*, VI, 2, v. 79-117, cu titlul românesc *Şoarecele cîmpean şi şoarecele orăşan*, în versuri albe. Manuscrisele, aflate astăzi la Biblioteca Academiei Române, au fost publicate în *Convorbiri Literare* abia în 1902 (cele în versuri), de către Vasile Pîrvan, respectiv în 1907,

[114] Familia Rosetti, Goleştii, Brătienii ş. a.

[115] Cf. Scarlat Struţeanu, 1937, *Al. Odobescu şi romantismul franco-englez*, Craiova: Editura „Ramuri".

[116] Scarlat Struţeanu, „Junimismul lui Al. Odobescu", în: *Convorbiri Literare*, LXX, 1937, 1-5.

[117] Em. C. Grigoraş, 1930, *Traducerile lui Odobescu din clasici (1847-1851)*. Prefaţă de..., Bucureşti: Socec.

[118] G(abriela) D(răgoi), „Odobescu, Al.", în: *Dicţionar 1900*, s. v.

versiunea în proză datorată, probabil, aceluiaşi editor[119]. Este o perioadă în care traduce mult, din limbile clasice şi moderne, în care începuse să şi publice, dar textele latine nu a avut curajul să le încredinţeze tiparului decît în 1855, cînd îi apare în *România Literară* a lui Vasile Alecsandri, un *Fragment* din Lucilius [v. 1326-1338, ed. Marx, cf. N. Lascu, 1974, p. 377], reluat în *Revista Română* din 1861.

Probabil din aceeaşi perioadă datează traducerea în proză, intitulată *Georgicele lui Virgiliu*, cîntul I, Traducere de Alexandru Odobescu, cum se află însemnat în Manuscrisul de la BAR, dat la tipar în 1930 de către Em. C. Grigoraş, în *Convorbiri Literare*, XLIII, 1930, pp. 416-427.

Între timp, însă, traducătorul însuşi, devenit deja o personalitate culturală a epocii, încredinţează tiparului o traducere în proză din Lucreţiu, într-o formulă cît se poate de originală. În uriaşa *Epistolă* promisă ca Precuvîntare pentru *Manualul bunului vînător*, al tîrgovişteanului artistocrat Mihai Cornescu, prefaţă ce a devenit primul eseu literar românesc, *Pseudokynegetikos*, Bucureşti, Tipografia Statului, 1874, p. 40, autorul a introdus un pasaj intitulat „Lucretius, Odă către Venus". Este vorba despre invocaţia cu care se deschidea poemul filosofic *De rerum natura*, fragment reluat ca atare în aceleaşi *Convobiri Literare*, XII, 1907, p. 1025 [=1125], cu singura modificare a românizării numelui latin: „Lucreţiu". Dintre *Odele* lui Horaţiu, traduse prin anii 1850, una, şi anume III, 13, va fi retipărită în *Epoca*, seria II, an V, 1899, nr. 95. Versurile, rimate, purtau titlul *Horaţiu. La Fîntîna Blanduziei.* Întrucît traducerea şi prelucrarea acestei ode s-a bucurat de multă atenţie în literatura română, vom reveni asupra ei.

Deocamdată, încheiem prezentarea traducerilor cu menţionarea reluării odei horaţiene III, 9 (deja descoperită şi tipărită de către V. Pîrvan, cf. *supra*), de către clasicistul din perioada interbelică G. Popa-Lisseanu. În revista de studii clasice *Orpheus*, I, 1924-1925, 1, p. 12, se publică vechea tălmăcire a lui Odobescu, în versuri albe, sub titlul „Din Horaţiu", în cadrul unui studiu critic publicat la paginile 8-13; *O*

[119] V. Pârvan, „Trei traduceri din Horaţiu de Alex. Odobescu", în: *Convorbiri Literare*, XXXVI, 1902, pp. 824-827. Cf. şi Horaţiu *Ad Sestium* (Ode, I, 4). Traducere de Alexandru Odobescu, în: *Convorbiri Literare*, LI, 1907, pp. 2024-2025 [=1124-1125].

odă a lui Horaţiu tradusă de Al. Odobescu. În final, la p. 13, Lisseanu propune propria sa versiune, în proză.

Desigur, aceste exerciţii juvenile de traduceri (foarte probabil, forme mai cizelate ale unor teme şcolare, ca şi în cazul traducerilor publicate de către unii iluminişti ardeleni) nu întruneanu toate calităţile genului. Al. Odobescu era conştient de acest lucru, dovadă fiind faptul că el însuşi nu a încredinţat decît puţine rînduri tiparului. Şi-a dezvoltat, cu timpul, o concepţie prea înaltă despre traduceri, ca să facă o demonstraţie riscantă. Încă din 1855 a publicat în *România Literară* studiul „Despre satira latină". Cu această ocazie, publică din proprie iniţiativă şi o mică traducere: 12 versuri din poemul *Aetna* (atribuit, cum ştim, lui Lucilius, epicureul convertit la stoicism de către Seneca) – şi acelea în proză!

Din 1871, însă, întors în ţară, este însărcinat de Academia Română să se ocupe nemijlocit de traducerile din greacă şi latină. Pe lîngă numeroasele rapoarte întocmite, îşi expune concepţiile şi în studii speciale, precum *Despre condiţiunile unei bune traducţiuni a autorilor clasici în limba română*, 1874, sau în *Bazele unei literaturi naţionale*, 1875. Despre activitatea desfăşurată la Academia Română am vorbit deja mai sus.

În principiu, spune Odobescu, traducătorul trebuie să fie „limpede, corect, elegant, cumpănit şi, mai cu seamă, inteligibil în limba sa". Trebuie evitate toate excesele:

a) exagerările latiniste ale lui Massim şi Laurian le-a combătut şi de la tribuna Academiei, dar şi ca „academician deloc rigid", prin ironii amicale, precum celebrul meniu care a însoţit invitaţia colegilor la un „prandiulu academicu";

b) Odobescu invită la valorificarea „izvoarelor naţionale", adică a limbii populare, a cronicilor şi vechilor scripturi, dar cu evitarea exagerărilor slaviste;

c) deşi fusese crescut în spirit francez, respinge influenţele lexicale şi sintactice franceze, devenite o modă în epocă. Trebuie ignorate provincialismele, vulgarismele la nivel sintactico-stilistic, iar „frazeologia nămoloasă şi încîlcită", platitudinile, ca şi preţiozităţile inutile îl irită în textele primite la Academie, dar pe care le întîlneşte şi în presa literară a vremii. Valorificarea resurselor interne trebuie

dublată de împrumuturi din limbi străine, cu condiţia păstrării măsurii şi a adaptării la firea limbii române.

Ceea ce trebuie să obţină traducătorul este „o perfecţiune de stil clasică".

Al. Odobescu a respectat aceste idealuri în propria operă. Recomandările sale ţineau de experienţa dobîndită şi de achiziţiile făcute. Scriitorul trebuie să se bazeze pe talent, dar şi pe studiu, căci acesta din urmă îi permite să-şi aleagă modelele cele mai potrivite cu personalitatea sa (cf. *Bazele unei literaturi...*) şi, din nou, modelele pe care le recomanda erau ale *clasicismului*, văzut ca *„expresie plenară a spiritului omenesc"* (cf. Gabriela Drăgoi, *loc. cit.*).

Sigur, şi el concepea clasicismul în sens larg. Pasionat folclorist, editor şi comentator al *Psaltirii* lui Coresi, bun cunoscător al scrierilor lui D. Cantemir, al Şcolii Ardelene, al Văcăreştilor, al unor scriitori precum Cîrlova, Russo, Bălcescu, este convins că unii dintre aceştia au mlădiat limba română după modelul limbilor clasice. (cf. *Poeţii Văcăreşti*).

Dintre traduceri, trebuie analizate, ca reprezentative, fragmentul din Lucilius, considerat ca atare de traducătorul însuşi, poate, *Oda* III, 9, din Horaţiu (*Dialog*), cea prefăcută, demonstrativ, de Popa-Lisseanu[120].

Filologul şi artistul şi-au dat mîna, nu numai în traduceri, ci şi în opera originală, aşa încît vom încheia cu cîteva aprecieri valabile pentru ambele tipuri de operă.

A refuzat versul rimat, preferînd rima interioară a prozei poetice, a abandonat repede încercările dramatice (mai ales adaptările după scriitorii străini la modă, ca *Radicalele*, 1881, sau *Nea Frăţilă*, 1882), în favoarea „scenelor istorice" cu subiect autohton, în proză. Acum înţelegem că traducerea odelor, satirelor, poemelor antice era făcută în proză sau în vers alb în mod programatic. „Aspra şcoală a traducerii" a fost urmată cu bună ştiinţă...

[120] În ceea ce priveşte comentariul, G. Popa-Lisseanu se dovedeşte bun filolog, aşa cum a fost şi bun traducător, de altfel. Dar, în cazul de faţă, înţelept era să se fi oprit la consideraţiile teoretice, căci „proba" demonstrativă, deloc reuşită, se întoarce împotriva sa (ca în atîtea alte cazuri din istoria traducerilor româneşti, cf. G. Bariţiu *vs* scriitorii ardeleni; I. Heliade-Rădulescu *vs* Gr. Alexandrescu ş.a.).

În lexic, se contrabalansează cuvîntul vechi cu neologismul; în frazare, euritmia oralităţii populare se îmbină cu perioada arborescentă de factură livrescă; în stilul general, expunerea savantă este ingenios temperată de evocarea literară, cu descrieri şi naraţii epice, cu scene dramatice, cu discrete sclipiri poetice.

Virtuozitatea stilistică îl situează în directa descendenţă a lui Dosoftei, Miron Costin, Dimitrie Cantemir. Cuvintele-cheie care îi caracterizează stilul sînt: armonia, solemnitatea, sensibilitatea, rafinamentul, echilibrul.

Chiar dacă se spune că puterea sa de influenţă îi vizează numai pe cei din strana instruită a creatorilor, „Odobescu este un creator de limbă şi stil".

VII.7. Concluzii

La capătul acestor prezentări, am putea afirma că traducerile româneşti din scriitorii latini confirmă europenismul identităţii noastre culturale. Chiar dacă au apărut mai tîrziu decît la alte popoare europene, ele vădesc un sentiment al datoriei manifestat de cărturarii români faţă de spiritualitatea latină care a servit ca matrice a civilizaţiei europene.

Aşa cum era de aşteptat, asemenea traduceri au avut, în primul rînd, rostul concret de a susţine programele de studiere a limbilor clasice în învăţămîntul românesc de toate gradele. În cazul special al latinei, se impunea şi motivaţia suplimentară a favorizării cunoaşterii originii latine a limbii române şi a romanităţii poporului român, prin procesul de educare formală şi informală.

Semnalate mai întîi în Transilvania, unde formele oficiale de organizare a învăţămîntului au apărut mai devreme, ca şi în iniţiativele particulare, traducerile din latină s-au răspîndit repede în întregul spaţiu românesc. Nici un alt tip de traduceri (*id est*: traduceri din alte limbi) nu a făcut obiectul atîtor proiecte, mai mult sau mai puţin oficiale, ca traducerile din latină. Persoane particulare, mecenaţi, editori ai unor reviste, patroni ai multor edituri, apoi societăţile culturale, Academia Română etc. au lansat serii, colecţii, concursuri care vizau stimularea traducerilor din latină după un plan coerent,

chiar dacă nu totdeauna finalizat pe măsura aşteptărilor. Este vorba, evident, despre secolele de început ale culturii româneşti, al XVI-lea-al XIX-lea, cu fertile prelungiri în secolul al XX-lea.

Legat de toate acestea, poate mai mult ca traducerile din alte limbi, textele latineşti au constituit modelul şi sursa concretă pentru făurirea limbii române literare, precum şi pentru creaţia literară originală românească, în general. Cînd afirmăm că scriitorii români (poeţi, dramaturgi, prozatori, critici şi istorici literari) au urmat cu folos modelele Antichităţii latine (idei, concepte, imagini artistice, structuri lingvistice), ţinem seama de faptul că la fel au procedat şi marii creatori ai lumii din diverse alte spaţii cultural-lingvistice. Altfel spus, Antichitatea latină a acţionat asupra gîndirii şi limbii române prin două căi, în afară de moştenirea genetică: prin traducerile directe din Plaut, Caesar, Cicero, Horaţiu, Virgiliu, Lucreţiu, Ovidiu ş.a., dar şi prin traducerile din Dante, Petrarca, Shakespeare, Molière, La Fantaine ş.a.

În sfîrşit, observăm că nici un alt tip de traduceri nu a generat atîtea dezbateri teoretice, evaluări, critici, probe demonstrative, emulaţii, ca traducerile latineşti. În focul acestor confruntări s-au cristalizat cele dintîi şi cele mai consistente teorii româneşti referitoare la practica traducerilor. În unele cazuri, ele au fost prelungite prin conturarea unor ideologii cu privire la cultura românească modernă, în întregul ei.

Bibliografie

***, 1979, *Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900* (= *Dicţionar 1900)*, Bucureşti: Editura Academiei.

B. A. R., *Fond Al. Odobescu*, Mss. 1552; 1852.

BAICULESCU, George, 1969, „Al. Odobescu despre poetul latin Ovidiu. Pagini de proză necunoscută", în: *Revista de istorie şi teorie literară*, XVIII, 1.

BĂNESCU, N., 1920, „Opt scrisori ale lui Al. Odobescu (din corespondenţa lui G. Bariţiu)", în: *Transilvania*, LI, 3.

BÂRLEA, Petre Gheorghe, 2005, „O poartă spre Europa: traducerile româneşti din latină în epoca Şcolii Ardelene", în: *Diversitate şi identitate culturală în Europa (DICE)*, II, Tîrgovişte: Editura „Bibliotheca", 2005, pp. 128-137.

BÂRLEA, Petre Gheorghe, 2005, *Rolul traducerilor din latină în evoluţia limbii române literare*, Bucureşti: Editura Academiei Române.

BUDAI-DELEANU, Ion, 2011, *Opere. Ţiganiada. Trei viteji. Scrieri lingvistice. Scrieri istorice. Traduceri*, ediţie îngrijită, cronologie, note şi comentarii, glosar şi repere critice de Gh. Chivu şi Eugen Pavel, studiu introductiv de E. Simion, Academia Română, Bucureşti, Editura Fundaţiei Naţionale pentru Ştiinţă şi Artă.

CHIVU, Gheorghe, 2000, *Limba română de la primele texte pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Variantele stilistice*, Bucureşti: Editura Univers Enciclopedic.

CHIVU, Gheorghe, 2001, *Avea româna literară veche variante stilistice?*, Bucureşti: Editura Academiei Române.

CORNEA, Paul, 1966, „Traduceri şi traducători în prima jumătate a secolului al XIX-lea", în: *De la Alexandrescu la Eminescu*, Bucureşti: Editura pentru Literatură, pp. 48 sqq.

COSTA, Ioana, 2008, *Textele antice şi transmiterea lor*, Bucureşti: Editura Universităţii din Bucureşti.

D(RĂGOI), G(abriela), 1979, „Odobescu, Alexandru I.", în: *Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, Bucureşti: Editura Academiei, 1979.

DENSUSIANU, O., 1900, *Şcoala latinistă în limba şi literatura română (Originea, tendinţele şi influenţele ei)*, Bucureşti: Curs inaugural la Facultatea de Litere a Universităţii din Bucureşti.

DENSUSIANU, Ovid, 1925, *Literatura română modernă*, vol. I. Ediţia a doua, Bucureşti: Librăria Alcalay & Co.

EMINESCU, Mihai, 1905, „Despre limba cărturarilor români din Ardeal", în: *Scrieri politice şi literare*, Bucureşti: Editura „Minerva", pp. 309-314.

FLONTA, Mircea, 1997, *Traducere şi comunicare interculturală. Cărări înguste şi dileme ale traducerii filosofice*, Bucureşti: Editura Academiei Române.

FRANKŮ, Val, 1967, *Origines nationum et praeci..... Sexonicae in Transilvania*, Hermanstadiae.

GAFTON, Alexandru, 2001, *Evoluţia limbii române prin traduceri biblice din secolul al XVI-lea. Studiu lingvistic asupra* ***Codicelui Bratul*** *în comparaţie cu* ***Codicele Voroneţean***, ***Praxiul Coresian*** *şi* ***Apostolul Iorga***, Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza".

GAFTON, Alexandru, 2012, *De la traducere la norma literară. Contribuţia traducerii textului biblic la constituirea vechii norme literare*, Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza".

GÁLDI, Ladislau, 1971, *Introducere în istoria versului românesc*, Bucureşti: „Minerva" (Gáldi, *Introducere...*).

GHEŢIE, Ion (coord.), 1997, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*, Bucureşti: Editura Academiei Române.

GHEŢIE, Ion, 1961, „Glosare de neologisme la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea", în: *L. R.*, X, 1961, nr. 6, pp. 557-566.

HANEŞ, P. V., 1936, „Latinitatea limbii şi culturii noastre din nou actuală", în *P. L.*, I, nr. 1-2, pp. 67-72.

HANEŞ, P. V., 1970, *Dezvoltarea limbii literare comune în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Bucureşti, 1904. Cf. HANEŞ, P. V., *Studii de istorie literară*, Bucureşti: Editura „Minerva", 1970.

IORGA, N., 1969, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. I-II: Ediţie îngrijită de Barbu Theodorescu, Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică (ed. orig.:1901).

KOHN, I., 1980, „Traducerea, pro-şi contra", în: *Orizont*, Timişoara, Nr. 25 (639), 1980, p. 8.

KOHN, I., 1983, *Virtuţile compensatorii ale limbii române în traducere*, Timişoara: Editura Facla.

LASCU, Nicolae, 1974, *Clasicii antici în România*, Cluj: Editura „Dacia".

LEVIŢCHI, Leon, 1988, *Traduceri şi traducători, contacte şi interferenţe culturale*, Simpozionul de anglo-americanistică, Iaşi: Universitatea „Alexandru Ioan Cuza".

LITZICA, C., 1907, „Traducerile lui Odobescu", în: *Convorbiri Literare*, XLI, 11.

LUNGU, Ion, 1978, *Şcoala Ardeleană*, Bucureşti: Editura „Minerva".

MACREA, Dimitrie, 1959, *Lingvişti şi filologi români*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.

MARINESCU-HIMU, Maria, 1966, „Odobescu şi clasicismul", în: *Studii clasice*, VIII, 1966.

MOROIANU, Cristian, 2006, *Latinitatea ascunsă a limbii române*, Bucureşti: Editura Academiei Române.

NEGOESCU, C. S., 1905, *Fabule şi fabulişti. Istoricul genului şi literaturii lui*, Bucureşti.

NICOLESCU, Aurel, 1971, *Şcoala Ardeleană şi limba română*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.

ODOBESCU, Al., 1906-1919, *Opere complete*, I-IV. Prefaţă de Ilarie Chendi, Bucureşti: Editura „Minerva".

ODOBESCU, Al., 1965-1967, *Opere*. Vol. I. Îngrijit de G. Pienescu, Tudor Vianu, Virgil Cîndea. Prefaţă de Tudor Vianu, Bucureşti: Editura Academiei, 1965; Vol. II. Îngrijit de Marta Anineanu şi Virgil Cîndea. Prefaţă de Al. Dima, Bucureşti: Editura Academiei, 1967; Vol. IV, *Tezaurul de la Pietroasa*. Îngrijire şi introducere de Mircea Babeş. Studii arheologice de Radu Horhoiu şi Gh. Diaconu, Bucureşti: Editura Academiei, 1967.

ONU, Liviu, 2000, *Terminologia creştină şi istoria limbii române*, Bucureşti: Editura Academiei Române.

PAPADIMA, Ovidiu, 1975, *Ipostaze ale iluminismului românesc*, Bucureşti: Editura „Minerva".

PISONE, D., 1865, *Dictionaru romanescu, latinescu, germanescu şi francescu. Lucratu după sistemul Lexiconului de la Buda cu mai multe adăugiri şi modificaţiuni de...*, Prima ediţiune, Bucureşti.

POPA-LISSEANU, G., 1924, „O odă a lui Horaţiu tradusă de Alexandru Odobescu", în: *Orphaeus*, I, 1.

POP-CORNIŞ, Marcel, 1980, „Traducerile, funcţia epistemologică a unei culturi", în: *Orizont*, Timişoara, Nr. 25 (639), pp. 1, 6.

POPESCU-TEIUŞANU, Ilie, 1958, *Limba cărţilor didactice din prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în: *R. P.*, VII, 1958, 3, pp. 34-49.

REYNOLDS, L. D & WILSON N. G., 1968, *Scribes and Scholars*, Oxford: University Press. Cf. şi Iidem, *Copisti e filologi. La tradizione dei classici dal'Antichita ai tempi moderni*, 1987. Traducere în italiană de M. Ferrari, Padova: Antenore.

RICOEUR Paul, 2005, *Despre traducere*. Traducere şi studiu introductiv de Magda Jeanrenaud, Iaşi: Editura Polirom.

ROSETTI, Al., CAZACU, B., ONU, Liviu, 1971, *Istoria limbii române literare. I.* Ediţia a II-a, revăzută şi adăugită, Bucureşti: Editura „Minerva".

RUFFINI, Mario, 1941, „La scuola latinista rumena (1780-1871)", în: *Studio storico-filologico*, Roma, 1941.

ŞĂINEANU, Lazăr, 1982, „Curentul latinist", în: *Revista Nouă*, IV, 1-2, pp. 41-48.

ŞĂINEANU, Lazăr, 1895, *Istoria filologiei române*, Bucureşti: Editura Socec.

Şcoala Ardeleană, 1970, I-III. Ediţie îngrijită de Florea Fugariu. Introducere de Romul Munteanu, Bucureşti: Editura „Albatros".

Şcoala Ardeleană, 1983, Vol. I-II. Ediţie critică, note, bibliografie şi glosar de Florea Fugariu. Introducere de Dumitru Ghişe şi Pompiliu Teodor, Bucureşti: Editura „Minerva".

Şcoala Ardeleană, 1977. Ediţie îngrijită şi prefaţă de Mihai Gherman, Cluj-Napoca: Editura „Dacia".

ŞIADBEI, Ion, 1957, „Lexicografia română şi istoricul cuvintelor", în: *Limba Română*, VI, p. 6.

STEINER G., 1975, *After Babel: Aspects of Language and Translation*, Oxford: University Press. Cf. şi vers. rom. George Steiner, *După Babel: Aspecte ale limbii şi traducerii*. În româneşte de Valentin Negoiţă şi Ştefan Avădanei, Bucureşti: Editura Univers.

BCUJASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

VIII.
VERSIUNE ŞI RETROVERSIUNE ÎN OPERA ELENEI VĂCĂRESCU[1]

VIII.1. Opera Elenei Văcărescu, descendentă a ilustrei familii de cărturari-întemeietori ai limbii şi literaturii moderne româneşti, reprezintă o ciudată asociere de mentalităţi şi de coduri lingvistice. Studiul de faţă încearcă să stabilească în ce măsură se poate vorbi despre o identitate culturală căreia îi aparţine această poetă, care se inspira din limba arhaică şi populară a fondului românesc de gîndire şi simţire, dar scria în franceza modernă. Textele au fost apoi reconvertite în română, de către diverşi traducători, în versiuni care sună mai bine decît originalul din franceză. Puţine scrieri proprii au fost redactate direct în română şi încă mai puţine au fost traduse de ea însăşi în limba maternă, în epoca maturităţii depline. Autoarea avea în mod clar două patrii: una naturală şi una adoptivă, una a simţirii şi alta a scrierii.

Debutul Elenei Văcărescu în volum, la vîrsta de douăzeci şi doi de ani, se realizează prin broşurica *Chants d'Aurore*, care se deschide prin două poezii semnificative pentru dubla identitate artistică ce o va caracteriza de acum încolo – aceea de poetă romîncă de expresie franceză sau/şi de poetă franceză de simţire românească. Este vorba despre textele *Dédicace/ Închinare*, prin care face o reverenţă în faţa patriei adoptive, „dulcea Franţă", respectiv, *À ma patrie/Patriei mele*, prin care îşi cere iertare ţării de baştină din care a plecat, benevol, deocamdată.

Cea dintîi creaţie aduce cu ea smerenia fiinţei fragile, „venită de departe", îngrijorarea faţă de modul în care cei din Oraşul-Lumină şi ţara culturii şi a tuturor speranţelor vor privi scrisul ei, asemănat cu

[1] Publicată sub titlul „Versiune şi retroversiune în opera Elenei Văcărescu", în: *Studii de Ştiinţă şi Cultură*, Arad, XI, 1, martie 2015, pp. 219-232.

un „prim gîngurit" de copil, dar şi nădejdea că va fi acceptată şi că, în orice caz, cu vremea, prinosul ei de creaţie poetică va căpăta forme şi conţinut pe măsura spiritualităţii patriei celei noi. Dar iată cum sună versurile:

Dédicace	*Închinare*
Je *viens de loin, ô douce France,*	*Vin de departe, dulce Franţă,*
Pour t'apporter timidement	*Ca să-ţi aduc, cu gînd smerit,*
Mes doutes et mon espérance	*Toată-ndoiala-mi şi speranţa,*
Et mon premier balbutiement.	*Precum şi-ntîiu-mi gîngurit.*
Dis à ceux qui peut-être même	*O, spune celor, care, poate,*
N'en voudront pas avoir pitié,	*N-au să mă ierte, că-s abia*
Que j'ai vingt ans et que je t'aime,	*De douăzeci de ani şi tot*
Que ce livre t'est dédié;	*Ce-am scris, e-n cinstea ta.*
Sois-lui, de grâce, hospitalière,	*Deschide-ţi braţele miloase,*
Entr'ouvre-lui ton sein puissant,	*Cînd versurile-mi vei primi.*
D'ailleurs je te promets de faire	*Am să le scriu şi mai frumoase,*
De meilleurs vers en vieillissant[2].	*Pe zi ce voi îmbătrîni.*

Pentru termenii şi sintagmele din franceză *timidement, avoir pitié, t'est dédié, de grâce, ton sein puissant, sois-lui... hospitalière,* traducătorii români – Demostene Botez şi Lazăr Iliescu – au găsit echivalenţe care să sugereze în maniera cea mai românească posibil accentele de litanie, pe alocuri, dar mai ales aerul versurilor de închinăciune din fruntea cronicilor bătrîne şi a cazaniilor româneşti: *gînd smerit, să mă ierţi, (î)n cinstea ta, braţe miloase, vei primi* etc. Cu acest din urmă verb, aproape că recunoaştem sintagmele naţionale vechi, pentru „a accepta", de la slv. *prijimiatĭ*. Îndoiala, speranţa şi hotărîrea merg în crescendo, de la primul pînă la ultimul dintre cele trei catrene ale poeziei marcate fie prin termenii care desemnează fără echivoc stările

[2] Hélène Vacaresco, *Chants d'Aurore,* Deuxième édition, Paris: Alphonse Lemerre, MDCCCLXXXVI.

respective, fie prin verbul la subjonctiv, cu valoare modală hortativ-decisivă.

Vom reveni asupra acestor stări exprimate în text.

Dacă prima poezie este închinată Franței, pe care încă nu o numește patria sa, pentru că nu știa ce o așteaptă, pe cea de-a doua, închinată României, o intitulează, cum arătam, chiar *Patria mea*. Fără să fie încă strămutată „cu arme și bagaje", cu acte în regulă, în țara adoptivă, poeta știa, deocamdată, că *patria* este locul unde te naști și unde ai crescut sau, etimologic analizînd faptele, este „ținutul tatălui", cf. *pater, -is* „tată" > *patria, -ae*.

În versiune românească, poezia începe, în mod ciudat, cu un conector dublu, conjuncție coordonatoare adversativă (eventual, cu valoare copulativă, *iar*, alături de condiționalul *dacă*, ambele redînd fr. *si*, căci este posibil în acest context), ca și cum cele trei catrene ar fi fost decupate dintr-un text mai lung. În fapt, conectorul marchează legătura cu prima poezie, fiind răsfrîngerea în oglindă a aceleia. Tonalitatea este oarecum aceeași, structura compozițională, elementele de metrică și prozodie sînt aceleași, numai referentul este altul. Și aici se cere o binecuvîntare, dar, dacă ruga dintîi era cea de primire la sînul mamei adoptive, aicea este de iertare pentru părăsirea celei naturale. Aceleași incertitudini, aceleași întrebări dureroase la care așteaptă un răspuns care să-i liniștească simțirea și cugetul, mai pronunțat formulate și repetate aici, ca în jeluirea unui copil rătăcit în lumea largă.

Sentimentul de culpabilitate este dominant, dar acesta nu exclude speranța. Cum spuneam, interogația este mai amplă, marcînd tristețea și speranța:

À ma patrie	*Patriei mele*
Si je te deviens étrangère,	*Iar dacă îți devin străină*
Si ma chanson pour s'essayer	*Și cîntecu-mi de început*
N'a pas choisi la langue chère	*Grăirea n-a ales, divină,*
Que l'on parle autour du foyer,	*A plaiului ce m-a născut,*
Celle qui vient, lorsque je prie,	*Seninul dulce grai în care*
Sur mes lèvres tout doucement,	*Lin, ruga, buzele-mi șoptesc,*

Pourras-tu jamais, o Patrie!
Le pardonner à ton enfant?

Voudras-tu seulement entendre
Mes vers et les bénir tout bas
Comme tu bénis, grave et tendre,
Tes guerriers avant les combats?

O, patrie, putea-vei oare
Să-mi ierţi păcatul meu firesc?

Lua-vei viersul mieu în seamă
Grea munca-mi binecuvîntînd,
Cum îşi blagosloveşte-o mamă
Copiii mîine-n luptă stînd?

Cum era firesc, traducătorii români s-au simţit îndrituiţi să facă apel încă mai insistent la zicerile din graiul popular şi poetic tradiţional, cu parfum arhaic şi religios: *cîntecu-mi, grăirea, dulce grai, plaiul, seninul, ruga, păcatul, viersul, binecuvînta, blagoslovi* ş.a.

Poate nu avem noi suficientă stăpînire a celor două limbi, dar – hotărît lucru – versurile sună mai bine în versiunile româneşti decît în cele franceze.

În fapt, cele două poezii vizează *scrisul*, care defineşte însă personalitatea autoarei, mai precis, ambivalenţa identitară a acesteia. Tristeţea profundă care generează manifestările lirice este aceea a unui om aflat între două lumi. Să fi fost o premoniţie? *Elena Văcărescu avea să devină, peste mai puţin de cinci ani, străin într-o ţară străină, dar şi străin în ţara sa.* Desigur, oficial, la exterior, avea toate asigurările de bune oficii, de vreme ce nu ea, ci datele biografice potrivnice au determinat această situaţie. Este mai mult ca probabil că Sully Prudhomme şi ceilalţi îndrumători într-ale literaturii vor fi vegheat îndeaproape redactarea primelor trei-patru piese ale volumului, cu înfăţişare vădit parnasiană. Dar adaptarea sufletească şi, strîns legată de aceasta, rostul ei de scriitoare nu putea fi asigurat de nimeni. Invocaţia şi tonul de rugă din cele două poezii simetric aflate în oglindă reflectau dubla îndoială a tinerei creatoare: nu ştia dacă patria-mumă o va ierta pentru plecarea ei, nu ştia dacă patria adoptivă o va primi cu sinceritatea aşteptată în ograda ei spirituală. Şi mai era ceva, un legămînt despre care s-a vorbit mult în analiza operei ilustrei descendente a lui Ienăchiţă Văcărescu: încălcarea testamentului acestuia – „Creşterea limbei româneşti/Ş-a patriei cinstire".

În rest, volumul cuprinde poezii de dragoste pentru acel imaginar, probabil, *tu*, cu frecvente referiri de tipul *gura ta, mîna ta, părul tău,*

scrisul tău, cuvîntul tău, firea ta, uneori cîte un *iubite, înger iubit, prin tine trăiesc și cred* ș.a.m.d.

Sînt, desigur, poezii scrise sub influența romantismului, în varianta despre care s-a vorbit – neoromantism, în fapt, unul în ton minor, numit de Marcel Raymond „romantismul feminin"[3]. Ulterior, în volumele ce aveau să vie, asemenea poezii evocă idila celebră ce fusese spulberată de rigorile apartenenței la o lume care face ireconciliabilă dragostea trăită cu dragostea împlinită.

VIII.2. În cazul Elenei Văcărescu, s-a confirmat o vorbă care astăzi a revenit, constatăm, în uz: „Ceea ce nu te omoară, te întărește". Sîntem încă departe de femeia puternică, voluntară și volubilă de la maturitate, dar primele semne ale resemnării înțelepte și ale reintegrării într-un univers confortabil, cu manifestări personale fertile pe diverse planuri, încep să se arate. Treptat, spre sfîrșitul volumului de debut, faza romantică a tinerei suferinde de dragoste și inadaptare la o lume dură începe să se estompeze. Picătura de hotărîre, de tărie interioară, care abia se simțea printr-o formă modestă a unei sintagme verbale într-un vers final din prima poezie, răsună mai puternic în peștera cu stalactite și stalagmite în care și-a amenajat noul mediu de existență. O poezie se intitulează *Desprindere* (fr. *Détachement*), iar alta sună ca autoîndemnurile celor care fac exerciții de voință: *NU trebuie să te iubesc/Puisque je ne doit pas t'aimer.* Este, aceasta din urmă, o poezie cu formă fixă, un fel de rondel de tip francez, care are ca refren al patrulea vers al fiecăreia dintre cele patru strofe, versul respectiv reluînd, de fapt, chiar titlul.

Iată cum sună un astfel de catren:

Chiar dacă-n suflet primăvara
Mi-ar trece harul ei ceresc,
Tot nu mi-ar lua din sîn povara;
Nu trebuie să te iubesc!

Și, totuși, problema identitară, cu privire la spațiul istorico-geografic și spiritual care îi asigură punctul de sprijin în Univers, revine

[3] I. Stăvăruș, 118, n. 2.

în volumele următoare – *L'Âme sereine*, 1896; *Lueurs et Flammes*, 1903; *Le jardin passionné*, 1908; *La Dormeuse eveillée*, 1914; *Dans l'or du soir*, 1927, ca să enumerăm numai volumele de poezie.

Dincolo de temele obişnuite – natura, arta, călătoriile, meditaţia asupra vieţii şi morţii – sau chiar în ţesătura acestora, poeta simte nevoia identificării cu pământul care-i furnizează energia personalităţii ei sociale şi artistice.

Tema identităţii este încă mai frecventă în volumele de proză (*Amor vincit*, 1909; *Le Sortillege*, 1911), în cele dramatice (*Pe urma dragostei*, 1905; *Le Cobzar*, 1912), în prelucrările de folclor (*Le Rhapsode de la Dâmboviţa. Chansons, Ballades Roumaines* (1892[1], 1899[2] – cu versiunile anterioare şi ulterioare în germană, italiană, engleză); *Chants du Cobzar*, 1905; *Nuits d'Orient – Folk-lore roumain*, 1907), dar mai ales în conferinţe şi în memorialistică (uneori, aceste două tipuri de scrieri se confundă): *Quings and Queens I have know*, London and New York, 1904/*Rois et Reines que j'ai connus*, Paris, 1908; reluare parţială sub titlul *The Queens friend*, London, 1907; *Projections colorèes – 15 conférences*, Paris [1928]; *Mémorial sur le mod mineur*, Paris, 1946.

Cum spuneam, ideea revine frecvent – ca o întrebare şi ca încercări de răspunsuri, dar clarificarea ei nu pare să se contureze nici din propriile-i scrieri, nici din exegezele celor care au cunoscut-o şi care i-au analizat opera. Din punct de vedere „civil", ca să spunem aşa, adică administrativ, Elena Văcărescu devenise, după 1895, cetăţean francez de origine română, cu drepturi depline în Franţa – domiciliu stabil, drept de vot, personalitate culturală cunoscută etc. Ca atitudine naţională, politică şi-a folosit statutul de cetăţean francez cu vaste relaţii în lumea bună a vremii pentru a milita în favoarea României – şi asta, în mod nedezmințit, de-a lungul întregii vieţi, uitînd, parcă, umilinţele la care a fost supusă în tristul an 1891, atît de către marile familii „pământene" (Carp, Cantacuzino, Sturdza, Florescu), de partidele politice, de gazetele de opinie şi de mediile artistice din ţara natală, cît şi de conducătorul statului – Regele Carol I, care decretase în secret, la solicitarea Keiserului de la Berlin, starea de *persona non grata* a naivei tinere. Pe de altă parte, Elena Văcărescu părea să ignore ideologia total potrivnică propriilor sale origini sociale pe care o slujeau oficialii pe care i-a secondat şi i-a adăpostit în salonul ei, în

anii din urmă, în activităţile la Liga Naţiunilor şi mai ales la Conferinţa de Pace de la Paris, din 1946 – este vorba despre Gh. Tătărăscu, Gh. Gheorghiu-Dej, Lucreţiu Pătrăşcanu, Ion Gheorghe Maurer, Ştefan Voitec, Mihai Ralea[4] ş.a. Între aceste două extreme, a colaborat chiar şi cu membrii guvernului N. Iorga – A. C. Cuza, şi cu alţii de mai tîrziu, deşi în timpul ocupaţiei germane în Franţa avea să fie urmărită şi primea scrisori de ameninţare de la Gestapo. Pentru ea, România însemna marii oameni de cultură şi de acţiune pe care i-a cunoscut – scriitorii şi diplomaţii V. Alecsandri, D. Zamfirescu, cărturarii B.P. Hasdeu, N. Iorga, O. Goga, G. Oprescu ş.a., dar mai ales ţăranii din Văcăreştii de Dîmboviţa, din Fălcoiu de Olt şi din toate provinciile româneşti. În această privinţă nu există dubii.

Problema este că, *pentru un scriitor, patria este limba în care scrie.* Mult înainte de Nichita Stănescu, cu versul celebru „Limba română este patria mea", şi după acesta, dramele trăite şi mărturisite de artişti ai cuvîntului au reluat această idee. Desigur, nici o experienţă personală nu seamănă cu alta şi – dacă ne referim numai la cultura română şi numai la cazurile cele mai cunoscute – Mircea Eliade reprezintă cazul particular în care operele au fost scrise în română, traduse spre publicare şi răspîndite în întreaga lume în limbi străine, dar, ca să fie receptate în România, a fost nevoie să fie retraduse în română – după versiunea străină şi de către un traducător profesionist – altul decît autorul român însuşi. Emil Cioran a creat un stil aparte în limba franceză a eseurilor, prin infuzia de tipare ale gîndirii, respectiv ale morfosintaxei şi lexicului românesc. Eugen Ionescu reprezintă un alt caz, în acest sens. Chiar dintre congenerele din epocă – Ana Brîncoveanu, Contesa de Noailles, Elena Ghica, de la Gherganii de Dîmboviţa, alias Dora D'Istria sau, ceva mai tîrziu, Martha Bibescu – niciuna nu poate fi considerată în aceeaşi situaţie cu Elena Văcărescu. Mutarea în Franţa şi în alte ţări a însemnat pentru cei mai mulţi dintre aceştia opţiunea aproape definitivă pentru identitatea culturală a patriei adoptive, iar uneori şi dezicerea – mai mult sau mai puţin artistică, să-i spunem, de spiritul şi limba patriei-mumă.

[4] Cf. I. Stăvăruş, 1974, p. 106, n. 2. Cf. şi broşura *România şi Conferinţa de pace*, Bucureşti, septembrie 1946.

În cazul Elenei Văcărescu, *limba de creaţie a fost categoric limba franceză.* Cele cîteva poezioare despre care (se) spune[5] că ar fi fost prezentate, pe cînd era o adolescentă de nici 15 ani[6], lui V. Alecsandri şi lui T. Maiorescu nu s-au păstrat. Dintre cele scrise foarte tîrziu, în anii de intensă activitate de militant politico-social, unele au fost traduse, ca majoritatea operei, din franceză (ex. *Debout nation!/Sus, naţiune!,* publicat în *Facla* lui C. Banu, în 1915), iar cele care par a fi fost redactate chiar în română sînt de tot modeste, nedepăşind stadiul de manifest social-politic versificat, fără nimic literar în el (ex. *N-aşteptaţi,* publicat în *Dimineaţa,* 26.06.1915). De fapt, în cazul din urmă, textul – reluat apoi în *Adevărul* şi în *Almanahul Adevărului* – are şi o versiune franceză, publicată în august 1915, în cotidianul parizian *Le Figaro.* Din păcate, nu se ştie care a fost versiunea originală – cea română sau cea franceză. Pentru poezia *Acelaşi ideal* – cu conţinut ideologic, unirea cu Transilvania – există numai traducerea românească, publicată de Ion Sîngiorgiu, în *Flacăra,* IV, 17, 14.02.1915, dar se crede că a existat un original francez, pierdut[7]. Alte texte care apar în româneşte, fără să existe vreo dovadă a unui original francez, au fost publicate între 1905 şi 1935, în diverse periodice româneşti, cf. I. Stăvăruş, 1974, pp. 272-274.

În publicistică şi în conferinţele ţinute la Bucureşti se exprima româneşte, într-o variantă arhaic-muntenească, despre care T. Vianu, care a auzit-o pe conferenţiară vorbind, spune că îi evoca mai degrabă epoca părinţilor ei şi a copilăriei ei – epoca lui Gr. Alexandrescu, I. H.-Rădulescu, a Văcăreştilor din generaţia lui Alecu, Nicolae şi Iancu[8]. Totuşi, adunate, toate aceste producţii sînt puţine. Dintre cele treizeci şi două de texte apărute în româneşte, în publicaţiile din ţară, între 1896 şi 1935, doar zece nu figurează ca fiind traduceri din franceză. Dar chiar şi în cazul acestora, poate fi vorba doar despre omisiunea redacţiei de a consemna actul traducerii. Oricum, în poezie, ca şi în

[5] Cf. V. Munteanu, „Elena Văcărescu", în: *Universul literar,* nr. 10, 1928.

[6] De fapt, primele producţii literare, scrise pe la 11-12 ani, au fost prezentate poetei-regine Carmen Sylva, cf. Hélène Vacaresco, *Rois et reins que j'ai connus,* 1908, p. 35.

[7] I. Stăvăruş, 1974, p. 177, n. 1.

[8] T. Vianu, *La mormîntul Elenei Văcărescu* (5 septembrie 1959), în: Stefania Rujan; Victor Petrescu, 2008, pp. 177-178.

teatru, efectul lingvistic al limbii materne folosit aici nu există, practic. Și nici în celelalte producții – prea mult.

VIII.3. Legatara de la capătul șirului de Văcărești conjurați de *Testamentul* strămoșului lor să „crească limba românească" recurge la alte căi de valorificare a moștenirii străbune.

1. Mai ales în prelucrările de folclor, dar, uneori, și în creația originală, autoarea integrează titluri, sintagme, cuvinte românești, pentru a crea culoarea locală și pentru a conferi sonoritate exotică versului /textului – în conformitate cu poetica simbolistă, de tip Paul Valéry, de care s-a simțit vinovat atrasă, încă de pe vremea cînd debuta sub atenta supraveghere a parnasienilor Sully Prudhomme, José-Maria de Hérédia și Leconte de Lisle. Invocarea iubirii și îndatoririi față de obîrșii îi va fi făcut pe aceștia să îngăduie asemenea dezertări de la perfecțiunea formală și de la puritatea limbajului. Mai ales în *Rapsodul Dîmboviței*, unele titluri de poeme sînt date direct în română, din rațiunile discutate mai sus, dar și, poate, pentru a conferi o notă de autenticitate/autohtonizare, discutabilă și aceasta, de altfel. Astfel, unele texte se intitulează: *Cobzar*, *Boceli* (*i.e.*: *Bocete*), *Hora* (I și II), *Blestemata*, *Hoțul*, *Din flori*, *Cîntecul suratei*, *Visul flăcăului*. În unele cazuri, titlul românesc este dublat de traducerea în franceză, cf. *Nevasta grănicerului* (*La femme du gard-frontière*), iar în altele apare o formulă hibridă, cu termenul românesc articulat franțuzește: *Le Dor*, *La Surata*, *Le Haïduck* sau în sintagme franco-române: *Chant du haïduck*, *La Chanson du haïduck*, *Les fleurs du haïduck*, *La Maison du cobzar*, *Dernière chanson du cobzar* ș.a., ca să nu mai vorbim despre grafiile ciudate (*haïduck* etc.).

În celelalte volume revin asemenea titluri. Partea a treia din *L'Îme Sereine*, Paris, 1896, intitulată *Chansons roumaines*, este plin de titluri care justifică ciclul – *Chanson roumaine (populaire)* – circa șapte, plus o *Légende roumaine* și un *Fragment d'un vieux Poème*, concurate de cinci texte numite *Chanson tzigane* – considerate și ele ca aparținînd spiritualității populare românești.

În textele poeziilor care reprezintă lirica erotică, descriptivă sau meditațiile Elenei Văcărescu apare adesea, brusc, cîte un termen

românesc: *dor, doină, doniță, căciulă, rogojină,* ca şi deja menţionatele *haiduc, cobzar, cobză* ş.a.[9].

2. *Traducerile în româneşte* conferă o identitate mult căutată de Elena Văcărescu. Atunci cînd este vorba despre scrierile inspirate din folclorul românesc, din istoria, tradiţiile şi din natura ţării de baştină, versiunea românească sună, pentru noi, cititorii români, mai poetic decît originalul francez. Iar uneori acest lucru se întîmplă şi cu textele cu tematică diversă – alta decît cea de inspiraţie autohtonă. Opera Elenei Văcărescu a beneficiat de atenţia unui lung şir de traducători, unii fiind şi exegeţii acesteia – Ştefan Petică, D. Nanu, Ion Sîn Giorgiu, Ioan Ciorănescu, Elena Farago, N. Iorga, A. Pop-Marţian şi Ştefan Bălceşti, N. Marcu, Vasile Munteanu (Basil Munteano), Mihail Steriade, în ordine cronologică, iar postum: Victoria-Ana Tăuşan, Simina Noica, Andrei Radu, Horia Oprescu, Monica Pillat, Bucur Velinţaru, Emanoil Bucuţa, Elisabeta Isanos, Lazăr Iliescu şi Demostene Botez, Ion Stăvăruş ş.a.

Mulţi dintre aceştia simt palpitul semantic al cuvîntului, atmosfera, iar uneori chiar şi cadenţa stihului popular în care trebuie redate textele franţuzeşti inspirate din folclorul, din tradiţiile şi din peisajele româneşti. Cele optsprezece piese ale ciclului *Chansons roumaines,* din volumul *L'Âme sereine,* sînt scrise în vers lung, de unsprezece/douăsprezece silabe, în vers rimat şi împerechiat. Traducătorii – fie ei Elisabeta Isanos, Demostene Botez ş.a. – reuşesc să le imprime cadenţe alerte populare, de tip trohaic, ceea ce are ca rezultat un melanj între doină şi baladă.

Franceză
Lé maïs verdit parmi l'herbe verte.
Ma petite porte au vent s'est ouverte.
Elle s'ouvre au vent, ne la fermez pas.
Le maïs d'avril est éclos là-bas.
.....
Ma porte en chantant s'ouvre d'elle-même

[9] Exegeţii amintesc că la fel procedau şi P. Istrati sau Martha Bibescu, cf. I. Stăvăruş, 1974, p. 24.

Pour les pas joyeux de celui que j'aime.
(*La petite porte* – vol. *L'Âme sereine*, cycle „Chanson roumaine")

Română
Înverzi porumbul, iarba pe pământ.
S-a deschis portiţa împinsă de vînt.

De-o deschide vîntul, lasă-mi-o aşa
În april, porumbul a-ncolţit, colea.
.....
Cîntînd se deschide singură dorinţa
Cînd cu paşii veseli mi-a venit bădiţa.
(*Portiţa* – vol. *Suflet senin*, ciclul „Cîntece româneşti", în româneşte de Demostene Botez)

Se văd clar adaptările, în sensul autohtonizării, în primul rînd prin lexic: *portiţa, april, colea, bădiţa.* De la *celui que j'aime* pînă la *bădiţa* calea este foarte lungă. Oricît ar fi ascultat poeta, în copilărie şi adolescenţă, cîntecele, poveştile şi dialogurile vii ale ţăranilor de pe cîmpia Văcăreştilor şi Perşinarilor, nu ar fi mers pînă acolo încît să valorifice termenii neaoşi în vreun fel – cum a încercat, totuşi, cu recurenţii *dor, haiduc* şi *cobzar.* Şi nici n-ar fi avut cum, căci franceza este o limbă aristrocratică, o limbă de salon, pe cînd româna încă mai păstrează substanţa care, cum spunea E. Lovinescu, sugerează mirosul de glie, de lapte covăsit şi fîn proaspăt cosit, şi asta – nu numai în vorbirea arhaică şi populară, ci, pe alocuri, chiar în registrele înalte. Şi structurile gramaticale, topica etc. sînt adaptate corespunzător, cu preţul nesocotirii spiritului şi literei originalului. Efectul este, însă, în avantajul versiunii româneşti. Schimbări de structură a frazei, de timpuri şi moduri verbale, de conectori sintactici, intruziuni lexicale fac, în principiu, un alt text din poezia Elenei Văcărescu.

În loc de: *Porumbul înverzeşte prin iarba verde,* cum ar fi trebuit tradus, la gradul zero al scriiturii, să zicem, citim: *Înverzi porumbul, iarba pe pământ*; în loc de: *Elle s'ouvre au vent, ne la fermez pas,* versiunea românească sună : *De-o deschide vîntul, lasă-mi-o aşa* ş.a.m.d.

În aceeaşi manieră sînt re-create textele numite *Chanson roumaine,* cu ton de cîntec de haiducie combinat cu doina de despărţire:

Ton cheval que nul ne devance
S'abreuve au vieux puits, et je pense
Que ton cheval a soif souvent,
Car j'ai toujours l'oreille pleine
Du puits qui grince dans la plaine
Et de ton cheval s'abreuvent.
(*Chanson roumaine*)

vs

Mereu, la fîntîna cea veche
Bea murgul tău fără pereche.
Şi parcă bea foc şi nu apă,
Căci veşnic auzul mi-e plin
De-al cumpenei scrîşnet şi chin.
De murgul tău ce s-adapă.
(*Cîntec românesc*, traducere de Elisabeta Isanos)

Murgul tău, în loc de „calul tău", pentru *ton cheval*; *bea foc şi apă* pentru *a soif souvent*; *Al puţului care scrîşneşte în cîmpie* pentru *De-al cumpenei scrîşnet şi chin* ş.a.m.d. sînt adaptări şi modalizări mai mult decît traduceri.

Un *Chanson roumain populaire* este scrisă de Elena Văcărescu în ton de romantism tîrziu, cu vaiete şi ofuri, cu chemări patetice, căutări şi interogaţii ce amintesc de stilul anacreontic al lui Ienăchiţă Văcărescu şi al generaţiei imediat succesive:

Oh, pourquoi n'est-il pas venu?
Je le cherche, il s'est donc perdu?
Déjà l'automne va souffrir.
Est-ce facile de mourir?
J'en pleure, ah! ah!
Mon cœur est las.
(*Chanson roumaine populaire*)

Traducătorul întoarce textul – prin aceleaşi virtuţi compensatorii ale limbii române, la nivel lexico-semantic, morfosintactic, stilistic – într-o veritabilă doină de jale:

Oh! De ce n-a mai venit?
Geaba-l cat, s-a rătăcit?
Vine toamna – ploi și nori.
Oare-o fi ușor să mori?
Plîng și iar plîng, vai de mine
Inima de-abia se ține.
(*Cîntec românesc popular*, traducere de Demostene Botez)

Pînă aici, de bine-de-rău, s-a păstrat oarecum metrica și prozodia originalului. Dar cînd în originalul francez vechea baladă dobrogeană alternează versul scurt de 7-8 silabe cu versul mai lung, de 9-10 silabe și, în același text, chiar cu cel de 12-13 silabe, traducătorul le aduce la o unitate metrică de tip popular, cu o mică concesie în finalul poemului.

Franceză:
Le Tartare vieux et glabre
Suit le Danube en aval;
Il a ceint son large sabre,
Il a pris son noir cheval.
Le vent fouette les grands chênes
Le vent pleure comme un glas;
Il entend gemir les chaînes
Des esclaves aux yeux las.
Et le Danube altier où les troupeaux vont boire
Roule ses grandes eaux, là-bas, vers la mer Noire.
(*Fragment d'un vieux poème de la Dobroudja*)

vs.

Română:
Un tătar porni odată
Ţinînd Dunărea la vale;
Și-a încins sabia lată,
Și-a pus calului zăbale.
Vîntul prin stejari bătînd,
Se jeleşte-a moarte-acum
S-aud lanţuri greu gemînd.
De la robii frînţi de drum.

Şi Dunărea trufaşă – ce turme de mioare
Le-adapă – se îndreaptă năvalnică spre mare.
(*Fragment dintr-un vechi poem din Dobrogea,* traducere de Demostene Botez)

Orice traducere înseamnă, cum ştim, o creaţie proprie a tălmăcitorului. Acest adevăr este cu atît mai valabil în poezie şi cu atît mai valabil cu privire la „primenirea în haine noauă" a poemelor Elenei Văcărescu – din *Le Rhapsode...*, din volumele originale sau din legendele în proza ritmată, cu cadenţe interioare de tip sonet – precum cele şapte texte (basme şi legende) din volumaşul *Nuits d'Orient*, Paris, 1907. Aşa încît, aici vorbim despre altceva: nu despre opera poetei franco-române, ci despre măiestria artistică a unor D. Botez, Elisabeta Isanos, Monica Pillat ş.a.

Ca să încheiem acest excurs asupra traducerilor, ar mai trebui să amintim că Elena Văcărescu a fost, totuşi, o traducătoare destul de harnică, cel puţin la începuturile activităţii ei. Traducea mai ales dintr-o limbă străină în română, dar şi invers, după cum, în cîteva cazuri, a tradus ditr-o limbă străină în alta. Pentru prima categorie, monografia lui I. Stăvăruş înregistrează doar vreo cinci texte, dintre care unul a fost publicat postum, găsit fiind în arhiva poetei (ceea ce a mai rămas din ea, după distrugerea din 1943-1944, în urma percheziţiilor Gestapo-ului în apartamentul parizian din Rue de Chaillot, 7)[10]. La început, a tradus din germană în franceză şi din română în franceză pentru Carmen Sylva, cf. poemul *Iehova*, Paris, Editions Lemerre, 1887[11]. Biografii spun, însă, că mai multe producţii ale suveranei au fost traduse în perioada cînd Elenea Văcărescu era „domnişoară de onoare" în suita acesteia, între 1888 şi 1891, traducătorul fiind, în majoritatea cazurilor, Elena Văcărescu. Apoi a tradus sau, mai degrabă, a adaptat din marii poeţi români: *Doïna (D'après Eminesco)*,

[10] Cf. E. Văcărescu, „Sapins des Carpathes", în: *Ecchos de France*, 29, I, 1947. *Idem*, *Le Roman de ma vie*, p. 173, *apud* I. Stăvăruş, 1974, p. 105.

[11] La rîndul ei, Carmen Sylva îi traduce în germană, cam în aceeaşi perioadă, textele reunite în volumul *Rapsodul Dîmboviţei*, contribuind decisiv la publicarea versiunii germane (prima din seria *Rapsodului*: *Lieder aus dem Dambovitzathal*, Bonn: Emil Strauss, 1889), dar şi la realizarea versiunilor italiană şi engleză.

inclus în vol. *Dans l'or du soir*, Paris: Bloud et Gay, 1927. Alături de aceasta se consemnează o traducere-adaptare, după cum se precizează în titlu; *Petit bois (D'après Eminesco)*, precum şi ceea ce am numi o „modalizare" după *Revedere* (publicată postum, în *Caietele Eminescu*, 2, 1974, Bucureşti: Editura „Eminescu"). Din alţi poeţi români a tradus *L'Olt* (*Oltul*, de O. Goga), publicat în vol. *La Roumanie*, Paris: Union Française [1920]; *Les Opprimés* (*Clăcaşii*, de acelaşi O. Goga), publicat în efemerida *Salonul literar*, I, 4-5, 1925.

A tradus, de asemenea, din franceză în engleză, din propriile-i texte – selecţii din *Le Rhapsode de la Dâmboviţa*.

Nu se văd însă roadele traducerii propriei opere în română! Lungul exerciţiu în franceză – literar, gazetăresc, oratoric – a marcat-o definitiv în plan lingvistic. Într-o conferinţă tîrzie, ţinută după vîrsta de 60 de ani, la Unversité des Annales, Paris, scriitoarea mărturiseşte că în perioadele petrecute la conacul din Văcăreşti (reconstruit de părinţii săi), dar şi în cel de Fălcoi de Jiu (la nord de Caracal), pe cînd avea între 8 şi 15 ani, a ascultat şi i-au rămas întipărite în memorie imaginile „orizontului străbun", dar şi „zvonurile vieţii agreste": „bătaia ramurilor nucului viguros în fereastra camerei sale", „cîntecul fusului neastîmpărat", în serile de şezători pe la casele ţăranilor din zonă, „mugetul turmelor", „acioaia tălăngilor", „şuieratul coaselor în ierburi", „secerile culcînd grînele", „alunecarea carelor pe uliţi", „tropotul murgului...ce se pierde departe"[12], la care adaugă – repetînd de zeci de ori această informaţie, aici şi în diverse alte scrieri – cîntecele fetelor, ale nevestelor, ale cobzarului, ale prisăcarului din sat ş.a., cîntece vesele şi triste, strigările de peste sat sau de la horă, bocetele, urările etc. Dar nu le-a putut integra decît în mod palid în scriitura ei franceză şi nici nu avea cum s-o facă, dată fiind structura limbilor în discuţie. Asemenea nestemate ale limbii, care redau percepţia universului rural naţional, oricare ar fi acesta, în cuvinte, sintagme, întorsături de frază sînt, practic, intraductibile, în mod firesc. Le va repune în drepturile lor traducătorul – terţa persoană a actului creaţiei, după sursa de inspiraţie şi creatorul prim.

[12] Elena Văcărescu, *Propos sur la poésie*, în: *Conférencia*, nr. 22, 1928; *idem*, *Le Roman de ma vie*, pp. 21-27.

3. Al treilea pilon al construirii identităţii culturale, în ipoteza cu totul particulară a scriitorului, este conţinutul operelor Elenei Văcărescu, în care se revarsă gîndirea şi simţirea ei, maniera „decupării realităţii înconjurătoare", modul de a vedea lucrurile din jur, de a şi le însuşi şi a le reda, trecute prin filtrul personalităţii sale. În această privinţă, desigur, Elena Văcărescu este româncă aproape 100%! S-a vorbit mult despre componenta tradiţional românească (folclor, credinţă, mituri, istorie, realităţi economico-sociale) a operei sale. S-au scris cărţi despre patriotismul şi românismul ei, s-au alcătuit culegeri, ediţii de poezie patriotică, s-au susţinut teze de doctorat, dizertaţii şi teze de licenţă pe această temă. Faptul este incontestabil, atîta timp cît este analizat din perspectiva activităţii ei pe tărîm cultural şi diplomatic. Conferenţiară, ambasadoare onorific şi *en titre*, organizatoare de manifestări culturale, politice, jurnalistă, amfitrion de cenacluri şi cercuri literar-culturale, întemeietoare de asociaţii, cluburi, fundaţii, societăţi cultural-ştiinţifice şi diplomatice, protectoare a tuturor românilor care i-au cerut sprijinul şi militantă cu largi deschideri în zonele politice de influenţă pentru drepturile României şi românilor în plan internaţional – a fost, fără tăgadă. A fost, cum se ştie şi se repetă frecvent, prima femeie aleasă membru al Academiei Române (1925) şi, în acelaşi an, membru al Academiei Franceze. A fost membră activă a delegaţiei române la Conferinţa de Pace de la Paris (1919, după încheierea Primului Război Mondial), cu rezultate strălucite pentru România, şi încă o dată, în 1946, după al Doilea Război Mondial; a fost co-fondatoare a forurilor care au precedat Liga Naţiunilor (membră în comitetul de conducere a Comisiei Intelectuale, 1922) care, la rîndul său, va sta la baza actualelor ONU şi UNESCO. Co-fondatoare (alături de Nicolae Pillat) a C.I.D.A.L.C, în 1930, a contribuit, în 1933, la lansarea şi premierea filmului *Pelerinii artei* – primul succes internaţional al cinematografiei româneşti. A compus, împreună cu Paul Millet, drama lirică *Cobzarul*, care a constituit prima reprezentare românească pe scena Operei din Paris şi, în general, în lume. A creat prima catedră „M. Eminescu" din lume, la Universitatea din Nisa (pe atunci, doar Centru Universitar, cum este cel de la Luxemburg, acum). A fost prima personalitate feminină

distinsă cu Marele Ordin „Cavaler al Legiunii de Onoare", în 1927. Şi enumerare meritelor de acest fel ar putea continua.

În structurile de profunzime, însă, scrierile cu conţinut românesc, cam 50-60% din totalul producţiei sale literare (inclusiv gazetăreşti, memorialistice, oratorice), nu redau esenţa spiritualităţii româneşti. S-a vorbit mult, cum se ştie, despre „folclorul" – tradus şi prelucrat de Elena Văcărescu. Absenţa rimei (fie ea şi imperfectă, de tip popular)[13], neînţelegerea simplităţii formale şi a nuanţelor semantico-lexicale, a particularităţilor gramaticale, iar uneori, nici a simbolisticii mito-folclorice nu îndreptăţesc statutul de culegător şi traducător de folclor românesc, cum lăsau să se înţeleagă, la începuturi, autoarea, dimpreună cu editorii, prefaţatorii şi comentatorii textelor în cauză. Au reacţionat vehement la asemenea pretenţii V. Alecsandri în persoană, apoi B. Petriceicu Hasdeu ş.a. Au pus lucrurile la punct cercetătorii avizaţi, ca N. I. Apostolescu sau B. Munteano, ultimul colaborator apropiat al Elenei Văcărescu. În cele din urmă, ea însăşi acceptă că „nu a făcut operă de culegător de folclor", ci s-a inspirat din acesta în creaţiile-i proprii. Faptul că nu există originalul românesc a complicat mult analizele. Am căutat noi înşine modele, măcar în variante apropiate întrucîtva, în culegerile care, între timp, au salvat de la pieire folclorul literar românesc autentic, cf. excelentele culegeri Al. I. Amzulescu, adăugate celor mai vremelnice, de tip Jarnik-Bîrseanu ş.a. Urme de filiaţie s-ar putea vedea, conservare în spiritul şi litera textului – nu.

VIII.4. Rămîn valabile ecourile internaţionale fără egal pînă atunci a ceea ce receptorii au crezut că reprezintă realmente sufletul românesc în haină literară, de sărbătoare, croită de o vorbitoare de limbă franceză şi încheiată în manieră proprie de traducătorii germani, italieni, englezi. Din ediţiile acestora din urmă, textele *Rapsodului* au circulat în zeci de alte limbi – daneză, olandeză, spaniolă, rusă, japoneză ş.a. Paul Morand declara că auzise recitîndu-se din versurile culegerii şi pe străzile Mexicului şi în Brazilia (P. Morand, *Bucarest*, Paris: Plon, 1938, *apud* I. Stăvăruş, p. 203, n. 1) . Textele, chiar aşa, în haină străină, au smuls aprecieri superlative de la cititori de seamă,

[13] Vezi discuţiile sintetizate de I. Stăvăruş, 1974, pp. 200-208.

fiind asemuite cu tragediile greceşti, cu epopeile latine, cu poemele Niebelungilor sau cu cele ossianice, eventual, în forma prelucrată de către Macpherson. Au fost comparate, de asemenea, cu pasaje din *Psalmii* biblici sau din *Cîntarea Cîntărilor.* Au fost folosite ca sursă de informaţii pentru studii asupra psihologiei popoarelor europene, după cum rezultă dintr-un articol al lui A.D. Xenopol, „Elena Văcărescu", publicat în: *România literară,* tom III, 1905, care participase la un congres al psihologilor, la Roma, şi a fost uimit de mulţimea celor care citiseră cartea poetei de origine română. Jean Richepin afirmase, după ce a citit şi a recitat, într-o conferinţă, *Chansons du sang,* din vol. *Le Rhapsode de la Dâmboviţa,* că „nu există altul mai frumos ca acesta în nicio altă literatură – populară sau savantă"[14]. Conferinţa în care a recitat el însuşi poezia Elenei Văcărescu s-a intitulat *L'Âme roumaine* şi a fost susţinută în anul 1929, cf. Stăvăruş, 1974, p. 191, n. 1.

S-a rostit chiar cuvîntul „geniu" în legătură cu autoarea consistentului volum de aşa-zise producţii folclorice. Anna Brîncoveanu de Noailles reproduce, din memorie, cuvintele pline de entuziasm ale sorbonardului Gaston Paris:

Nu o femeie de geniu, ci mai multe femei de geniu trebuie să ne închipuim că au putut să compună o culegere atît de bogată în sentimente şi în imagini[15].

Desigur, trebuie să vedem aici entuziasmul de moment faţă de o elevă, strălucită, dar în totală contradicţie cu linia parnasiană a fraţilor Renan şi Gaston Paris, care au susţinut-o în anii debutului editorial. Termenul utilizat ne aminteşte de o reacţie a lui Marin Sorescu la ideea de „geniu de tip popular". Vorbind despre pretenţia unora de a crea după modelul poeziei populare, acesta spunea:

A face literatură populară e imposibil. E ca şi cum ţi-ai propune să fii genial, uitînd că geniul nu se planifică, nici nu se anunţă spectaculos, precum o eclipsă de lună... Un lucru mi se pare evident: toţi poeţii care deliberat s-au inspirat din folclor au eşuat. Alecsandri e mare nu prin

[14] Jean Richepin, „La Roumanie", în: *Conférences,* Paris: L'Univers Française, f.a., p. 132.

[15] Anna Brîncoveanu de Noailles, *Préface* la *Contes roumains,* Paris, 1931.

rimele sale în diminutive, ci prin pasteluri; Coşbuc, nu prin basmele versificate, ci prin balade şi idile... E nevoie, într-adevăr, de o îndepărtare de folclor, şi nu de o apropiere de el[16].

Aşadar, poziţionarea ambiguă a Elenei Văcărescu faţă de folclor pare, din această perspectivă, o căutare intuitivă a drumului propriu în literatură.

Desigur, toate acestea justifică apartenenţa Elenei Văcărescu la spiritualitatea românească. Mereu îngrijorată de termenii testamentului străbunicului ei[17], scriitoarea reia în nenumărate variante declaraţia devenită celebră prin discursul de recepţie la Academia Română, 1925: „dacă eu nu eram în ţară, ţara era cu mine"[18]. Ea însăşi foloseşte, în altă parte, expresia „cele două patrii" ale sale. Se referea la statutul ei de cetăţean al Europei. În definitiv, perioada exilului propriu-zis şi-a petrecut-o în Italia şi nu în Franţa. A stat o vreme la Veneţia, încercînd să se întîlnească cu Carmen Sylva, surghiunită, la rîndul ei aici „pentru tratament medical", apoi la Milano, apoi, mai mult timp, la Roma, unde tatăl ei tocmai îşi încheia (din cauza scandalului provocat de ea) misiunea de ministru plenipotenţiar al României în Italia. Aici a avut timp să se împrietenească cu D. Zamfirescu, diplomat şi el, cu D'Annunzio, care o include în romanul pe care tocmai îl finisa... S-a stabilit o vreme în regiunea Toscana şi s-a văzut, întîmplător, cu

[16] Marin Sorescu, 1969, *Teoria sferelor de influenţă*, Bucureşti: Editura „Eminescu", pp. 28-29.

[17] Monograful scriitoarei insistă asupra răcelii cu care a fost primit volumul de debut în ţară, una din cauze fiind, desigur, surpriza limbii în care au fost scrise poeziile de către o purtătoare a numelui Văcărescu. Alte cauze au fost obişnuita indiferenţă şi invidie a românilor. Chiar foştii ei „naşi" – V. Alecsandri şi T. Maiorescu – au păstrat o tăcere grăitoare faţă de acel volum. Printre multele vorbe care se colportează în atari situaţii, ar figura şi o reacţie a lui Eminescu. Poeta va pretinde, tîrziu, în nişte *Mărturisiri*, publicate în *Gîndul*, VI, nr. 6-8, 1926, că Titu Maiorescu i-ar fi relatat o scenă semnificativă. Eminescu, auzind vestea apariţiei volumaşului în franceză, ar fi spus: „Să nu ştie oare româneşte? Spuneţi-le [părinţilor fetei debutante] că voi învăţa-o eu româneşte şi-am vedea dacă fiica Văcăreştilor va continua să ne nesocotească", *apud* I. Stăvăruş, 1974, p. 45.

[18] Cf. Elenea Văcărescu, „Discursul meu de primire la Academia Română", în: Ştefania Rujan, Victor Petrescu, *Elena Văcărescu şi spiritualitatea europeană a românilor*, Bucureşti: Domino, p. 157.

Nietzsche, la Vallombrosa. Vestea că se poate întoarce în ţară i-a sosit la Florenţa. S-a dus direct la Văcăreşti, de unde a luat pulsul Capitalei. Nu era de bun augur, aşa încît a reluat în curînd drumul bejeniei, de data asta la Paris şi pentru totdeauna.

Cît priveşte statutul de scriitor, aici lucrurile au rămas ambigue pînă astăzi. Căci, cum spuneam, se ştie că pentru un om al condeiului *patria* are alte înţelesuri. Din această perspectivă, putem vorbi despre o altă dualitate, caracteristică pentru Elena Văcărescu: *patria din suflet* şi *patria din grai.*

Bibliografie

Surse

Vacaresco, Hélène, 1886, *Chants d'Aurore,* Paris: Alphonse Lemerre Editeur.

Lieder aus dem Dimbovizathal, 1889, Aus dem Volksmunde gesammelt von Helene Vacaresco ins Deutsche übertragen von Carmen Sylva, Bonn, Verlag von Emil Strauss.

Canti della ralle del Dimbovitza, 1905. Raccolti dalla bocca del popolo, per cura di Elena Vacaresco. Tradotti in tedesco da Carmen Sylva ed in italiano da Anna Miliani Vallemani. Cita di Castello, 1891. O nouă traducere din *Rapsod* (selectiv) de Elda Gianeli: *Rapsodie Rumene,* Trieste.

Vacaresco, Hélène, 1892, *Le Rhapsode de la Dâmboviţa. Chansons, Ballades Roumaines recueillies par Hélène Vacaresco.* Bucarest: Socec & C-ie Editeurs. Volum reeditat de Alphonse Lemerre. Editeur, Paris 1899, (Premiul „Jules Favre" al Academiei Franceze).

The Bard of the Dambovitza, 1892, Roumanian Folk-songs, collected from the peasants by Helene Vacaresco. Translated by Carmen Sylva and Alina Strettell. James R. Osgood, Mc Ilvaine & Co. London (ed. a II-a, 1897, ed. a III-a, 1904).

Vacaresco, Hélène, 1896, *L'Ame sereine,* Paris: Alphonse Lemerre.

Vacaresco, Hélène, 1903, *Lueurs et flammes,* Paris: Librairie Plon.

Văcărescu, Elena, 1905, *Pe urma dragostei.* Dramă ţărănească în două acte (precedată de un studiu asupra operei autoarei de A. Vojen), Bucureşti: Stabilimentul de Arte Grafice „Universala".

Chants du Cobzar, 1905, 6 ballades d'après des poèmes populaires recueillies par M-lle H. Vacaresco et adaptées par M. Léon Thévenin. Paris, Loret Fils et H. Freytag.

Vacaresco, Hélène, 1907, *Nuits d'Orient. Folklore roumain,* Paris, Bibliothèque Internationale d'Edition E. Sansot et C-ie.

Vacaresco, Hélène, 1908, *Le Jardin passionné*, Paris: Librairie Plon.
Vacaresco, Hélène, 1909, *Amor vincit* (roman), Paris: Librairie Plon.
Vacaresco, Hélène, 1911, *Le Sortillège* (roman), Paris: Librairie Plon.
Vacaresco, Hélène et Millet, Paul, 1912, *Le Cobzar.* Drame lyrique en deux actes. Musique de Gabrielle Ferrari. Livret seul. Paris: Enoch et C-ie.
Vacaresco, Hélène, 1914, *La Dormeuse éveillée*, Paris, Librairie Plon.
Văcărescu, Elena, 1922, *Vraja.* Traducere de Bucur Velinţaru, Bucureşti.
Vacaresco, Hélène, 1927, *Dans l'or du soir.* Paris: Librairie Bloud & Gay.
Vacaresco, Hélène, [1928], *Projections colorées.* Paris: Editions Marcelle Lesage.
Vacaresco, Hélène, 1946, *Mémorial sur le mode mineur.* Paris: Editions La Jeune Parque.
Văcărescu, Elena, Noailles, Anna, 1971, *Versuri.* În româneşte de Demostene Botez şi Lazăr Iliescu. Cuvînt înainte de Zoe Dumitrescu-Buşulenga, Colecţia „Cele mai frumoase poezii". Bucureşti: Editura „Albatros".
Văcărescu, Elena, 1974, *Poeţii Văcăreşti*, Bucureşti: Editura „Albatros".
Văcărescu, Elena, 1975, *Scrieri alese*, Bucureşti: Editura „Minerva".
Văcărescu, Elena, 1977, *Ţara mea*, Bucureşti: Editura Militară.
Văcărescu, Elena, 1987, *Cîntec românesc.* Ediţie bilingvă, prefaţă de Sanda Anghelescu. Bucureşti: Editura „Ion Creangă".
Văcărescu, Elena, 1989, *Memorii*, Cluj-Napoca: Editura „Dacia".
Văcărescu, Elena, 1997, *Romanul vieţii mele*, Iaşi: Editura Cronica,
Văcărescu, Elena, 2001, *Memoriul în mod minor*, Bucureşti: Editura Compania.

Referinţe

Aldica, Mariana, 2005, *In memoriam. Elena Văcărescu.* Tîrgovişte: Editura Macarie.
Apostolescu, N., 1909, *L'influence des Romantiques français sur la Poesie roumaine*, avec une préface d'Emile Faguet, Paris: Librairie ancienne Honoré Champion, Editeur.
Călinescu, George, 1941/1982, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, Bucureşti: Editura Fundaţiilor/Editura „Minerva".
Cioculescu, Şerban, 1971, *Medalioane franceze*, Bucureşti: Editura Univers.
Dumitrescu-Buşulenga, Zoe, 1971, *Cuvînt înainte* la *Versuri*, Bucureşti: Editura „Albatros".
Rujan, Ştefania; Petrescu, Victor, 2008, *Elena Văcărescu şi spiritualitatea europeană a românilor*, Bucureşti: Domino.
Stan, Mihai; Petrescu, Victor (coord.), 2014, *Elena Văcărescu şi spiritualitatea românească în Europa*, Tîrgovişte: Bibliotheca.
Stăvăruş, Ion, 1974, *Elena Văcărescu*, Bucureşti: Editura Univers.

BCUJASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

IX.
TEORIE ŞI PRACTICĂ ÎN TRADUCERILE LUI E. LOVINESCU DIN CLASICII GRECO-LATINI[1]

IX.1. „Cazul E. Lovinescu"

E. Lovinescu aparţine perioadei de tranziţie din cultura românească, dar şi perioadei interbelice, aproape în egală măsură. Studiile preuniversitare şi universitare s-au desfăşurat la cumpăna veacurilor al XIX-lea-al XX-lea (1896-1900;1900-1904;1906-1909), iar modelele sale intelectuale din ţară reprezentau aceste două perioade. I-a „prins" în universitate pe Titu Maiorescu – olimpian venind dinspre clasicismul junimist, aflat acum la apusul carierei, dar şi pe N. Iorga – debutant înflăcărat, ridicîndu-se autoritar spre poziţia de personalitate dominantă a epocii interbelice. A încercat să-i cultive pe amîndoi, dar nu a reuşit decît să-i irite, pe fiecare în alt fel[2]. Celui dintîi îi va dedica,

[1] Publicat în: Eugen Lovinescu: *O privire asupra clasicismului.* Ediţie îngrijită, studiu introductiv, notă asupra ediţiei, note şi comentarii de Gheorghe Petre Bârlea. Bucureşti: Editura Muzeul Literaturii Române, 2012, sub titlul „Studiu introductiv". Materialul de faţă reprezintă o selecţie, cu unele modificări, a paginilor 55-102 şi 365-376.

[2] Cu T. Maiorescu a intrat în conflict cu ocazia unui Congres naţional al profesorilor de limbi clasice, în timpul dezbaterilor pe tema adoptării pronunţiei limbii latine în şcolile româneşti. Foarte tînărul clasicist Lovinescu a susţinut o opinie contrară celei impuse de autoritatea venerabilului academician, preşedinte de onoare al Congresului, fiind sancţionat în consecinţă de către cei care gravitau în jurul acestuia. Maiorescu însuşi a preferat să-l ignore, cu înţeleaptă serenitate. Lui N. Iorga i-a dedicat varianta tipărită a tezei sale de licenţă, despre sintaxa latină (cf. *infra*, Bibliografie), iar apoi i-ar fi adresat o scrisoare prin care solicita bunăvoinţa publicării unor note de călătorie în Grecia (considerate de către tînărul autor pagini de cercetare ştiinţifică), în periodicul condus de marele – deja – istoric. Răspunsul a fost pe măsura temperamentului vulcanic al acestuia, iar atitudinea de respingere a valorii

în ultimii ani din activitatea pe care o va desfăşura el însuşi ca o personalitate recunoscută (greu, cum altfel?) în cultura română, volume masive de monografie – a omului şi a epocii tutelate de acesta[3].

Clasicist prin formaţie, a cultivat cel mai radical modernism în cultură şi literatură, teoretizînd, mai aplicat şi mai consecvent decît toţi ceilalţi din epocă, necesitatea adaptării la spiritul veacului nou. E. Lovinescu reprezintă un „caz" aparte în istoria culturii noastre prin coerenţa imprimată explicării contrastului dintre ceea ce era, formal, adică un slujitor al valorilor trecutului, şi ceea ce propovăduia prin scrisul său, adică o hotărîtă orientare spre viitorul modernist.

Activitatea de traducător s-a manifestat sub aceleaşi auspicii. Admirator al rigorii clasicismului greco-latin, despre care spunea, ca toţi cunoscătorii, că este turnat în bronzul nemuririi, nu s-a sfiit să adapteze textele originale la ceea ce considera el a fi capacitatea de receptare a cititorilor moderni, autohtonizînd şi modernizînd toate nivelurile sursei – elemente de *realia*, referinţe religioase, mentalităţi, nume proprii, elemente de lexic comun, gramatică şi structuri pragmatico-stilistice. În plus faţă de congenerii care s-au încadrat, oarecum, acestui curent traductologic, a teoretizat sistemul, cu binecunoscuta-i capacitate de a-şi sintetiza ideile, revenind asupra lor insistent, printr-o strategie discursivă concentrică, în scrieri care au pătruns adînc în conştiinţa contemporanilor şi a generaţiei următoare, cel puţin. Prin cronologia şi prin specificul acestor contribuţii, E. Lovinescu aparţine în mod hotărît culturii române interbelice, epoca celor mai multe şi mai semnificative inovaţii din istoria spiritualităţii româneşti.

IX.2. Concepţia lui E. Lovinescu despre locul clasicismului în învăţămîntul românesc

Deşi recunoaşte existenţa unei tradiţii a studiilor clasice în spaţiul românesc[4], Eugen Lovinescu remarcă slaba eficienţă a acestora în

---

intelectuale pe care ar fi reprezentat-o E. Lovinescu s-a manifestat o viaţă întreagă, spre ghinionul celui din urmă.

[3] Cf. masivele volume din ciclul *T. Maiorescu*, I-II, 1940; *T. Maiorescu şi contemporanii săi*, I-II, 1943-1944; *T. Maiorescu şi posteritatea lui critică*, 1943.

valorificarea esenţelor clasicismului antic. Textele din Homer şi Eschil erau studiate în şcolile greco-române şi chiar în cele mai moderne, franco-române, pentru analiza gramaticală, lexico-semantică şi, cel mult, pentru inventarierea metaforelor şi a altor figuri de stil. Altfel spus, autorii greci, iar mai tîrziu şi latini erau receptaţi în manieră scolastică, mecanică, fără nicio preocupare faţă de suflul puternic al ideilor înalte şi faţă de „focul divin al frumosului veşnic"[5]. În consecinţă, rezultatul a fost minim. Nu numai că la noi cultura clasică nu a generat vreo revoluţie culturală, „vreo renaştere"[6], ca în Apus, dar nici nu a influenţat mentalitatea generaţiilor de învăţăcei, nu a format acea atitudine caracterizată prin armonie şi seninătate care ar fi trebuit să determine conduita şi produsul social al celor ce au construit formele superioare de exprimare literară, ştiinţifică, social-politică din ţara noastră. Abia ieşit de pe băncile facultăţii, Eugen Lovinescu observase roadele slabe în cercetarea ştiinţifică din filologia clasică românească.

Pentru îndreptarea acestei stări de lucruri, tînărul clasicist consideră că trebuie operate modificări la nivelul fundamentelor studiilor clasice, respectiv în programele şcolare pentru gimnaziu şi liceu. Din fericire, legea care a susţinut oficial reforma învăţămîntului, începută în anul 1898, sub conducerea lui Spiru Haret, acorda un spaţiu destul de generos limbilor clasice în programele şcolare.

Un pas mai departe trebuie făcut, spune E. Lovinescu, prin lansarea unei strategii de elaborare a unor manuale şcolare moderne, pe de o parte, şi de editare şi traducere a textelor greco-latine, pe de altă parte[7]. În această privinţă, eforturile Academiei Române, care a

[4] În anumite perioade vechi, studiile clasice au constituit baza învăţămîntului românesc public şi privat, spune E. Lovinescu, cf. *Opere*, IV, 1986, p. 120. Chiar şi la sfîrşitul secolului al XIX-lea, cînd viitorul critic literar şi-a făcut studiile preuniversitare, latina şi greaca ocupau un loc important în structura curriculară a ciclurilor gimnazial şi liceal.

[5] E. Lovinescu, „Învăţămîntul clasic la noi", în: *Opere*, IV, 1986, p. 118-124, cf. şi ediţia P. Gh. Bârlea.

[6] Totuşi, umanismul românesc, atît cît a putut fi reprezentat de către Constantin Cantacuzino, în Ţara Românească, de Miron şi Nicolae Costin, în Moldova ş.a.m.d., datorează mult formării reprezentanţilor lui în spiritul textelor antice studiate în şcolile din ţară şi din străinătate (Italia, Polonia etc.)

[7] E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 123.

alocat fonduri importante acestui scop, nu constituia chiar un model de urmat, căci venerabila instituţie se mişca greu, iar cînd apăreau cărţi editate sub egida ei se constata deseori ignorarea rigorilor formale, grafice, ale textelor editate şi/sau traduse şi, pe deasupra, avea mari probleme în difuzarea cărţilor editate. O alternativă ar constitui-o, crede E. Lovinescu, stimularea încă mai eficientă a iniţiativei deja cunoscute a Casei Şcoalelor, prin Ministerul Instrucţiunii Publice.

IX.3. E. Lovinescu – autor de manuale şcolare

În anul 1906 a început o etapă nouă în cariera de profesor de limba latină a lui Eugen Lovinescu. Primii doi ani de profesorat, ca titular la Şcoala Comercială şi la Liceul din Ploieşti, au însemnat un debut destul de neconvingător în învăţămîntul preuniversitar. A solicitat mai multe concedii, în cursul cărora a făcut călătorii de studii, întrerupte de altele – pentru îngrijirea sănătăţii, astfel încît orele de limba latină şi de limba franceză erau ţinute de suplinitori[8]. Totuşi, avusese timp să constate că pentru cursurile de franceză şi latină lipseau manualele potrivite cu nivelul elevilor de la diverse clase, iar pentru unii ani de studiu nu existau deloc manuale, profesorii fiind obligaţi să improvizeze suporturi de curs, selectînd mai mult sau mai puţin inspiraţi pasaje din gramaticile academice străine, din tratatele de istorie literară, de cultură şi civilizaţie latină sau, în cel mai bun caz, utilizînd manuale mai vechi, editate în limbile franceză sau germană.

Aşa încît, în toamna lui 1906, cînd se retrage din nou de la catedră pentru studii (din iunie îşi depusese cererea de întrerupere a activităţii, pentru studiile de doctorat), Eugen Lovinescu a tipărit primul din seria de manuale de care avea să-şi lege numele[9], o cărţulie

[8] Biografii lui E. Lovinescu spun că, de fapt, acesta nici nu ar fi îmbrăţişat cu prea mult entuziasm cariera didactică, pe care a exercitat-o cu conştiinciozitate, totuşi, după trecerea episodului „Ploieşti", pînă în 1938, cf. Al. George, 1982, p. X. Criticul însuşi vorbeşte despre asta în memoriile sale.

[9] Ne-a fost imposibil să inventariem toate manualele semnate de Eugen Lovinescu, din cauză că în bibliotecile mari există doar anumite titluri şi ediţii, deseori aceleaşi, probabil cele tipărite în tiraje mai mari. A scris cu certitudine trei manuale de română, trei de franceză şi cîteva zeci de limbă latină, dacă avem în vedere faptul că unele au fost reeditate şi de cîte patru-cinci ori, în timp. Nu am cuantificat aici şi

de nici o sută de pagini, conţinînd texte latineşti accesibile, cu multe explicaţii gramaticale, cu comentarii istorico-literare şi, mai ales, cu numeroase trimiteri la limba şi istoria românilor, aşa cum cerea programa şcolară impusă de vechea lege, din 1898, a instrucţiunii publice. Titlul arată că era destinată elevilor din ciclul inferior al liceului: *Carte de citire şi gramatică*. Ambiguitatea cu privire la limba a cărei „citire şi gramatică" trebuia învăţată era întreţinută în mod voit, căci toate secvenţele didactice bazate pe texte latine conţin trimiteri spre limba română şi spre cultura şi civilizaţia europeană[10].

Tot acum, în 1906, publică şi manualul de latină pentru clasa a III-a, cam de aceleaşi dimensiuni, cu aceleaşi obiective şi strategii didactico-ştiinţifice[11]. De altfel, însuşi faptul că au fost concepute simultan reprezintă o încadrare în cerinţele psihopedagogice ale redactării programelor şi manualelor şcolare: materia de predare-învăţare este expusă după principiul amplificării concentrice, de la un an de studiu la altul, prin reluarea succesivă a informaţiei esenţiale şi prin aprofundarea datelor privind procese şi fenomene lingvistice, literare, istorice, de cultură materială şi spirituală, în conformitate cu principiul didactic al etapelor accesibilităţii. În manualul de clasa a III-a apar noi detalii despre diverse clase şi categorii gramaticale, se prezintă excepţiile de la regulile învăţate anterior, urmînd ca în clasa a IV-a să se prezinte şi „excepţiile de la excepţii". Lecturile suplimentare devin mai dificile, de la un an de studiu la altul, iar exerciţiile aplicative trec de la tipul cel mai simplu, al reproducerii mecanice şi al identificării formelor gramaticale etc., la cele structurale, de înlocuire şi completare cu forme flexionare potrivite, de căutare şi utilizare a lexicului (din serii sinonimice, antonimice etc.), ceea ce îi ajuta pe elevi să aplice principiul proprietăţii termenilor, să respecte corectitudinea exprimării şi, evident, să înţeleagă natura gîndirii şi vorbirii în limba latină.

---

ediţiile de texte, care alcătuiesc o altă categorie de cărţi pentru uz didactic. Eugen Simion vorbeşte despre o producţie „astronomică" de cărţi şcolare datorate lui E. Lovinescu.

[10] Cf. infra, *Bibliografie*.

[11] *Ibidem*.

În anul 1909, cînd se întoarce de la Paris, reia manualul de latină pentru clasa a III-a, într-o formă mult revizuită şi îmbogăţită, pe baza propriilor observaţii, dar şi pe baza sugestiilor făcute de colegii care au utilizat ediţia I[12]. Peste numai un an, în 1910, acelaşi manual apare într-o variantă destul de vizibil modificată, deoarece şi adresabilitatea era alta: beneficiarii vizaţi erau nu numai elevii din clasa a III-a a gimnaziului din învăţămîntul „regulat", de stat, ci şi cei de la şcolile particulare, precum şi de la diversele licee vocaţionale (militar, teologic, pedagogic), care erau obligate să ofere şi ele absolvenţilor lor un minimum de cultură generală, inclusiv de limbă şi cultură latină.

De data aceasta, cartea aproape că îşi triplează numărul de pagini, faţă de ediţia din 1906. De fapt, autorul nici nu o mai considera pe aceea ca o primă ediţie, căci precizează pe coperta volumului că acesta reprezintă „Ediţia a II-a", ceea ce înseamnă că punctul de pornire era manualul din 1909. În plus, de acum încolo, pînă la ediţia a IV-a, din 1914, aceste cărţi vor purta subtitlul „curs complet de limba latină"[13]. Precizarea lipseşte din ultima ediţie, cea din 1929, nejustificat, căci conţinutul acesteia îl reia pe cel vechi[14].

Ceea ce am afirmat despre conceperea unitară, concentrică, a manualelor pentru ciclul liceal inferior rămîne valabil şi pentru continuarea lor în ciclul superior. În anul 1911 apare prima ediţie a manualului de latină pentru clasa a IV-a gimnazială, redenumită ulterior „liceală"[15]. Şi acesta, ca şi reeditările de mai tîrziu[16], au în vedere gradarea cunoştinţelor şi tratarea întregii materii într-un tot unitar, „organic", cum îi plăcea lui Eugen Lovinescu să se exprime[17].

---

[12] *Carte de citire şi gramatică*, Bucureşti: Editura Librăriei Socecŭ, 1909, 192 p.

[13] Cf. ediţia 1914.

[14] Ediţiile 1929 şi 1935.

[15] Faza de tranziţie se reflectă chiar şi în titulatura cărţilor tipărite: există situaţii cînd pe coperta exterioară apare precizarea „clasa a III-a *liceală*" (subl. ed.), iar pe coperta interioară – „clasa a III-a gimnazială".

[16] În 1929 apărea ediţia a 5-a, iar în 1935 – ediţia a 6-a.

[17] Termenul face parte din vocabularul fundamental al omului de şcoală şi de cultură Eugen Lovinescu, deoarece ideea de „organicitate" susţinea concepţia sa cu privire la evoluţia spirituală a popoarelor şi, în general, la dezvoltarea societăţii umane.

Saltul calitativ, prin raportare la puterea de receptare a tineretului studios şi, pe de altă parte, la standardele pe care profesorul, ca mulţi alţii din generaţia sa, le stabilise pentru clasa a VII-a de liceu, se remarcă în manualele de literatură latină. În 1931, Eugen Lovinescu publică celebra *Schiţă de istoria literaturii latine*[18], reeditată în 1933, despre care specialiştii afirmă că este o sinteză atît de bine realizată[19], încît putea fi utilizată cu egal folos şi de către studenţi, profesori, cercetători etc. Îndelungatul exerciţiu în analiza istoriei literaturilor moderne (franceză, română) – grupată pe epoci şi pe curente literare, privită sintetic, plasată în context socio-cultural, internaţional etc., pe de o parte, şi experienţa la catedră, pe de altă parte, şi-au spus cuvîntul în această realizare de excepţie. Într-adevăr, numai cele două precizări – „pentru clasa a VII-a" şi „Ediţie şcolară" limitează micul tratat la nivelul preuniversitar. O capacitate de pătrundere în esenţa faptelor, o forţă de asociere şi de demonstraţie logică a relaţiilor dintre generaţii, o cunoaştere „de sus" a raţiunilor ascunse ale selecţiei temelor şi motivelor din operele studiate sînt calităţile care impresionează în lectura acestui text, pe cît de dens, pe atît de clar şi de plastic redactat. De asemenea, trimiterile la limba şi istoria românilor erau frecvente. De altfel, prima ediţie s-a epuizat rapid, astfel încît în 1931 şi 1933 apar altele[20], repede dispărute şi acestea din librării. Contemporanii şi posteritatea au apreciat-o cu egală căldură, deşi în anul primei ediţii a fost concurată de lucrări oarecum similare, datorate clasicistului Theodor Iordănescu, *Manual de istoria literaturii latine*[21], complinit de un *Manual de antichităţi romane private*[22]. Anul 1929 a fost, de altfel, extrem de fast pentru activitatea consacrată manualelor şcolare. Seria de „Caiete" completează seriile mai vechi, de „cărţi" sau „manuale". Numai la Editura „Naţionala-Ciornei" a scos trei asemenea cărţi într-o singură vară, pentru clasele a III-a, a IV-a şi a V-a (corespunzătoare

[18] Ediţia [1931].

[19] Liviu Franga, 2011, p. 8, consideră că această carte face parte dintre „lucrările primordiale" ale clasicismului din România, care merită o reeditare.

[20] Ediţiile din 1931, 1933.

[21] Bucureşti, Cultura Naţională, 1919.

[22] Bucureşti, Editura Companiei Socec & Co. S.A., 1929.

claselor a VII-a, a VIII-a şi a IX-a de astăzi)[23]. Tot de atunci datează şi *Sintaxa limbii latine însoţită de morfologie.* Formula din titlu arată că autorul pune accentul pe abordarea interdisciplinară, iar conţinutul dovedeşte o concepţie didactică modernă, mai ales prin exerciţiile complexe de limbă – lexic, gramatică, stilistică – şi prin aplicaţiile menite să stimuleze însuşirea cunoştinţelor de cultură şi civilizaţie latină şi română.

Eugen Lovinescu este conştient de inovaţiile didactice pe care trebuie să le aducă în manuale, pentru ca acestea să-şi îndeplinească rostul de instrumente de lucru eficiente în activitatea de la clasă şi îi consultă adesea pe profesorii buni ai momentului din toată ţara, singurii care puteau confirma sau infirma valoarea gîndirii care a stat la baza manualelor, după cum puteau sugera noi strategii didactice în conceperea diferitelor secvenţe ale lecţiilor din manuale. Dovada se află în corespondenţa păstrată la Biblioteca Academiei Române sau la Muzeul Naţional al Literaturii Române. Din acel rodnic an 1929 se păstrează, de exemplu, o scrisoare către G. Şapcaliu, profesor de istorie şi latină la Şcoala Normală şi la Liceul „Dinicu Golescu" din Cîmpulung-Muscel, căruia i se cere o opinie legată de inovaţiile din cele trei caiete, pe care autorul le numeşte, totuşi, „manuale"[24].

IX.4. E. Lovinescu – traducător din clasicii greco-latini

Despre activitatea la catedră a lui Eugen Lovinescu s-a spus că a fost conştiincioasă, dar nu strălucită, ba chiar s-a glosat mult pe tema absenţelor din anii debutului profesoral, de la Ploieşti. Nici una dintre aprecieri nu este corectă. În anii 1904-1909 era normal să se ocupe de doctoratul său, chiar dacă a ocupat formal o catedră[25]. De asemenea,

[23] Eugen Lovinescu, *Caiet de limba latină*, clasa a III-a, Bucureşti: Editura „Naţionala-Ciornei S.A." [1929]; *idem*, *Caiet de limba latină*, clasa a IV-a, Bucureşti: Editura „Naţionala-Ciornei S.A." [1929]; *idem*, *Caiet de limba latină*, clasa a V-a, Bucureşti: Editura „Naţionala-Ciornei S.A." [1929].

[24] Scrisoarea, datată 1 sept. 1929, a fost publicată de Nicolae Scurtu, în: E. Lovinescu, *Scrisori şi documente*, Bucureşti: Editura „Minerva", 1981, p. 287.

[25] Nu era singurul care proceda astfel, în epocă. Chiar şi mai tîrziu, G. Călinescu a fost suplinit la catedra de franceză pe care o ocupa la liceu, în timpul studiilor de la Roma.

aceea a fost şi perioada primelor episoade ale bolii care l-a marcat o viaţă întreagă şi era normal să se îngrijească de sănătate, ca să poată face faţă obligaţiilor profesionale. Pe de altă parte, un profesor bun nu se poate afirma prin prelegerile sale din învăţământul preuniversitar, prin natura lucrurilor, aşa cum se întîmplă în cel universitar. Şansa ieşirii din anonimat este, pentru profesorii realmente merituoşi, aceea a cercetării şi a publicării roadelor muncii sale individuale. Este exact ceea ce a făcut Eugen Lovinescu, încă de la începuturile activităţii sale didactice. Iar spiritul epocii a fost cu totul favorabil unor profesori cu asemenea preocupări.

Necesitatea unor traduceri de bună calitate din autorii greco-latini a fost considerată parte integrantă din obiectivele activităţii celui mai înalt for academic românesc, alături de alcătuirea unei gramatici a limbii române şi a unui dicţionar al limbii române, încă de la începuturile existenţei acestei instituţii[26]. S-a întîmplat ca întemeierea Societăţii Academice Române (1866), transformată apoi în Academia Română (1879), să fie precedată de două donaţii consistente, al căror scop era precizat exact în aceşti termeni: realizarea gramaticii şi a dicţionarului limbii române, *în vederea traducerilor din autorii clasici*[27], şi invers, *traducerile din clasicii antici pentru dezvoltarea limbii române literare*[28].

De atunci, timp de peste un secol, Academia Română a menţinut între sarcinile sale fundamentale aceste trei direcţii: gramatica, dicţionarul-tezaur şi traducerile din clasicii antici. Ele au fost susţinute prin vocile autorizate ale unor preşedinţi sau membri marcanţi ai Academiei, precum G. Bariţiu (care venea cu asemenea preocupări din Transilvania, unde mişcarea în favoarea clasicilor latini şi greci era

---

[26] Cf. Nicolae Lascu, *Clasicii antici în România*, Cluj: Editura „Dacia", 1974, cap. IV, *Academia Română*, pp. 44-108.

[27] Cf. „Motivaţie" pentru Premiul oferit de Evanghelie Zappa (1860), în: *Analele Societăţii Academice Române*, Tom III, 1870; D. A. Sturdza, *Raport asupra activităţii Academiei Române...*, în *Analele Academiei Române*, Tom XIII, 1890-1891, p. 195, *apud* N. Lascu, 1974, p. 44.

[28] Decretul de instituire a Premiului „Principele Alexandru Ioan" (1863), semnat de donator însuşi – Al. I. Cuza – şi contrasemnat de Al. Odobescu, ministru *ad interim* al Cultelor şi Instrucţiunii, cf. *Analele Academiei Române*, Tom III, 1870, pp. 163-164.

mult avansată), I. H.-Rădulescu, Al. Odobescu, V. A. Urechia, B. P. Hasdeu, Duiliu Zamfirescu, Titu Maiorescu, N. Iorga ş.a.

Curînd s-au alăturat acestor eforturi şi Ministerul Cultelor şi Ministerul Instrucţiunii Publice (care funcţionau unificate, în unele perioade). În subordinea acestora s-a înfiinţat, în anul 1916, Casa Şcoalelor, instituţie care avea ca obiect de activitate perfecţionarea profesională a cadrelor didactice din învăţămîntul preuniversitar, prin stagii de formare continuă, prin conferinţe şi congrese, prin burse de studiu în străinătate, precum şi prin tipărirea manualelor, culegerilor de texte, a ediţiilor comentate şi a traducerilor din literatura universală, a oricărui tip de lucrări considerate necesare procesului de învăţămînt.

Asociaţiile profesionale, societăţile ştiinţifice şi instituţiile de profil au avut un rol important în susţinerea traducerilor şi a ediţiilor ştiinţifice, prin colaborarea cu anumite edituri, prin propriile case de editură, dar mai ales prin revistele de specialitate puse la dispoziţia traducătorilor. Este cazul Societăţii Culturale „Amicii culturii clasice", înfiinţată în anul 1924, al *Institutului Român de Studii Latine*, înfiinţat în anul 1937 şi desfiinţat în 1944, al *Societăţii profesorilor secundari de limbi clasice din România*, înfiinţată în anul 1942 ş.a. Cea dintîi editează revista *Orphaeus* (1924-1928), Institutul scoate *Revista Clasică* (1937-1941-1943), precum şi revista *Ausonia* (1937-1943) şi un *Buletin* al Institutului, iar societatea profesorilor secundari publică revista *Camenae. Revistă de cultură clasică* (1943). La Craiova apăruseră trei numere (1926, 1927, 1928) din revista *Favonius*, scoasă de N. I. Herescu, pe atunci student la Universitatea din Bucureşti[29]. În 1929 *Orpheus* şi *Favonius* se contopesc în *Revista Clasică*, cu păstrarea denumirii celor două ca subtitlu[30].

În sfîrşit, la toate acestea se adaugă şi implicarea unor case de editură, mai mari sau mai mici. Excelează, în acest sens, editurile

[29] Despre implicarea lui N. I. Herescu în înfiinţarea şi conducerea periodicelor *Favonius* şi *Revista Clasică*, a Institutului de Studii Latine etc., cf. Liviu Franga, 2011, pp. 20-21, şi Emil Dumitraşcu, *N. I. Herescu. Studiu monografic*, 1984, Craiova: Reprografia Universităţii din Craiova.

[30] Despre toate aceste reviste, cf. I. Hangiu, 1987, *Dicţionar al presei literare româneşti*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, *s.v.*

„Minerva", „Cultura Naţională", „Cartea Românească" şi altele, despre care vom mai avea ocazia să amintim în aceste pagini. Pe cont propriu sau în parteneriat cu Ministerul de resort, cu Casa Şcoalelor, cu Academia Română, cu diverse societăţi şi instituţii, acestea au lansat colecţii special consacrate traducerilor şi ediţiilor din clasicii antici. Beneficiarii erau în primul rînd elevii şi studenţii, orientaţi spre cărţile respective, recomandate de programele în vigoare.

Printre cei dedicaţi cu trup şi suflet acestei cauze se afla şi E. Lovinescu.

Ceea ce avea să evite în traducerea textelor latineşti, Eugen Lovinescu a încercat cu cele greceşti, cel puţin într-o primă fază a existenţei sale de traducător. În tomul III al revistei *Flacăra*, din anii 1913-1914, acesta publică traducerea *Batrachomyomachiei* lui Homer[31], în metru original!

Textele homerice se bucurau de mare atenţie în epocă. Apăruseră deja traduceri fragmentare în revistele vremii, dar şi volume cu textul integral din *Iliada*, şi/sau *Odiseea*, sub semnătura unor celebrităţi ale condeiului: George Coşbuc, George Murnu, Cezar Papacostea şi mulţi alţii[32]. Este drept că traducătorii de mare autoritate s-au orientat spre cele două epopei, evitînd poemul eroi-comic. Totuşi, au existat încercări şi pe marginea acestui text. Din păcate, cele foarte vechi au rămas mult timp în manuscris, ca de obicei[33]. Abia în 1874, apare traducerea în proză *Batrachomyomachia sau lupta broaştelor cu şoarecii (atribuită lui Homer)*, de junimistul I. Caragiani, în nr. VIII al *Convorbirilor literare*, pp. 247-252. Apoi, acelaşi traducător scoate un

---

[31] *Batrachomyomachia (Războiul broaştelor cu şoarecii).* Traducere după Homer de E. Lovinescu, în: *Flacăra*, III, 1913-1914, pp. 133-134 şi 139. Textul va fi inclus în *Critice*, I, ambele ediţii antume şi în toate cele postume.

[32] Într-o epocă mai veche, pe lîngă Alecu Beldiman, C. Aristia, Al. Odobescu, Zaharia Carcalechi, Petre Dulfu şi alţii, însuşi Mihai Eminescu a tradus cîteva zeci de versuri din Homer, în metru original (*Iliada*, I, v. 1-18; *Odiseea*, I, 1-21). Manuscrisele au fost descoperite la Biblioteca Academiei Române de către N. Lascu, cel care le-a şi publicat în revista *Făt-Frumos*, VII, 1932, pp. 117-118, cf. N. Lascu, 1974, pp. 6 şi 201.

[33] O traducere a lui Krantz, realizată la Iaşi, în 1816, prin intermediar maghiar, a fost publicată fragmentar abia în 1877, iar din cea datorată lui Moisi Nicoară (înainte de 1850), s-au publicat 41 de versuri în 1935. O versiune din 1884, realizată de S. P. Simion, a rămas pînă astăzi inedită, cf. N. Lascu, 1974, pp. 198-199.

volum care cuprinde şi traducerea *Odiseei*, tot în proză[34]. Textul românesc, deşi eliberat din chingile metrico-prozodice, este greoi, însă, sărăcit cu totul de strălucirea şi vioiciunea ironiilor subţiri din poemul-fabulă atribuit lui Homer. Şi, oricum, trecuseră aproape patru decenii de la această ediţie singulară, modestă ca tiraj şi ca realizare grafică, imposibil de găsit în bibliotecile şcolare din Ţara Românească.

Acestea sînt condiţiile în care Eugen Lovinescu a dat la iveală prima sa traducere din clasicii antici. Fără a atinge performanţele congenerilor săi, care abordaseră poemele eroice, traducătorul reuşeşte să ofere un text cursiv, clar, destul de sprinţar versiunii româneşti a acestei parodii şi să ilustreze în *metru original* genul respectiv, pentru uzul tinerilor studioşi.

Dacă ar fi rămas numai aici, nu ar fi fost puţin lucru pentru probele de virtuozitate pe care le putea da un traducător din limbile clasice. Homeric sau nu, textul *Batrachomyomachiei* pune mari probleme de echivalare într-o limbă modernă[35].

Prin anii 1913-1914, cînd preda la Liceul „Matei Basarab" din Bucureşti, Eugen Lovinescu ajunsese la concluzia că lipsesc traduceri româneşti mulţumitoare din opera celui mai valoros istoric roman, Publius Cornelius Tacitus. Este de reamintit faptul că a predat şi istoria la Liceul „Spiru Haret" din Bucureşti, aşa încît era foarte interesat de sursele documentare directe pentru epoca antică. Versiunile româneşti erau de tot puţine, depăşite ca limbă literară română şi, în orice caz, inaccesibile elevilor, la modul cel mai concret. Nişte manuscrise vechi, datorate lui Gavril Munteanu şi C. I. V. Severin, zăceau în rafturile fondului documentar al Bibliotecii Academiei Române[36]. Două traduceri, aparţinînd celui dintîi dintre aceştia – respectiv *Viaţa lui C. I. Agricola* şi *Germania...*, apăruseră la Braşov şi Sibiu, în anii 1858 şi 1865, fiind apoi reunite de editura din Sibiu într-un singur volum, apărut cu sprijinul Academiei Române, după moartea

[34] Omer, *Odyssea şi Batrachomyomachia.* Traducere în proză de I. Caragiani, Jassy, Tipo-litografia H. Goldner, 1976, XVI + 329 p.

[35] În *Antologia de literatură universală*, Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică, 1970, editorul Al. Dima preferă o traducere fragmentară (v. 199-218) a Siminei Noica, pp. 219-220.

[36] N. Lascu, 1974, p. 444, poz. 1313-1315.

traducătorului[37]. Dincolo de faptul că masivul volum era greu de găsit şi la fel de greu de utilizat, soluţiile alese pentru pasajele dificile ale textului, limba veche, presărată cu regionalisme precum şi ortografia latinizant-italienizantă făceau de nefolosit această carte, căreia G. Munteanu îi dedicase, este adevărat, o viaţă întreagă. Timp de peste trei decenii nu s-a mai publicat nici măcar un fragment tradus din Tacitus. Apoi, în vol. I, din 1902-1903, al *Revistei Şcoalelor*, apar unsprezece capitole din *Dialog despre oratori*, în tălmăcirea unui anonim. În anul 1905, acesta reia şi completează respectivele texte într-un volum care cuprindea textul latin şi două traduceri în română - „una literară şi alta vorbă de vorbă"[38], semnîndu-le cu iniţiala numelui. Era o realizare, dar pentru cunoaşterea marelui istoric latin mai erau multe de făcut.

De cîţiva ani buni, editurile serioase începuseră să publice fie texte comentate, fie traduceri din scriitorii greci şi latini, în colecţii specializate, care însă n-au rezistat mult timp, în cele mai multe cazuri[39]. Singura iniţiativă care avea să dureze cîteva decenii a fost cea a Casei Şcoalelor. Colecţia intitulată „Biblioteca autorilor clasici greci şi romani" s-a impus prin zeci de traduceri, ediţii de texte, antologii etc., scoase în colaborare cu edituri şi imprimerii cunoscute, înainte ca instituţia să-şi înfiinţeze propria editură, devenind foarte cunoscută şi foarte apreciată de către elevi şi cadre didactice. Încă din primul an de

[37] *Operele lui Caius Cornelius Tacitu.* Traduse de Gavrilu I. Munteanu. Date la tipariu sub auspiciile Societăţii Academice, după decesulu din vieaţea a traducătorului. Bibliografia traducătorului annessata, Sibiu: S. Fitsch – W. Krafft, 1871, X+614 p.

[38] Tacit, *Dialogul oratorilor.* Traducere de F. Textul latin însoţit de două traduceri în limba română: una literară şi una vorbă de vorbă, Bucureşci: Editura Librăriea Socecŭ et Comp, Col. „Autorii latini explicaţi", 1905, 133 p.

[39] Cf. colecţia „Biblioteca autorilor clasici", a Editurii Librăriei Storck & Müller, din Bucureşti, iniţiată în anul 1898, în care au apărut doar două titluri (*Metamorfozele* lui Ovidiu şi *De amicitia* lui Cicero) şi colecţia „Biblioteca clasicilor elini şi romani", iniţiată în anul 1913 de Institutul Grafic din Craiova, în care a apărut o singură carte, o traducere din Caesar. Ceva mai consistentă a fost activitatea Editurii „Cultura Naţională" din Bucureşti, care a lansat colecţia „Clasicii antici", coordonată de Vasile Pîrvan. Între 1920 şi 1927 au apărut aici zece volume de traduceri din scriitorii greci şi latini. Din păcate, prin moartea prematură a coordonatorului, în 1927, apariţiile sub auspiciile acestei colecţii au încetat brusc (N. Lascu, 1974, pp. 39-40).

activitate, 1913, apar traduceri izbutite din Eutropius (*Istoria romană*, versiune românească datorată lui G. Popa-Lisseanu), din Homer (*Iliada*, în versiunea lui G. Murnu) ş.a.

În aceste condiţii purcede Eugen Lovinescu la traducerea aproape integrală a *Analelor*, pe care o va publica în două volume, apărute în această valoroasă colecţie în anul 1916[40], reeditate în 1922[41].

Aceeaşi editură scoate un tiraj nou[42], peste numai trei ani, semn că ediţiile anterioare se epuizaseră din librării, iar în 1926, un florilegiu din volumul I este publicat la Arad[43]. Opera lui Tacitus dobîndeşte o largă cunoaştere printre cititorii români prin versiunile lui E. Lovinescu, chiar dacă specialiştii au avut destule rezerve faţă de acestea.

N. I. Herescu, care avea să ajungă curînd diriguitorul de opinie în domeniul studiilor clasice în România, îl atacă pe E. Lovinescu fie direct, fie mai subtil, prezentîndu-şi propriile-i principii şi traduceri („exactitate şi poezie")[44]. Încă din anii tinereţii, publicase în revista lui N. Iorga, *Ramuri. Drum drept*, o cronică la ediţia a II-a a *Analelor* lui Tacit, în traducerea lui E. Lovinescu (Casa Şcoalelor, 1923). În principiu, traducerea „e foarte bună". Ceea ce i se reproşează tălmăcitorului este obiceiul, preluat de la francezi, de a „escamota" anumite pasaje, din pudoare. Astfel, la p. 318, vol. I, cartea a VI-a, este omis fragmentul „tunc primum ignota ante vocabula reperta sînt, selloriorum et spintriarum, ex foedita loci ac multiplici patientia". Textul este cam dur, e adevărat, dar el apare integral în ediţia realizată tot de E. Lovinescu, cu note şi comentarii. Absenţa din traducere nu face decît să trezească mai mult curiozitatea elevilor, crede N. I.

---

[40] *Analele* lui Corneliu Tacitus (sic!). Traducere de E. Lovinescu. Bucureşti: Casa Şcoalelor, Col. „Biblioteca autorilor greci şi romani", 1916, Vol. I: *Domnia lui Tiberiu (cărţile I-VI)*, LIX+413 p.; Vol. II: *Cărţile XI-XVI*, 377 p.

[41] *Analele lui Cornelius Tacitus*. Ediţia a II-a, Bucureşti: Tipografia „România Nouă", 1922, vol. I, LIX+409 p.; vol. II, 403 p.

[42] *Analele lui Cornelius Tacitus*. Traducere de E. Lovinescu. Ediţia a III-a, Bucureşti: Tipografia „România Nouă", 1925, vol. I, 482 p.; vol. II, 445 p.

[43] Tacit, I. *Pagini asupra epocei împăratului Tiberiu*. Alese, traduse, adnotate şi precedate de o introducere de E. Lovinescu, Arad: Editura Librăriei Diecezane, Col. „Biblioteca Semănătorul", nr. 175-177, 1926, 174 p.

[44] Cf. N. I. Herescu, „Prefaţă" la *Lirica lui Horaţiu*. Antologie tradusă în metru modern cu introducere şi note. Craiova/Bucureşti: 1929, p. 6.

Herescu, şi, pe de altă parte, să ştirbească stilul lui Tacit de „conciziunea firului roşu", pe care i-o remarca V. Hugo[45].

În legătură cu aceeaşi traducere din Tacitus, Polixenia Alexiu a publicat o cronică intitulată „Tacit, *Annales*, traducere de Eugen Lovinescu", cîţiva ani mai tîrziu[46]. Tonul este ironic, de la început („S-ar putea umple cîteva pagini numai cu titlurile lucrărilor d-sale. D-sa se crede cu un veac în urmă, cînd Heliade-Rădulescu striga: «e vremea de scris...»"). Din stilul de profesor de latină al lui E. Lovinescu „se trage nenorocirea lui Tacit". Intenţia de a da o versiune accesibilă nu a fost concretizată, pentru că nu se înţelege dacă traducerea este *literară* sau *literală* sau ambele. O analiză a cărţii I relevă numeroasele greşeli, interpretări abuzive etc.: *Prefecto juvene* „plecarea delegaţilor"; *pontes* „păduri"; se semnalează chiar o enormitate: *divo Augustum ortam* „strănepoata *individului* August"[47]. Recenzenta conchide: „D. Lovinescu reuşeşte să fie mai puţin clar decît însuşi Tacit". Ea acceptă faptul că multe exemple de acest gen s-au putut datora grabei, superficialităţii tipografilor, mai ales că textul abundă în greşeli elementare de ortografie care nu pot fi atribuite traducătorului, cum nici cele de gramatică sau de punctuaţie nu-i pot fi puse în seamă. Întrebarea era de ce nu au fost făcute corecturile de rigoare în ediţiile ulterioare, căci cea pe care a avut-o Polixenia Alexiu în faţă era ediţia a III-a, iar traducătorul se arăta tot mai satisfăcut de cărţile sale, de la o ediţie la alta.

Despre dificultăţile traducerii textelor lui Tacit a dat explicaţii E. Lovinescu însuşi. Ele decurg din specificul limbii şi stilului acestui istoric:

... conciziunea abruptă a stilului, prin adîncimea gîndirii şi prin vigoarea şi originalitatea expresiei... În faţa acestei limbii sintetice şi a unui stil voluntar, concis şi zbuciumat, traducătorul modern rămîne

[45] N. I. H.(erescu), „Cronici", în: *Ramuri. Drum drept*, XVIII, nr. 13, 1 februarie 1924, pp. 18-19.

[46] Cf. *Revista Clasică. Orphaeus. Favorius*, VII (Tom III), nr. 1-2, 1931, pp. 105-106.

[47] Acestea din urmă sînt, foarte probabil, greşeli de tipar, dar chiar şi aşa, ele reprezintă un minus al cărţii. De altfel, autoarea remarcă şi maniera grăbită, neglijentă de editare a traducerii, sub toate aspectele.

încurcat în mijloacele limbii sale analitice... Cu toate greutăţile traducerii şi cu toată părerea de rău de a nu putea reda echivalentul într-o limbă modernă pregnanţa stilului scriitorului, există totuşi o satisfacţie [care vine] din senzaţia de contemporaneitate pe care o simţim faţă de opera marelui scriitor[48].

Pe de altă parte, exegeţii moderni nu au ezitat să compare stilul scrierilor teoretice ale lui Eugen Lovinescu cu stilul lui Tacitus, vezi aprecierea lui Şerban Cioculescu, care s-ar caracteriza prin „formulare demnă", „densitate", „lapidaritate"[49].

În anul 1923, cînd era profesor la Liceul „Matei Basarab" din Bucureşti şi colaborator activ la Casa Şcoalelor, apare primul volum de traduceri din Quintus Horatius Flaccus[50]. Este o echivalare în proză, cu o anumită selecţie a textelor din cărţile I-IV din *Ode* şi din *Carmen Saeculare*, precum şi o bună parte din *Epode*[51]. În acelaşi an apare, tot în proză, traducerea satirelor şi epistolelor horaţiene într-un volum de peste 400 de pagini[52].

Dragostea lui Eugen Lovinescu pentru opera lui Horaţiu s-a manifestat foarte de timpuriu şi a continuat să-i marcheze existenţa de-a lungul întregii vieţi. În 1904, cînd a plecat la Universitatea de la München, gîndul său era, aşa cum am arătat deja, nu numai să studieze arheologia cu marele specialist Adolf Furtwängler, ci şi să cerceteze istoria receptării operei lui Horaţiu în diversele culturi ale lumii. Era convins că numai în Germania va găsi materialul documentar necesar, bine arhivat de spiritul ordonat al nemţilor, în biblioteci, colecţii şi arhive cu tradiţii seculare. Din păcate, după foarte

[48] E. Lovinescu, *Critice*, III, 1927, pp. 161-161.

[49] Şerban Cioculescu, „E. Lovinescu – Personalitatea", în: *E. Lovinescu*, 1942, p. 53.

[50] Horaţiu, *Odele şi epodele*. Traducere de E. Lovinescu, Bucureşti: Tipografia „România Nouă", Col. „Din Publicaţiile Casei Şcoalelor. Biblioteca autorilor clasici greci şi romani", nr. 16, 1923, XXX+262 p.

[51] *Ode*, I: 1-4; 6-12; 14-18; 20-21; 23-24; 26-32; 34-38; II: 1-3; 6-7; 9-20; III: 1-6; 8-11; 13-14; 16-19; 21-25; 27-30; IV: 2-9; 11-12; 14-15. *Epode*; 1-7, 9-10; 13; 16-17.

[52] Horaţiu, *Satire şi scrisori*. Traducere în proză de E. Lovinescu. Bucureşti: Tipografia „România Nouă", Col. „Din Publicaţiile Casei Şcoalelor. Biblioteca autorilor clasici greci şi romani", nr. 17, 1923, XXX+379 p.

puţin timp, primele semne ale unei boli de plămîni îl fac să părăsească ambele proiecte, în favoarea unei călătorii în însorita Florenţă[53].

Era o epocă de mare emulaţie printre clasiciştii de toate vîrstele, dată fiind şi implicarea Academiei Române, care lansase anunţul pentru un premiu anual acordat celor mai bune traduceri din latină şi din greaca veche. Opera lui Horaţiu s-a bucurat în mod special de atenţia latiniştilor români. Numai în deceniul 1915-1925 sînt semnalate patruzeci şi patru de versiuni fragmentare, din totalul de 326 înregistrate de N. Lascu[54], publicate în volum sau în paginile unor reviste precum *Flacăra, Viaţa Nouă, Dunărea, Cele Trei Crişuri, Gîndirea, Ramuri, Adevărul Literar, Vlăstarul, Orphaeus, Suflet Românesc, Convorbiri Literare* ş.a.

Unul dintre traducători, studentul Titu Dinu, a şi cîştigat Premiul Academiei Române pe anul 1915, pentru traducerea în versuri rimate a *Odei* I, 38, *Către sclav*, publicată în *Viaţa Nouă*, XI, 1915, p. 186. Alţi traducători au fost Ion Sîngiorgiu, D. Marmeliuc, Sandu Teleajen, Mihai Tortuzac, Dinu Geoglovan, Alexandru T. Stamatiad, T. Ulmu, M. Pricopie, Alexandru Odobescu, G. Popa-Lisseanu ş.a. Unii îşi publicau încercările fără semnătură, precum se întîmplă cu colaboratorul revistei *Vlăstarul*, în care apar fragmente succesive din *Ad Pisones*, în numerele din anii 1924-1925, sau cu cel de la suplimentul *Adevărul Literar*, publicaţie de care E. Lovinescu însuşi era foarte apropiat, cu traduceri din *Ode* şi *Epode*, sub pseudonimul „Interpres". Deosebit de prezenţi cu traduceri din Horaţiu, dar şi din alţi clasici antici, au fost, exact în perioada în care se afirma E. Lovinescu, N. I. Herescu[55] şi T. A. Naum.

Aşa încît traducerile profesorului bucureştean, deja afirmat în cultura română prin volumele sale de critică literară şi prin teoriile

[53] Despre aceste proiecte, cf. Anonymus Notarius – *Schiţă biobibliografică*. Despre tristeţea neîmplinirii lor va vorbi personajul eponim al romanului *Bizu* (1932), apoi E. Lovinescu însuşi, în *Memorii*.

[54] Cf. N. Lascu, 1974, pp. 334-364. Cercetătorul a inventariat traducerile din Horaţiu (opera integrală sau fragmente), publicate în intervalul 1853-1941.

[55] Cf. Liviu Franga, *N. I. Herescu. Destin fără moarte*. Ediţie îngrijită, notă asupra colecţiei, notă asupra ediţiei, studiu introductiv de ~, Bucureşti: Editura MLR, Col. „Primordialia", 2011.

privitoare la modernismul românesc şi la sincronizarea cu valorile europene[56], nu puteau trece neobservate. Cele două volume au fost comentate de către Perpesicius, în „Buletinul Cărţii", II, 1924, p. 11, pentru volumul Horaţiu, *Odele şi Epodele*, şi p. 34, pentru Horaţiu, *Satire şi scrisori*[57]. Recenziile au fost reluate apoi în vol. *Repertoriu critic*, Arad, Editura Librăriei Diecezane, 1925, pp. 97-98, respectiv, 99-100.

Peste doar cîţiva ani, în 1927, E. Lovinescu îşi retipăreşte volumele de traduceri din Horaţiu (fără consemnarea anului apariţiei pe coperta cărţilor), semn că în epocă, deşi oferta de traduceri părea îndestulătoare şi, deseori, de bună calitate, după cum am arătat mai sus, cererea era încă şi mai mare. Crescuse mult numărul liceelor din ţară, în care predominau clasele de umanioare, se dezvoltaseră secţiile de filologie şi, în general, de ştiinţe umaniste, de la Bucureşti, Iaşi şi Cluj, aşa încît clasicii antici făceau obiectul interesului crescînd al tineretului din acea epocă fastă a culturii şi civilizaţiei româneşti. Atît volumul de *Ode şi epode*, cît şi cel de *Satire şi Scrisori* apar la Editura „Ancora" din Bucureşti, fără mari modificări faţă de ediţia anterioară[58]. Diferă titlul, care acum concordă cu realitatea. După cum le intitulase în ediţia dintîi, *Odele*, *Epodele*, se înţelegea că au fost traduse în română *toate* versurile poetului latin, ceea ce nu corespundea adevărului, cf. *supra*. De data aceasta, pentru că tot nu a adăugat textele respective (odele I, 5, 13, 22, 25; II, 5, 8, ş.a.m.d), traducătorul elimină articolele hotărîte din titlu, astfel încît sintagma *ode* şi *epode* arată că au fost traduse numai unele dintre acestea; majoritatea, desigur, dar nu textele integrale.

---

[56] În anul 1935, cînd apare prima ediţie a *Odiseei* în traducerea sa, Eugen Lovinescu dăduse deja culturii române marile sale sinteze, chiar în ediţii revizuite, unele definitive: *Istoria civilizaţiei române moderne*, I-II, 1924-1929; *Istoria literaturii române contemporane*, I-VI, 1926-1929; *Critice*, I-VIII, 1925-1929 ş.a.

[57] Recenziile au fost reluate apoi în volumaşul *Repertoriu critic*, Arad, Editura Librăriei Diecezane, 1925, pp. 97-98, respectiv, 99-100.

[58] Horaţiu, *Ode şi Epode*. Traducere de E. Lovinescu, Bucureşti: Editura „Ancora", ş.a. [1927], 190 p.; Horaţiu, *Satire şi scrisori*. Traducere de E. Lovinescu, Bucureşti: Editura „Ancora", ş.a. [1927], 224 p.

Cît despre calitatea traducerilor, s-a pronunţat, în deplină cunoştinţă de cauză, N. I. Herescu, mai întîi în revista de studii clasice *Favonius*[59], apoi în periodicul *Pleiada*[60]. Recenzentul reprezenta deja un nume foarte cunoscut în lumea clasiciştilor români. În plus faţă de realizările sale în plan organizatoric, didactic, teoretic, se remarcase el însuşi ca traducător din Horaţiu. În perioada care s-a scurs între cele două ediţii ale lui E. Lovinescu, N. I. Herescu a publicat propriile-i traduceri în versuri rimate, în revistele *Adevărul literar*, *Ramuri* (1924), *Cele Trei Crişuri*, *Suflet Românesc* (1925), apoi în cele două reviste de studii clasice, *Favonius* şi *Orpheus* (1926-1927), înainte de contopirea acestora într-o singură publicaţie. Şi-a continuat apoi mult timp activitatea de traducător, valorificată uneori prin reluarea aceleiaşi versiuni în mai multe periodice. Avea să strîngă toate aceste traduceri într-o antologie din 1929, în prefaţa căreia îşi exprimă opţiunea pentru versiunea în metru modern[61], carte care a fost primită, la rîndul ei, cu interes de către specialişti, dovadă fiind numărul mare de recenzii şi prezentări de care a avut parte[62].

Perpessicius, la rîndul său, apreciază introducerea, notele sumare, comparabile cu cele din ediţiile occidentale, şi consideră că versiunea în proză a lui E. Lovinescu „va folosi, prin claritatea ei, şi cititorului de rînd şi şcolarului". Oricum, o găseşte superioară traducerii în versuri, neizbutite, a lui Ollănescu-Ascanio. Introducerea traducătorului vizează mai întîi o necesară reformă a predării latinei în învăţămîntul secundar românesc, în sensul asimilării depline a autorilor reprezentativi pentru spiritul latin. Cu privire la celălalt volum, Perpessicius citează criteriile după care s-a ghidat E. Lovinescu în versiunea sa:

---

[59] N. I. Herescu, în: *Favonius*, vol. I, 1926-1927, pp. 134-137; vol. II, 1928, pp. 136-140.

[60] N. I. Herescu, în: *Pleiada*, I, 1927, pp. 59-63.

[61] Cf. *Lirica lui Horaţiu*. Antologie, tradusă în metru modern, cu o introducere şi note de N. I. Herescu, Craiova-Bucureşti, Editura „Ramuri", Col. „Favonius", îngrijită de N. I. Herescu, 1929, 110 p.

[62] Au scris despre această antologie A. P. Teleagă, în: *Năzuinţa*, VII, 5, 1928-1929, p. 49; M. Dumbravă, în: *Falanga*, III, 55, 1929, p. 4; I. Horia Rădulescu, în: *Prietenii Istoriei Literare*, I, 1931, pp. 347-354; M. Sadoveanu, în: *Adevărul Literar*, IX, p. 430, 1930; Al. Bădăuţă, în: *Viaţa Literară*, II, 40; Perpessicius, în *Universul Literar*, XLII, 16, 1929.

... o traducere, în primul rînd, trebuie să fie cetibilă: preciziunea amănuntului, care în trecerea dintr-o limbă în alta devine deseori parazitar, cade în planul al doilea.

„E şi părerea oricărui cetitor pasionat de clasicism", crede Perpessicius.

Argumentele lui Perpessicius sînt preluate de la E. Lovinescu, în bună parte: cunoaşterea clasicilor a fost împiedicată tocmai de traducerile nefericite, mai ales de acelea care au folosit hexametrul. De aceea, E. Lovinescu merită felicitat pentru decizia sa, cu o precizare: „Dacă lirismului din *Ode* i-ar sta mai bine în versuri româneşti, în schimb didacticismul *Satirelor şi Scrisorilor* cîştigă în proză". „O comparaţie între *Arta poetică*, tradusă de Ascanio şi cea a lui Lovinescu ar convinge".

Totuşi, unii dintre contemporani, ca şi editorii moderni nu au apreciat acest procedeu.

George Baiculescu a publicat în 1939 un studiu despre Horaţiu în versiunile româneşti, mai ales despre cele ocazionate de împlinirea bimilenarului naşterii poetului latin, în 1935[63]. Se ocupă de Bolintineanu, Odobescu şi Alecsandri, dar elogiul adus lui N. I. Herescu înseamnă o negare implicită a contribuţiei lui E. Lovinescu.

N. Laslo, în amplul studiu „Horaţiu în literatura română", 1939, nu spune nici un cuvînt despre versiunea lui E. Lovinescu, deşi au fost amintiţi toţi cei care s-au ocupat de poetul latin, cu bune şi rele – Ollănescu-Ascanio, A. Naum, G. Murnu, P. Păltenea, T. Dinu, St. Ban, N. Pricopie, C.V. Predeanu, V. Al. Georgescu, C-tin Niculescu, N. I. Herescu (pe larg), V. Buescu, P. Stati, deşi spune, în final, că unele au meritat a fi consemnate fie şi numai pentru valoarea lor documentară. Este exclus să nu fi cunoscut contribuţiile lui E. Lovinescu, foarte răspîndite în epocă. De altfel, el le consemnează detaliat în repertoriul său din 1974, în care a valorificat aceste cercetări mai vechi[64]. Este clar că toţi cei din sfera de influenţă a lui N. I. Herescu, mai ales dacă au fost şi colaboratori ai lui N. Iorga, au găsit o formă elegantă de

[63] George Baiculescu, „Horaţiu în literatura română", în: *Convorbiri literare*, LXXII, nr. 10-11-12, oct.-dec. 1939, pp. 1733-1741.

[64] Cf. Nicolae Lascu, 1974, *Indici*.

respingere a realizărilor lui E. Lovinescu, devenit acum o personalitate şi un polemist temut, recurgînd la „conjuraţia tăcerii".

Dar traducătorul prolific care se dovedea a fi E. Lovinescu, cel care îl dubla vizibil pe criticul literar ajuns la apogeul carierei sale, şi ea extrem de prodigioasă, la acel mijloc de deceniu 4, ultimul trăit integral de mentorul *Sburătorului*, nu s-a oprit aici. În plină glorie creatoare a marilor traducători consacraţi, prin versiunile lor – în metru original, în versuri rimate, versuri albe etc.[65] –, Eugen Lovinescu pune la dispoziţia celor interesaţi propria traducere din *Odiseea*, şi încă în două ediţii succesive, 1935 şi 1936[66]. Rămăsese la formula echivalărilor în proză, mult mai apte, considera el, pentru redarea subtilităţilor de gîndire şi de exprimare ale marelui aed elen.

Traducerea *Odiseii* se datorează, pe de o parte, integrării profesorului de limbi clasice în efortul confraţilor săi de a pune marile capodopere ale antichităţii greco-latine la dispoziţia elevilor şi, eventual, a publicului mai larg cf. *supra/infra*. Pe de altă parte, ea a reprezentat şi o formă de refugiu spiritual, în contextul evenimentelor din a doua jumătate a anului 1916. Am arătat deja, în paginile consacrate biografiei lui E. Lovinescu, că acesta s-a oferit voluntar, imediat după intrarea României în Primul Război Mondial, fiind mobilizat la Serviciul de cenzură al Poştei Capitalei. Cu ocazia refugiului administraţiei publice şi al comandamentului militar în Moldova, E. Lovinescu alege Fălticeniul natal, unde, în noiembrie 1916, îşi reia activitatea de profesor, întîi la gimnaziul copilăriei sale, apoi la un liceu particular pe care l-a înfiinţat în primăvara lui 1917 şi care a funcţionat pînă în toamna aceluiaşi an, pentru copiii localnicilor şi refugiaţilor. Acesta este intervalul în care începe traducerea poemului lui Homer, pe care îl va termina după încă un an, în primă variantă, în peregrinările prin Odessa, apoi înapoi la Fălticeni şi Bucureşti.

---

[65] Celor enumeraţi mai sus li s-au adăugat, între timp, şi Şt. Bezdechi, C. Balmuş, N. Iorga ş.a.

[66] Homer, *Odissea*. Traducere în proză din greceşte de E. Lovinescu, Bucureşti: Fundaţia pentru Literatură şi Artă „Regele Carol II", 1935, 328 p.; Homer, *Odissea*. Traducere în proză din greceşte de E. Lovinescu, ediţia a II-a, Bucureşti: Fundaţia pentru Literatură şi Artă „Regele Carol II", 1936, 326 p.

În anii 1934-1935 reface textul din anii 1916-1918, publicîndu-şi noua versiune, probabil tot într-un moment de cumpănă (divorţase de Ecaterina Bălăcioiu-Lovinescu, la 4 septembrie 1934).

Pentru cititorul adult, autohtonizările din versiunile lovinesciene ale *Odiseei* pot fi şocante: zeii păgîni din Panteonul grec s-au latinizat, după un obicei răspîndit în epocă, ce-i drept: Zeus, Poseidon, Atena devin Jupiter, Neptun, Minerva, ba uneori s-au şi încreştinat – şi încă în rit ortodox românesc, în „datina străveche", mai precis, căci Zeus-Poseidon devine Dumnezeu, iar vorbirea personajelor este aceea din basmele româneşti (la curtea împăratului se vorbeşte precum în ograda lui Stan Păţitul) sau, în cel mai bun caz, aceea din vechile cazanii româneşti.

Este vorba în mod clar despre o traducere literară, nu filologică. Editorii moderni ai acestei versiuni au fost obligaţi să restabilească numele proprii, în acord cu tradiţia românească, desigur, să completeze pasajele pe care Eugen Lovinescu le omisese, fie din raţiuni etico-didactice, fie din cauza dificultăţilor de interpretare filologică, şi să semnaleze eventualele pasaje interpolate de-a lungul timpului în textul original[67].

Traducerea lui E. Lovinescu, aşa cum era, s-a bucurat de atenţia generaţiilor care i-au succedat mai mult decît se poate crede. Fără să putem afirma că ceilalţi mari traducători au fost neglijaţi de posteritate (cu excepţia lui G. Coşbuc, glorificat de unii contemporani, menţionat ca „traducător genial" de posteritatea critică, dar foarte rar reeditat[68]), observăm că versiunea în proză din anii 1935-1936 a fost reluată cu o oarecare ritmicitate în anii următori.

Încă din 1946, ultimul an al existenţei Fundaţiei Regale pentru Literatură şi Artă, editura acesteia reia volumul mai vechi, într-o

[67] Cf. Traian Costa, „Notă asupra ediţiei" la Homer, *Odiseea*. Traducere de E. Lovinescu..., Bucureşti: Editura pentru Literatură, 1966. Rigurosul clasicist continua şi amplifica aici intervenţiile pe care le începuse în ediţia din 1955, scoasă la Editura Tineretului, în cadrul vastei campanii de traduceri şi valorificare a unor vechi traduceri, începută de editurile româneşti în anul 1954.

[68] O ediţie în două volume din versiunea lui G. Coşbuc vor da, în 1966, I. Sfetea şi Şt. Cazimir. Despre istoria premierii de către Academie şi a receptării traducerii lui G. Coşbuc, cf. N. Lascu, 1974, pp. 91-93.

variantă postumă realizatorului ei[69]. Cu grafia din titlu încă o dată schimbată, textul apare în 1955, la proaspăt înfiinţata Editură a Tineretului, însoţită de o prefaţă *sui generis* a lui Tudor Vianu[70]. Este drept că *Iliada* şi *Odiseea* în versiunile lui G. Murnu au apărut în aceiaşi ani, de mai multe ori, la „noua" (de fapt, rebotezata) editură ESPLA, în 1955, 1956, 1959 etc., sub harnica îngrijire a lui D. M. Pippidi[71]. Într-o fază ulterioară, traducerea a fost reluată cu revizuiri şi note de către editorii moderni, aşa cum s-a întîmplat şi cu traducerea din *Eneida* lui Virgiliu sau cu operele lui *Horaţiu*. Traian Costa este cel care-şi asumă sarcina de a revedea şi a adnota, cu acribia benedictină care l-a caracterizat, întregul text, publicat întîi la Editura pentru Literatură, în 1963, cu colaborarea lui M. Nasta[72], apoi la Editura Tineretului, în 1966, cu colaborarea Venerei Antonescu[73]. În ambele cazuri, editorul şi diortositorul textului a repus în drepturi titlul românesc corect, intrat definitiv în uzul limbii române literare actuale, *Odiseea*.

Fragmente din cartea a V-a, v. 55-84, *Nimfa Calipso*; cartea a XI-a, v. 385-640, *Ulise în Infern* şi cartea a XXII-a, v. 330-353, *Aedul Femios*, au fost selectate tot din versiunea lui Eugen Lovinescu în vol. I. din *Antologia de literatură universală*, 1970, pp. 19-23, cf. *supra*.

Celălalt mare poet clasic latin pe care Eugen Lovinescu îl traduce în română este Publius Virgilius Maro. Întreaga operă a lui Virgiliu fusese deja tălmăcită în anul 1938, cînd apare versiunea sa din *Eneida*.

---

[69] Homer, *Odiseia*. Traducerea în proză din greceşte de E. Lovinescu. Ediţia a treia. Bucureşti: Fundaţia Regală pentru Literatură şi Artă, colecţia „Biblioteca Energia", 1946, 326 p.

[70] Homer, *Odisseia*. Traducere în proză din greceşte de Eugen Lovinescu. „Scrisoare către un tînăr cititor despre *Odiseia* (sic!) lui Homer", de Tudor Vianu, [Bucureşti]: Editura Tineretului, 1955, 303 p.

[71] Acesta va îngriji şi ediţiile definitive din *Iliada* şi *Odiseea* „lui Murnu", în 1967, respectiv, 1971.

[72] Homer, *Odiseea*. Traducere de Eugen Lovinescu. Text revăzut şi note de Traian Costa. Studiu introductiv şi indice de Mihai Nasta, Bucureşti: Editura pentru Literatură, colecţia „Biblioteca pentru toţi", 1963, 366 p.

[73] Homer, *Odiseea*. Traducere de Eugen Lovinescu. Text revăzut şi note de Traian Costa. Prefaţă de Venera Antonescu, Bucureşti: Editura Tineretului, Colecţia „Biblioteca Şcolarului" [1966], Vol. I. Cărţile I-XII, 199 p.; Vol. II. Cărţile XIII-XXIV, 168 p.

Întîi unii cărturari ai Şcolii Ardelene – Vasile Aaron, Moise Sora Noac, Vasile Popp ş.a., apoi filologii de dincoace de Carpaţi – Al. Odobescu, V. Pogor, Al. Naum, T. A. Naum, P. Păltenea, N. Pandelea, N. I: Herescu, G. Popa-Lisseanu ş. a. au dat traduceri excelente fie din fragmente alese din *Georgice*, *Bucolice*, *Eneiada*, fie texte integrale, publicate în volume care circulau curent în mediile preuniversitare şi universitare. A făcut epocă traducerea lui George Coşbuc din *Eneida*, publicată fragmentar, apoi integral, în 1896[74], cînd, deşi cunoscătorii i-au găsit nenumărate cusururi, a obţinut „Marele Premiu P. Năsturel" al Academiei Române. Cu această marcă pe copertă, textul a fost reeditat de mai multe ori în anii următori (1898, 1906, 1910, 1920, 1926, 1943 ş.a.m.d.). Pe de altă parte, începuse să se afirme un grup de traducători care publica sub numele de „Profesorii Asociaţi", mai întîi în revistele de specialitate, *Favonius*, *Revista Clasică*, iar ulterior – după prima apariţie a versiunii lui E. Lovinescu – în volume scoase de Editura Alcalay et Co. Aceştia din urmă propuneau în mod declarat un model nou faţă de cele ale tuturor tălmăcitorilor anteriori, dar vizată era mai ales traducerea în proză a lui E. Lovinescu, prin două versiuni „juxtaliniară şi liberă", procedeu considerat util pentru elevii de liceu, ca şi pentru studenţi[75].

În aceste condiţii, traducerea realizată de către E. Lovinescu va avea de înfruntat opinii dintre cele mai diverse. În 1938, a publicat versiunea integrală – în proză, ca de obicei – la Fundaţia „Regele Carol II"[76], condusă pe atunci de Al. Rosetti.

O cronică de întîmpinare nu a scris decît N. Liman, în revista mensuală (pe atunci) *Azi*, VII, 1938, pp. 3018-3019. Dar receptarea operei lui Virgiliu în literatura română a avut o istorie bogată, astfel încît ediţia lui E. Lovinescu nu avea cum să treacă neobservată.

---

[74] P. Vergilius Maro, *Opere complete. Partea I: Aeneis.* Traducere în formele originale de George Coşbuc, Bucureşti: Editura Librăriei C. Sfetea, 1896, 251 p.

[75] Virgiliu, *Eneida.* Traducere juxtaliniară şi traducere liberă de Profesorii Asociaţi, Bucureşti: Editura Librăria „Universală" Alcalay et Co., Col. „Biblioteca pentru toţi", s.a. [1932], Cartea I, 171 p., Nr. 1289-1290; Cartea II, 181 p., nr. 1291-1292; Cartea IV, 1297-1298.

[76] Virgiliu, *Eneida.* Traducere din limba latină de E. Lovinescu, Bucureşti: Fundaţia Pentru Literatură şi Artă „Regele Carol II", Col. „Scriitori streini", 1938, 368 p.

Din păcate, se remarcă aceleaşi proceduri ca şi în cazul epopeii homerice: eludarea unor pasaje obscure, interpretabile filologic, eliminarea unor adjective-epitet şi, mai ales, autohtonizarea, în numele principiului echivalării literare, înţeleasă ca restabilire a atmosferei în condiţiile adaptării la timpul şi spaţiul spiritual al noii versiuni. Astfel, Jupiter este numit „Dumnezeu", iar zeiţele devin „zîne", stăpînind locuri cu nume românizate şi vorbind cu toţii ca personajele din basmele româneşti:

Las'că v-arăt eu vouă! Să potolesc numai talazurile dezlănţuite şi o să-mi plătiţi apoi greşelile cu altfel de pedeapsă. Pieriţi din ochii mei de spuneţi stăpînului vostru că mie şi nu lui i-a dat soarta împărăţia mării şi temuta furcă...[77]

După un sfert de secol de la apariţie, textul este valorificat de Eugen Cizek, care a revăzut pasajele discutabile din versiunea lui E. Lovinescu, a explicat dificultăţile de interpretare şi a creat o ediţie de studiu, în 1964, la Editura pentru Literatură, care preluase colecţia „Biblioteca pentru toţi" de la vechea editură „Alcalay"[78]. Acelaşi text revăzut, cu aceleaşi note explicative, apare peste numai trei ani la Editura Tineretului, cu o prefaţă şi cu o serie de note finale de Edgar Papu[79].

Fragmente masive din această ediţie (c. VI, v. 264-316: *Eneas în infern*; c. VIII, v. 714-731: *Apoteoza lui August*; c. X, v. 762-908: *Eneas ucide pe Mezenţiu şi pe Lausus*) sînt reproduse în vol. I din *Antologie de literatură universală*, coordonată de Al. Dima, în anul 1970[80].

---

[77] Vergilius, *Eneida*, ediţia E. Cizek, cf. *infra*, p. 72.

[78] Vergiliu, *Eneida*. Traducere de Eugen Lovinescu. Text revăzut, prefaţă, tabel cronologic, note şi indice de Eugen Cizek, Bucureşti: Editura pentru Literatură, Col. „Biblioteca pentru toţi", Nr. 255, 1964, XL+405 p.

[79] Vergiliu, *Eneida*. Traducere de Eugen Lovinescu. Text revăzut şi note de Eugen Cizek. Prefaţă şi note finale de Edgar Papu [Bucureşti]: Editura Tineretului, Col. „Lyceum", nr. 6 ş.a. [1967], p. 405 p.

[80] Al. Dima (coord.), *Antologie de literatură universală. 1. Literatura antichităţii clasice. Literatura Evului Mediu. Literatura Renaşterii*, Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică, 1970.

În 1978, Gabriela Creţia publică o antologie din versiunea lovinesciană a *Eneidei*, cu respectarea tuturor rigorilor editoriale impuse de o lucrare cu declarată finalitate didactică[81].

Ediţiile din ultimele decenii continuă să valorifice traducerile pe care le datorăm lui Eugen Lovinescu.

*

Problema traducerilor în proză a marilor poeme epice ale antichităţii fusese îndelung discutată atît în revistele de specialitate, cît şi în cadrul şedinţelor Comisiei filologice a Academiei Române. Încă din 1891, Iacob Negruzzi arăta, într-un raport pe marginea versiunii prezentate de D. C. Ollănescu din *Odele* lui Horaţiu, că metrul antic este, practic, imposibil de redat în româneşte, cu singura excepţie a hexametrului dactilic, iar cînd traducătorii izbutesc, cumva, să-l transpună în stihuri autohtone, cititorii nu gustă deloc realizarea respectivă. De aceea, este preferabilă transpunerea în versuri rimate moderne, cum a procedat Ollănescu[82]. Peste cîţiva ani, în 1987, B. Petriceicu-Hasdeu îi va reproşa lui G. Coşbuc, printre altele, că a ţinut cu orice preţ să traducă *Eneida* lui Virgiliu în metru antic, sacrificînd înţelesul unor versuri şi fluenţa în limba română. Chiar apărătorii poetului român, Gr. Tocilescu, N. I. Quintescu şi D. C. Ollănescu, recunosc faptul că traducerea în metru antic „nu se potriveşte cu firea limbei noastre"[83]. Acelaşi Iacob Negruzzi găseşte corectă şi valoroasă pentru limba română literară şi traducerea *în proză* a *Eneidei*, de către Nicolae Pandelea, în 1914[84].

---

[81] Vergiliu, *Eneida*. Antologie, tabel cronologic, prefaţă, note şi bibliografie de Gabriela Creţia, Bucureşti: Editura „Albatros", Col. „Lyceum – Texte comentate", 1978, XXX+210 p.

[82] „Analele Academiei Române", Tom XIV, 1891-1892, pp. 180-181. Alte referiri la rigorile traducerilor apar la pp. 64 şi 129-30. Acelaşi raportor avea să laude, în anul 1912, transpunerea în metru original a *Satirelor* lui Horaţiu de către P. Păltenea şi T. Dinu, care au şi obţinut „Premiul Adamachi" al Academiei pentru traducerea lor. *Ibidem*, XXXIV. 1911-1912, p. 217.

[83] *Ibidem*, Tom XX, 1896-1897, pp. 28, 193-195; 309-313, 321.

[84] *Ibidem*, Tom XXXVI, 1913-1914, pp. 51, 254-255.

Aşadar, existau trei posibilităţi de echivalare a versurilor antice:
a) respectarea metrului original;
b) transpunerea în versuri moderne, de preferat rimate;
c) traducerea în proză.

Cea dintîi metodă avea puţini adepţi, mai ales că cei care o practicau au confirmat ei înşişi reacţii deloc încurajatoare din partea publicului cititor[85]. A doua opţiune era susţinută foarte hotărît[86] de mulţi specialişti, dar unii considerau că o asemenea transpunere este obligatorie numai pentru textele lirice.

În sfîrşit, pentru traducerea în proză, care însemna facilitarea redării exacte a ideilor originalului, într-o limbă modernă corectă, curată, fluentă, optează cei care consideră că aceasta este calea de mijloc, foarte potrivită pentru operele epice, mai ales. Traducerea în proză nu înseamnă nicidecum renunţarea la virtuţile expresive ale limbii, ci numai la încorsetarea metrică, responsabilă pentru atîtea abdicări de la spiritul celor două limbi puse în contact şi de la spiritul adevărului, în ultimă instanţă. Dacă studiul anticilor reprezintă receptarea valorilor pe care ei le pot transmite sensibilităţii fiecărei generaţii de cititori, atunci limba poetică poate fi aceea a unui poem în proză, de exemplu, care are capacitatea de a transmite un mesaj oricît de subtil – aluzii determinate istoric, principii morale, judecăţi logice profunde – o filozofie întreagă, păstrînd cerinţele estetice ale unei

[85] I. Heliade-Rădulescu, în 1862, şi G. Baiculescu, în 1912, au trăit experienţe asemănătoare: cititorii le-au reproşat că au tradus în proză poezii lirice, cînd, de fapt, ei respectaseră metrul antic original, cf. N. I. Herescu, *Poeţii antici în româneşte*, în: L. Franga, 2011, p. 66.

[86] Ca de obicei, foarte activ în dezbaterile pe această temă a fost N. I. Herescu, în deceniile 3-4 ale secolului trecut. În calitatea sa de profesor, apoi de director-întemeietor al Institutului de Studii Latine şi al revistelor *Favonius*, apoi *Revista Clasică*, de membru în Consiliul Permanent al Ministerului Instrucţiunii Publice, şi-a expus punctul de vedere, cu argumente totdeauna judicioase, în revistele vremii, în prefeţele la traducerile publicate de alţii şi de el însuşi, pagini reunite ulterior în *Milliarium (Pentru clasicism)*, I şi II, în *Caiete Clasice* şi repuse în circulaţie de către Liviu Franga, în ediţia sus-amintită. Citäm din aceasta un singur pasaj: „Poezia antică, turnată în forma modernă, fără să-şi piardă parfumul... De fapt, ceea ce pretindem nu mai este traducere, ci transpunere. Traducere înseamnă exactitate. Transpunere înseamnă exactitate şi poezie", *apud* L. Franga, 2011, p. 61.

opere de artă: valorificarea sensurilor figurate ale lexicului, modalizarea formelor gramaticale, ritmul interior al enunţurilor, compoziţia generală bazată pe simetrii, paralelisme, opoziţii, pe o arhitectură măiastră a textului.

Eugen Lovinescu se încadrase în acest curent de opinie, după experienţa pe care o trăise cu ocazia traducerii în versuri a *Batrachomyomachiei.*

*

Optînd definitiv pentru soluţia *traducerii literare*, Eugen Lovinescu şi-a integrat ideile care susţineau această opţiune în eşafodajul mai complex al teoriei modernismului, cu succedaneele sincronismului şi mutaţiei valorilor. Astfel, în volumul al VI-lea din prima ediţie a *Istoriei literaturii române contemporane* (1926-1929), volumul de clarificări teoretice şi de dezvoltare a esenţei întregii gîndiri lovinesciene, *Mutaţia valorilor estetice*, el foloseşte exemplele referitoare la posibilităţile traducerii în limbi moderne ale capodoperelor antichităţii pentru a-şi susţine întreaga concepţie despre evoluţia civilizaţiilor lumii, cu aplicaţie la cea românească.

Formulele estetice sînt ireversibil legate de timpul şi locul manifestării lor, iar dacă omenirea a putut să creeze noi formule din imitarea lor, a fost pentru că s-a reuşit *adaptarea la specificul naţional* a vechilor modele, acestea din urmă avînd mare putere de iradiere în timp şi spaţiu, este adevărat. Întreaga forţă estetică a poemelor homerice poate fi *doar reconstituită* prin valorile compensatorii ale limbii naţionale în care sînt traduse. Imagini ca „Aurora cu degetele de roză" sau „Junona cu ochi de juncă" nu au acelaşi ecou în sufletele modernilor, deoarece sistemul nostru de referinţă este cu totul altul. În schimb, dacă un traducător bun găseşte echivalenţe din acest sistem – recent şi naţional –, atunci şi suflul ideilor şi al formelor vechi poate ajunge la sensibilitatea cititorului actual. În acest caz, poate fi vorba despre o traducere versificată – în metri originali, în versuri rimate etc. – căci *importantă este esenţa actualizărilor şi autohtonizărilor.* Elogiind, cu obiectivitate şi sinceră preţuire, traducerile lui G. Murnu (luat drept termen de comparaţie în defavoarea propriilor sale traduceri de către criticii lui E. Lovinescu), autorul *Mutaţiei valorilor*

estetice arată că superioritatea versiunilor date de Murnu *Iliadei* şi *Odiseei* constă tocmai în creativitatea verbală care se află în competiţie fertilă cu textul original: expresii ca „fii liniştit despre asta", „atîta răspunde-mi" ş.a., din episodul discuţiei Ulisse-Dolos, sînt supte, observă E. Lovinescu, „din însăşi plămada originală a limbii române". Din acest punct de vedere, crede criticul român, o limbă cristalizată, artistocratizată, cum este franceza, poate fi defavorizată în comparaţie cu româna, căci eroii homerici nu pot fi puşi să vorbească precum marchizii de la curtea regilor francezi: Priam este mai puţin un „roi des rois", decît un „moşule dragă". Româna, încă rurală, „mirosind a lapte şi caş", păstrează mai bine ceva din arhaicitatea lumii homerice, fiind mai potrivită pentru a reda o traducere de atmosferă şi G. Murnu a intuit asta foarte bine. În această ordine de idei, poate că Ion Creangă ar fi fost mai bun traducător al *Odiseei*, dacă ar fi ştiut greaca veche, crede E. Lovinescu, şi asta, pentru că poemul homeric nu este altceva decît un basm, cu acelaşi fond ca *Arap Alb*: „Lestrigonii, Ciclopii, Circe, Scila şi Caribda sînt din rasa Spînului, a lui Gerilă, Flămînzilă..."[87].

În acest fel îşi explică propria opţiune traductologică, încă mai exonerată de rigorile originalului[88] prin renunţarea la rimă:

În lipsa lui [Ion Creangă] şi întrucît la sugestia *poeziei homerice nu se poate decît renunţa, încă de mult am tradus în întregime, în proză, întreaga* Odisee, *în ton de basm, cu uşoare retuşări în materie mitologică, singurul element care pentru micul cititor modern poate deveni o împiedicare la înţelegerea rapidă*[89].

[87] E. Lovinescu, „Valoarea de sugestie a poeziei homerice", în: *Mutaţia valorilor estetice*, *Opere*, ed. 1973, p. 333, cf. şi *infra*, ediţia de faţă.

[88] La un moment dat, E. Lovinescu citează exemplul francezului De la Motte-Houdad, care a tradus *Iliada* redusă la 12 cînturi, edulcorată, curăţită de „impurităţi" şi de „asperităţi", aşa cum îşi imagina că ar fi scris-o Homer însuşi, dacă ar fi trăit în Franţa anului 1714. Cf. „Lupta dintre moderni şi clasici", în: *Mutaţia valorilor estetice*, *Opere*, II, 1973, p. 341, cf. şi *infra*, ediţia de faţă.

[89] E. Lovinescu, „Valoarea de sugestie a poeziei homerice", în: *Mutaţia valorilor estetice*, *Opere*, ed. 1973, p. 333.

Este o profesiune de credinţă *post festum* aici. Textul lui E. Lovinescu este adresat elevilor, „micului cititor modern". De fapt, spune traducătorul şi teoreticianul evoluţiei culturilor, poemul grecesc în sine, ca şi basmul românesc *Povestea lui Harap-Alb*, are un fond ideatic, psihologic şi estetic „proaspăt şi naiv, care nu trece... peste mentalitatea copiilor de zece ani". Aşadar, sugestia originalului este pierdută pentru totdeauna, în plan psihologic, etic şi chiar estetic. În consecinţă, traducerea înseamnă re-creaţie artistică, „cu mijloace proprii, pe răspundere proprie"[90].

IX.5. Editorul de texte latineşti

Preocupările lui Eugen Lovinescu pentru clasicii latini şi greci nu s-au limitat la traduceri. Multe dintre respectivele texte greceşti şi latine apăruseră deja sub îngrijirea sa fără echivalarea în română, ca materiale auxiliare (culegeri de texte, antologii etc.) sau chiar ca părţi din manualele pentru aplicarea programelor şcolare în vigoare la vremea respectivă. Oricum, contribuţiile erau vizibile, căci acele tipărituri apăreau în tiraje mari, fiind susţinute financiar de către Ministerul Instrucţiunii Publice, de Casa Şcoalelor sau numai de editurile care mizau pe numărul mare de comenzi din partea şcolilor din întreaga ţară şi pe căutarea de care se bucurau în particular din partea tinerelor generaţii. Tirajele mari ale unora dintre aceste cărţi, cărora E. Lovinescu le-a închinat o bună parte din viaţa sa, au contribuit hotărîtor la cunoaşterea valorilor antichităţii romane în spaţiul cultural românesc.

În disputele aprinse care s-au purtat în epocă despre locul studiilor clasice în planurile de învăţământ de la ciclurile gimnazial şi liceal, argumentele în favoarea acestora erau, oarecum, cele cunoscute: lărgirea orizontului culturii generale; contribuţiile la educaţia etico-estetică a tinerilor; fundamentarea conştiinţei apartenenţei noastre la latinitatea şi romanitatea europeană[91]. Prin modificarea din 1931 a

[90] E. Lovinescu, *loc. cit.*

[91] În Legea din 1898, rămasă valabilă pînă în anii de vîrf ai profesoratului lui Eugen Lovinescu, prezenţa latinei în programele şcolare se justifica astfel:
„a) spre a întări convingerea despre originea naţionalităţii noastre;

legii învăţământului din 1928, apoi în noua lege din 1934, prin care s-a trecut de la durata de 7 ani la 8 ani pentru învăţământul liceal, scopul învăţării latinei era formulat astfel:

- pentru cursul inferior, „de a evidenţia înainte de toate latinitatea limbii române";
- pentru cursul superior, „de a întări la şcolari conştiinţa latinităţii neamului românesc"[92].

În ceea ce îl privea, Eugen Lovinescu s-a implicat activ în aplicarea prevederilor legislative, dar – evident – din perspectiva propriilor sale concepţii cu privire la receptarea valorilor antichităţii în spaţiul unei culturi moderne. Într-o intervenţie publicată sub titlul *Responsabilitatea editorului*, autorul insistă asupra ideii de selectare a textelor cu valoare educativ-morală şi estetică, în acelaşi timp, asupra notelor şi comentariilor pe înţelesul tinerilor etc.

Uneori, a reluat culegeri mai vechi, alcătuite de înaintaşii săi. Este cazul unei antologii din opera lui Virgiliu, publicată de Hildebrand Frollo, pe care profesorul de la Liceul „Matei Basarab" o revizuieşte şi o publică în colecţia pe care o coordona la Casa Şcoalelor[93]. A mai existat o singură asemenea prelucrare a unei ediţii şcolare datorate altcuiva, în cariera lui Eugen Lovinescu: Culegerea *De viris illustribus Urbae Romae*, a lui L'Hommond, a fost adaptată pentru uzul elevilor români şi tipărită la Editura „S. Ciornei"[94].

---

b) spre a putea înţelege mai bine vocabularul şi formele limbii materne".

Pentru a susţine Legea din 1928, Dr. C. Angelescu, ministrul de atunci al învăţământului, scria următoarele: „Se poate concepe un lucru de cultură generală fără latină? Limba latină serveşte nu numai educaţiei spiritului, ci originea noastră. Raporturile limbii noastre cu latinitatea fac ca un liceu fără latină să fie imposibil la noi", *apud* N. Lascu, 1974, p. 21-22.

[92] *Ibidem*, p. 22.

[93] Virgilius Maro, Publius, *Opera... Aeneidos libiri*, I-VI. Ediţie şcolară întocmită de Hildebrand Frollo, revăzută şi republicată de E. Lovinescu, Ediţia a II-a, Bucureşti: Tipografia „România Nouă", Col. „Din publicaţiile Casei Şcoalelor. Biblioteca textelor clasice greceşti şi latineşti". Th. Voinea, 1923, 468 (471) p. În 1925 se reia integral această ediţie.

[94] Eugen Lovinescu, *L'Hommond: De viris illustribus Urbis Romae*. Bucăţi alese, adnotate şi ilustrate pentru clasa a IV-a liceală. Ediţie şcolară, Bucureşti: Editura „Naţionala - S. Ciornei", s.a., 248 p., cu ilustraţii.

Apoi, încă înainte ca legea instrucţiunii publice din 1934 să fi stabilit bifurcarea ultimelor două clase în secţiile ştiinţifică şi literară, astfel încît numărul orelor de latină să ajungă la 20 pe săptămînă pentru întregul ciclu, la cea din urmă[95], E. Lovinescu a început să pregătească culegeri şi ediţii de texte după propriile-i concepţii.

Încă din 1931 scosese un volum cu texte alese din lirica lui Ovidiu.

În anul 1931 a tipărit astfel de lucrări – cu texte din Caesar (*De bello Gallico*) şi din Cicero (*In Catilinam*, I şi *De amicitia*). Pentru claritatea şi corectitudinea limbii sale, textele lui Cicero reprezentau o bună bază de aplicare a cunoştinţelor gramaticale şi de exersare a capacităţilor de traducere. În plus, ele constituiau un suport excelent pentru lecţiile de retorică şi stilistică, pentru teoria argumentării, altfel spus, pentru ceea ce am numi astăzi lecţii de „comunicare" şi, eventual, „logică formală". În consecinţă, Eugen Lovinescu va continua să pună la dispoziţia elevilor ediţii de text din opera Arpinatului mai ales în perioada 1934-1935, deşi nu mai avea calitatea de referent la Casa Şcoalelor.

Din opera lui Virgiliu, la care lucrase atît de mult şi ca traducător, alege fragmente din *Georgice*, pe care le însoţeşte cu explicaţii istorico-literare, gramaticale, stilistice şi cu ilustraţia impusă de rigorile unei adevărate cărţi cu caracter didactic[96]. A fost un harnic editor al poetului între anii 1932-1938.

Din Horaţiu, marea sa pasiune, mărturisită în romanul autobiografic *Bizu*, în *Memorii* şi în diverse alte însemnări, publică trei ediţii de text ale *Odelor şi Epodelor*, între 1923 şi 1935, două ale *Satirelor şi Epistolelor*, între 1935 şi 1937.

Dacă pe Tacitus îl dăduse în traducere românească, pe Titus Livius a considerat că îl poate pune la dispoziţia elevilor măcar prin textul original. În aceeaşi perioadă fastă pentru asemenea lucrări

[95] Cîte 3 ore pe săptămînă la clasele a III-a – a VI-a, 2 ore pentru clasa a VII-a (comună celor două secţii) şi încă două pentru secţiile clasică şi modernă, 4 ore pentru clasa a VIII-a de la profilul umanist, cf. N. Lascu, 1974, p. 22.

[96] Virgiliu, *Georgicele. Bucăţi alese*. Adnotate şi ilustrate de E. Lovinescu, Bucureşti: Editura Şcolară, 1935, 89 (93) p.

auxiliare, 1931-1935, a editat trei cărţi consacrate istoricului roman din epoca imperială.

În conformitate cu obiceiul său de a reveni asupra lucrărilor care i se păreau importante – şi acest lucru se întîmpla des, după cum am văzut – editorul revizuieşte de mai multe ori unele ediţii de texte. Este cazul *Catilinarelor* lui Cicero, pe care le-a reluat de patru ori, cu adăugarea întregului corpus, pînă în anul 1938, cînd s-a pensionat. La fel procedează şi cu textele din Horaţiu, *Ode şi Epode*, revizuind ediţia din 1923 într-o formă mai accesibilă şi mai bogată, în 1927, la fel – cu ediţiile din Titus Livius etc.

Un nou avînt în activitatea de editor al textelor clasice şi moderne îl ia începînd din anul 1926. La 15 octombrie a fost numit membru al Comisiei literare a Casei Şcoalelor, printr-o hotărîre semnată de Ion Petrovici, fostul său coleg de facultate şi prieten statornic, ajuns acum ministru al Instrucţiunii Publice[97]. Colaborarea profesorului de limbi clasice cu acestă instituţie foarte activă în domeniul publicării lucrărilor de interes didactic, subordonată ministerului instrucţiunii şi finanţată destul de bine, începuse cu cel puţin un deceniu înainte. Prin propria editură sau prin colaborarea cu edituri particulare, Casa Şcoalelor a iniţiat serii şi colecţii de cărţi pe cît de necesare elevilor, pe atît de accesibile ca preţ. Despre activitatea bogată desfăşurată aici, în anii 1926-1927, alături de M. Dragomirescu, G. Murnu, I. A. Bassarabescu, G. Topîrceanu, L. Rebreanu, A. de Hertz ş.a., vorbesc procesele verbale publicate de Nicolae Scurtu, în E. Lovinescu, *Scrisori şi documente*, 1981, pp. 327-351. Noua postură îi permite să se ocupe încă mai intens atît de editarea şi reeditarea, în forme revizuite, deseori, a propriilor texte, cît şi de publicarea cărţilor unor scriitori antici şi moderni.

Dintre acestea din urmă, E. Lovinescu a susţinut direct pe cele aparţinînd Hortensiei Papadat-Bengescu, lui Gh. Brăescu, Al. Macedosnski, Matilda Cugler-Poni ş.a., iar dintre clasici a sprijinit, printre multe alte traduceri şi ediţii de text, pe cele realizate de Petre

[97] Decizia nr. 33586/1926, cf. E. Lovinescu, *Scrisori şi documente, ed. cit.*, p. 332. Prin aceeaşi hotărîre, în comisia respectivă a fost numit şi Garabet Ibrăileanu, iar în cea istorico-filologică – Ilie Bărbulescu, ambii de la Universitatea din Iaşi.

Dulfu din Euripide, *Ifigenia în Taurida* şi *Ifigenia în Aulida*. Pentru unele dintre cărţile susţinute a scris şi prefeţe. În privinţa propriilor cărţi, a solicitat conducerii Casei Şcoalelor şi a Culturii Poporului, cum se numea pe atunci instituţia, retipărirea monografiei *Gheorghe Asachi, viaţa şi opera sa*, 1927, precum şi foarte multe ediţii de text din literatura latină. A publicat aici, înainte şi după perioada de doi ani, cît a fost referent oficial, multe dintre traducerile şi manualele de latină: Tacit, trei ediţii succesive, apărute între 1916 şi 1925; Tacit, ediţii de text, în 1918; Horaţiu – traduceri, în 1923; Horaţiu – ediţii adnotate, 1923 ş.a.m.d.

Editura „Casa Şcoalelor" îi va fi alături pînă în ultima clipă a vieţii sale. În anul 1943, i se publică aici ultimele patru volume despre T. Maiorescu, epoca sa şi posteritatea sa, precum şi o *Antologie a scriitorilor ocazionali*, cu o prefaţă semnată Anonymus Notarius.

O fructuoasă colaborare a avut cu editura „Ancora", numită la început „Ancora-Benvenisti", după obiceiul din epocă de a se asocia numele editurii cu al patronului (cf. „Naţionala-Ciornei", „Cugetarea-Georgescu Delafras" ş.a.). În anul 1925 şi-a început aici ediţia definitivă a *Criticelor*, care se va încheia în 1929, cu volumul al VII-lea.

O relaţie cu totul specială a avut Eugen Lovinescu cu Editura „Naţionala-Ciornei S.A." din Bucureşti. În ultimii săi ani de activitate la catedră, 1937-1938, exista aici „Colecţia E. Lovinescu". Cărţile care purtau semnătura sa aveau pe coperta a IV-a o bogată listă de texte editate (Caesar, Cicero, Horaţiu, Ovidiu, Tit Liviu, Tacit, Virgiliu), de traduceri, de istorii literare pentru elevi şi, bineînteles, lista de manuale („Cărţi" şi „Caiete"), circa 20-25 de titluri reunite sub acel generic. Primele ediţii din romanele sale, *Bizu* şi *Firu-n patru*, 1932, au apărut tot aici.

În anul 1928 propune editurii proiectul Colecţiei „Biblioteca clasicilor români", în cadrul căreia va coordona, timp de doi ani, editarea a nouăsprezece volume, cu texte aparţinînd lui Costache Negruzzi, Vasile Alecsandri, Ion Creangă, Mihai Eminescu, I. L. Caragiale, Al. Odobescu, Nicolae Filimon, Petre Ispirescu, Theodor Şerbănescu ş.a. Pentru cele mai multe dintre cărţi, Eugen Lovinescu a scris introduceri/studii introductive, biografii, comentarii, analize, note, oferind imaginea unui editor complet, bun profesionist, implicat

total în munca aceasta, pe cît de dificilă, pe atît de puţin spectaculoasă. Pentru ediţia Vasile Alecsandri, *Fîntîna Blanduziei*, editorul stabileşte textul final, analizează piesa din perspectiva criticului literar, dar oferă cititorilor şi un studiu asupra lui Horaţiu, cu note şi comentarii privind relaţia antic-modern în geneza textului respectiv[98].

Aproape toate aceste pagini personale din volumele editate au fost reunite în *Critice*, vol. X, 1929, publicat la aceeaşi editură „Ancora", unde apăruseră şi celelalte volume ale ediţiei revizuite, „definitive" a *Criticelor* (vol. I, 1925; II, 1926; III, 1927; IV-V-VI, 1928; VII-VII, 1929). Tot aici au apărut cele cinci volume (1-4 şi 6) din şase proiectate ale *Istoriei literaturii române contemporane*, 1926-1929.

Din păcate, în anul 1929/1930, Editura „Ancora - S. Benvenisti" a intrat în faliment, fapt ce nu numai că a pus capăt unei activităţi editoriale extrem de productive, dar plasa sub semnul incertitudinii apariţia unora dintre cărţile sale fundamentale: volumul al VIII-lea din *Critice* şi volumul al V-lea din *Istoria literaturii române contemporane* (care nici nu va mai apărea vreodată).

La Editura „Adevărul" şi-a publicat cîteva cărţi, inclusiv în calitate de clasicist. În anul 1936, Societatea „Adevărul", care edita ziarele *Adevărul* şi *Dimineaţa*, avînd în subordine şi editura respectivă, îl cooptează pe Eugen Lovinescu în Consiliul de Administraţie. Director al acelor două ziare fusese numit Mihail Sadoveanu, fostul coleg de şcoală al criticului, autorul primelor cărţi despre care acesta din urmă scrisese pagini de „critică militantă". Înstrăinaţi unul de altul o bună perioadă de timp, revin acum la sentimente mai bune. Din păcate, după numai un an şi ceva, la 30 decembrie 1937, cele două ziare şi editura sînt interzise de cercurile fasciste (tutelate de A. C. Cuza), întreaga operă a lui M. Sadoveanu, E. Lovinescu, O. Goga şi a altora fiind supusă unei campanii de defăimare.

La Editura Fundaţiilor Regale, ca şi la *Revista Fundaţiilor Regale*, Eugen Lovinescu a colaborat, de asemenea, cu bune rezultate. La această editură au apărut cele două traduceri din capodoperele

[98] Vasile Alecsandri, *Fîntîna Blanduziei*. Cu un studiu introductiv asupra piesei, cu un studiu asupra lui Horaţiu, note şi analize de Eugen Lovinescu, Bucureşti: Editura „Ancora", 1928.

clasicismului antic, Virgiliu, *Eneida*, 1933; Homer, *Odiseea*, ed. I, 1935, ed. a II-a, 1937. În anul 1939 a devenit colaborator asiduu al revistei, iar în 1940 i-a apărut tot aici monografia *T. Maiorescu*. La 20 mai 1941, Al. Rosetti a fost înlocuit din funcţia de director al editurii cu D. Caracostea, „liderul proletar", cum îl numea E. Lovinescu pe fostul său coleg, într-o scrisoare către Rosetti[99]. Deşi fuseseră, într-adevăr, colegi de facultate, relaţiile lor nu erau deloc amicale. D. Caracostea îi dedicase un studiu în 1927[100], ca răspuns la paginile acide scrise de E. Lovinescu la adresa sa. Din nou, vremurile tulburi şi-au pus amprenta asupra activităţii amîndurora, în feluri diferite[101]. Astfel a încetat şi activitatea lui E. Lovinescu la această prestigioasă editură.

Concepţia sa despre sarcinile unui editor a fost expusă sintetic într-un scurt articol despre obligaţiile editorului. Editorii de mai tîrziu au avut un model preţios în textele astfel pregătite de Eugen Lovinescu.

IX.6. Concluzii

1. O persoană care a dat studii masive despre curente, epoci şi personalităţi din istoria culturii române, precum simbolismul, sămănătorismul, junimismul, apoi despre personalităţi enciclopedice precum Titu Maiorescu, care a creat masive tratate despre specificul culturii naţionale, ca *Istoria civilizaţiei române contemporane* sau *Istoria literaturii române moderne*, care a colaborat la cîteva zeci de reviste şi ziare şi a editat el însuşi periodice importante, nu poate fi considerat „un om sfîrşit", cum părea să se considere el însuşi, la un moment dat. În paralel cu toate cele de mai sus, E. Lovinescu s-a implicat în alcătuirea manualelor de limba şi literatura latină, ba chiar şi a unor manuale de limba română şi limba franceză, care au dominat producţia de carte şcolară românească întreaga perioadă interbelică. Pe

[99] Cf. *Scrisori către Rosetti*, Editura Minerva, 1979, p. 262, şi E. Lovinescu, *Scrisori şi documente*, 1981, p. 278.

[100] Cf. D. Caracostea, *Un mare critic modernist. Domnul Eugeniu Lovinescu*, Bucureşti: Editura „Cartea Românească", 1927.

[101] Despre destinul celui dintîi, cf. L. Chişu, *Prejudecata Caracostea*, Bucureşti: Editura M.L.R., 2002.

deasupra a tot şi a toate, şi-a dus la capăt proiectul traducerii integrale a operei lui Horaţiu, a dat culturii româneşti versiuni utile din Tacitus, pentru care a avut un adevărat cult. Şi nu sînt acestea cele mai mari realizări în domeniu. Există personalităţi care au rămas în istoria culturii române prin meritul de a-şi fi consacrat viaţa traducerii *Odiseii* lui Homer sau *Eneidei* lui Virgiliu. Eugen Lovinescu le-a tradus pe amîndouă, şi cel puţin prima dintre ele a rămas pînă astăzi cea mai utilizată ediţie în spaţiul cultural românesc.

Să mai adăugăm la acestea cele zece volume de *Critice*, cele cam o mie de pagini de texte memorialistice, comentarii, agende literare. După gîndirea modernilor, de tip cartezian, îndeobşte, nu ar mai fi loc şi pentru acestea. Şi, totuşi, ele există. Ba chiar există ceva mai mult: o bogată şi diversă literatură beletristică: scenete şi piese de teatru, nuvele şi romane (un ciclu autobiografic întreg, un ciclu documentar, plus romane „răzleţe"), însemnări de călătorie, cronici de artă, reportaje ş.a.m.d. Multe dintre acestea valorifică teme şi motive ale Antichităţii greco-latine, aşa cum se întîmpla frecvent în epoca marilor clasici.

De fapt, nu era singurul din epocă dotat cu o asemenea putere titanică de muncă. Chiar dacă i-am lăsa la o parte pe profesorul şi mentorul său, Titu Maiorescu, aparţinînd unei alte epoci, ca şi pe profesorul, contemporanul şi inamicul său, Nicolae Iorga, personalităţi enciclopedice, atipice pentru profilul uman standard, tot rămîn în discuţie truditori extrem de prolifici pe tărîmul creaţiei spirituale[102].

Este clar că, pentru acele generaţii, timpul se scurgea altfel, într-un alt ritm decît al nostru. Căci viaţa lor nu s-a consumat exclusiv în faţa paginilor de scris. Îşi puteau permite răgaz şi pentru alte preocupări. E. Lovinescu îşi ocupa timpul smuls scrisului în felul său:

[102] Putem să luăm exemplul lui M. Sadoveanu, concetăţeanul şi colegul de gimnaziu al lui E. Lovinescu. A scris circa 90 de cărţi, însumînd peste treizeci de mii de pagini, fără reeditările revizuite şi fără a mai lua în calcul paginile de publicistică nestrînse în volum etc. George Călinescu, la rîndul său, a activat în aceleaşi domenii – critică şi istorie literară, teatru, poezie, romane, publicistică etc. – cu o producţie imensă. În nişte însemnări de tipul celor lovinesciene, declara că numai pentru capitolul consacrat lui M. Sadoveanu, în a sa *Istorie a literaturii române...*, a citit optzeci de cărţi.

cum se ştie, timp de 24 de ani a stat la dispoziţia a mii de tineri încercaţi de tentaţia artei cuvîntului (cei mai mulţi dintre ei – diletanţi sau chiar neaveniţi), cu egală răbdare şi bunăvoinţă, în fiecare duminică, de la 17^{00} la 20^{00}, în casa din str. Cîmpineanu, nr. 26, apoi în cea de pe Bulevardul Elisabeta. În mod hotărît, şi pentru el, şi pentru congenerii săi, timpul avusese multă, infinită răbdare.

2. „Revizuirile" permanente prin care Eugen Lovinescu devenise celebru în epocă (motiv de reproşuri, în numele statorniciei judecăţilor de valoare, pentru unii, motiv de înaltă apreciere, în numele flexibilităţii şi disponibilităţii de receptare, pentru alţii) se manifestă ceva mai puţin pronunţat în cazul studiilor clasice – lucrări teoretice şi traduceri practice – dar se manifestă, totuşi. De exemplu, chiar o simplă ediţie de text pentru uzul şcolarilor (Horaţiu, *Odele şi Epodele*), realizată în 1923, a fost revăzută cu atenţie în ediţia a II-a, publicată în 1927, iar manualele şcolare de latină erau revizuite şi îmbogăţite şi de cîte patru-cinci ori, de-a lungul timpului, după cum am arătat la locul potrivit. Articolele despre studiile clasice se decantează în paginile de istorie a culturii şi civilizaţiei române, traducerile se revizuiesc continuu, ca şi scrierile sale beletristice.

3. Producţia de manuale de limbă latină şi de ediţii ale textelor din clasicii greco-latini atinge proporţii incredibile. Atmosfera favorizantă de la Fălticeni, unde se retrăgea cu regularitate în vacanţele de vară, îl face să lucreze cu frenezie. Într-o singură vară, a anului 1931, a pregătit şapte ediţii şcolare de texte latineşti, care au fost tipărite pînă la sfîrşitul acelui an. Tot atunci a publicat ediţia a II-a a *Schiţei de istorie a literaturii latine*, ca manual pentru clasa a VII-a de liceu. În acelaşi timp, a încheiat volumul al II-lea al *Memoriilor* sale, cel mai virulent contestat de către confraţi. Manuale şcolare scriseseră toţi marii oameni de litere – T. Maiorescu, N. Iorga, M. Dragomirescu, I.-A. Candrea, O. Densusianu, D. Caracostea, G. Călinescu ş.a., dar nici unul n-a depus ca Lovinescu o muncă faraonică pe un teren atît de îndepărtat de speculaţia estetică. Criticii şi istoricii literari de astăzi consideră că Eugen Lovinescu „a irosit prea mult timp într-o operă ce

intră de regulă în competenţa unor intelectuali cu preocupări şi posibilităţi mai modeste"[103].

Întru totul, cantitativ, ediţiile succesive de manuale de limbă latină, limbă română şi limbă franceză au ajuns la un „număr astronomic", după cum se exprimă cel mai avizat cunoscător al vieţii şi activităţii lui E. Lovinescu[104]. Importantă este, însă, valoarea calitativă a operei sale. Aceleaşi surse amintesc despre calităţile care îi erau atribuite: era un om care „ştie carte", „lucrează mult", „are metodă", „are spirit didactic" ş.a.m.d. Contestat de unii, totuşi, pentru ideile şi pentru cărţile sale în timpul vieţii, este una dintre personalităţile cele mai elogios apreciate de posteritate.

4. Ceea ce a suscitat interes a fost tocmai aparenta incompatibilitate dintre cele două direcţii de activitate în care s-a angajat la scară titanică E. Lovinescu.

Cei care i-au cunoscut bine opera, au putut să observe că în gîndirea lui E. Lovinescu instruirea în spiritul valorilor clasice este o problemă, iar receptarea estetică a capodoperelor anticilor este cu totul altceva. Nu încape îndoială că idealul uman nu se poate lipsi de cunoaşterea sistematică a culturii şi civilizaţiei antice, decantată în modele perene, după ce au rămas în negura uitării condiţiile social-politice şi economice concrete care le-au produs. Acesta este motivul pentru care a oferit tinerilor din cele două generaţii de care s-a ocupat (1900-1920 şi 1920-1940) lecţii-model, manuale, culegeri de texte, ediţii comentate, istorii literare, gramatici, studii, prefeţe etc. cît mai adecvate cerinţelor culturale şi psihopedagogice ale timpului său.

Ca sensibilitate artistică, lucrurile stau cu totul altfel. Capacitatea de receptare estetică a valorilor spirituale şi materiale este determinată istoric. Aşa cum afirmase încă din tinereţe, multe capodopere literare ale antichităţii apar cititorului de astăzi ca simple schelete ideologice! Putem recepta informaţii, modele de tipologie umană, cadre ale mentalităţilor, dar nu putem vibra în faţa frumuseţilor unei comparaţii care nu spune nimic omului modern.

[103] Eugen Simion, 1971, p. 466.
[104] *Ibidem*, p. 465.

Dacă sîntem obligaţi să reluăm mereu ideea scepticismului lui Eugen Lovinescu, pe care el însuşi şi l-a atribuit în diverse etape ale vieţii sale, iar exegeţii săi l-au comentat din cele mai diverse perspective, trebuie să adăugăm că şi această trăsătură fundamentală a gîndirii a fost atribuită formaţiei sale de factură clasică. Uneori, totuşi, relaţia directă este pusă sub semnul îndoielii:

Nu ştim dacă acest scepticism, sau „pyrrhonismul" admis pe atunci a-l caracteriza, era mai mult decît o atitudine generală a spiritului; nu ştim dacă Lovinescu a mers pînă la izvoarele adevărate ale acestei filozofii, pînă în Antichitate, la însuşi cel care i-a dat numele. Dacă ar fi făcut-o, n-ar fi trecut peste constatarea că doctrina lui Pyrrhon duce într-una din principalele ei consecinţe la negarea categorică a artei, într-un spirit de consecinţă pe care „scepticii" moderni nu-l mai acceptă deşi se referă cu plăcere la această precedentă ilustră[105].

5. Ideile sale au fost apreciate contradictoriu, cum spuneam, de către confraţii de la catedră. Dar aceia au rămas doar profesori, eventual – autori de manuale, editori, nu şi mari critici literari. Ideologul impresionismului în critica literară şi a sincronismului modernist în analiza evoluţiei civilizaţiilor şi-a apărat cu îndîrjire punctele de vedere. Un tînăr intelectual român, afirma E. Lovinescu, trebuie să cunoască foarte bine cultura şi civilizaţia antică greco-romană. Dar el nu va deveni, la rîndul său, un autentic producător de valori estetice decît ca reprezentant al epocii sale şi al spaţiului său identitar. E. Lovinescu a fost un asemenea autentic producător de valori, ca om de carte, şi, cum cărţile îşi au destinul lor – *habent sua fata libelli*, autorul a rămas în memoria timpurilor mai cunoscut şi mai viu decît mulţi dintre cei care îi negau ideile.

L-au înţeles încă de la început tocmai aceia care păstrau, împreună cu mentorul de la *Sburătorul*, dubla ipostază – de profesor (secundar, eventual) şi de critic literar: Pompiliu Constantinescu, cel dintîi şi cel mai constant în aprecieri, Vladimir Streinu (amîndoi profesori la Liceul din Găeşti şi de aiurea); Şerban Cioculescu (profesor la liceu – Găeşti şi Bucureşti, înainte de cariera academică),

[105] Al. George, *op. cit.*, p. XXXIX.

critic necruţător, dar obiectiv al operei lovinesciene. I-a stat alături şi l-a ajutat de cîte ori a putut Ion Petrovici. În final, au fost obligaţi să-şi revizuiască părerile G. Călinescu, M. Sadoveanu, T. Arghezi şi mulţi alţii. L-a înţeles şi l-a apreciat, deşi aveau concepţii diferite despre ştiinţa şi arta traducerii, G. Murnu.

După dispariţia sa, Eugen Lovinescu a urcat necontenit pe scara valorilor culturii, istoriei şi literaturii române. Modernismul pe care l-a apărat cu atîta îndîrjire spune mai multe astăzi cititorilor decît le-a spus contemporanilor săi. Şi clasicismul său este înţeles astăzi altfel decît în trecut.

Dacă scrierile sale de critică literară şi de istorie culturală românească au fost reeditate sistematic, cele consacrate clasicistului sînt mai puţin cunoscute publicului larg. Cum cele două tipuri de lucrări reprezintă feţele aceluiaşi întreg, ele trebuie cunoscute, pe cît posibil, în egală măsură.

Bibliografie*

Traduceri din clasicii greco-latini

Homer, *Batracomyomahia.* Traducere din greceşte în hexametri, în: *Flacăra...* A fost reluată în *Critice* I, ediţie definitivă.

Analele lui Corneliu Tacitus (sic!), 1916. Traducere de E. Lovinescu. Bucureşti: Casa Şcoalelor, Col. „Biblioteca autorilor greci şi romani", Vol. I: *Domnia lui Tiberiu (cărţile I-VI),* LIX+413 p.; Vol. II: *Cărţile XI-XVI,* 377 p.

Analele lui Cornelius Tacitus, 1922. Ediţia a II-a, Bucureşti: Tipografia „România Nouă", vol. I, LIX+409 p.; vol. II, 403 p.

Analele lui Cornelius Tacitus, 1925. Traducere de E. Lovinescu. Ediţia a III-a, Bucureşti: Tipografia „România Nouă", vol. I, 482 p.; vol. II, 445 p.

Tacit, I., 1926, *Pagini asupra epocei împăratului Tiberiu.* Alese, traduse, adnotate şi precedate de o introducere de E. Lovinescu, Arad: Editura Librăriei Diecezane, Col. „Biblioteca Semănătorul", nr. 175-177, 174 p.

Horaţiu, 1923, *Odele şi Epodele.* Traducere de E. Lovinescu, Bucureşti: Tipografia „România Nouă", Col. „Din publicaţiunile Casei Şcoalelor. Biblioteca autorilor clasici greci şi romani", nr. 16, XXX + 262 p.

* Am selectat în această bibliografie atît referinţele directe, cît şi unele dintre cele indirecte despre activitatea de clasicist a lui E. Lovinescu (pagini de critică literară, beletristică, memorii etc.).

Horaţiu, 1923, *Satire şi Scrisori.* Traducere în proză de E. Lovinescu, Bucureşti: Tipografia „România Nouă", Col. „Din publicaţiunile Casei Şcoalelor. Biblioteca autorilor clasici greci şi romani", nr. 17, XXX + 379 p.

Virgiliu, 1938, *Eneida.* Traducere din limba latină de E. Lovinescu, Bucureşti: Fundaţia Pentru Literatură şi Artă „Regele Carol II", Col. „Scriitori streini", 368 p.

Vergiliu, 1963, *Eneida.* Traducere de Eugen Lovinescu. Text revăzut, prefaţă, tabel cronologic, note şi indice de Eugen Cizek, Bucureşti: Editura pentru Literatură, Col. „Biblioteca pentru toţi", Nr. 255, 1964, XL + 405 [407] p.

Vergiliu, 1967, *Eneida.* Traducere de Eugen Lovinescu. Text revăzut şi note de Eugen Cizek. Prefaţă şi note finale de Edgar Papu [Bucureşti]: Editura Tineretului, Col. „Lyceum", Nr. 6, s.a., 403 [407] p.

Virgiliu, 1978, *Eneida.* Antologie, tabel cronologic, prefaţă, note şi bibliografie de G. Creţia, Bucureşti: Editura „Albatros", Col. „Lyceum – Texte comentate", 1978, XXX + 210 p., cu hartă.

Homer, 1935, *Odiseea.* Traducere în proză din greceşte de E. Lovinescu, Bucureşti: Fundaţia pentru Literatură şi Artă „Regele Carol II", Col. „Biblioteca Energia", 327 p.

Homer, 1936, *Odiseea.* Traducere în proză din greceşte de E. Lovinescu, Ediţia a II-a, Bucureşti: Fundaţia pentru Literatură şi Artă „Regele Carol II", Col. „Biblioteca Energia", 326 p.

Homer, 1946, *Odiseia.* Traducere în proză din greceşte de E. Lovinescu. Ediţia a treia, Bucureşti: Fundaţia Regală pentru Literatură şi Artă, Col. „Biblioteca Energia", 326 p.

Homer, 1955, *Odisseia.* Traducere în proză din greceşte de E. Lovinescu. Scrisoare către un tînăr cititor despre „Odiseia" lui Homer, de Tudor Vianu, [Coperta de J. Perahim], [Bucureşti]: Editura Tineretului, 303 p.

Homer, 1963, *Odiseea.* Traducere de E. Lovinescu. Text revăzut şi note de Traian Costa. Studiu introductiv şi indice de Mihail Nasta, Bucureşti: Editura pentru Literatură, Col. „Biblioteca pentru toţi", 366 p.

Homer, 1966, *Odiseea.* Traducere de E. Lovinescu. Text revăzut şi note de Traian Costa. Prefaţă de Venera Antonescu, Bucureşti: Editura Tineretului, Col. „Biblioteca Şcolarului", s.a., Vol. I. Cărţile I-XII, 199 p. Vol. II. Cărţile XIII-XXIV, 168 p.

Ediţii de text

Taciti Annalium Libri, 1918, 1923, vol. I, cărţile I-IV, „Casa Şcoalelor", ediţia I; ediţia a II-a.

Taciti Annalium Libri, 1918, 1923, vol. al II-lea, cărţile XI-XIV, „Casa Şcoalelor", ediţia I; ediţia a II-a.

Virgilius Maro, Publius, 1923, *Opera. Aeneidos libri I-VI.* Ediţie şcolară întocmită de Hildebrand Frollo, revăzută şi republicată de E. Lovinescu. Ediţia a II-a, Bucureşti: Tipografia „România Nouă, Th. Voinea", Col. „Din publicaţiunile Casei Şcoalelor. Biblioteca textelor clasice greceşti şi latineşti", 468 [471] p.

Horaţiu, 1923, *Ode şi Epode.* Text latin publicat cu adnotaţii româneşti de E. Lovinescu. Bucureşti: Tipografia „România Nouă – Th. Voinea", Col. „Din publicaţiunile Casei Şcoalelor. Biblioteca textelor clasice greceşti şi latineşti", XXXIV + 408 p.

Horaţiu, 1927, *Odele şi Epodele.* Text latin publicat cu adnotaţii româneşti, Ediţia a II-a, revăzută de E. Lovinescu, Bucureşti: Tipografia „România Nouă – Th. Voinea", Col. „Din publicaţiunile Casei Şcoalelor. Biblioteca textelor clasice greceşti şi latineşti", 448 p.

Horaţiu, 1935, *Odele şi Epodele* (opera completă). Ediţie şcolară de E. Lovinescu, Bucureşti, 285 p.

Horaţiu, 1935, *Satire şi epistole.* Text latin complet publicat cu adnotaţii româneşti de E. Lovinescu, Bucureşti, 274 p.

Horaţiu, 1937, *Satire şi epistole.* Text latin complet publicat cu adnotaţii româneşti de E. Lovinescu, Bucureşti, 274 p.

Virgiliu, 1932, *Eneida. Cărţile I, II, IV, VI.* Ediţie adnotată pentru clasa a VII-a de E. Lovinescu, Bucureşti: Editura „Naţionala - S. Ciornei", Ediţia a II-a, 305 [307] p., cu ilustraţii.

Virgiliu, 1938, *Eneida,* cărţile I, II, IV, VI. Ediţie şcolară de E. Lovinescu, ed. a II-a, Bucureşti: „Naţionala - S. Ciornei", 369 p.

Virgiliu, 1935, *Georgicele.* Bucăţi alese, adnotate şi ilustrate de E. Lovinescu, Ediţie şcolară, Bucureşti, 89 [93] p.

Ovidiu, 1931, *Tristele şi Ponticele. Elegii alese.* Adnotate şi ilustrate pentru clasa a IV-a liceală de E. Lovinescu, Ediţie şcolară, Bucureşti: Editura „Naţionala - S. Ciornei", 91 [95] p., cu ilustraţii.

Cezar, 1931, *Războiul cu Galii (De Bello gallico).* Bucăţi alese, adnotate şi ilustrate pentru clasa a V-a liceală de E. Lovinescu, Ediţie şcolară, Bucureşti: Editura „Naţionala - S. Ciornei", 207 p., cu ilustraţii + 3 file conţinînd hărţi.

Cicerone, 1931, *Catilinara întîia.* Text latin adnotat şi ilustrat pentru clasa a VI-a de liceu de E. Lovinescu, Ediţie şcolară, Bucureşti: Editura „Naţionala - S. Ciornei", 80 p., cu ilustraţii.

Cicerone, 1931, *Despre prietenie (De amicitia).* Text latin adnotat pentru clasa a VI-a de liceu de E. Lovinescu, Ediţie şcolară, Bucureşti: Editura „Naţionala - S. Ciornei", 95 p., cu ilustraţii.

Cicerone, 1934, *Visul lui Scipione (Somnium Scipionis).* Text latin adnotat pentru clasa a VI-a liceală de E. Lovinescu, Bucureşti, 54 p.

Cicerone, 1935, *Catilinarele I-IV.* Text latin adnotat şi ilustrat. Ediţie şcolară de E. Lovinescu, Bucureşti, 157 p.

Ciceronis (M. Tulii), 1935, *Oratio pro Archia.* Text latin complet, publicat cu adnotaţii româneşti de E. Lovinescu, Bucureşti, 37 [39] p.

Cicerone, 1935, *Oratio pro Milone.* Text latin adnotat de E. Lovinescu, Bucureşti, 121 [125] p.

Cicerone, 1938, *Catilinarele I-IV.* Text latin adnotat şi ilustrat. Ediţie şcolară de E. Lovinescu, Ediţia a IV-a, Bucureşti, 157 p.

Lovinescu, Eugen. *L'HOMMOND: De viris illustribus urbis Romae.* Bucăţi alese, adnotate şi ilustrate pentru clasa a IV-a liceală. Ediţie şcolară, Bucureşti: Editura „Naţionala - S. Ciornei", 248 p., cu ilustraţii.

Titu Liviu Patavinus, 1931, *Istoria romană (Ab Urbe condita).* Bucăţi alese, adnotate şi ilustrate pentru clasa a VII-a liceală. Ediţie şcolară de E. Lovinescu, Bucureşti: Editura „Naţionala - S. Ciornei", 121 [125] p.

Titu Liviu, 1932, *Ab Urbe condita,* cărţile XXI şi XXII. Ediţie şcolară de E. Lovinescu, Bucureşti: Editura „Naţionala - S. Ciornei".

Titu Liviu, 1932, *Ab Urbe condita.* Bucăţi alese din prima decadă, cărţile I-X. Ediţie şcolară de E. Lovinescu, Bucureşti: Editura „Naţionala - S. Ciornei".

Manuale şcolare

Lovinescu, Eugen, 1906, *Carte de citire şi gramatică* pentru clasa a III-a. Ed. I, Bucureşti: Editura Librăriei Socecŭ (Curs de limba latină).

Lovinescu, Eugen, 1906, *Carte de citire şi gramatică* pentru clasa a IV-a. Ed. I, Bucureşti: Editura Librăriei Socecŭ, 1906, 90 p. (Curs de limba latină).

Lovinescu, E.[106], 1909, *Carte de citire şi gramatică* (Curs de limba latină), pentru clasa a III-a gimnazială şi similarele, Bucureşti: Editura Librăriei Socecŭ, 192 p.

Lovinescu, E., 1910, *Carte de citire şi de gramatică* pentru clasa a III-a gimnazială şi similarele... (Curs complet de limba latină), Ediţia a II-a, Bucureşti: Editura Librăriei Socecŭ, 255 p.

Lovinescu, E., 1910, *Carte de citire şi gramatică* pentru clasa a IV-a gimnazială şi similarele... (Curs complet de limba latină), Ediţia a II-a, Bucureşti, 223 p.

[106] La începuturile activităţii sale publicistice semna cu prenumele întreg, „Eugen". Apoi, în tot restul vieţii a folosit numai iniţiala prenumelui, deoarece acesta nu i-a plăcut niciodată, după cum va mărturisi în paginile memorialistice.

Lovinescu, E., 1911, *Carte de citire şi de gramatică* pentru clasa a III-a gimnazială şi similarele... (Curs complet de limba latină), Ediţia a III-a, Bucureşti, 255 p.

Lovinescu, E., 1914, *Manual de limba latină* pentru clasa a III-a gimnazială şi similarele, Ediţia a IV-a, Bucureşti, 260 p.

Lovinescu, E., 1919, *Manual de limba latină* pentru clasa a IV-a gimnazială şi similarele, Ed. a V-a, Bucureşti, 207 p. + tabla.

Lovinescu, E., 1929, *Carte de limba latină* pentru clasa a III-a gimnazială (pe copertă: clasa a III-a liceală), Bucureşti, 224 p.

Lovinescu, E., 1929, *Cours de langue française*, Premier livre [pour la I-ère classe] (fillettes et garçons), Bucarest: Editura „Ancora - S. Benvenisti", 276 p., cu ilustr. + 5 f. pl.

Lovinescu, E., 1929, Carte *de limba latină* pentru clasa a IV-a liceală, Bucureşti: Editura „Ancora", 272 p.

Lovinescu, E., 1929, *Caiet de limba latină*, clasa a III-a, Bucureşti: Editura „Naţionala - Ciornei S.A.".

Lovinescu, E., 1929, *Caiet de limba latină*, clasa a IV-a, Bucureşti: Editura „Naţionala - Ciornei S.A.".

Lovinescu, E., 1929, *Caiet de limba latină*, clasa a V-a, Bucureşti: Editura „Naţionala - Ciornei S.A.".

Lovinescu, E., 1931, *Schiţă de istoria literaturii latine* pentru clasa a VII-a liceală, Ediţie şcolară, Bucureşti: Editura „Naţionala - S. Ciornei", 94 p., cu ilustraţii.

Lovinescu, E., 1933, *Schiţă de istoria literaturii latine* pentru clasa a VII-a liceală, Ediţie şcolară, Bucureşti: Editura: „Naţionala - S. Ciornei", 94 p. , cu ilustraţii.

Lovinescu, E., 1935, *Carte de limba latină* pentru clasa a III-a liceală, Bucureşti: Editura „Naţionala - S. Ciornei", 210 p.

Lovinescu, E., 1935, *Carte de limba latină* pentru clasa a IV-a liceală, Ediţia a IV-a , Bucureşti: Editura „Naţionala - S. Ciornei", 258 p.

Studii de limbă, literatură şi civilizaţie greco-latină

Lovinescu, Prof. Eugen, 1904, *O chestie de sintaxă latină*. Bucuresci: Tip. „Griviţa", M. M. Antonescu, 46 p.

Lovinescu, Eugen, 1904, *Pronunţarea latină în epoca clasică*, Bucuresci: Tip. „Gutenberg", Joseph Göbl, 49 p.

Lovinesco, Eugène, 1909, *Les voyageurs français en Grèce au XIX siècle (1800-1900)*, Paris, VI + 228 p.

E. Lovinescu, E., 1923, *Sintaxa limbii latine însoţită de morfologie*, Bucureşti, Editura „Ancora", S. Benvenisti, 1929, 193 p.

Lovinescu, E., 1931/1933, *Schiţă de istoria literaturii latine*, Ediţie şcolară, Bucureşti: Editura „Naţionala - S. Ciornei", 94 p., cu ilustraţii.
Lovinescu, E., 1935, *Sintaxa limbii latine însoţită de morfologie...*, Bucureşti, 228 p.

Ediţii din scrierile lui E. Lovinescu

Texte critice. Ediţie îngrijită, introducere şi tabel cronologic de I. Negoiţescu, Bucureşti: Editura Tineretului, 1968.
Scrieri. Vol. I-IX. Ediţie îngrijită (prefaţă şi postfaţă) de Eugen Simion, Bucureşti, vol. I: Editura pentru Literatură; vol. II-IX: Editura „Minerva", 1969-1982.
Opere. Vol. I-IX. Ediţie îngrijită de Maria Simionescu şi Al. George, Bucureşti: Editura „Minerva", 1982-1989.
Titu Maiorescu. Ediţie îngrijită de Maria Simionescu. Cuvînt înainte de Alexandru George, Bucureşti: Editura „Minerva", 1972.
Istoria civilizaţiei române moderne. Ediţie, studiu introductiv şi note de Z. Ornea, Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1972; [ed. a 2-a], vol. III, Bucureşti: Editura Minerva, 1992; ed. a 3-a, Bucureşti: Editura „Minerva", 1997.
Critice. Vol. I-II. Ediţie îngrijită de E. Simion, Bucureşti: Editura „Minerva", 1979.
Scrisori şi documente. Ediţie îngrijită, prefaţă, note şi indice de Nicolae Scurtu, Bucureşti: Editura „Minerva", 1988.
„Sburătorul". Agende literare. Ediţie de Monica Lovinescu şi Gabriela Omăt. Prefaţă şi note de Alexandru George. Vol. 1-2. Bucureşti: Editura „Minerva", Bucureşti, 1995, 1996.
Eugen Lovinescu: *O privire asupra clasicismului.* Ediţie îngrijită, studiu introductiv, notă asupra ediţiei, note şi comentarii de Gheorghe Petre Bârlea. Bucureşti: Editura Muzeul Literaturii Române, 2012.

Scrieri literare şi memorialistice

De peste prag. Dramă în trei acte, Ploeşti, 1906.
Cine era? Comedie într-un act, Iaşi, 1910/1913 (cf. *Critice*, III, 1927).
Scenete şi fantezii, Bucureşti: Editura „Flacăra", 1911.
Ciclul romanesc autobiografic *Bizu* (*Bizu, Firu-n patru, Diana, Mili, Acord final*), Bucureşti: Editurile „Naţionala Ciornei"/Adevărul/Fundaţiile Regale, 1932-1939.
Memorii, Vol. I-III, Bucureşti: Editurile „Cugetarea"/ Scrisul românesc/Adevărul, 1930-1937.
Aqua forte (*Memorii*, IV), Bucureşti: Editura Contemporană, 1941.

Receptarea lui Eugen Lovinescu în contemporaneitate şi în posteritate

CARACOSTEA, D., 1927, *Un mare critic modernist. Domnul Eugeniu Lovinescu*, Bucureşti: Editura „Cartea Românească".

DUMITRESCU, Vladimir, 1931, *Ce n-a înţeles d. E. Lovinescu din posteritatea lui V. Pîrvan*, Bucureşti: 1931, 11 p. (Extras din revista „Gîndirea" nr. 4).

E. Lovinescu, 1942. Volum omagial editat de Ion Petrovici, Şerban Cioculescu, Pompiliu Constantinescu, Vladimir Streinu, Anonymus Notarius (= Eugen Lovinescu) [Bucureşti]: Editura „Vremea", 218 [221] p. + 4 f. pl. în afară de text.

VIANU, Tudor, 1937, *Trei critici literari (Titu Maiorescu, Mihail Dragomirescu, E. Lovinescu).* [Bucureşti]: Editura „Alcalay", Col. „Biblioteca pentru toţi". Vezi şi T. Vianu, *Scriitori români*, vol. I, Bucureşti, 1970.

VRANCEA, Ileana, 1965, *E. Lovinescu. Critic literar.* [Bucureşti]: Editura pentru Literatură, 390 [394] p + 16 f. pl.

VRANCEA, Ileana, 1969, *E. Lovinescu. Artistul.* [Bucureşti]: Editura pentru Literatură, 201 [207] p. + 10 f. pl.

NEGOIŢESCU, Ion, 1970, *E. Lovinescu.* [Bucureşti]: Editura „Albatros", 141 [-143] p. + 8 f. pl.

SIMION, Eugen, 1971, *E. Lovinescu, scepticul mîntuit*, [Bucureşti]: Editura „Cartea Românească", 713 [717] p.

MIHĂILESCU, Florin, 1972, *E. Lovinescu şi antinomiile criticii*, Bucureşti: Editura „Minerva", 461: [464] p + 1 f. portr. (Col. „Universitas").

MIHĂILESCU, Florin, 1973, *E. Lovinescu interpretat de: Bogdan Amaru, Tudor Arghezi, Camil Baltazar,...* Studiu, antologie şi ediţie de ~ [Bucureşti]: Editura „Eminescu", 337 [340] p. (Col. „Biblioteca critică").

GEORGE, Alexandru, 1975, *În jurul lui E. Lovinescu. Eseu* [Bucureşti]: Editura „Cartea Românească", 302 [304] p.

NUŢĂ, Ion, 1981, *Amintiri şi evocări despre E. Lovinescu.* [Selecţie], ediţie îngrijită, prefaţă, tabel cronologic, indice şi bibliografie de ~, Iaşi: Editura „Junimea", XXVIII + 260 p.

SASU, Aurel, 1994, *Eul suveran. Paradigme lovinesciene*, Cluj-Napoca: Editura „Dacia", 136 [139] p.

MARIN CURTICEANU, Valentina, 1998, *Eugen Lovinescu. Critic şi istoric literar* [Studiu, texte alese şi bibliografie], Bucureşti: Editura Univers, 255 p.

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

X.
TRADUCERI DIN JULES VERNE ÎN LIMBA ROMÂNĂ[1]

Receptarea operei lui Jules Verne în spaţiul cultural românesc poate fi reconstituită în patru mari etape, corespunzătoare periodizării uzuale a literaturii române: perioada antebelică (perioada de tranziţie din evoluţia culturii româneşti, 1897-1919, pentru situaţia concretă a istoriei traducerilor din Jules Verne); perioada interbelică (1920-1946); perioada comunistă (1947-1989); perioada postcomunistă (din 1990 pînă astăzi). În rîndurile de mai jos, schiţăm un istoric al acestor traduceri. Aparent, un asemenea demers ar putea reflecta doar deschiderea publicului cititor român tînăr şi foarte tînăr spre literatura ştiinţifico-fantastică, de la o epocă a începuturilor, încă dominată de alte tipuri de roman (istoric, aventuri etc.), pînă la epoca marilor consumatori ai literaturii de anticipaţie, iar de aici, la epoca internauţilor aflaţi în căutarea lumilor virtuale, cu instrumente mai rapide decît cele oferite de textul cărţilor imprimate pe hîrtie. În realitate, versiunile româneşti din Jules Verne s-au dovedit, între multe altele,

[1] Studiu realizat în colaborare cu Roxana-Magdalena Bârlea. O variantă a primei părţi a fost publicată sub titlul „Jules Verne tradus în limba română", în: *Curier. Revistă de Cultură şi Bibliologie*, Tîrgovişte, XII, 1-2 (22-23), 2005, pp. 35-36. Între timp, în mediul virtual a apărut o listă a traducerilor din Jules Verne în limba română, cf.https://ro.wikipedia.org/wiki/List%C4%83_de_traduceri_%C3%AEn_limba_rom%C3%A2n%C4%83_ale_operelor_lui_Jules_Verne. Nu ştim dacă cele două mici studii iniţiale ale noastre vor fi fost cunoscute autorului/autorilor listei, dar aceasta ne-a ajutat să corectăm şi să completăm informaţiile integrate în prezenta variantă a materialului. De altfel, documentarea cu ajutorul computerului ne-a semnalat şi monografia realizată încă din anul 1980 de către Simion Săveanu, *Pe urmele lui Jules Verne în România*, Bucureşti: Editura „Albatros". Este cunoscută lucrarea lui Ion Hobana, cf. *infra*. Se cuvine amintită şi cea mai recentă carte consacrată „fenomenului J.V.", Lucian Boia, *Jules Verne: paradoxurile unui mit*, Bucureşti: Humanitas, 2014.

surse preţioase pentru tratatele academice de traductologie şi de gramatică contrastiv-tipologică, în relaţia franceză-română[2].

X.1. Perioada de tranziţie

Din fericire, studii relativ recente au clarificat întrucîtva începuturile destul de puţin cunoscute ale traducerilor din textele lui Jules Verne în limba română. Universitarul Alin Mihai Gherman semnalează primele trei traduceri despre care există dovezi concrete[3], texte care au apărut iniţial, cum era de aşteptat, în paginile unor reviste de cultură. Termenul *ad quem* pentru istoria acestor versiuni pare să fie anul 1892. În numărul 70/1892, pp. 1-2, al revistei *Tribuna*, din Sibiu, a fost publicată povestirea *Gazeta viitorului*, de Jules Verne. Numele traducătorului nu este menţionat, dar se presupune că ar fi vorba despre Victor Onişor, cărturarul sibian care va dărui culturii române, peste numai cinci ani, în 1897, prima versiune a unui roman julesvernean, publicat în volum de sine stătător, la tipografia-editură care aprţinea aceleiaşi reviste. În 1896 apare versiunea românească a povestirii *Fritt-Flacc!*, tot la Sibiu, în revista *Cronica*, III, 1, 96, nr. 136, pp. 1-2, şi nr. 137, pp. 1-2. Întrucît nu am avut acces direct la aceste publicaţii, nu am înţeles dacă traducătorul a rămas tot anonim şi în acest caz.

În acelaş an, 1896, gazeta *Dreptatea*, din Timişoara, publică o altă povestire a lui Jules Verne, *Zece ore de vînătoare*, în numărul 2-6/186, în traducerea lui Ion Iosif Şchiopul.

În perioada imediat următoare încep să fie difuzate în română şi cîteva romane, povestiri şi culegeri aparţinînd lui Jules Verne. Prima carte a prolificului autor francez de SF publicată la noi pare să fi fost – cum altfel? – *Castelul din Carpaţi*, tradusă de Victor Onişor şi tipărită

[2] Semnificative sînt, în acest sens, lucrările Teodorei Cristea, *Stratégies de la traduction*, Ediţia a 3-a, Bucureşti: Editura Fundaţiei România de Mîine, 2000; *Éléments de grammaire contrastive: Domaine français-roumain*, Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică, 1978.

[3] Alin Mihai Gherman, „Pe marginea primelor traduceri de Jules Verne în limba română", în: *Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica*, 9, 2007, Tom 2.

la Sibiu, în 1897[4]. Biografii afirmă că scriitorul, îndrăgostit de o cîntăreață de origine română, ar fi călătorit cu vaporul pe Dunăre, pînă la Giurgiu, apoi cu trenul la București și, de aici, cu trenul și căruța, la Brașov și la Homorod, locul de baștină al iubitei sale, Luiza Müller. Excursiile prin ținuturile transilvănene, îndeosebi cele din zona sălbatică a castelului Colț, i-au inspirat romanul respectiv[5]. Din experiența călătoriei pe Dunăre ar fi rezultat *Pilotul de pe Dunăre*, romanul postum, completat de fiul său, Michel Verne, în colaborare cu noul editor, la rîndul său, fiul providențialului J. Hetzel, editor al lui J. Verne.

Nu avem alte date despre traduceri similare din aceeași ani, dar prefațatorul ediției din 1897, Dr. Elie Dăianu, afirmă că ar avea cunoștință de alte vreo 3-4 romane traduse deja în românește. *Bibliografia românească modernă (1831-1918)*, vol. IV, nu mai consemnează vreun alt volum tipărit în această perioadă și nici A.M. Gherman, deținătorul unui exemplar din cartea tipărită la 1897, o raritate bibliografică, și cercetător al traducerilor de început din opera scriitorului francez, nu confirmă datele lansate de protopopul și cărturarul Elie Dăianu. Jules Verne era prezent în librăriile românești în ediții originale, căci patronii magazinelor de specialitate se aprovizionau cu reviste și cărți direct de la Paris, dar în versiune

[4] Jules Verne, *Castelul din Carpați. Roman din viața poporului românesc din Ardeal.* Traducere autorizată de Victor Onișor, cu o prefață despre *Jules Verne – scriitor și scrieri* – de dr. Elie Dăianu, Sibiu, „Tipografia" Societate pe acțiuni, 1897.

[5] În realitate, se știe că Jules Verne își extrăgea informațiile despre ținuturile în care își plasa acțiunile și eroii din tratatul lui Joseph Elisée Reclus, *Nouvelle géographé universelle. La terre et les hommes*, vol. I-XIX, Paris, Hachette, iar în cazul Transilvaniei, din monografia lui Auguste de Gérando, *La Transylvanie et ses habitants* (2 volumes). Imprimeurs-Unis, Paris, 1845. În afară de cele două romane deja numite mai sus, alte două i-au fost inspirate de realitățile românești (filtrate prin imaginarul unui francez dotat cu multă creativitate): *Kéraban Încăpățînatul* și *Claudius Bombarnac*. O a cincia carte, *Mathias Sandorf*, 1885, are legături cu Transilvania prin personajele din Imperiul Austro-Ungar; mai ales protagonistul este un fel de Conte de Monte Cristo – care acționează în țări și localități din bazinul mediteranean, altfel. Baronul de Gérando a trăit, într-adevăr, în Transilvania, în actuala localitate Satulung, unde soția sa, contesa Emma Teleki, moștenise întinse proprietăți. Întrega sa activitate de cărturar este consacrată istoriei și geografiei acestei părți a Europei.

românească îl regăsim abia după anul 1900. Este cazul romanului *Insula misterioasă*, tipărit în 1904, în foileton, ca supliment al revistei *Progresele ştiinţei*. În anul 1908, *Minunile şi grozăviile Indiei* vede lumina tiparului românesc la Editura Biuroul Universal, în traducerea Sofiei Nădejde. A urmat *Cinci săptămîni în balon*, apărut în anul 1909, la Editura Leon Alcalay, în celebra colecţie „Biblioteca pentru toţi", nr. 494-498, traducător fiind Constantin Pestreanu. Această din urmă editură a fost aceea care a lansat prima serie consistentă de traduceri din scrierile lui Jules Verne, secondată timid de alte cîteva mici case editoriale şi tipografii.

X.2. Epoca interbelică

Caracterizată prin timiditatea abordării scrierilor acestui precursor al literaturii S.F., cea dintîi perioadă fastă a traducerilor româneşti este cuprinsă între cele două războaie mondiale. Este greu să stabilim acum care titlu, anume, din creaţia lui Jules Verne a prilejuit prima versiune românească, pentru că multe dintre cărţile tipărite la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi în primele decenii ale secolului al XX-lea nu aveau precizat anul apariţiei, altele nu aveau caseta tehnică şi, uneori, nu era consemnat nici măcar numele traducătorului. În 1921 apare *Împrejurul Lunii*, la Editura „Cugetarea", Bucureşti, fără menţionarea numelui traducătorului. Oarecum în aceleaşi condiţii este editată, în 1923, în traducerea lui George B. Rareş, *Lupta pentru milioane: roman*, Editura Socec & Co, carte care va fi reluată apoi sub titlul ce se va definitiva în versiunile româneşti, *Cele cinci sute de milioane ale Begumei*[6]. Dintre cele datate în această perioadă foarte cunoscută pare a fi *De la Pămînt la Lună*, apărută în anul 1923, la Editura „Cugetarea-Delafras", în traducerea lui George B. Rareş. Acesta este şi cel mai frecvent nume menţionat, în epoca despre care vorbim, pe coperţile versiunilor româneşti din scrierile lui Jules Verne. În acelaşi an, 1923, apare *Elefantul de oţel. La maison a vapeur*, roman tradus de Ana-

[6] După 1990, cînd se înfiinţează o mulţime de edituri mici, mai mult sau mai puţin profesioniste, titlul cel vechi este păstrat, semn că noii editori au valorificat textul tradus în urmă cu un secol, cf. *Lupta pentru milioane*, Editura Bebe, 1993; *Lupta pentru milioane*, Editura Ştefan, 2005.

Maria G. Botez, la Editura Socec & Co. (colecţia „Călătorii extraordinare"). Cei doi vor traduce împreună *Dragoste şi datorie. Ces fourceurs de blocus*, editat fără indicarea anului apariţiei de Alcalay şi Calafeteanu, Bucureşti. Tot în 1923 apare *Elefantul de oţel*, Ed. Socec & Co, traducere Maria G. Botez. În 1925, Editura I. Negreanu scoate pe piaţă cartea *Salvarea miraculoasă*, în traducerea lui George B. Rareş. Este textul care va fi reluat relativ curent în română sub titlul *Un bilet de loterie*, impus ulterior de Ion Pas (la Editura „Cugetarea", nu se ştie în ce an), şi confirmat de versiunea frecvent reeditată a Teodorei Cristea, în epoca următoare (1975-1990)[7]. Traducătorul George B. Rareş va da, în aceeaşi perioadă, şi alte traduceri, dovedindu-se un îndrăgostit de scriitorul francez: *Aventurile familiei Guzgănescu (Aventures de la famille Raton): poveste*, Bucureşti, Editura Negreanu (colecţia „Lumi cunoscute şi necunoscute"), 1925; *Arhipelagul în flăcări: roman*, probabil în acei ani, de vreme ce în 1930 apărea o a doua ediţie la Cultura Românească (colecţia „Călătorii extraordinare"); *Împrejurul lunei*, f.a., la „Cugetarea-Delafras"; *În faţa steagului*, la Cultura Românească (colecţia „Călătorii extraordinare"), traducere reluată (?) la aceeaşi editură, tot prin anii '39, dar într-o altă colecţie, „Căminul. Bibliotecă Literară Ştiinţifică"; *Şcoala de Robinsoni* trebuie să fi apărut prin anii '25-'30, căci colecţia „Călătorii extraordinare" de la Editura Socec poartă nr. 7; *Ocolul lumii în 80 de zile* – fără un an cert (probabil 1933?), în aceeaşi editură şi aceeaşi din urmă colecţie şi, cu acelaşi sistem de reeditare, în cealaltă colecţie, în 1943. În sfîrşit, *Aventurile celor trei ruşi şi trei englezi în Africa Australă*, datorată lui George B. Rareş, apare din nou în dublă ediţie, la aceeaşi editură, în aceleaşi două colecţii, o dată fără precizarea anului apariţiei, şi încă o dată în 1933.

Îl mai găsim cu vechea *De la pămînt la lună*, reluată în 1936, la Cultura Românească şi, pentru a treia oară, în 1942, fără precizarea editurii. Apare, de asemenea, cu *Raza verde*, fără an şi fără editură (dar este vorba despre aceeaşi Cultura românească, pentru că este menţionată cunoscuta colecţie „Călătorii extraordinare"). În aceleaşi

[7] De data aceasta, Editura Ştefan va folosi titlul cel modern, în reeditarea din anul 2005.

condiţii, fără precizarea anului şi a editurii, ci doar a colecţiei, traduce, împreună cu A. Constantinescu, *Cinci săptămîni în balon.* Cunoscînd editurile la care colabora şi colecţiile pe care le îngrijea, putem presupune că îi aparţin şi alte traduceri, nesemnate. Alte reeditări ale versiunii sale apar, de asemenea, semnate ciudat – Fam. Bugănescu, în diverse edituri, sau nesemnate.

Între timp însă, se mai lansaseră şi alţi traducători. Ion Pas, de pildă, se dovedeşte la fel de activ, scoţînd uneori chiar acelaşi titlu ca şi Rareş, în versiunea sa. Este cazul romanului tocmai citat, *Cinci săptămîni în balon,* publicat la Editura „Cugetarea" (fără indicarea anului). În 1929, Ion Pas tălmăcise, pentru Editura „Cugetarea", *Castelul din Carpaţi.* În 1935, îi apare traducerea părţii I a romanului *800 de leghe dealungul* (sic!) *Amazoanei* (sic!), la „Cugetarea". O altă versiune apare sub titlul *800 de leghe pe Amazon,* fără numele traducătorului, fără an şi fără precizarea editurii (cf. BNR II 3588), probabil ca replică la aproximaţiile vizibile din cea semnată de către Ion Pas. Acesta mai dă la iveală tălmăciri din *Steaua Sudului* (la „Cugetarea", fără precizarea anului apariţiei); *Un bilet de loterie* – 1936; *Mihail Strogoff. De la Moscova la Irkutsk,* vol. 1-2, la „Cugetarea-Georgescu Delafras", f.a., traducere realizată în colaborare cu Sorina Cassian. În 1938, scoate *Ocolul lumii în optzeci de zile,* la „Cugetarea". Nu ştim dacă amintita versiune a lui G. B. Rareş a precedat-o sau a succedat-o, căci a celui din urmă nu are precizat anul apariţiei, dar, oricum, cele două sînt apropiate în timp şi este al treilea caz de dublare a propunerilor de tălmăciri.

E. C. Decusară, un alt traducător harnic al epocii, va dubla şi el, prin versiuni proprii, unele titluri, precum *Aventurile a trei ruşi şi trei englezi în Africa Australă,* „Cugetarea", 1938. *O călătorie spre centrul pămîntului* îi apăruse la „Cugetarea", fără an. În 1936, apare acelaşi titlu, cu mici modificări de traducere – nesemnată, însă – la „Naţionala-Ciornei". Tot lui Decusară (uneori semna Decuseară) îi aparţine versiunea românească *Un căpitan la cincisprezece ani,* Partea I-II, scoasă fără precizarea anului apariţiei, la „Cugetarea".

Acelaşi roman apare în versiunea lui Daniel Aramă, sub titlul *Căpitan la cincisprezece ani,* 1934, fără precizarea editurii.

Au mai tradus din Jules Verne, în epoca despre care discutăm acum, Const. A.I. Ghica (Jules Verne, *Drumul gloriei (Le chemin de France): povestire*, Bucureşti, Editura I. Negreanu, 1925 (cu acelaşi titlu de colecţie întîlnit şi la alte edituri: „Călătorii extraordinare"); G. M. Amza şi P. I. Barad-Roman, care, în acelaşi an, 1938, dau versiuni diferite aceleiaşi cărţi a lui Jules Verne, *Indiile negre*, primul – la Editura Librăriei „Principele Carol", iar al doilea – la Editura „Cugetarea". Lui G. M. Amza i se mai datorează traducerea *Secretul lui Wilhelm Storitz*, apărută fără indicarea editurii şi fără an. Jean Popescu-Hîrşova semna traducerile *Naufragiaţii de pe „Jonathan": roman*, vol. 1-2, la „Cugetarea", f.a.; *Doi ani pe un bloc de gheaţă*, „Cugetarea", f.a.; *Nord contra Sud*, la aceeaşi editură, în 1935 (semnînd doar Jean Popescu). Anton Constantinescu tradusese, încă din 1926, *Un oraş plutitor: poveste*, probabil la „Cultura Românească", căci apare menţionată colecţia „Călătorii extraordinare", nr. 11, şi tot el semnează o altă versiune a cărţii pe care a tradus-o şi Rareş, *Păţaniile a trei ruşi şi trei englezi în Africa Australă*, Bucureşti, colecţia „Călătorii extraordinare", nr. 8.

Din aceiaşi ani datează (probabil, căci nu este menţionat anul apariţiei) traducerea *Robur Cuceritorul*, datorată lui M. N. Pepera, editată în colaborare de către „Cugetarea", „S. Ciornei" şi „P. C. Georgescu". În 1941, Th. Roman semnează traducerea *Testamentul unui excentric*, Partea I-II, „Cugetarea-Georgescu Delafras". Au rămas anonime destule titluri în versiunea românească a epocii din opera lui Jules Verne: *Copiii căpitanului Grant. Călătorie în jurul lumii*, Partea I-III, Bucureşti, „Cugetarea" [1935]; *O aventură în jurul Mării Negre*, cu „ilustraţii de pictorul Pascal", Bucureşti, fără editură, fără an; *O călătorie spre centrul pămîntului*, „Naţionala-Ciornei" [1936] (vezi *supra*, E.C. Decusară); *800 de leghe pe Amazon*, f.e., f.a.; *Printre gheţurile eterne: roman. O dragoste în Mexic. Uzina fermecată: povestiri*, Bucureşti, Cultura Românească, 193?, colecţia „Călătorii extraordinare" (f.nr.); *Răzbunarea Marinarului (Un hibernage dans les glaces). Povestire*, Bucureşti, f.e., f.a., colecţia „Bucuria mea", nr. 5. ş.a.m.d.

Observăm că în anii 1923-1941 au apărut circa 45 de versiuni româneşti din opera lui Jules Verne, unele fiind reeditări – datorate

aceluiaşi traducător sau unor traducători diferiţi. De fapt, cifra este mult mai mare, poate dublă faţă de aceea calculată de noi, avînd în vedere faptul că multe ediţii nu consemnează anul apariţiei, încadrarea în epocă fiind dedusă exclusiv din numele editurii, în cazul în care măcar aceasta era precizată... În general, sînt traduceri grăbite, unele chiar superficiale, sancţionate ca atare de către confraţii care au dat, totuşi, şi traduceri profesionale. Traducătorii îşi permit să schimbe titlurile (ca în cazul filmelor străine subtitrate astăzi), alţii elimină pasaje şi capitole întregi din textele originale, adaptează liber toponimele şi antroponimele. Condiţiile grafice şi, în general, apariţiile editoriale erau încă mai precare decît calitatea traducerilor. Şi în acest caz, există excepţii lăudabile.

Aşa cum unii editori nu precizează anul apariţiei şi/sau numele editurii – din raţiuni financiare sau, pur şi simplu, din lipsă de profesionalism –, alţii nu menţionează numele traducătorului. Desigur, cu efort, se pot reconstitui ambele categorii de date. În cazul traducătorului, putem recunoaşte obiceiul de a da titlul original, francez, imediat după cel românesc (modificat), în versiunile realizate, dar nesemnate de prolificul G. B. Rareş. Stilul, colaborarea cu anumite edituri dezvăluie identitatea altora. Traducerile epocii au meritul de a fi deschis apetitul cititorilor români pentru lumile ficţionale create de Jules Verne.

X.3. Traducerile româneşti din opera lui Jules Verne între anii 1947 şi 1989

Traducerile din literatura universală au suferit mai puţin la apariţia cenzurii comuniste decît producţia literară autohtonă. Desigur, marile opere, de la filosofia idealistă a lui Kant, Schopenhauer, pînă la beletristica „decadentă" a lui Baudelaire, de exemplu, n-au mai apărut o bună bucată de vreme în tălmăciri româneşti. Alţii însă, de la „clasicii" greco-latini (Homer, Virgiliu, Horaţiu), pînă la cei moderni (Balzac), au ieşit destul de repede de sub lupa cenzorilor[8]. De aceea,

[8] Încă mai bună a fost situaţia traducerilor în URSS. Orice scriere de valoare, din orice domeniu (ştiinţific, literar etc.) era aproape instantaneu tradusă în rusă, din două motive: 1) „preluarea" ideilor valoroase, dată fiind concurenţa pentru supremaţie în

„reabilitarea" unor scriitori români, precum Lucian Blaga, presupunea deseori un prim pas făcut spre lumina tiparului printr-un text tradus din literatura universală, eventual fără semnătură[9]. Cu atît mai mult, literatura ştiinţifică, mai ales cea de popularizare, se încadra destul de bine în politica de culturalizare a maselor şi, prin urmare, avea „liber" la traducere în română, nu fără unele selecţii de titluri şi chiar de texte. Jules Verne s-a aflat printre aceşti autori privilegiaţi.

Am arătat, într-un paragraf anterior, care a fost soarta traducerilor din opera lui Jules Verne în epoca precomunistă (1897 – data primei versiuni româneşti din vasta sa creaţie[10] – 1948, anul unor mari reorganizări în publicistică, edituri etc., cu urmările cunoscute – funeste pentru spiritualitatea românească ulterioară). La începuturi, era vorba despre goana după senzaţional, pentru atragerea unui public cititor neformat încă, pentru edituri aflate la început de drum şi permanent ameninţate cu falimentul. Chiar cînd editurile au rezistat şi s-au dezvoltat bine (vezi „Georgescu-Delafras", „Cugetarea" ş.a.), ediţiile erau ieftine, de cele mai multe ori modeste, deci, ca grafică şi calitate a hîrtiei, cu tălmăciri grăbite, aproximative, pînă să se formeze un grup de traducători fideli ai operei lui Jules Verne. Cînd, în sfîrşit, toate acestea – calitatea traducerilor şi, corespunzător, calitatea ediţiilor – au intrat pe un făgaş bun, vezi realizările din anii '40-'47, drumurile deschise s-au curmat brusc, prin istoria cu „întoarceri ciclice" care pare a ne caracteriza.

Am împărţit istoria traducerilor din Jules Verne în limba română, în epoca despre care vorbim (1948-1989), în patru etape, inegale

---

lume; 2) în vederea dezvăluirii conţinutului ideologic „nesănătos", „putred" ale lucrărilor din lumea capitalistă, de pe poziţiile marxism-leninismului. Intelectualii au profitat din plin de această politică a traducerilor. Nu este mai puţin adevărat că, dispunînd astfel de informaţia la zi din domeniile lor de activitate pe plan mondial, cercetătorii, universitarii, creatorii ruşi din epoca respectivă au realizat ei înşişi lucrări de mare valoare, oferite omenirii.

[9] În unele cazuri, semnătura adevăratului traducător era dublată de a unui aşa-zis stilizator, acesta din urmă fiind, de obicei, o persoană implicată politic şi profesional în activitatea editorială, dacă nu şi în viaţa social-politică a momentului (vezi cazurile Ion Pas, Eusebiu Camilar ş.a.).

[10] *De la Pămînt la Lună*, traducere de George B. Rareş, Editura „Cugetarea", Bucureşti, 1923.

cronologic, dar marcate ca atare după criteriul valorii şi, respectiv, al frecvenţei traducerilor:

I: 1947-1960
II: 1961-1970
III: 1971-1980
IV: 1981-1989

Vom explica, la momentul potrivit, motivaţia stabilirii acestor delimitări.

Redescoperirea operei lui Jules Verne în anii comunismului s-a petrecut, cum era de aşteptat, sub oblăduirea unor traducători deja „specializaţi", buni cunoscători ai scriitorului francez, din generaţia precedentă. Mai precis, au fost reluate şi, eventual, revizuite versiunile tălmăcitorilor din categoria intelectualilor cu reale sau măcar cu vagi orientări de stînga din epoca precomunistă care, în plus, au ştiut să treacă hotărît în barca îngustă şi bătută de valuri a „tovarăşilor de drum", din structurile sociale şi profesionale ale noului regim, de „democraţie populară". Este vorba despre Ion Pas[11], Radu Tudoran[12], Mihai Petroveanu[13] ş.a.

[11] Ion Pas (1895-1974) era autodidact. Tipograf, activ gazetar şi scriitor de stînga între anii 1914 şi 1944, devine ministru al artelor, după „eliberare", adică după instaurarea regimului comunist. Alte funcţii (director al Radiodifuziunii, director al Institutului Român pentru Relaţii Culturale cu Străinătatea) i-au înlesnit editarea şi reeditarea producţiei originale din tinereţe – cărţi pentru copii, romane sociale, masive volume autobiografice, precum şi a traducerilor mai vechi. Preocuparea sa faţă de literatura pentru copii l-a condus spre autori ca H. Cr. Andersen sau J. Verne, de care s-a ocupat mai întîi ca asociat al unor autorizaţi cunoscători de limbi străine.

[12] Radu Tudoran (1910-1985[2]), fratele scriitorului Geo Bogza, a împărtăşit convingerile de stînga ale acestuia. Scriitor-aviator, ca şi A. de Saint-Éxupery, a tratat, ca şi acesta din urmă, tema călătoriei legată de aceea a iniţierii, în cărţi pentru adulţi, adolescenţi şi copii. Ca şi Ion Pas, ca Geo Bogza şi alţii, a fost gazetar de stînga pînă în 1944, autor al unor romane cu tematică socială, ce dezvăluie suferinţele mediilor sărace în epoca industrializării, fapt care i-a deschis largi perspective de afirmare după 1944.

[13] Mihai Petroveanu (1923-1977) face pare din generaţia formată pînă în 1947, dar care debutează în anii proletcultismului, 1945-1955. A fost o prezenţă activă la conducerea unor redacţii ale periodicelor literare, radioului, editurilor în anii '47-'77. Autor al încercării de mişcare culturală – sub deviza care-i aparţinea: „Babel

Pe de altă parte, îşi continuă sau îşi încep activitatea de traducători nume mai mult sau mai puţin cunoscute ale culturii româneşti: Simona Schilleru, Anghel Ghiţulescu, Dorina Ghinea, Lucia Donea Sadoveanu ş.a. În sfîrşit, trebuie să precizăm că, într-o primă etapă, unele ediţii din anii 1949-1955 au apărut fără precizarea numelui traducătorului[14], probabil din motive ideologice, pe de o parte, şi financiare, de pe altă parte.

A existat mai întîi o perioadă „tampon", de tăcere aproape totală, în anii 1947-1948, cînd este clar că se schimbau radical lucrurile (este perioada alegerilor trucate, este perioada naţionalizării – inclusiv a editurilor şi tipografiilor ş.a.m.d.) şi că deruta, teama, inexistenţa unor concepţii clare despre politica editorială (şi culturală, în general) dominau momentul.

Apoi, în 1949, apar dintr-o dată mai multe traduceri. La nou botezata Editura de Stat din Bucureşti, se tipăreşte volumul Jules Verne, *20.000 de leghe sub mări*, 326 p. + 1 f., tradus de Lucia Donea Sadoveanu, foarte activă în epocă. S-ar părea chiar că aceeaşi versiune a fost retipărită în acelaşi an (mai precis, s-a realizat o prelungire de tiraj), căci găsim cartea cu alt număr de pagini, 328 + ilustraţii, sub acelaşi nume. Tot atunci îşi lansează şi noua Editură a Tineretului seria de traduceri din Jules Verne, cu micul roman *O iarnă printre gheţari* (80 p. + 3 pl.), în tălmăcirea lui Octavian Nistor. Aceeaşi editură scoate, în acelaşi an, romanul în două volume *Un căpitan de cincisprezece ani* (vol. I-II, 174 p. + 1 f.), fără specificarea traducătorului. După cum este formulat titlul (nu am făcut şi analiza textului) şi după împărţirea în două volume, versiunea pare să fie cea realizată de către E. C. Decuseară (prin anii '25-'30) la fosta Editură „Cugetarea" (devenită acum Editura de Stat). Ediţia veche nu avea precizat anul imprimării.

---

armonios". În ultimii ani a condus, oarecum ca şi Ion Pas, redacţia publicaţiilor pentru străinătate.

[14] Sistemul traducerilor fără traducător a existat şi înainte de 1948 şi va fi reluat în perioada postcomunistă, de către edituri ca „Regis", „Octopodium", „Libra Vox", „Vizual" „Eden", în general, edituri mici, „de buzunar". Motivaţiile sînt, în general, aceleaşi, cu schimbări de perspectivă mai vizibile sau mai oculte (cauze materiale, profesionale, ideologice – în mai multe sensuri).

Aceeaşi carte apare, tot fără menţionarea traducătorilor, în 1954, sub titlul puţin schimbat în română *Căpitan la 15 ani* (384 p.). Deşi este vorba despre aceeaşi editură (Editura Tineretului), credem că este vorba despre un alt text, aparţinînd Simonei Schileru şi lui Anghel Ghiţulescu, pentru că aceştia vor relua publicarea de mai multe ori, în anii următori, la Editura Tineretului, apoi, ceva mai tîrziu, la „Ion Creangă" etc., fixîndu-şi titlul într-o nouă grafie, *Căpitan la cincisprezece ani: roman* (ediţia a 3-a, 1970).

Tot nesemnată a apărut, în această perioadă a începuturilor de epocă („luminoasă") traducerea romanului *Cinci săptămîni în balon*, Editura Tineretului, 1951, 231 p. + erată. Eram tentaţi să atribuim versiunea lui Ion Pas, care publicase de mai multe ori acest text, pe vremea cînd lucra ca legător de cărţi sau doar era colaborator la fosta editură „Cugetarea", unde se înfiripase bine colecţia „Călătorii extraordinare". Fostul tipograf avea acum în subordine nu numai editurile, ci întreaga cultură românească. Dar, fără analiza comparativă a textelor, nu se poate preciza nimic, deoarece aceasta a fost o carte mult tradusă în deceniile anterioare, de către Daniel Aramă (1934), Radu Tudoran ş.a. Ediţia la care ne referim aparţine, de fapt, acestuia din urmă.

În 1950, Mihai Petroveanu semnează traducerea cărţii *Copiii căpitanul Grant* (277 p. + 1 f.), tot la Editura Tineretului şi, probabil, tot o reluare a textului ce apăruse, fără semnătură, la Editurile reunite „Cugetarea-Georgescu Delafras", în 1935, 1940 etc.

În 1953, apare la Editura Tineretului o ediţie foarte bună din *Insula misterioasă* (647 p., cu ilustraţii), în traducerea semnată de Madeleine Samitka şi Ioana Eşeanu, cu prefaţă de B. Elvin şi cu ilustraţii de Férat.

În 1955, la Editura Tineretului se lansează, printre altele, colecţia „Cutezătorii". Este un prilej de reeditare a romanului *Copiii căpitanului Grant*, cu precizarea „ediţia a 2-a" şi cu publicarea integrală a textului (559 p.), aşa cum fusese realizat, de altfel, în deceniul al 4-lea. De data aceasta, pe coperta interioară sînt consemnaţi doi traducători: M. Petroveanu şi C. Toescu. Puterea de influenţă a celei dintîi şi, nu mai puţin, interesul de care se bucura cartea din partea publicului cititor a făcut ca acest text să fie de mai multe ori reeditat în deceniile următoare. Deocamdată, mai notăm, cu titlu de curiozitate, apariţia

unei versiuni româneşti a acestui roman la Editura „Lumina" din... Vîrşeţ[15]. Este, în mod clar, o preluare a ediţiilor în trei părţi din anii 1935/1940, mai precis, cu structurarea şi cu titlurile şi subtitlurile celei din urmă: *Copiii căpitanului Grant. Călătorie în jurul lumii.* Partea I: *America de Sud*; Partea a II-a: *Australia*; Partea a III-a: *Oceanul Pacific* (cf. BAR I, 429.838).

Revenind la publicaţiile din ţară, este de apreciat noua colecţie „Cutezătorii", în care apare încă o dată, în acelaşi an, 1955, *Copiii căpitanului Grant*, cu traducere semnată de către M. Petroveanu (singur, acum?), cu aceeaşi precizare, „Ediţia a 2-a", precum şi alte cărţi ale lui Jules Verne:

1. *Cinci săptămîni în balon* (1955, 216 p.). În româneşte de Radu Tudoran (precizarea „Ediţia a 3-a" dovedeşte că cea anonimă, din 1951, îi aparţinea);

2. *20.000 de leghe sub mări* (1955, 439 p., cu ilustraţii). Traducere de Lucia Donea Sadoveanu şi Gellu Naum;

3. *Întîmplări neobişnuite* (1955, 176 p., cu ilustraţii). În româneşte de A. Ghiţulescu;

4. *Insula misterioasă* (1956). Traducere de Madeleine Samitka (grafiat ca atare şi fără al doilea traducător). Se reia textul din 1953, ce va apărea şi în 1959, într-o a treia ediţie, în aceeaşi colecţie;

5. *Ocolul pămîntului în optzeci de zile* (1956, 207 p.). Traducere de Radu Tudoran;

6. *Mathias Sandorf* (1957, 547 p.), reeditată în aceeaşi colecţie în 1959 şi în 1961, în traducerea lui Ovidiu Drimba;

7. *Arhipelagul în flăcări* (1957, 192 p.). În româneşte de Radu Tudoran;

8. *De la Pămînt la Lună* (1958, 380 p.). Traducere de Dorina Ghinea;

9. *O călătorie spre centrul pămîntului* (1958, 252 p.), în traducerea lui Dan Faur;

10. *Robur Cuceritorul* (1958, reeditată în 1963, 1964). În româneşte de Ovid Constantinescu;

[15] Oraş în nordul fostei Iugoslavii (Serbia, regiunea autonomă Voivodina), foarte aproape de graniţa cu România.

11. *Sfinxul gheţarilor* (1958, 440 p.). În româneşte de Claudia Fisher şi Vasile Chiriţă;

12. *Uimitoarele peripeţii ale domnului Antifer* (1959, 427 p.), tradusă de Ticu Archip şi M. Westfried.

Lista este mai lungă, de fapt... După cum se vede, multe asemenea versiuni reprezintă reluarea, *nec varietur* sau revizuită, a unor texte mai vechi, cu frecvente schimbări/declaraţii de paternitate a traducerii şi cu anumite selecţii ale textelor şi titlurilor. De asemenea, o dată lansate în noul regim politic, ele vor fi reluate mereu, mai ales la Editura Tineretului – care, din 1969, va deveni Editura „Albatros" – sau la alte edituri.

În special perioada a doua din subdiviziunile stabilite de noi, adică intervalul 1960-1970, reprezintă valorificări ale textelor trecute deja prin furcile caudine ale cenzurii şi, într-o oarecare măsură, lărgirea ariei de preocupări, în sensul selectării titlurilor şi în sensul publicării acestora la mai multe edituri.

A fost un deceniu destul de neînsemnat, ca producţie editorială – cel puţin în ceea ce priveşte traducerile de care ne ocupăm. Se simte starea de apăsare, lipsa de libertate în stabilirea planurilor editoriale, se simt lipsurile materiale. Totuşi, putem reconstitui trei momente faste în editarea operei lui Jules Verne pentru cititorul român. Unul începe, de fapt, în anul 1959, adică la sfîrşitul „obsedantului deceniu", cum a fost numit în cultura românească. Revista „Ştiinţă şi tehnică", care a rezistat foarte bine peste timp, pentru că nu implica prea multe interpretări dogmatice, slujind, în schimb, cauzei popularizării ştiinţei şi tehnicii, cum o dovedea numele ei, a lansat o serie de broşuri care apăreau ca supliment al unor numere, într-o colecţie intitulată „Povestiri ştiinţifico-fantastice". Sub această formă a apărut *Insula cu elice*, ediţie prescurtată, în cinci volumaşe a cîte 32 de pagini fiecare (nr. 100-104 din colecţia respectivă). Traducerea, cuvîntul înainte şi notele aparţineau lui Ion Hobana, care avea să republice cartea în versiunea integrală şi în volum unic, tot la Editura Tineretului, în 1962, iar mai tîrziu la Editura „Ion Creangă", într-o altă colecţie celebră. În aceleaşi condiţii, de broşură-supliment, vor apărea *În secolul XXX. O zi din viaţa unui ziarist american în 2889*, sub nr. 150, din 1961, al colecţiei amintite (cu selecţia textului, traducerea,

introducerea şi notele aceluiaşi Ion Hobana), precum şi seria de 6 broşuri care ofereau cititorilor români cartea *Cele cinci sute de milioane ale Begumei.* În 1963, la nr. 200-201 ale Colecţiei „Povestiri ştiinţifico-fantastice", au apărut: „volumele" (sic!) 1-3, respectiv, *Rodnai Josef. Marele spectacol,* în traducerea lui Adrian Rogoz şi Alexandru Marosi, dar şi cu contribuţiile lui Ion Hobana, coordonatorul colecţiei; la nr. 203 – vol. 4, *Bialeţki. Jurnalul bucătarului,* cu contribuţii împărţite între Ion Hobana, Eusebiu Camilar şi Radu Tudor (= Radu Tudoran?); la nr. 204 – vol. 5, *Karl Bohm. Reportaj din anul 1990* – editori/traducători: Ion Hobana, Eusebiu Camilar şi Judit Coman; la nr. 205 – vol. 6, *R.O. Weidlich. M.C.F.P. intră în acţiune,* cu aceiaşi trei editori-traducători ca şi la vol. 5. Nu ştim exact ce se înţelege prin „traducere" de Ion Hobana şi, pe aceeaşi copertă, „în româneşte de Eusebiu Camilar şi Judit Coman/Radu Tudoran", dar ştim că, în anul 1968, Ion Hobana a reunificat cele 6 broşuri, de cîte 32 pagini fiecare, într-un singur volum de 191 pagini, publicat sub titlul generic *Cele cinci sute de milioane ale Begumei,* valorificînd şi „cuvîntul înainte" şi notele, la Editura Tineretului, într-o „Serie ştiinţifico-fantastică" pe care a lansat-o, probabil, tot el. Aceasta a constituit, de fapt, un al doilea nucleu „Jules Verne" al momentului, căci Editura Tineretului a continuat publicarea operei scriitorul francez şi în alte colecţii şi serii, precum „Cutezătorii", unde în 1960 s-a reluat cartea *Un căpitan la 15 ani,* în mai vechea tălmăcire a Simonei Schileru şi Anghel Ghiţulescu. Tot aici, Laura M. Dragomirescu traduce *Doi ani de vancaţă* (1962, reeditată în 1966); Gellu Naum traduce *Goana după meteor,* în 1963, şi *Uimitoarea aventură a Misiunii Barsac* (1967); Iulia Soare – *În faţa steagului* (1965); Teodora Cristea dă o primă versiune din *Hector Servadac: călătorii şi aventuri în lumea solară* (1966); Vladimir Colin traduce *Castelul din Carpaţi,* în 1966 şi 1967; Ion Hobana – versiunea sa după *Şarpele de mare,* 1969. Între timp, vechea Serie ştiinţifico-fantastică se revigorează. Fostele titluri din Colecţia „Cutezătorii" se reeditau acum în SS-F, vezi ediţia din 1968 (a 3-a?) a versiunii Lucia Donea Sadoveanu şi Gellu Naum, din *20.000 de leghe sub mări.* Puţine alte edituri s-au mai implicat în aceste traduceri: în

1963 apare romanul *De la pământ la lună* (XLI + 446 p. + 1 f. portr.) la Editura pentru Literatură[16], în utila şi serioasa colecţie „Biblioteca pentru toţi". Prefaţa şi tabelul cronologic sînt semnate de către Val Panaitescu, dar numele traducătorului nu este menţionat. Este vorba însă despre versiunea Dorinei Ghinea, ce fusese publicată la Editura Tineretului în anii 1958 şi 1960.

Deceniul se încheie cu o a treia ediţie din *Căpitan la cincisprezece ani*, a traducătorilor S. Schileru şi Anghel Ghiţulescu, în două volume, la Editura „Ion Creangă", şi cu a 4-a ediţie din *Robur Cuceritorul. Stăpînul lumii*, traducerea de Ovidiu Constantinescu, la Editura „Albatros", 1970. Primele trei ediţii apăruseră în 1958, 1963 şi 1964, la aceeaşi editură, care purtase însă numele de Editura Tineretului, pînă în 1969.

Deceniul 7 al secolului XX a fost, de departe, cel mai bogat în traduceri româneşti din vasta operă a lui Jules Verne. Centrul de greutate s-a mutat, după reorganizarea şi rebotezarea editurilor (1969)[17], la „Ion Creangă", provenită, de asemenea, din fosta Editură a Tineretului. În 1971, la „Ion Creangă" s-a lansat proiectul intitulat „Biblioteca Jules Verne", care-şi propunea, cum bine se înţelege, tipărirea integrală a scrierilor acestui autor în limba română. Realizate în format mare, legate în coperţi cartonate şi frumos colorate, imprimate cu corp de literă frumoasă, vizibilă prin mărime şi contururi, cu ilustraţii atent alese, cărţile respective, circa 40 la număr (multe fiind însă reeditate de mai multe ori în cei 18 ani de existenţă a

[16] Numele vagi, neutre, precum: „de Stat", a „Tineretului", „pentru literatură" etc., vădesc teama de interpretare politică a vreunui termen mai „colorat" metaforic, mai personalizat.

[17] În 1969 s-a petrecut cea mai mare reorganizare a caselor de editură din perioada comunistă (excludem deci din această apreciere transformările din 1947-1948 şi pe cele din 1990, datorate începutului şi sfîrşitului de epocă). Editura Tineretului s-a divizat în: Editura „Albatros" (directori: Mircea Sîntimbreanu – 1968-1970, Petre Ghelmez – 1970-1974, Mircea Sîntimbreanu – 1974-1987), consacrată, în principiu, cititorilor cu vîrste între 15 şi 21 de ani, şi Editura „Ion Creangă" (director: Tiberiu Utan), consacrată în principiu copiilor preşcolari şi şcolari mici. Ambele instituţii s-au dovedit extrem de active, într-o perioadă de relativă deschidere ideologică (anii 1969-1975), depăşindu-şi limitele asumate iniţial, privind vîrsta cititorilor şi tematica abordată.

seriei), aceste traduceri au apărut în tiraje mari, totdeauna repede epuizate, mijlocind accesul la opera lui Jules Verne pentru o întreagă generaţie de cititori. Numărul 1 din BJV a apărut în 1971: *O călătorie în jurul pămîntului* valorifica mai vechea traducere a lui Dan Faur (1958), din portofoliul aceleiaşi edituri, de fapt. În aceeaşi serie, cartea va fi reeditată în anul 1977 (şi încă o dată în 1993). Aproape concomitent, a apărut numărul doi al seriei, *Ocolul pămîntului în optzeci de zile* (1971), în traducerea lui Radu Tudoran, de asemenea mai veche (1956) şi, de asemenea reeditată în varianta seriei noi, în anul 1982. Pînă în 1975, se realizaseră deja primele 7 volume din planul general care demarase sub un generic mai savant: *Jules Verne, Opere. Traduceri*, vol. I-VII. Se adăugau primelor două, deja menţionate:

Vol. 3: *Cinci săptămîni în balon*, 1972 (reeditată 1978). În româneşte de Radu Tudoran;

Vol. 4: *Steaua Sudului. Ţara diamantelor*, 1973 (reeditată 1984). În româneşte de Ion Hobana;

Vol. 5: *Căpitanul Hatteras*, 1973 (reeditată 1990). În româneşte de Iosif Katz;

Vol. 6: *Şcoala Robinsonilor. Raza verde*, 1975. În româneşte de Felicia Clinca;

Vol. 7: *O fantezie a doctorului Ox: nuvele şi povestiri*, 1975. În româneşte de Sanda Radian.

De fapt, traducătorii s-au încadrat în mod diferit în planul general al editorilor, unii onorîndu-şi obligaţiile înainte, alţii cu mult după termenele stabilite prin contract. Aşa încît, în aceşti primi ani, apar numere diferite, unele numere mari – semn că fuseseră proiectate pentru mai tîrziu – din „Biblioteca Jules Verne" (BJV). Astfel, apar:

Vol. 8: *Doi ani de vacanţă*, 1975. În româneşte de Laura M. Dragomirescu;

Vol. 9: *Un bilet de loterie. Farul de la capătul lumii*, 1975 (reeditată în 1987). În româneşte de Teodora Cristea;

Vol. 10; *Uimitoarea aventură a misiunii Barsac*, 1976 (reeditată în 1990). În româneşte de Gellu Naum;

Vol. 11: *Cele cinci sute de milioane ale Begumei. Şarpele de mare*, 1976. În româneşte de Ion Hobana;

Vol. 12: *Vulcanul de aur*, 1976 (reeditată în 1988). În româneşte de Paula Găzdaru;

Vol. 13: *20.000 de leghe sub mări*, 1977 (reeditată în 1989). Traducere de Lucia Donea Sadoveanu şi Gellu Naum;

Vol. 14: *De la Pământ la Lună*, 1977 (reeditată în 1981). În româneşte de Aurora Gheorghiţă;

Vol. 15: *Uimitoarele peripeţii ale jupînului Antifer*, 1978. În româneşte de Clinca Felicia;

Vol. 16: *Insula cu elice*, 1979 (reeditată în 1986). Traducere, prefaţă şi note de Ion Hobana;

Vol. 17: *Burse de călătorie*, 1978. În româneşte de Teodora Cristea;

Vol. 18: *Casa cu aburi. Călătorie în India septentrională*, 1979. În româneşte de Valeriu Mihăilă;

Vol. 19: *Indiile negre. Goana după meteor*, 1979. În româneşte de Ecaterina Micu şi, respectiv, de Gellu Naum;

Vol. 20-21: *Insula misterioasă. Vol. 1-2*, 1979. În româneşte de Veronica Mihăileanu şi Ion Mihăileanu;

Vol. 22: *Minunatul Orinoco*, 1980. În româneşte de Mara Giurguca;

Vol. 23: *Castelul din Carpaţi. Întîmplări neobişnuite*, 1980 (reeditată în 1991). În româneşte de Vladimir Colin şi, respectiv, Anghel Ghiţulescu;

Vol. 24-25: *Ţinutul blănurilor*, Vol. 1-2, 1980. În româneşte de Sanda Radian;

Vol. 26: *Căpitan la 15 ani*, 1980 (reeditată în 1993, 1996 – la alte edituri, ca „Octopodium" ş.a.). În româneşte de Simona Schileru şi Anghel Ghiţulescu;

Vol. 27: *800 de leghe pe Amazon*, 1974 (reeditată în 1981). În româneşte de Paula Găzdaru;

Vol. 28-29: *Copiii căpitanului Grant*, vol. 1-2, 1972 (reeditată în 1981, 1984). În româneşte de M. Petroveanu şi C. Toescu;

Vol. 30: *Testamentul unui excentric*, 1974 (reeditată în 1981). În româneşte de Teodora Cristea;

Vol. 31: *Robur Cuceritorul. Stăpînul lumii* (romane). În româneşte de Ovidiu Constantinescu;

Vol. 32: *Clovis Dardentor. Secretul lui Wilhelm Storitz*, 1982. În româneşte de Tatiana Popescu-Ulmu;

Vol. 33: *Agenţia Thomson and Co*, 1983. În româneşte de Sanda Radian;

Vol. 34: *Hector Servadac. Călătorii şi aventuri în lumea solară*, 1984. În româneşte de Teodora Cristea;

Vol. 35: *Un oraş plutitor; Spărgătorii blocadei; Invazia mării* (povestiri), 1985. În româneşte de Doina Opriţă;

Vol. 36: *Pilotul de pe Dunăre*. Traducere şi note de Maria Brăescu. Prezentare grafică: Val Munteanu; ilustraţii după Roux Georges;

Vol. 37: *Satul aerian; Închipuirile lui Jean Marie Cabidoulin* (romane). În româneşte de Sanda Radian;

Vol. 38: *Prichindel*, 1987. În româneşte de Valeriu Mihăilă;

Vol. 39: *Cesar Cascabel*, 1988. Traducere de Dorina Opriţă;

Vol. 40: *Claudius Bombarnac. Kéraban Încăpăţînatul*, 1989. În româneşte de Sanda Radian.

Se remarcă un ritm destul de bine susţinut de către editori, cu o producţie de 4-5 titluri pe an. Este cazul să marcăm aici a patra subetapă din editarea „comunistă" a operei lui Jules Verne, cuprinsă între anii 1981-1989 şi caracterizată prin continuarea iniţiativelor începute în urmă cu un deceniu şi, mai ales, prin numeroase reluări de ediţie. În consecinţă, vom analiza trăsăturile generale ale celor aproape două decenii de sfîrşit ale destinul traducerilor din Jules Verne în anii comunismului.

Gruparea a 2-3 romane mai mici într-un singur volum şi, cu atît mai mult, a nuvelelor şi povestirilor se explică prin necesitatea respectării formatului standard şi a unui număr de pagini care să confere unitate seriei. Se repetă, deci, în sens invers, restricţionările volumelor de colecţie din epoca Editurii Tineretului. Unele volume reproduc ilustraţiile din original (ilustrator Georges Roux). Toate au pe pagina de gardă portretul autorului, concepţia grafică, asigurată pentru toată seria de către Val Munteanu, fiind unul dintre atuurile seriei. Unele numere conţin şi prefeţe, studii introductive şi note. Şi, în orice caz, numele traducătorilor sînt clar menţionate, editura strîngînd în jurul ei un colectiv de harnici şi devotaţi colaboratori, prefaţatori[18] etc.

[18] Mulţi dintre traductori – angajaţi ai editurii sau colaboratori externi, erau deja sau au devenit între timp nume de rezonanţă în istoria traducerilor în română: Gellu

O ciudăţenie a anilor '70-'75, cu repercusiuni în anii următori, este dublarea seriei „Biblioteca Jules Verne" de o alta. Sub conducerea scriitorului Tiberiu Utan, director al Editurii, se tipăresc unele cărţi de Jules Verne într-o altă colecţie, „Biblioteca pentru toţi copiii". Desigur, colecţia „BTC" cuprindea multe nume şi titluri din literatura naţională şi universală, dar Jules Verne a fost inclus şi el, cu unele cărţi. Astfel, *Copiii căpitanului Grant*, în două volume (care relua versiunea Petroveau-Toescu, de la Editura Tineretului, din anii 1955-1969, bazată, la rîndu-i, pe cea a lui Petroveanu din 1950-1955), apare la Editura „Ion Creangă" în anul 1972, adică în plină lansare a colecţiei „Biblioteca Jules Verne", dar poartă girul celeilalte colecţii, „BTC", unde avea un alt număr. Abia în anul 1981 este încadrată în „BJV", la nr. 28, cu toate particularităţile acestei serii, dar cu text neschimbat. În 1984, aceasta din urmă se va tipări din nou, într-o ediţie *nec varietur*, dată fiind cererea de pe piaţă. Şi cartea *800 de leghe pe Amazon*, în versiunea Paulei Găzdaru, a fost editată întîi în seria „BTC", sub nr. 34, în anul 1974, apoi în seria „BJV", în 1981, sub nr. 27. În aceeaşi situaţie se află *Testamentul unui excentric* – traducător Teodora Cristea – 1974 – BTC; 1981 – BJV. Aşa se explică de ce numerele 27-30 ale serie Jules Verne au apărut între anii 1972-1974, înainte de numerele 9, 10, 11... Era vorba despre aceeaşi editură, despre aceleaşi titluri, traduse din acelaşi Jules Verne, dar nu în colecţia care-i purta numele, ci în alta.

Cu asemenea proiecte ambiţioase şi bine gestionate, pentru epoca respectivă, Editura „Ion Creangă" a monopolizat, practic, editarea scrierilor lui Jules Verne, în spaţiul cultural românesc. În anii 1977-1978, apariţiile la alte edituri sînt cu totul sporadice: *Ţara blănurilor*. În româneşte de Horia Vasilescu, „Junimea", Iaşi, 1975; *De la Pământ la*

Naum, Ticu Archip, Sanda Radian. Unii erau buni editori. Alţii au dat studii de literatură universală bazate pe propria experienţă în echivalări (cf. Sanda Radian) sau lucrări teoretice de traductologie, cf. Teodora Cristea, universitară de vrednică amintire la Catedra de limba franceză a Universităţilor din Bucureşti şi Constanţa, autoare a unor tratate de teoria traducerii şi conducătoare de doctorate în domeniu. În sfîrşit, să mai notăm că prezenţa unei mari părţi din opera lui Jules Verne în limba română a permis exegeze ample, monografii de specialitate, studii diverse, cf. Dinu Moroianu: *Jules Verne şi călătoriile sale*, Editura Tineretului, Bucureşti, 1962; Ion Hobana: *20.000 de pagini în căutarea lui Jules Verne*, Editura „Univers", Bucureşti, 1979 ş.a.

Lună. În româneşte de Aurora Gheorghiţă, „Univers", Bucureşti, 1981 (ediţiile din 1977 şi 1990 apar tot la „Ion Creangă") şi alte cîteva.

Cîteva titluri apar şi în limbile minorităţilor conlocuitoare (de exemplu *Fékete Indiak – Indiile negre*, 1982, Editura „Ion Creangă"). În ceea ce priveşte selecţia titlurilor, se observă aceeaşi prudenţă faţă de exigenţele dogmelor vremii, în anii 1947-1969. De exemplu, înainte de 1947 erau foarte gustate descrierile de călătorie cu eroi ruşi, chinezi etc. în ţinuturi exotice, eroii fiind consideraţi ei înşişi exotici. Dovadă este faptul că *Aventurile celor trei ruşi şi trei englezi în Africa Australă* fusese publicată de mai multe ori între anii 1933 şi 1938, traducătorii consacraţi ai acelei epoci de început în echivalarea scrierilor lui Jules Verne (George B. Rareş; E.C. Decuseară ş.a.) întrecîndu-se să alimenteze editurile timpului cu textul respectiv. Nici *Interesantele aventuri ale unui chinez* (traduse în anii 1930-1940 de către Ion Pas, la „Cugetarea" ş.a.) şi nici *Călătorie de-andăratelea în Anglia şi Scoţia: manuscris aparţinînd oraşului Nantes* nu au mai putut vedea lumina tiparului în anii 1947-1989. Nici *Mihail Strogoff. De la Moscova la Irkutsk*, tradus în epoca ante-comunistă, pe vremea editurilor reunite „Cugetarea-PC Georgescu-Delafras" ş.a., de către Ion Pas şi Sorina Cassian, nici chiar *Minunile şi grozăviile Indiei*, tradusă de o vajnică militantă de stînga, Sofia Nădejde, la Editura Niţeanu, nici *Logodnica indianului* (1934), nici *Nord contra Sud* – în româneşte de Jean Popescu-Hîrşova, Editura „Cugetarea" [1934]) ş.a. nu au avut sorţi de izbîndă în perioada comunismului. Prezentarea ruşilor şi a Rusiei din perspectivă exotică, departe de civilizaţia modernă, nu era de acceptat în epoca despre care vorbim, epocă a „prieteniei româno-sovietice", epocă a glorificării oficiale a marelui „frate eliberator de la Răsărit", cînd URSS era „bastion al păcii", „cea mai avansată dintre toate sistemele democratice ale lumii". Ion Pas, de exemplu, a renunţat discret la vechea traducere din Jules Verne şi a preferat să-şi publice propriile impresii de călătorie în ţinuturile ruseşti, devenite acum „sovietice". Cartea sa, *Ca un fluviu puternic*, 1956, reflectă prin titlu şi prin descrierea ditirambică încadrarea „pe linie" a scriitorilor

comunişti care beneficiaseră de ospitalitatea frăţească a Moscovei şi de privilegiile acordate pe toate planurile de noua „orînduire"[19].

În unele cazuri, pentru ca o carte „să treacă" (expresie care semnifica înşelarea vigilenţei cenzurii), se operau mici ajustări de titluri sau renunţări la textele care, de obicei, se tipăreau împreună: *Cinci săptămîni în balon* apărea fără obişnuitul adaos *Expediţia întreprinsă în Africa de trei englezi*; *Copiii căpitanul Grant* apărea fără subtitlul *Călătorie în jurul lumii*; *Cristofor Columb* – fără *Descoperirea Americii*. Broşura *În secolul XXX*, 1961, include abia pe coperta interioară subtitlul *O zi din viaţa unui ziarist american în anul 2889*. Desigur, din raţiuni editoriale, strict grafice...

După capriciile momentului, cuvinte ca *american, America, englez* nu erau binevenite, cel puţin pe coperţile cărţilor, în titlurile de ziare etc. Nici *rus* nu suna bine, căci acum acesta era „sovietic". Toponime precum *China* şi *chinez* picau prost în epoca incertă a marelui conflict chino-sovietic. *Negru, african, indian* etc. puteau suna a discriminare (ca şi acum, de altfel, în marile democraţii din SUA, Apusul Europei etc.). În România socialistă se vorbea, în asemenea cazuri, despre „ura de rasă". Este, deci, de mirare cum „au trecut", totuşi, unele titluri precum *Indiile negre*, 1979. Oricum, a fost printre puţinele nereeditate, dacă facem abstracţie de versiunea în limba maghiară... Nici romanul *Lupta pentru milioane* (printre primele traduse în română, de către George B. Rareş – Socec, Bucureşti, 1923) sau *Un bilet de loterie* (tradus demult de către Ion Pas) nu „cadrau" cu ideologia comunistă:

[19] Moscova invita, cu ocazia marilor sărbători (7 noiembrie, 9 mai, congresele PCUS sau ale Uniunii Scriitorilor din URSS) scriitori, ziarişti, oameni de cultură din ţările-satelit ale lagărului socialist, dar şi pe simpatizanţii comunişti din Franţa, Italia, America Latină etc. Primiţi fastuos, trataţi regeşte timp de săptămîni, pe cheltuiala gazdelor, primeau, în plus, drepturi de autor consistente şi în avans pentru publicarea unor (bune) impresii de călătorie în periodicele din URSS, dar mai ales din ţările lor de baştină, precum şi pentru cărţile scrise pe aceeaşi temă. Cînd un scriitor cu conştiinţa curată, ca Panait Istrati, a constatat că totul este o farsă, că oaspeţilor li se ascunde adevărul despre realităţile sovietice şi li se interzice comunicarea cu „beneficiarii" Sovietelor, şi a scris o carte de denunţare a marii minciuni (cf. *Confession pour vaincus/Spovedania unui învins*, 1929; *Omul care nu aderă la nimic*, 1933), a fost ostracizat de către confraţii din Franţa, Grecia, România, Rusia, „uniţi" în minciună, ca nişte adevăraţi proletari.

acumularea de capital era total contrară bazelor ideologice ale orînduirii, chiar dacă ar fi fost vorba despre merite excepţionale ale individului şi mijloace cît de cinstite... În aceeaşi categorie intră şi *Stăpînul lumii*, tradus în româneşte abia după căderea comunismului, în 2003. Uneori, micile ajustări de titlu părea dictate de autocenzură, dar puteau fi şi simple corecturi de ordin strict lingvistic. De exemplu, *Uimitoarele peripeţii ale domnului Antifer*, tradus astfel în 1959, de către Ticu Archip şi M. Westfried, la Editura Tineretului, reluat numai de către Ticu Archip în 1970, la „Albatros", devine *Uimitoarele peripeţii ale jupînului Antifer*, în ediţia din 1978, tradusă de Felicia Clinca, la „Ion Creangă", seria „BJV". Sîntem foarte tentaţi să punem această modificare în seama aversiunii manifestate de către „conducerea superioară de partid şi de stat", *recte* de către cuplul prezidenţial de tristă amintire, faţă de cuvîntul *domn*. Din această aversiune s-a născut, de altfel, decretul de interzicere a apelativului respectiv, în favoarea termenului *tovarăş*, unul dintre cele cîteva decrete avînd ca obiect interdicţii lingvistice cunoscute în istoria omenirii. Pe de altă parte, trebuie să recunoaştem că în titlul original termenul respectiv era *Maître*, care se traduce mai corect prin „jupîn" decît prin „domn" (cf. *Maître Renard* – „Jupînul Vulpoi").

Aşadar, cu toate aceste tipuri de limitări ideologice, opera lui Jules Verne a fost relativ mult tradusă în anii comunismului în România. Enumerarea noastră nu este exhaustivă, evident. Meritul difuzării scrierilor lui Jules Verne revine, în principal, colectivului editorial de la Editura Tineretului/„Ion Creangă", dar şi unui mare număr de alţi editori şi traducători. Generaţia de după 1989 a avut o bază destul de solidă pentru amplificarea difuzării operei lui Jules Verne în România, fenomen despre care merită să vorbim în paginile viitoare.

X.4. Epoca postcomunistă

De departe, cea mai bogată în *ediţii* româneşti din Jules Verne este perioada de după 1989. Am subliniat termenul 'ediţii', căci acestea nu echivalează neapărat şi cu *traduceri noi*. Despre cele din urmă, vom vorbi pe scurt ceva mai încolo. Deocamdată, trebuie să facem

precizarea că înmulţirea progresivă a ediţiilor dintr-un scriitor oarecare este firească, în istoria oricărei culturi. În cazul culturii româneşti, se adaugă evenimentul crucial al căderii comunismului, care a însemnat o eliberare de orice constrîngere ideologică, pe de o parte, şi revenirea la îndrăznelile liberei iniţiative, pe de altă parte. Înfiinţarea unor edituri, mai mici sau mai mari, a părut una dintre „afacerile" cele mai la îndemînă pentru un intelectual dornic să-şi încerce norocul şi pe piaţa liberă a activităţilor lucrative. Evident, au fost selectate textele de succes deja confirmat şi, mai ales, cele care vizau o gamă largă de cititori. Or, cărţile lui Jules Verne făcuseră deliciul tinerilor din anii de glorie ai Colecţiei „Jules Verne", de la editurile de stat (1970-1985), singurele existente pe atunci, şi se presupunea că îi vor încînta şi pe tinerii din generaţia următoare, cărora li s-ar putea adăuga adulţii formaţi în acei ani. Indiferent de vîrstă, cititorul de nivel mediu, ca pregătire intelectuală, nu avea cum să-şi refuze o carte semnată de Jules Verne. În consecinţă, piaţa cărţilor scrise de acesta a explodat. Au valorificat asemenea scrieri editurile mici, „de buzunar", care apăreau şi dispăreau peste noapte, purtate de valurile puternice ale economiei capitaliste, de care românii se dezobişnuiseră complet şi, în plus, lovite de capriciile unei „societăţi de tranziţie", expuse tuturor riscurilor pentru un întreprinzător particular sau de stat. S-au scos, la repezeală, ediţii ieftine, improvizate, imprimate pe hîrtie proastă, care să asigure un eventual capital pentru o viitoare dezvoltare a editurii. Alte întreprinderi din aceeaşi categorie încercau să respecte, cu mari eforturi – şi riscuri pe măsură – ţinuta grafică a tipăriturilor. Editurile „Snagov", „Exigent", „Eduard", „Hera" şi multe altele au scos pe piaţă cărţi scrise de Jules Verne.

Cîteva au lansat chiar colecţii tematice în care şi-au făcut loc anumite scrieri ale lui Jules Verne. Este cazul Editurii Tedit F.Z.H., cu colecţia *Picolino*, în care este inclus, printre altele, romanul *Cinci săptămîni în balon*, tradus de Dan Starcu, un nume care va reveni frecvent în anii postrevoluţionari ai istoriei traducerilor din scriitorul francez. În aceeaşi categorie, a colecţiilor oarecum eclectice, s-ar situa şi vechi edituri de stat, acum privatizate, precum „Dacia", de la Cluj-Napoca, sau „Cartier" din Bucureşti, prin colecţia *Cartier popular*. Dar lovitura de imagine (şi de încasări) este dată de editurile care au lansat

serii de tipul „Integrala Jules Verne". Editura „Corint", oarecum specializată în publicaţii adresate învăţămîntului preuniversitar (elevi, cadre didactice, părinţi), susţine seria „Călătorii extraordinare cu Jules Verne", cu cîteva zeci de apariţii. Editura „Adevărul", înfiinţată de trustul de presă „Adevărul Holding", lansează mai întîi „Biblioteca Adevărul", cu serii multiple (de autori, de teme etc.), apoi chiar o Colecţie „Jules Verne". Singur, sau prin asociere cu Erc Press, cu „Univers" etc., trustul repectiv, trecut prin cîteva reorganizări manageriale, ce vizau inclusiv difuzarea şi lansarea de noi periodice şi colecţii de cărţi, a inundat piaţa românească a genului cu traduceri din Jules Verne. Conform unui site al Bibliotecii „Liviu Rebreanu" din Bucureşti, numai în anii 2010-2011 s-au scos la vînzare 57 de titluri ale cărţilor scrise de Jules Verne[20]. Între timp, au apărut în mediul virtual deja amintita *Listă* de traduceri în limba română a operelor lui J. Verne[21] şi cel puţin o bibliografie tematică/de autor a Bibliotecii Naţionale Române: *Jules Verne – Bibliografie.*

Acestea sînt documente de lucru perfectibile ca informaţie, evident, dar ele ne ajută să ne formăm o imagine globală asupra apariţiilor în limba română a textelor lui Jules Verne – romane, nevele, povestiri etc., într-o epocă pe cît de bogată în realizări editoriale, pe atît de haotic gestionată[22]. Bibliografia BNR din 2006 înregistează 139 de titluri, publicate în întreaga istorie românească a cărţilor lui Jules Verne, unele cu menţionarea unor reeditări, ceea ce înseamnă că cifra totală este de peste 200. *Lista* de pe Wikipedia este organizată pe titluri de scrieri, cu menţionarea unor situaţii în care sub titlul volumului se ascund două-trei romane diferite sau a situaţiilor mai delicate în care apar discrepanţe între titlul originalului francez şi cel al versiunii

[20] Cf. http://www.flickr.com//photos/bibliorebreanu. O notă parţială pe internet despre ErcPress vorbeşte despre 56 de cărţi şi 63 de romane, căci unele volume includeau două sau trei romane. Se întîmplă şi invers, ca acelaşi roman, mai întins, să apară în 2 volume: *Sfinxul gheţarilor*, I-II, *Insula misterioasă*, I-II.

[21] ro.wikipedia.org/wiki/Lista_de_traduceri în_limba_romana...

[22] Fenomenul este general în producţia intelectuală. Este suficient să spunem că în România nu există o evidenţă centralizată a tezelor de doctorat susţinute (şi publicate) în universităţile şi institutele de cercetări din România, ca să ne dăm seama de dimensiunile dezorganizării sistemului informaţional în domeniu.

româneşti. Nu ştim dacă este vorba despre un singur autor sau despre contribuţia colectivă, specifică portalului respectiv, dar putem spune că în acea listă este concentrată multă energie şi mult ataşament faţă de părintele declarat al literaturii SF de tip clasic. Dificultăţile documentării se văd, cum spuneam. Despre unele povestiri, ca *Răscoala de pe Bounty, Fritt-Flacc, Destinul lui Jean Morénas* se afirmă că nu au fost traduse vreodată în română. În paginile noastre de început am arătat că *Fritt-Flacc* face parte din grupul mic al primelor traduceri româneşti din opera lui Jules Verne. Pentru a stabili asemenea adevăruri sînt necesare investigaţii de istoric literar, care să zăbovească asupra publicaţiilor periodice din a doua jumătate a secolului al XX-lea, de tipul *Tribuna* (lui Ioan Slavici), *Cronica, Dreptatea*, aşa cum a făcut-o Alice-Mihai Gherman. Prima din enumerarea de mai sus a apărut în română, sub titlul *Revolta de pe Bounty*, dar nu versiunea lui J. Verne, ci aceea, mult mai bine cunoscută, căci mai bine realizată a lui Sir Jhon Barrow.

De asemenea, se spune că nici culegerea *Ieri şi mîine* nu a fost tradusă în română. Afirmaţia este adevărată numai dacă avem în vedere antologia integrală, aşa cum a fost publicată ea în anul 1910 (*Hier et demain*), de către urmaşii scriitorului Jules Verne, respectiv ai editorului Hetzel. Dar unele texte reunite aici au fost traduse separat sau incluse în diverse culegeri, volume colective alcătuite de către editorii români. De exemplu, *Aventures de la famille Raton. Conte de Fées*, scrisă în 1886, citită la Liège, în 1887, şi publicată în 1891, în paginile suplimentului *Figaro littéraire*. Înainte de a fi remaniată de către Michel Verne, fiul scriitorului, în varianta din antologia *Hier et demain* (1910), povestirea cu trăsături de basm a fost tradusă în română de către George B. Rareş, sub titlul *Aventurile familiei Ronţ*, publicată la Editura „Ion Creangă" şi, în sfîrşit, la „Adevărul", în vol. 7, *Doctorul Ox*, al Colecţiei „Jules Verne", sub titlul *Aventurile familiei Raton*, tradusă de Dan Starcu. De altfel, aceste informaţii sînt menţionate în *Lista* menţionată (cu o mică încurcătură referitoare la relaţia traducători/edituri, colecţii/titluri de volume/de scrieri – de înţeles la un asemenea volum de muncă). În acelaşi fel stau lucrurile cu alte povestiri, unele din volumul respectiv. Rămîne valabilă

observaţia de mai sus: în structura ei din 1910, antologia nu a fost tradusă în română, ca atare.

Rămîne neclar destinul traducerilor în limba română a unor romane ca *Epava Cynthiei, Contele de Chanteleine* şi *A doua patrie*, precum şi a nuvelei *Destinul lui Jean Morénas*. În schimb, lucrarea teoretică *Istoria marilor descoperiri* a fost tradusă şi tipărită în română o dată în 1963, în două volume, la fosta Editură Ştiinţifică, şi încă o dată în 1994, la Editura „Ion Creangă". Prima versiune românească, însumînd 900 de pagini, aparţine lui G. Nicolae. A doua este, de fapt, o prescurtare (187 pagini) pentru copii a versiunii originale.

Dincolo de aceste observaţii, care vizează probleme obişnuite într-o documentare de o asemenea anvergură, demersurile citate ne-au ajutat, cum spuneam, să schiţăm o imagine generală a epocii recente din istoria receptării şi redării lui Jules Verne în spaţiul vorbitorilor de limba română. Coroborate, datele prelucrate de noi arată că după anul 1990 s-au editat în România circa 215 titluri din scrierile lui Jules Verne, reprezentînd mai mult de jumătate din totalul producţiei editoriale cu eticheta „Jules Verne" din România anilor 1892-2013, deci pe o durată de 120 de ani. Este mai mult ca sigur că această cifră a crescut în anii din urmă, 2013-2016.

Şi despre tiraje se poate spune că au crescut foarte mult. Strategiile de marketing de la „Corint", „Adevărul" ş.a. au avut efectul scontat. Distribuţia volumelor la un preţ acceptabil (reducerea acestuia a însemnat culegerea textelor cu corp mic, pe o hîrtie de calitate inferioară etc.), prin reţeaua chioşcurilor de difuzare a presei, deseori la pachet cu ziarul *Adevărul* sau în alte formule, a asigurat o largă răspîndire a cărţilor în discuţie.

Traducătorii textelor publicate în epoca actuală fac parte din toate categoriile menţionate mai sus. Cum am arătat, multe edituri au preluat traduceri vechi aparţinînd unor G.B. Rareş sau alţii din acea primă generaţie, cu sau fără specificarea numelui respectiv. Mai ales în primii ani postcomunişti, cînd legislaţia referitoare la drepturile de autor era ca şi inexistentă în România, unele edituri au profitat din plin de munca acelor pionieri ai traducerilor din Jules Verne. Textul sună ciudat pentru cititorii din 1990-2010, căci româna de azi nu poate

fi la fel ca aceea din 1900-1947, dar volumele s-au vîndut destul de bine chiar şi aşa.

O a doua categorie este a ediţiilor care folosesc în mod declarat versiuni mai vechi, datorate lui Ion Pas, de pildă, cu revizuirea textului primar. Încă mai numeroasă este reluarea textelor bune din perioada comunistă, cînd traducători de elită, ca Sanda Radian, Teodora Cristea, Ion Hobana, Ovidiu Drîmba ş.a., au susţinut celebra colecţie „Jules Verne" de la Editura „Ion Creangă" şi serii mai mici de la Editura Tineretului ş.a.

Atît traducătorii interbelici, cît şi cei postbelici sînt prezenţi în număr mare în ediţiile din epoca postcomunistă. Trebuie să adăugăm, însă, că epoca postcomunistă a adus cu sine şi un eşalon consistent de noi traducători. Unii par a fi implicaţi în lansarea seriilor şi colecţiilor „J. Verne" la diferite edituri, cum ar fi Dan Starcu, P. Starcu sau Cristian Starcu ori Traian Hinţescu. Alţii continuă preocupări mai vechi, în condiţii noi: Doina Irina Gabor, Georgiana Gabor, Paula Iulia Coca, A.-M. Hapaleţi ş.a.

Nu discutăm aici calitatea traducerilor. Este de înţeles că mulţi dintre cei din ultimul val sînt traducători improvizaţi. Dar asemenea cazuri sînt vizibil mai puţine pentru textele din franceză, în comparaţie cu ceea ce se întîmplă cu acelea din engleză. Pentru scrierile lui Jules Verne sînt categoric mai puţini cei despre care ai impresia că şi-au asumat sarcina echivalărilor lingvistice fără să cunoască bine nici limba străină, nici limba maternă. Cei mai mulţi traducători din generaţia tînără poartă marca şcolilor de traductologie sau măcar de filologie generală din universităţilor româneşti bune.

X.5. Concluzii

Opera antumă a lui Jules Verne a coincis, pe plan mondial, cu epoca marii industrializări şi a marilor descoperiri ştiinţifice. Ea a fost considerată o literatură educativă, în primul rînd, motiv pentru care a avut succes la un public foarte diversificat, încă de la primele manifestări. Descrierea geografică şi ştiinţifică, universul miraculos al cunoaşterii umane, grefate pe o intrigă de tip poliţist şi asezonate cu excentricităţi de domeniul SF reprezentau o reţetă infailibilă pentru

cărţile de succes, bine puse în valoare de un editor superprofesionalizat, ca Pierre-Jules Hetzel.

Aşadar, cărţile lui Jules Verne au rezonat cu o ideologie europeană a cunoaşterii universului şi a cunoaşterii despre sine, a grijii pentru instruirea şi educarea tinerelor generaţii, a valorificării potenţialului uman şi natural din fiecare ţară. Aceste particularităţi au asigurat traducerea aproape instantanee în limbile de largă circulaţie (engleză, germană, spaniolă, italiană), dar şi în limbi mai puţin cunoscute.

În spaţiul românesc, am putea vorbi despre o anumită pierdere a startului în privinţa aceasta, dar nu chiar în proporţiile defazării cunoscute din istoria noastră social-economică şi spirituală, compensate, în cazul din urmă, prin procesul „arderii etapelor". De la un anumit moment, cel puţin în privinţa traducerilor, lucrurile s-au sincronizat bine, chiar dacă nu neapărat prin raportare la capodoperele literaturii universale, ci mai degrabă în relaţie cu literatura de succes a momentului. După cum am arătat, primele traduceri româneşti sînt publicate încă în timpul vieţii scriitorului francez. Motivele sînt multiple:

a) Redacţiile revistelor şi, foarte normal, şi ale editurilor din epoca de început a tradiţiei traducerilor din Jules Verne (1880-1918) reacţionau deja la tot ce însemna răspîndirea ştiinţei, popularizarea descoperirilor geografice şi acest lucru nu însemna numai căutarea de senzaţional, atragerea de cititori plătitori, ci şi aplicarea unui program educaţional asumat.

b) În acelaşi mediu intelectual se cultivă sentimentele patriotice, pe fondul trezirii conştiinţei naţionale, ca efect al epocilor iluminismului şi romantismului. Nu este întîmplător faptul că primul roman al lui Jules Verne apărut în română este *Castelul din Carpaţi* şi că implicate în aceste traduceri în spaţiul periodicelor sau al tipografiilor româneşti au fost revista şi tipografia *Tribuna* din Sibiu, unde domina spiritul naţionalist al lui Ioan Slavici, George Coşbuc, Octavian Goga ş.a. Cărţile de popularizare a ştiinţei erau ceva mai încărcate de sugestii ideologice decît credeau eventualii cenzori ai regimurilor din diverse etape ale istoriei acestor traduceri. Desigur, autorul originalelor cultiva în primul rînd exotismul ţinuturilor în care îşi plasa acţiunile şi eroii. Transilvania, Muntenia, Dunărea erau locuri

mirifice în Europa, căci se aflau la extremitatea răsăriteană a continentului, în partea cea mai plină de mistere. Sălbăticia şi bogăţia locurilor asigurau materia pentru romanele de aventură, inspirate din descoperirile geografico-ştiinţifice. Totuşi, în epoca activităţii lui Jules Verne mai interesante deveniseră ţinuturile din India, Mexic, Siberia – în general, din Orient şi din America Latină. Scriitorul făcuse o călătorie plină de peripeţii în America de Nord. Jules Verne nu cunoştea articolele şi studiile din tinereţe ale baronului Auguste de Gérando, care scrisese inclusiv despre locul valahilor în istoria Transilvaniei. A citit însă repede şi cu folos monografia geografică dedicată la maturitate de respectivul autor Transilvaniei şi a ştiut să o integreze în contextul altor informaţii ştiinţifice, precum şi propriei sale fantezii. Rezultatul li s-a părut românilor de la *Tribuna* favorabil locuitorilor vechii Dacii, aşa încît scriitorul francez a intrat repede în atenţia traducătorilor, ca un filoromân, ba chiar şi în folclorul academic, dacă se poate folosi o asemenea sintagmă. Presupusa aventură a lui Jules Verne la Homorod pare ieşită de sub pana unui emul român al celebrului scriitor francez.

Oricum, o selecţie de tip ideologic a textelor traduse a funcţionat tot timpul. După cum am arătat, sub comunism nu s-au putut traduce romanele, nuvelele, povestirile care aveau titluri interpretabile în noul cod dogmatic. Cărţile despre ruşi (*Mihail Strogoff*; *Aventurile celor trei ruşi* şi *trei englezi*... etc.) nu au apărut decît în interbelic (aceleaşi *Aventuri*... sau *O călătorie în Anglia* etc.), pentru că nu erau acceptate între anii 1947 şi 1989. Poate că existau şi alte criterii ale selecţiilor, dar ciudăţenii apar mereu: *O tragedie în Lituania* a apărut numai în postcomunism (în două ediţii), ca şi *Agenţia Thomson*, iar povestea *O dramă în Mexic* (sau *Logodnicul indian*) – numai în interbelic (traduceri din 1924 şi 1942). Ideologia comunistă, favorabilă popularizării ştiinţei şi tehnicii, a susţinut masiv traducerile din Jules Verne, în ideea că substratul ideatic, filosofic este neglijabil şi, în orice caz, nu pare dăunător „formării omului nou".

c) Traducerile din Jules Verne au coincis şi cu o accentuare a eforturilor de făurire a unei limbi române supradialectale din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în condiţiile renunţării la alfabetul chirilic de după 1860 şi ale maturizării mijloacelor de expresie în

textele scriitorilor autohtoni. Confruntarea cu un text străin, scris curat, fără pretenţii stilistice, cu profunzimi filosofice şi fără elitisme academice convenea de minune redactorilor, responsabililor culturali, diriguitorilor de opinie, implicaţi în cultivarea limbii române lierare standard şi nu neapărat în cizelarea unei limbi literare artistice.

În plus, scrierile în franceză au picat bine mai ales în contextul franţuzomaniei româneşti din Muntenia şi Moldova anilor 1870-1920, cu prelungiri pînă la Al Doilea Război Mondial. Desigur, pionierii traducerilor din Jules Verne fuseseră formaţi mai ales în limba germană, maghiară, din aceste limbi. Unii dintre ei ştiau însă şi limba franceză. Nu ştim dacă Victor Onişor va fi făcut parte dintre aceştia[23], dar ştim că a mai tradus şi din Emile Zola. Peste munţi, la Bucureşti şi Iaşi, franceza devenise limba de cultură şi, prin efectul contactului lingvistic, idiomul care a oferit, în epocă, cele mai bogate surse ale modernizării şi îmbogăţirii limbii naţionale. Citite direct în franceză, cărţile lui Jules Verne au devenit repede obiect al traducerilor profesioniste, cu succes asigurat la un public care se afla exact la nivelul vizat de autorul originalelor.

Nu vom intra nici aici în detalii privind calitatea traducerilor, cum nu am făcut-o nici în alte studii asemănătoare.

Dincolo de stîngăciile şi compromisurile explicabile în epocă, primii traducători au aplicat strategiile vremii: adaptarea toponimelor şi antroponimelor, în situaţia în care acestea erau grafiate în variante maghiare, germane sau chiar în maniere fanteziste; adaptarea fonomorfologică a împrumuturilor directe, totale, şi practicarea pe scară largă a calcului lingvistic şi a echivalărilor autohtonizate. În privinţa onomasticii din aşa-zisul „ciclu românesc" (transilvănean) al

[23] Jurist şi politician profund implicat în apărarea cauzei românilor din Transilvania, unionist activ, profesor de drept civil la Universitatea din Cluj, Victor Onişor (1874-1932) a fost şi traducătorul primei versiuni româneşti (1902) a romanului *Duett* al englezului Arthur Conan Doyle. Este de presupus că tălmăcirile distinsului ardelean porneau de la versiuni germane sau maghiare. Acestea erau limbile străine pe care le învăţase foarte bine la Liceul Grăniceresc din Năsăud şi la Universitatea din Budapesta. Cf. A.M. Gherman, *op. cit.*; S. Lăpuşan, I. Rusu, *Victor Onişor, militant de seamă pentru Unirea Transilvaniei cu România*, în www.academia.edu/6273298/S._Lapusan_I._Rusu-Sarateanu_-_Victor

romanelor lui Jules Verne, traducătorii au perceput ca pe o provocare şi ca o datorie de onoare efortul de a identifica numele româneşti proprii – de oameni, de locuri, de ape etc. – mascate de grafia maghiar-fantezistă utilizată de autorul textului original. Uneori, acest proces este dus mai departe şi traducătorul intervine cu curaj în text pentru a autohtoniza imaginea oferită de Jules Verne. Astfel, Victor Onişor îl transformă pe *Ciobanul Rece* în *Bucur*, iar satul *Veresti* devine *Mîţeşti* (*apud* Gherman, *loc. cit.*)[24].

Altfel, opţiunile sînt împărţite, în privinţa performanţelor traductologice. De exemplu, în privinţa reluărilor ulterioare ale traducerii romanului *Castelul din Carpaţi*, Alin Mihai Gherman considera că versiunea din 1929 a lui Ion Pas este superioară celei mai moderne a lui Vladimir Colin, din 1967. În ceea ce ne priveşte, am remarcat destule semne de neprofesionalism în tălmăcirea lui Ion Pas.

Din punct de vedere cantitativ, traducerile în româneşte din Jules Verne înregistrează o creştere oarecum normală de-a lungul timpului. Cu mijloacele de care dispunem în prezent, am putut consemna circa 375 de lucrări tipărite în periodice sau în volume separate, cu precizarea că acestea din urmă acumulează uneori două sau mai multe romane, nuvele, povestiri. În prima etapă stabilită de noi (1870-1918), au fost publicate mai puţin de 15 titluri româneşti din scrierile de diverse dimensiuni, ceea ce ar însemna 3,9% din totalul amintit. În epoca interbelică pot fi consemnate 57 de texte tipărite, echivalînd cu 14,9% din total. În perioada comunistă (1947-1989) s-au tipărit 91 de titluri, adică 24,3% din producţia editorială totală, iar în postcomunism cifra urcă la 215, reprezentînd procentul maxim al versiunilor româneşti, 56,3%. Precizăm că procentele sînt discutabile, întrucît pentru ultimele trei etape nu am înregistrat şi textele publicate în periodicele pentru copii şi tineret. Din analizele noastre se vede clar că avîntul traducerilor dintre anii 1947-1989 era frînat de constrîngerile ideologice, deşi cenzura funcţiona foarte subiectiv, vizînd mai ales titlurile selectabile, nu şi conţinutul textelor.

[24] Tradiţia traductologică maghiară merge şi mai departe cu aceste naturalizări: *Jules Verne* devine *Verne Gyula* ş.a.m.d.

În comparație cu succesul scrierilor lui Jules Verne pe plan mondial, traducerile românești nu înseamnă prea mult. În anul 2010, Index Translationum consemna 4.702 traduceri în limbi străine, plasîndu-l pe Jules Verne pe locul al doilea al aparițiilor în alte limbi decît cea a originalului, după Agatha Christie[25]. În anul 2011 Jules Verne a fost declarat cel mai tradus autor francez din lume.

Pentru ultima perioadă, selecția s-a oprit, cum arătam, la anul 2012. Dincolo de înmulțirea semnificativă a întreprinderilor editoriale, această perioadă a beneficiat de realizările anterioare – traduceri deja validate, colecții și serii cunoscute etc. Unele preluări sînt justificate și managerial. Colecția „Jules Verne", lansată de „Adevărul", valorifică inclusiv prezentarea grafică din epoca anterioară, de la Editura „Ion Creangă", readucînd în actualitate un format de mare succes în rîndurile cititorilor din generația anterioară. Sporul cantitativ este dublat și de o creștere a rigorii cu privire la calitatea traducerilor. Cu unele excepții, semnalate în mică măsură aici, au fost selectate din trecut versiunile valoroase și au fost realizate noi versiuni, profesioniste – în cele mai multe cazuri.

Cum spuneam, o evoluție se simte peste tot, iar în ultima jumătate de secol textele lui Jules Verne au constituit materie de studiu atît pentru lingviști, pentru traductologi, cît și pentru istorici, antropologi etc. Lucrările lor dovedesc cît de fertilă a fost munca celor care au dăruit culturii românești scrierile lui Jules Verne.

Bibliografie generală[26]

ANGELIER, François, 2006, *Dictionnaire Jules Verne : mémoire, personnages, lieux, œuvres*, Paris: Éditions Pygmalion.

BOIA, Lucien, 2005, *Jules Verne, les paradoxes d'un mythe*, Paris: Les Belles Lettres. Cf. și Lucian Boia, 2014, *Jules Verne: paradoxurile unui mit*, București: Humanitas.

CHESNEAUX, Jean, 1971, *Une lecture politique de Jules Verne*, Paris: Maspero.

CHESNEAUX, Jean, 2001, *Jules Verne, un regard sur le monde*, Paris: Bayard.

[25] UNESCO, „Top 50 Authors of All Time" [archive], 1 septembre 2010.

[26] Am selectat aici cîteva lucrări monografice referitoare la activitatea integrală a lui Jules Verne, cu privire specială asupra celor românești.

CRISTEA, Teodora, 2000, *Stratégies de la traduction*, Ediţia a 3-a, Bucureşti: Editura Fundaţiei România de Mîine.
CRISTEA, Teodora, 1978, *Éléments de grammaire contrastive: Domaine français-roumain*, Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică.
HOBANA, Ion, 1979, *Douăzeci de mii de pagini în căutarea lui Jules Verne*, Bucureşti: Editura „Univers".
HOBANA, Ion, 1995, *Jules Verne în România*, Bucureşti: Editura Fundaţiei Culturale Române.
HOBANA, Ion, 2005, *Jules Verne – chipuri, obiceiuri şi peisaje româneşti*, Bucureşti: Editura Pro.
MOROIANU, Dinu, 1947, *Romanul lui Jules Verne şi al călătoriilor sale extraordinare*, Bucureşti: Editura Fundaţiilor Regale.
MOROIANU, Dinu, 1962, *Jules Verne şi călătoriile sale*, Bucureşti: Editura Tineretului.
SĂVEANU, Simion, 1980, *Pe urmele lui Jules Verne în România*, Bucureşti: Editura „Albatros".
VIERNE, Simone, 1973, *Jules Verne et le roman initiatique*, Paris: Les Éditions du Sirac.
VIERNE, Simone, 1989, *Jules Verne, mythe et modernité*, Paris: Presses Universitaires de France.

BCUIAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

XI.
RETORICA LUI ARTHUR SCHOPENHAUER ŞI DIFICULTĂŢILE TRADUCERII[1]

XI.1. Filosofie şi retorică

În principiu, Arthur Schopenhauer este un filosof idealist[2], din stirpea lui Platon, trecut prin viziunea lui I. Kant şi prin tradiţiile indiene (*Upanişade*, *Vede*, budism). În aparenţa ei[3], lumea este dominată de voinţa de a trăi, lege comună tuturor fiinţelor, de la formele elementare de existenţă, la cele dotate cu conştiinţă. Această lege activează asupra individului, pe care îl obligă să se confrunte în permanenţă cu colectivitatea, printr-o permanentă luptă de conservare şi de afirmare a persoanei. Efectul general este o imensă şi continuă suferinţă sau, în cel mai fericit caz, plictiseala. Pentru cel învins rezultatul este suferinţa, pentru învingător – plictiseala[4]. De aceste două flageluri omul nu se poate elibera decît prin experienţe estetice şi, încă mai profund, prin *nirvana*, stingerea voinţei de a trăi.

Veşnica luptă cu semenii, pe care voinţa lăuntrică o impune omului, se manifestă pe toate planurile, inclusiv în planul discuţiilor cotidiene, pe care Schopenhauer le compară adesea cu duelurile, frecvente în epocă. Or, care este miza unui duel? Vrei să învingi, cu

---

[1] Textul a apărut ca Postfaţă la vol. Arthur Schopenhauer, *Dialectica eristică sau Arta de a avea întotdeauna dreptate*. Traducere, note şi postfaţă de Petre Gheorghe Bârlea, Bucureşti: Editura Muzeul Literaturii Române, 2010, sub titlul „Locul lui Arthur Schopenhauer în evoluţia retoricii clasice", pp. 101-144.

[2] A. Schopenhauer considera că un filosof adevărat nici nu poate fi altfel decît idealist.

[3] Cum ştim, după Platon, obiectele şi fiinţele nu au existenţă adevărată: lumea *devine* într-una, dar nu *este* niciodată.

[4] Un *cogito* lansat de Schopenhauer sună astfel: „Sufăr sau mă plictisesc, deci exist".

orice preţ, pentru că altfel vei fi învins, adică ucis sau, în cel mai „bun" caz, rănit şi, în orice caz, dezonorat. Este de la sine înţeles că într-un duel fiecare dintre combatanţi îşi apără adevărul său.

Adevărul absolut, despre care vorbea Platon, Kant sau, mai aproape în timp, Hegel, contemporanul lui Schopenhauer, nu există, de fapt, după părerea acestuia din urmă.

În consecinţă, filosoful a creat un mic tratat de retorică, pe care l-a prezentat în faţa studenţilor de la Universitatea din Berlin, în anul academic 1830/1831, sub titlul *Dialectica eristică sau Arta de a avea întotdeauna dreptate.*

Ştim foarte bine că esenţa discursului unui preopinent de rea-credinţă este absenţa oricărui principiu în tratarea subiectului şi în abordarea argumentării generale şi a detaliilor. La nivel formal, aceasta înseamnă amestecul de serii logice în argumentare şi contra-argumentare, deturnarea subiectului, confuzia voluntară între adevăr şi fals, într-un cuvînt, „tulburarea apelor", cu scopul vădit ca cel în cauză să pescuiască de acolo prada. Această tactică ignobilă se regăseşte în stratagemele descrise de către Schopenhauer aproape peste tot, căci un principiu retoric nu este, practic, niciodată „pur", chiar în mizeria lui, adică nu apare singur, ci în combinaţiile cele mai stranii cu diverse altele, şi nu apare în desfăşurarea sa autentică, exemplificată de manualele clasice de retorică şi în culegerile de exemple (*topoi*), ci apare mai ales „ca şi cum...", „ca un fel de...". Am putea spune că într-o asemenea „tehnică" pînă şi înşelătoriile sînt... înşelătoare.

Despre stratagema 29 („Diversiunea") Schopenhauer spune că este în foarte mare măsură „instinctivă". De fapt, aproape toate sînt mai mult sau mai puţin instinctive. Oamenii cu grad mare de inteligenţă, ca şi cei cu posibilităţi intelectuale reduse le folosesc aproape la fel de frecvent şi cu cît sînt mai agresivi – din fire sau prin natura împrejurărilor în care trăiesc –, cu atît le folosesc mai mult, iar dacă le folosesc mult, le şi perfecţionează în mod natural, spontan, fără să-şi propună acest lucru şi fără să fie conştienţi de asta.

Am spune însă că singurele handicapuri în folosirea naturală a acestor stratageme sau cel puţin a unora dintre ele sînt educaţia, cultura şi religia. Preceptele morale pe care ni le inoculează

autorităţile didactice (părinţii, şcoala, mass-media, societatea), autoritatea estetică şi culturală (valorile formative ale produselor artei, ale sistemelor filosofice, ale dreptului etc.) şi autoritatea divină (morala creştină şi toate celelalte tipuri de morală religioasă) ne împiedică să facem apel la ele, căci ne învaţă că fac parte din „subprodusele" fiinţei umane, dimpreună cu minciuna, furtul, uciderea, cu păcate precum lăcomia, alcoolismul, preacurvia etc.

Dar, oare, sînt aceste „stratageme" numai o culegere de mostre ale perversităţii, decăderii şi simplităţii primitive, instinctuale ale oamenilor?

Figurile retorice descrise în cursul universitar al filosofului de la Berlin pot fi în egală măsură instinctive sau elaborate, pot fi „neruşinate" (germ. *unverfroren*) sau foarte morale, după cum pot fi populare, vulgare, în sensul cel mai peiorativ al termenului, cît şi cultivate de către cele mai elevate spirite.

Lărgind cadrul analogiilor, putem spune că în aceleaşi conversaţii din mediile populare putem găsi şi cele mai subtile figuri ale gîndirii, figuri ale ambiguităţii (substituţie, atenuare, ironie, simulare etc.) şi cele mai primitive. De ce le-am numi numai pe cele din urmă stratageme? Etimologic, mai degrabă primele ar trebui numite aşa, căci presupun o elaborare în timp şi o pregătire teoretică prealabilă, o bază culturală mai largă şi o putere de sistematizare care presupune fineţe spirituală mai pronunţată. Iar pe cele din urmă să le numim, mai propriu, „tertipuri"! În fapt, toate fac parte din aceeaşi mare familie a figurilor, mai simple sau mai complexe, ale limbajului, adică ale gîndirii şi vorbirii. Se întîmplă uneori, este adevărat, ca unele asemenea „figuri" să fie catalogate ca elemente ale „stilul înalt", intelectual, din exprimarea scrisă, despre care presupunem în mod obiectiv că este mai elaborată. Este cazul stratagemei 36, despre care Schopenhauer afirmase nu prea voalat că este folosită chiar de către filosofii germani contemporani cu el, care abordează un aer doct, grav, debitînd inepţii întărite prin exemple epatante şi ireale. Dar cei ce s-au ocupat de-a lungul secolelor de arta vorbirii ştiu, pe de o parte, că orice *figură* (*recte* „stratagemă", „tertip" etc.) poate fi folosită atît într-o discuţie simplă, spontană, cît şi într-o operă literară, filosofică, ştiinţifică, de înaltă ţinută estetică şi moral-formativă. Despre mecanismele şi

efectele retorice ale *chiasmului* şi *homeoteleutonului* se spune că ţin de stilul înalt. De fapt, ele apar şi în vorbirea vernaculară[5].

Pe de altă parte, cele mai multe *figuri* au diverse grade de complexitate: pot fi simple, uzuale, primitive chiar, după cum se pot manifesta în forme complicate, subtile; pot fi combinate între ele sau cu altele, mai mult sau mai puţin asemănătoare, după cum pot fi parţiale, trunchiate etc.; pot să apară spontan, în frînturi de replică orală, după cum pot fi construite meticulos, în scris, organizate într-un context care le susţin printr-o arhitectură verbală savantă, pot fi iuţi, sclipitoare, diafane, atingînd spiritul interlocutorului într-un mod abia perceptibil, după cum pot fi greoaie, strivitoare, distrugînd decisiv contraargumentul integral al preopinentului.

Revenim acum la Schopenhauer pentru a-l aproba, atunci cînd spune că stratageme ca cele de la nr. 2 şi nr. 3 sînt „un fel de" *mutatio controversiae* sau că stratagema nr. 20 este „o aplicaţie" a ceea ce retorica clasică numeşte *fallacia non causae ut causae*. „Diversiunea" (cf. stratagema nr. 29) este un stadiu intermediar între *argumentum ad personam* şi *argumentum ad hominem*.

A propos de figurile „înalte" şi „joase", lunga (în comparaţie cu celelalte) teorie a „argumentului autorităţii", de la stratagema nr. 30, este printre puţinele în care se face oarecum mai categoric distincţia între spiritele luminate şi spiritele primitive. Dar asta nu în sensul că unii n-ar folosi această stratagemă, ci în sensul că cei instruiţi au posibilităţi mai multe de a o folosi în mod eficient. Schopenhauer arată că oamenii foarte instruiţi, care chiar reprezintă ceva în domeniul lor de activitate, acordă statutul de „autoritate în materie" cu mare greutate altora, sau chiar deloc. Este interesantă poziţia lucid-ironică a filosofului faţă de oamenii care „ştiu totul" despre domeniul/profesia în care s-au specializat (vezi stratagema nr. 30). De partea cealaltă se află, după teoria sa, oamenii simpli, care acceptă cu atît mai multe notorietăţi în diverse domenii, cu cît propriile lor cunoştinţe şi competenţe sînt mai limitate. Abia aici se arată Schopenhauer categoric în clasificarea maniheistă a spiritelor aflate în dispută de

[5] Cf. P. Gh. Bârlea, *Contraria Latina, Contraria Romanica*, Editura ALL Educaţional, Bucureşti, 1999, pp. 228-232.

idei: culţi şi inculţi (germ. *gelehrten* vs. *ungelehrten*). Aceştia din urmă folosesc aproape obligatoriu *argumentul autorităţii* în susţinerea tezei lor, ca „printr-o înţelegere comună". Dar asta nu înseamnă deloc că ceilalţi, oamenii superiori, nu l-ar putea folosi. Dimpotrivă, analizînd sfaturile lui Schopenhauer, deducem că aceştia o pot face în mai multe situaţii:

a) folosind între ei acest tip de argument, ceea ce înseamnă că se raportează la valori autentice ale spiritului uman;

b) aducînd în discuţii autorităţi şi idei de valoare, dar pe care adversarii lor mai puţin instruiţi nu le cunosc şi nu le pot combate;

c) profitînd de ignoranţa anumitor categorii de adversari, pot inventa nume şi idei care le convin, după cum pot răstălmăci cu neruşinare anumite citate.

Spre sfîrşitul expunerii din stratagema 30, autorul spune că oamenii de bună credinţă, aflaţi în ceartă cu spiritele gregare, trebuie sfătuiţi să se resemneze şi să utilizeze ei înşişi acest procedeu, atît de drag adversarilor lor. De fapt, nu este vorba despre nicio resemnare. Prin natura sa, omul se adaptează la situaţia dată, salvîndu-se cu mijloacele cele mai adecvate posibil. Exemplului pe care îl aduce spre finalul stratagemei 30 – de fapt, un fals exemplu – i se pot aduce nenumărate contraexemple. Nu stai în faţa unui taur înfuriat, scăpat pe uliţă, numai pentru că îi eşti superior şi ştii că nu l-ai lezat cu nimic; alegi şi tu aceeaşi cale „ruşinoasă" a fugii, ca orice muritor...

XI.2. Stilul prelegerilor lui Schopenhauer

Micul tratat de retorică editat postum de către specialişti a constituit conţinutul unui curs universitar pe care Arthur Schopenhauer l-a susţinut la Universitatea din Berlin, în calitate de privat-docent, în anul academic 1830-1831. Mai precis, este vorba despre nişte note de curs, fapt dovedit de numeroasele „precizări", „note" şi „adăugiri" din textul pe care autorul nu l-a publicat niciodată, tocmai pentru că nu a mai găsit răgazul să-l revadă şi să-i dea o formă definitivă, unitară, publicabilă[6]. În 1851 reia ideile de aici în dialogul

[6] Abia după succesul întîrziat al operelor sale de bază, editorii au început să valorifice şi scrierile mai vechi rămase inedite. Notele de curs intitulate „Arta de a

filosofic *Parerga şi Paralipomena*, care i-a adus consacrarea.

Aşa se explică acele reveniri, paralelisme, dezvoltări din textele explicative şi din expunerea stratagemelor despre care am discutat, tangenţial, mai sus. Dar acele observaţii ţin de structura lucrării şi constituie cel mai puţin frapant şi mai acceptabil aspect al acesteia[7]. Adevărul este că, în general, stilul scrierilor lui A. Schopenhauer îl reprezintă pe omul Schopenhauer. Teza lui Buffon se confirmă aici cu asupra de măsură!

Traducătorii români ai operei sale fundamentale, *Viaţa ca voinţă şi reprezentare*, mărturisesc că abia după ce s-au apucat de treabă au înţeles de ce un filosof atît de iubit de către T. Maiorescu, M. Eminescu, de către junimişti şi postjunimişti, de către cei ce au pus bazele culturii moderne româneşti, în general, a rămas mult timp netradus în ţara noastră, dacă exceptăm aforismele şi alte cîteva scrieri de rang secundar[8]. Criticîndu-i pe filosofii contemporani, dar şi pe predecesori, „rebelul" Schopenhauer le reproşează inclusiv faptul că îşi ascund viciile de fond ale teoriilor în stilul aşa-zis academic, în fraza dichisită „în frac". Ideea o regăsim peste tot semănată în scrierile sale, de la articolul demascator „Filosofia universitară" pînă în studiile din ultimii ani de viaţă. În opusculul *Dialectica eristica*, exemplul acestora

---

avea întotdeauna dreptate sau Dialectica eristică" au fost publicate, pentru prima oară, după moartea autorului, de către Julius Frauenstädt, în *Arthur Schopenhauers handschriftlicher Nachlaß*, Brockhaus, Leipzig, 1864.

[7] De fapt, revenirea asupra unor texte face parte din stilul de lucru al lui Schopenhauer. Chiar scrieri asupra cărora a zăbovit mult şi pe care le-a reluat sistematic şi le-a publicat numai după ce le-a dat o formă „unitară" („simplă şi solidă", cum îşi autocaracteriza opera) sînt urmate de „suplimente" etc., ceea ce înseamnă că dinamica gîndirii sale se afla în acord cu ideea formulată în aceste scrieri, că „nimic un este static decît frumosul". Astfel, *Die Welt als Wille und Vortstellung, Lumea ca voinţă şi reprezentare*, este alcătuită dintr-un prim volum unitar, în 4 mari „cărţi", totalizînd 71 de paragrafe (vol. I – 445 p., în versiunea românească suscitată), urmată însă de 5 suplimente: 2 la prima carte (17 capitole, 300 p.) alcătuind vol. al II-lea, apoi alte 3 suplimente, cîte unul pentru fiecare dintre următoarele 3 cărţi (totalizînd 33 de capitole, 450 p.), ce formează vol. al III-lea al tratatului. Aşadar, suplimentele reprezintă aproape dublul textului propriu-zis.

[8] Emilia Dolcu, Viorel Dumitraşcu şi Gheorghe Puiu, *Notă asupra traducerii*, în: Arthur Schopenhauer, *Lumea ca voinţă şi reprezentare*, vol. I-III, Editura „Moldova", Iaşi, 1995, p. XIX.

devine un bun natural de studiu pentru stratagema nr. 3, care îl numea fără ocoliş pe Hegel, sau în nr. 36, prin care beneficiarii sînt învăţaţi să-i copleşească pe adversari cu citate pretenţioase (chiar dacă sînt inventate), cu un limbaj preţios etc., cum, de altfel, au procedat – ni se spune – „unii filosofi" germani din epoca contemporană autorului.

Acestora Schopenhauer le opune nu numai ideile sale, ci şi un stil propriu, un „stil liber ales", în care totul, de la arhitectura generală a enunţurilor pînă la terminologie, de la citarea exemplelor pînă la folosirea negaţiilor, poartă amprenta originalităţii.

La nivelul enunţului, sintaxa lui Schopenhauer a fost declarată de către specialişti un adevărat coşmar. Frazele arborescente, cu peste douăzeci de propoziţii, caracterizează, desigur, mai ales textul filosofic propriu-zis, din *Lumea ca voinţă*... Dar perioade încărcate revin şi în *Dialectica eristica*, mai puţin simetrice şi mai dificile decît în scrierile celor mai elaborate texte greco-latine. În plus, Schopenhauer omite adesea subiectul, dacă acesta a fost o dată utilizat într-o propoziţie, foloseşte un predicat comun o singură dată, chiar dacă restul enunţului se reia în forme foarte diversificate (circumstanţiale, faţă de subiective etc.). Răspunsurile la afirmaţii se dau la mare distanţă, aşa cum remarcă şi traducătorii români ai *Lumii ca voinţă*... Anacoluturile, reale sau doar aparente, sînt frecvente. Stratagema nr. 10, de exemplu, este redată printr-o singură lungă frază, afirmaţiile se formulează adesea prin negaţii, iar acestea, la rîndul lor, pot lua forma dublă, neacceptate în principiu, de logica limbii germane.

În descrierea stratagemelor nu există decît 3-4 pînă la 10 propoziţii, pentru că textele sînt redate ca nişte „pastile", dat fiind caracterul practic, strict utilitar al textului. Dar dificultăţile sînt aceleaşi. Stilul de „reţetă", datorat naturii textului, impune, de exemplu, utilizarea formelor impersonale ale verbelor-cheie. Dincolo de diferenţele mari de exprimare a impersonalului în diferite limbi, autorul schimbă forma din limba sa (*Man kann* „omul poate", „putem" etc. *man merkt* „omul înţelege", „înţelegem"; *es weiss* „se ştie, se înţelege" *es legt* „se plasează"; *wir haben* „noi avem" etc.), uneori atît de neaşteptat, încît nu mai ştim la cine se referă argumentul discutat. În ceea ce ne priveşte, pentru versiunea românească am folosit cu precădere persoana I plural pentru a-l numi pe beneficiarul direct al „reţetelor" succesului:

„să evităm smulgerea aprobărilor...", „să abordăm un ton grav...". Ni s-a părut că această soluţie marchează şi o solidaritate autor-cititor. Cum spuneam însă, autorul schimbă deseori formula în limba sa, aşa încît în română ar fi trebuit să schimbăm de asemenea formulele: *noi putem/se poate / veţi putea /* (vorbitorul) *poate* etc. Am urmat numai în cîteva locuri aceste schimbări, utilizînd, de exemplu, forma de indicativ viitor, persoana a doua plural, „vă va scoate din încurcătură", conjunctivul cu valoare hortativă, atunci cînd originalul nu marca neapărat o adresare directă receptorilor (studenţi / cititori), cf. nr. 1: „să extindem", nr. 38: „să abordăm un ton personal" etc. Am evitat astfel suprapunerea perspectivelor, pentru că, dacă autorul prezenta în aceeaşi frază argumentul folosit din ambele perspective (argument şi contraargument, o propoziţie logică şi reciproca ei), atunci deseori nu se mai înţelege cine este emiţătorul mesajului discutat şi cine este receptorul. Acesta din urma este desemnat, în principiu, prin termenul „adversar", „duşman" etc. Dar, de cele mai multe ori, Schopenhauer spune, simplu, „el" sau lasă numai pe seama desinenţei verbale rolul de subiect. Or, dacă şi subiectul emiţător este exprimat tot prin pronumele „el" sau, şi mai vag, prin desinenţa verbului (ex. *răspunde*), cititorul ajunge să nu mai înţeleagă cine pe cine păcăleşte utilizînd respectiva stratagemă. În stratagema a 9-a, de exemplu, fraza a doua începe cu „el" („er weiss dann nicht..."), fără ca în prima frază să fi fost numit cineva, iar ultima frază este formulată destul de ambiguu. Stratagemele nr. 9, 10, 11 sînt pline de pronumele „el" sau verbe la persoana a treia care nu ştim la ce se referă. Din aceleaşi raţiuni am scurtat frazele. Româna suportă destul de bine fraza amplă, perioadele retorice, dar am considerat că, în cazul de faţă, demontarea şi remontarea unor mecanisme psiho-logice şi psiho-lingvistice devin mai eficiente prin adoptarea unor fraze scurte şi clare. Acest lucru ne-a permis şi marcarea mai clară a subiectului şi punerea în relief a opoziţiilor „noi" vs. „ei"; „voi" vs. „ei", „tu" vs. „el" etc. Mai greu de rezolvat au fost situaţiile în care autorul face o afirmaţie folosind un context negativ şi invers. Este cazul stratagemei nr. 12, în care exemplele referitore la denumirea figurată, *recte* „poreclirea" lucrurilor, situaţiilor, fiinţelor, funcţionează în sens invers faţă de formularea teoretică a principiului.

În altă ordine de idei, receptarea textului schopenhauerian, inclusiv traducerea, este dificilă şi din cauza trecerilor neaşteptate de la limba germană la limba latină sau greacă. Autorul se adresează în mod evident unor oameni instruiţi[9]. Ca atare, el introduce în şirul discursiv termeni şi expresii de specialitate, fraze chiar, fără să le echivaleze în limba modernă decît rareori (*nego majorem, nego minorem*, „neg majora, neg minora", *i.e.* „neg predicatul logic, neg subiectul"). Fiind însă vorba despre un limbaj de specialitate, nici aceste rare traduceri şi, uneori, nici explicaţiile din context nu sînt suficiente pentru un neiniţiat. Mai mult chiar, uneori acelaşi termen este explicat diferit, în contexte diferite, vezi cazul figurii numite *apagoga*, din textul teoretic preliminar, *Fundamentul* oricărei *dialectici*, reluată apoi în conţinutul stratagemelor nr. 25, 25 ş.a., pusă în paralel cu *instantia*, echivalentul latin, dar explicată diferit de acesta. Prima este numită şi apoi explicată prin ceea ce reprezintă ea în greacă, cea de-a doua este numită în limba modernă (germană), apoi redată în greacă şi latină, fără a se preciza cărei limbi îi aparţine *enstasis* şi, respectiv, *exemplum in contrarium*, după care, în sfîrşit, este explicată prin conţinutul ei.

Mizînd pe acelaşi public receptor instruit, autorul face referiri la autorităţile antice în materie – Socrate, Platon, Aristotel, la opere ca *Hippias major* – fără nicio grijă pentru exactitatea citatelor şi a trimiterilor la texte. De altfel, citatele şi referirile la cele mai diverse personalităţi şi opere din toate culturile lumii îi sînt specifice. Mai mult chiar, mizînd pe cultura auditorilor, a contemporanilor săi, în genere, nu numai că nu traduce citatele străine, dar, uneori, nici nu le reproduce integral, cf. *Intellectus luminis...* din stratagema nr. 35. Maximele latineşti şi greceşti, proverbele, formulele fixe pentru diverse concepte etice, filosofice, în general, făceau parte din vorbirea uzuală a mediului intelectual german al epocii. Aşa se explică

[9] În cazul de faţă, primul nivel al receptorilor era cel al studenţilor. În prima jumătate a sec. al XIX-lea, orice student german era obligat să cunoască latina şi greaca, chiar dacă el studia medicina, ştiinţele exacte sau tehnica. Cu atît mai mult revenea această obligaţie studenţilor de la „umanioare" – litere, filosofie, istorie, teologie.

amestecul de niveluri şi registre lingvistice, asocierea stilului înalt, pedant, cu stilul familiar, cu argoul studenţilor etc.

Vocabularul colorat, bogat utilizat în scrierile sale, a fost o cauză a receptării cu totul particulare de care a avut parte Schopenhauer. La început, acesta a şocat, ca şi întregul său stil, şi a provocat rezerve faţă de opera sa. Ulterior, tocmai acest stil liber, neconvenţional, a atras publicul şi nu întîmplător tineretul şi clasa de mijloc au fost cei care i-au asigurat intrarea pe scena îngustă a celebrităţilor din epocă. Pe lîngă libertăţile pe care şi le ia la celelalte niveluri ale limbii, vocabularul a constituit, cum spuneam, un aspect al stilului său original. Termenii din limba literară standard şi termenii de specialitate din logică, retorică etc. se combină cu termenii din cele mai diverse domenii ale cunoaşterii umane: *apagoga*, citată mai sus, nu este de la început explicată, apoi *osteologie* ş.a. Dar el merge mai departe, utilizînd termeni din limba uzuală şi chiar din registrul popular sau, cum spuneam, din jargonul studenţilor, din limbajul tinerilor amatori de dueluri etc. În stratagema nr. 18 apare o expresie pe care am echivalat-o cu rom. „să rupem pisica", în alte pasaje am preferat să utilizăm un echivalent mai neutru.

Metaforele, metonimiile şi sinecdocele, epitetele, comparaţiile, repetiţiile sînt nu numai teoretizate, direct sau indirect, ci şi folosite în text, într-o manieră foarte personală. Lîngă un termen ştiinţific se plasează un epitet popular, lîngă un principiu filosofic, formulat în greacă sau latină, se plasează o explicaţie în argou ş.a.m.d. Traducătorii mai sus citaţi ai *Lumii ca voinţă...* declară, la capătul demersului lor: „Credem că este scriitorul cu cel mai bogat vocabular din lume"[10].

Aceasta este impresia globală pe care o produce lectura operelor sale. În cazul special al micului tratat de retorică, multe expresii şi formule din limbajul non-academic reprezintă, de fapt, o mostră de subtilitate stilistică, pentru că autorul nu face altceva decît să-şi adapteze forma discursului nu numai la receptori, cum arătam mai sus, ci şi la conţinutul acestuia. Caracterul vulgar, uzual, al procedeelor argumentative descrise de el se evidenţiază mai bine prin utilizarea exprimării vernaculare în explicarea mecanismelor de

[10] Emilia Dalcu, Viorel Dumitraşcu, Gheorghe Puiu, *loc. cit.*

funcţionare şi a contextelor în care pot fi folosite. Aşadar, expresii cu totul neacademice, de tipul celor pe care le-am echivalat cu formele româneşti „a face pe cineva să-şi piardă capul", „a zăpăci", „a se lua de cineva", „a judeca cîş", „încăierare" ţin de ceea ce în stilistică se numeşte „proprietatea termenilor". În acelaşi sens, frecvenţa unor anumite arii lexicale reprezintă o adecvare perfectă a formei la conţinut. Reaua-credinţă este pivotul celor mai multe dintre procedeele utilizate în această manieră de implicare într-o dezbatere de idei. În consecinţă, cuvîntul *şicană* revine frecvent în aceste texte. Stratagema nr. 16 este consacrată exclusiv acestei „metode", şicana fiind definită drept „ceartă de rea-credinţă, vizînd detaliile". Alţi temeni, din acelaşi cîmp semantic, sînt: *vicleşug, tertip, şiretenie, şiretlic, iluzii* (cf. nr. 25 ş.a.).

Însăşi noţiunea de „interlocutor" este desemnată prin termeni ca *adversar, duşman* etc. Frecvent, nici nu-l mai numeşte, folosind, cum arătam mai sus, un pronume personal, în care se acumulează, din context, o mare încărcătură de dispreţ, desconsiderare, ură: *el, acesta, acela,* ori folosind sus-invocata terminaţie verbală („er macht"). Întrucît metafora fundamentală a disputei verbale este duelul, terminologia scrimei, a luptei, în general, domină textul: *arme, a dezarma, a (se) înarma, a depune armele, a puncta, bută, fentă* etc.

Schopenhauer nu se fereşte de niciuna dintre aceste categorii de cuvinte, expresii, imagini verbale. Dimpotrivă, le foloseşte cu o anumită voluptate. Pe vremea cînd scria aceste note de curs, se afla el însuşi în război cu toată lumea, mai ales cu cea academică. Dar, în cazul acestor texte, respectivele expresii reprezintă chiar esenţa mesajului: ca să învingi trebuie să lupţi, cu orice fel de mijloace, trebuie să fii dur, nu elegant şi generos. Nu pentru că ar fi de acord cu asta – teoria izbăvirii prin artă, morală, milă va constitui axa sistemului său filosofic –, ci pentru că ştie bine că acest mod de gîndire, de comportament şi de exprimare verbală se află sădit în fiinţa umană, din naştere. Sfaturile sale directe, brutale trimit la ceea ce numim, de obicei, „manieră primitivă de a purta o discuţie".

În planul conţinutului, ideea centrală este că nicio viclenie nu este prea infamă pentru a obţine cîştig de cauză într-o dispută. Singurul scrupul este să nu ai niciun scrupul în alegerea mijloacelor

de a învinge în disputa în care te-ai angajat. În planul expresiei, acestor idei le corespunde libertatea totală în alegerea cuvintelor, în formularea propoziţiilor şi frazelor.

Seduşi de personalitatea autorului, de titlul acestei opuscul şi de micile dimensiuni ale textului care-l făceau să pară accesibil, ne-am angajat cu tot sufletul în traducerea lui. Curînd, am fost obligaţi să constatăm că dificultăţile sînt mult mai mari decît cele omeneşte previzibile. Am făcut apel la traducerile mai vechi în limbi mai accesibile – italiană, franceză etc. Prima impresie pe care ne-au făcut-o acestea a fost extrem de neplăcută. Unele dintre versiunile respective păreau realizate de către traducători care nu cunoşteau nici limba-bază, nici limba-ţintă. Apoi am fost obligat să accept că numeroasele compromisuri (fraze interminabile în franceză – *horribile dictu* – etc.) sînt impuse de natura textului original.

Aşa încît, dacă cititorii prezentei ediţii ne vor reproşa ceva asemănător, nu ne vom putea supăra prea tare. Vom primi cu recunoştinţă observaţiile critice şi ne vom mulţumi cu unicul merit de a fi semnalat pentru cititorii de limbă română o interesantă contribuţie la istoria universală a retoricii, datorată uneia dintre cele mai sclipitoare spirite ale lumii moderne.

XI.3. Concluzii

Arthur Schopenhauer a readus retorica sub cupola filosofiei, după ce aceasta începuse deja să fie confundată cu stilistica, cu teoria literaturii, teoria comunicării, poetica, pentru că el o leagă de conceptul filosofic al „adevărului". În felul acesta, retorica clasică îşi prelungeşte existenţa cu încă un secol şi ceva. În plus, ea face obiectul unei analize complexe, datorate uneia dintre cele mai lucide conştiinţe ale epocii moderne.

Traducerea oricărui text scris de Schopenhauer reprezintă o probă grea pentru cel ce îşi asumă această sarcină, din motivele arătate mai sus: gîndirea îndrăzneaţă a autorului se exprimă în structuri lingvistice extrem de complicate şi de necanonice faţă de regulile academice. În cazul de faţă, textul redă un suport de curs universitar, conceput şi expus în manieră orală, cu apelul frecvent la

structuri din limbajul studenţesc şi chiar popular, cu citate din latină şi greacă date direct în original, fără traducere şi, uneori, cu aproximări şi modificări personale. Eterogenitatea diastratică, creativitatea lexicală şi libertăţile stilistico-sintactice conferă savoare textului original, dar, în aceeaşi măsură, reprezintă mari provocări pentru actul traducerii într-o limbă străină.

Bibliografie

FRAUENSTÄDT, Julius, 1864, *Arthur Schopenhauers handschriftlicher Nachlaß*, Leipzig: Brockhaus.

SCHOPENHAUER, 2010, Arthur, *Dialectica eristică sau Arta de a avea întotdeauna dreptate.* Traducere, note şi postfaţă de Petre Gheorghe Bârlea, Bucureşti: Editura Muzeul Literaturii Române, pp. 101-144.

SCHOPENHAUER, Arthur, 1995, *Scrieri despre filosofie şi religie.* Traducere de Anca Rădulescu, Bucureşti: Humanitas.

SCHOPENHAUER, Arthur, 1995, *Lumea ca voinţă şi reprezentare.* Traducere de Emilia Dolcu, Viorel Dumitraşcu, Gheorghe Puiu, Vol. I-III, Iaşi: Editura Moldova.

BÂRLEA, Petre Gheorghe, 2004, *Peithous Demiourgos. Ştiinţa şi arta convingerii în antichitatea greco-latină*, Tîrgovişte: Editura „Bibliotheca".

BÂRLEA, Petre Gheorghe, 1999, *Contraria Latina, Contraria Romanica*, Bucureşti: Editura ALL Educaţional.

PETROVICI, Ion, 1995, *Schopenhauer. Viaţa şi opera.* Ediţie, prezentare şi bibliografie de Alexandru Boboc, Bucureşti: Garamond Internaţional.

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

XII.
BIBLIOGRAFIE REFERITOARE LA TRADUCTOLOGIE

În paginile de mai sus, problema traducerilor a fost tratată predominant din perspectiva istoriei cultural-literare, eventual, a mentalităţilor, aşa cum o arată şi subtitlul volumului. Chestiunile lingvistice sînt reduse, de asemenea, la aspectele care privesc aproape exclusiv evoluţia limbii române literare. Selecţia bibliografică de aici îşi propune să faciliteze studiul versiunilor româneşti din perspectiva expresă a traductologiei, ca ştiinţă de sine stătătoare – desprinsă din gramatica contrastiv-tipologică, pe de o parte, şi din antropologie, teoria mentalităţilor, pe de altă parte.

AVĂDANEI, Ştefan (coord.), 1988, *Traduceri şi traducători, contacte şi interferenţe culturale.* Simpozion de anglo-americanistică, Iaşi: Universitatea „Alexandru Ioan Cuza".

AVIELÁ, Javier Franco, 1996, „Culture Specific Items in Translation", în: Román Alvarez and Carmen-Africa M. Vidal (edit.), 1996, *Translation, Power, Subversion,* Clevedon: Multilingual Matters, pp. 52-78.

BANTAŞ, Andrei, CROITORU, Elena, 1998, *Didactica traducerii,* Bucureşti: Editura Teora.

BANTAŞ, Andrei, 1978, „Analiza textului şi traducerile (Text Analysis and Translation)", în: *Studii şi cercetări lingvistice,* 29, Nr. 3, 1978, pp. 341-346.

BANTAŞ, Andrei, 1988, *Translation-Oriented Text Analysis* (TOTA), în: *Revue Roumaine de Linguistique. Cahiers de linguistique théorique et appliquée,* Bucureşti, 25, Nr. 2/1988, July-December, pp. 103-116.

BANTAŞ, Andrei, 1993, „Language and Lexicography. Particular Issues of Translations and 'All-Round' Culture", în: *Abstract of papers presented at the Second Language International Conference on Teaching Translation and Interpreting. Insights, Aims, Visions,* 4-6 June 1993, Elsinore, Denmark.

BANTAŞ, Andrei, 1989, „A Few Hypotheses on Translating Poetry", în: *Revue Roumaine de Linguistique,* 34, Nr. 2/1982, p.147-171.

BANTAŞ, Andrei, 1990, „Răspunsul la Ancheta *Orizont*", în: *Orizont,* nr. 25.

BELL, Roger, 1991, *Translation and Translating: Theory and Practice*, London and New York: Longman.
BENJAMIN, W., 1969, *Illuminations*, trans. H. Zohn, Shocken Books, New York.
BENJAMIN, Walter, 1923, *Die Aufgabe des Uebersetzers*, Introducere la o traducere din Charles Baudelaire, *Tableaux parisiens*, Heidelberg.
BERCHARDT, Rudolf, 1908, *Dante und deutscher Dante*, în *Süddentschen*, Monatscheften.
BIGELOW, J., 1978, *Semantics of Thinking, Speaking and Translation*, în Guenthner, F. and Guenthner-Reutler, M. (eds.), *Meaning and Translation. Philosophical and Linguistic Approaches*, New York University Press, New York.
BRAUN, O., RAAB, H., 1959, *Beiträge zur Theorie der Uebersetzung*, Berlin.
BRISLIN, R., 1976, *Translation: Application and Research*, Gardner Press, Inc., New York.
BUBER, Martin, 1954, *Zu einer neun Verdeutschung der Schrift*, supliment la Martin Buber şi Franz Rosenzweig, *Die Fünf Bücher der Weisung*, Köln.
CATFORD, J. C., 1969, *A linguistic Theory of Translation*, Oxford University Press, London.
CATFORD, J. C., 1965, *A Linguistic Theory of Translation*, London/Oxford: Oxford University Press.
CHEVREL, Yves; D'HULST, Lieven; LOMBEZ, Christine, 2012, *Histoire des traductions en française...*, Paris: Verdier.
CHOMSKY, Noam, 1965, *Aspects of the Theory of Sintax*, Cambridge Mass: Mit Press.
CONSTANTINESCU, Muguraş, 2013, *Pour une lecture critique des traductions. Réflexions et pratiques*, Paris: L'Harmattan.
CRISAFULLI, E., 1993, *Culture and Text: Equivalence Revisited*, în *Studies in Traductology*, ed. by C. Dollerup, H. Gottlieb and V.H. Pedersen, Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen.
CROITORU, Elena, 1996, *Interpretation and Translation*, Galaţi, Editura Porto-Franco.
DELABASTITA, Dirk, 1991, *A False Opposition in Translation Studies; Theoritical versus / and Historical Approaches*, în *TARGET, International Journal of Translation Studies*, G. Toury and J. Lambert eds., John Benjamins Publishing Company, Amsterdam-Philadelphia, pp. 137-152.
DIJK, T., 1977, *Text and Context*, London: Longman.
DUMITRIU, Rodica, 2002, *Theories and Practice of Translation*, Iaşi: Institutul European.
FRIEDRICH, H., 1965, *Zu Frage der Uebersetzungkunst*, Heidelberg.

FROMAIGEAT, E., 1955, *Die Technik der praktischen Uebersetzung*, Zürich.
GAFTON, Alexandru, 2001, *Evoluția limbii române prin traduceri biblice din secolul al XVI-lea. Studiu lingvistic asupra* ***Codicelui Bratul*** *în comparație cu* ***Codicele Voronețean***, ***Praxiul Coresian*** *și* ***Apostolul Iorga***, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza".
GAFTON, Alexandru, 2012, *De la traducere la norma literară. Contribuția traducerii textului biblic la constituirea vechii norme literare*, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza".
GRAUR, Al. , 1980, „Despre traduceri", în: *România Literară*, nr. 47.
GÜTTINGER, Fritz, 1963, *Zielsprache, Theorie unde Technik des Uebersetzens*, Zürich.
HATIM, B., MASON I., 1992, *Discourse and Translator*, London and New York: Longman.
HEWSON, L., MARTIN J., 1991, *Redefining Translation. The Variational Approach*, London and New York: Routledge.
HOLMES, J.S., 1970, *The Nature of Translation*, The Hague.
IONESCU, Gelu, 1981, *Orizontul traducerii*, București: Editura Univers.
JACOBSON, Roman, 1992, „On Linguistic Aspects of Translation", în: Rainer Schulte and John Biguenet (eds.), 1992, *An Antology of Essays from Dryden to Derrida*, Chicago/London: The University of Chicago Press.
JAKOBSEN, A. L., 1993, *Translation As Textual (Re)production*, în *Studies in Translatology*, Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen, p. 167-174.
JAKOBSON, Roman, 1959, *On Translation*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
KLOEPFER, Rolf, 1967, *Die Theorie der literarischen Uebersetzung. Romanisch-deutscher Sprachbereich*, München.
KOHN, I., 1980, „Traducerea, pro-și contra", în: *Orizont*, Nr. 25 (639), p. 8.
KOHN, I., 1983, *Virtuțile compensatorii ale limbii române în traducere*, Editura Facla, Timișoara.
KUSSMAUL, Paul, 1995, *Training the Translator*, Amsterdam/Philadephia: John Benjamins.
LADMIRAL, Jean-René, 1987, „Traductologiques (Translatology)", în: *Le Français dans le monde, Retour à la traduction*, pp.18-26.
LADMIRAL, Jean-René, 1994, *Traduire: théorèmes pour la traduction*, Paris: Gallimard.
LEVINSON, S., 1991, *Pragmatics*, Cambridge University Press, Cambridge.

LEVIŢCHI, Leon, 1986, „Rolul traducerii în predarea limbilor străine", în: *Buletinul Universităţii din Galaţi, fasc. I, Ştiinţe sociale şi umaniste*, anul V, p. 51-54.

LEVIŢCHI, Leon, 1975, *Îndrumar pentru traducătorii din limba engleză în limba română*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

LEVIŢCHI, Leon, 1988, *Traduceri şi traducători, contacte şi interferenţe culturale*, Simpozionul de anglo-americanistică, Iaşi: Universitatea „Alexandru Ioan Cuza".

LEVIŢCHI, Leon, 1993, *Manualul traducătorului de limba engleză*, Bucureşti: Editura Teora.

LEVÝ, Jiřý, 1969, *Die literarische Uebersetzung. Theorie einer Kunstgattung*, Frankfurt am Mein.

LUDWIG, Fulda, 1904, *Die Kunst des Uebersetzens* în *Aus des Werkstatt*, Stuttgart.

MALMJOER, K., 1993, *Stylistics In Translation Teaching*, în Abstracts of papers presented at the Second Language International Conference on *Teaching Translation and Interpreting*, Elsimore, Denmark.

MALONE, J.L., 1988, *The Science of Linguistics in the Art of Translation: some tools from linguistics for the analysis and practice of translation*, Albany, State University of New York.

MARROW, K., JOHNSON K., 1979, *Communicate*, Cambridge University Press.

MOUNIN, G., 1963, *Les problèmes théoriques de la traduction*, Gallimard, Parés.

NEUBERT A., 1985, *Text and Translation*, Übersetzungswissenschaftliche Beitrage, 8, Leipzig.

NEUBERT, A., 1986, *Translatorische Relativität*, în M. Snell-Hornby (ed.), Übersetzungswissenschaft-eine Neuorientierung: Zur Integrierung von Theorie und Pracxis, Tubingen: Franke Verlag.

NEWMARK, Peter, 1988, *A Textbook of Translation*, London: Prentice Hall.

NEWMARK, Peter, 1991, *About Translation*, Multilingual Matters Ltd, Great Britain.

NEWMARK, Peter, 1981, *Approaches to Translation*, Oxford: Pergamon Press.

NICOLESCU, Adrian, 1982, *Pragmatics. The Theory and Practice of ESP*, TUB, Bucureşti.

NIDA E., 1976, *A Framework For Analysis and Evaluation of Theories of Translation*, în R. Brislin (ed.), *Translation: Application and Research*, Gardner Press, Inc., New York, p. 47-91.

NIDA, Eugene A., TABER Charles, 1969, *The Theory and Practice of Translation*, Leiden: E. J. Brill. Cartea există şi în versiune românească.

NIDA, Eugene A., 1964, *Towards a Science of Translating*, Leiden: E.J. Brill.

NIDA, Eugene A., 1982, *Translating Meaning*, English Language Institute, San Dimas, California.

NIDA, Eugene A., 1996, *Translation: „Possible and Impossible"*, în: Marilum Gaddis Rose (Ed.) Translation Horizons: *Beyond the Boundaries of Translation Spectrum, Translation Perspectives IX*, Binghamton: Center for Reaserch in Translation, State University of New York at Binghamton, p. 7-23.

PHILBRICK, F.A., 1965, *Interpretation*, în Anderson W. and Stageberg N. (eds.), Introductory Readings on Language, Holt, Reinehart and Winston Inc., USA.

POP-CORNIŞ, Marcel, 1980, *Traducerile, funcţia epistemologică a unei culturi*, în *Orizont*, Nr. 25 (639), p. 1, 6.

RICOEUR, Paul, 2005, *Despre traducere*. Traducere şi studiu introductiv de Magda Jeanrenaud, Iaşi: Editura Polirom.

RICOEUR, Paul, 1995, *Eseuri de hermeneutică*. Traducere de V. Tonoiu, Editura Humanitas.

RIEDEL, M., 1989, *Comprehensiune şi explicare*. Traducere de A. Marga, Editura „Dacia", Cluj-Napoca, 1989.

ROBINSON, R.H., 1968, *General Linguistics*, Longman, London.

SALAGER, Fr., 1985, *Syntax and Semantics of Compund Nominal Phrases in Medical English Literature*, în: ESP.

SCHADEWALDT, Wolfgang, 1927, „Das Problem des Uebersetzens", în: *Die Antike* III.

SCHLEIERMACHER, Friedrich, 1969, „Ueber die verschiedenen Methoden des Uebersetzens", reluat în: Hans Joachin Störig (ed.), *Das Problem des Uebersetzens*, Darmstadt.

SELINKER, L., 1980, „Interlanguage", în: J. Richards (ed.), *Error Analysis*, Longman Group Ltd, London.

SENGER, Anneliese, 1971, *Deutsche Uebersetzungstheorie im 18. Jahrhundert 1734-1746*, Bonn.

SNELL-HORNBY, M., 1988, *Translation Studies: An Integrated Approach*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

STEINER, George, 1978, *On Difficulty and Other Essays*, Oxford University Press, Oxford.

STEINER, Gerge, 1975, *After Babel: Aspects of Language and Translation*, Oxford University Press, Oxford. Cf. si vers. rom.

STÖRIG, H.J., 1969, *Das Problem des Uebersetzens*, Darmstadt.

WEISSEL, O., 1945, *Dolmetsch und Uebersetzer*, Geneva.

WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, Ulrich von, 1925, „Was ist Uebersetzen?", în: *Reden und Vortrage*, Berlin.

WIRL, J., 1958, *Grundsätzliches zur Problematik des Dolmetschens und des Uebersetzens*, Viena.
WOLFSKHEL, Karl, 1930, *Vom Sinn und Rand des Uebersetzens*, în *Bild und Gesetz*, Bern, Zürich.

BCU IAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

În aceeaşi colecţie au apărut:

Eugeniu Coşeriu, *Omul şi limbajul său. Studii de filozofie a limbajului, teorie a limbii şi lingvistică generală*

Carmen-Gabriela Pamfil, *Timotei Cipariu – lingvist şi filolog*

Ioan Milică, *Expresivitatea argoului*

Michael Metzeltin, *Gramatică explicativă a limbilor romanice. Sintaxă şi semantică*

Dumitru Irimia, *Curs de lingvistică generală* (ediţia a III-a)

Petronela Savin, *De gustibus disputandum... Frazeologia românească privitoare la alimentaţie*

Claudia Tărnăuceanu, *Gramatica limbii latine. Morfologia cu aplicaţii pe texte juridice*

Marius-Radu Clim, *Neologismul în lexicografia românească*

Alexandru Gafton, *De la traducere la norma literară*

Eugeniu Coşeriu, *Lingvistica textului. O introducere în hermeneutica sensului*

Dinu Moscal, *Teoria câmpurilor lexicale. Cu aplicaţie la terminologia populară a formelor de relief pozitiv*

Adina Chirilă, *Limba scrierilor lui Antim Ivireanul. Fonetica. Morfologia*

Michael Metzeltin, Margit Thir, *Antropologia textului*

Antoine Meillet, *Schiţă pentru o istorie a limbii latine*

Pál Enikö, *Influenţa limbii maghiare asupra limbii române. Perioada veche*

Martin-Dietrich Glessgen, *Lingvistică romanică: domenii şi metode în lingvistica franceză şi romanică*

Sorin Guia, *Discursul religios. Structuri şi tipuri*

Teodora Ghivirigă, *Formarea terminologiei economice în limba română*

BCUIAŞI/CENTRALUNIVERSITY LIBRARY

Roxana Vieru, *Studiu lingvistic asupra* ***Paliei de la Orăştie***

Dan S. Stoica, *Limbaj, discurs, comunicare. Eseuri la temă*

Arsène Darmesteter, *Viaţa cuvintelor studiată în semnificaţiile lor*

Adriana Maria Robu, *Discursul publicitar din perspectivă pragmalingvistică*

Albert Dauzat, *Filozofia limbii*

M. Terentius Varro *De lingua Latina (VIII-X)*

Eugeniu Coşeriu, Horst Geckeler, *Orientări în semantica structurală*

Michael Metzeltin, *Româna în contrast: o cercetare tipologică*

BCUIAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

TIPARUL EXECUTAT LA
IMPRIMERIA EDITURII UNIVERSITĂȚII
„ALEXANDRU IOAN CUZA" DIN IAȘI
700109 Iaşi, Pinului 1A, tel./fax 0232 314947
Apărut: 2016
Comanda: 335

Informaţii şi comenzi:
www.editura.uaic.ro
editura@uaic.ro

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BIBLIOTECA DE FILOLOGIE
PRETUL
ROL 15,00

L O G O S

Volumul *Traduceri şi traducători. Pagini din istoria culturii române* cuprinde mai multe studii publicate de către reputatul profesor Petre Gheorghe Bârlea, pe tema complexă a relaţiei dintre actul traducerii şi edificarea unei culturi, cu tot ceea ce presupune aceasta: consolidarea formelor culturii, nuanţarea aspectului literar al limbii, conturarea elementelor de mentalitate culturală. Cercetînd modalităţile concrete – de la nivel traductologic şi conceptual – prin care se produce contactul între limba română şi limbi precum greaca, latina şi slavona, limbile romanice şi germana, apoi consecinţele lingvistice şi culturale ale unui astfel de contact, studiile profesorului Petre Gheorghe Bârlea dezvăluie procese de o importanţă fundamentală pentru existenţa şi funcţionarea unei culturi.

Prof. dr. Gheorghe Chivu

9 786067 142730

Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY